

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)

Meeuwenoord, A.M.B.

Publication date

2011

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Meeuwenoord, A. M. B. (2011). *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad

Een historisch-sociologische studie
van concentratiekamp Vught
(1943-1944)

Marieke Meeuwenoord

Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad

Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad

Een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught
(1943-1944)

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. D.C. van den Boom
ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel
op vrijdag 24 juni 2011, te 10.00 uur

door

Anna Maria Bernardina Meeuwenoord
geboren te Zeist

Promotor: Prof. dr. J.Th.M. Houwink ten Cate
Copromotor: Dr. A.C.L. Zwaan

Overige leden: Dr. G.G. von Frijtag Drabbe Künzel
Prof. dr. B. Moore
Prof. dr. P. Romijn
Prof. dr. M. Schwegman
Prof. dr. em. A. de Swaan

Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoud

<u>Inleiding</u>	9
Van ooggetuigenverslagen tot eerste historische studies in Nederland	11
De ontwikkeling van het onderzoek in Duitsland	20
Thematiek	23
Bronnen	28
Opzet	37

Januari – mei 1943

<u>1. De wording van kamp Vught: bouw en organisatie</u>	39
De bouw van een ‘legerplaats’	40
Een kamp voor joden	44
Een kamp voor Schutzhaftlingen	49
Kamp Vught als SS-Konzentrationslager	53
Het Dachauer Modell	56
Een perfide systeem: gevangenen als medeplichtigen	60
De institutionele structuur van de kampen	63
De oprichting van het Wachbataillon Nordwest	65
Opportunisme en overtuiging	71
‘Afgericht’ en aan het werk	76

<u>2. Tussen hoop en vrees: de komst van de eerste gevangenen</u>	83
Ingebruikname van het Schutzhaftlager: van kwaad tot erger	83
Kampcommandant Chmielewski: ‘Ein Gutsbesitzer’	89
Duitse kapo’s: ‘Een nieuw soort kwelgeesten’	92
Het Studentenlager	98
Een barre tocht naar een onzekere toekomst	105
De gevangenenleiding in het Judenauffanglager: managen zonder macht	109
Een werkkamp waar niet gewerkt hoeft te worden	120
De kindertransporten: ‘Wat hier op het ogenblik gebeurt is niet te beschrijven’	126

Juni 1943 – januari 1944

<u>3. Het Judendurchgangslager: een einde aan illusies</u>	134
‘Het wordt hier met de dag linker’	135
Kampcommandant Grünewald: ‘Een heel ander figuur’	141
‘Dan gaan we voor 4 maanden naar Polen en dan (...) naar Amsterdam terug’	146
‘Is gedeelde smart geen halve smart?’	154
Het gezin als basis van de kampsamenleving	168
‘Wij zijn maar joden. En leven (...) bij de gratie van onze vijanden en weldoeners’	173
<u>4. Het Frauenlager: gevangen maar niet geknecht</u>	183
‘Je zal je misschien afvragen hoe ik daar zoo plotseling heenkom’	185
De gevangenen van het Frauenlager	197
‘Geslagen werd er vrijwel niet. (...) Schelden en schreeuwen was aan de orde van de dag’	203

Ze kregen ‘het appèl niet voor elkaar (...), want een paar vrouwen weigerden hun bed uit te komen’	211
‘Nog een gek geval, geen enkele vrouw krijgt hier haar regels meer’	216
‘Je krijgt je vriendenkring’	222
Het bunkerdrama: ‘Eén voor allen, allen voor één’	227

<u>5. Het Schutzhaftlager: ‘Je was daar Hollander’</u>	232
‘Er zijn nazi’s en Duitsers’	233
‘De kapo’s schijnen uit de pas te zijn.’	239
‘Solidariteitswerk’ in Quarantainebarak en Revier	243
Nieuwkomers en oudgedienden: ‘Aan alles zie je zijn groenheid’	247
Politieke gevangenen: gevangenschap als taak	250
Jehovah’s Getuigen: gevangen ter wille van hun geloof	255
‘Intellectuelen’: ‘Het was eigenlijk voortrekken van de professoren’	257
Gijzelaars: ‘Jammer dat ik van mijn vrijheid ben beroofd’	260
‘Asocialen’: ‘Op eigen voordeel belust’	261
Buitenlandse gevangenen: ‘Schreeuwerig, rumoerig en erg onordelijk’	264
De sociale stratificatie: vergelijking met de kampen in Duitsland	266
‘Hier heb ik nu een goede vriend gekregen (...) Ik heb er werkelijk veel aan.’	272

Januari – september 1944

<u>6. De bel voor de laatste ronde heeft geluid</u>	278
Hüttig: ‘Een vent met een dom (...) gezicht; maar, (...), vermoedelijk niet zoo erg slecht.’	280
Visies op verzet	286
Zelfhandhaving: ‘Je psychisch welzijn was het belangrijkste in het kamp’	289
Actief verzet: ‘Hierover moet je met niemand praten’	299
‘De vrouw voelde zich in het algemeen minder kwetsbaar’	307
‘Het was precies iets van een slavenhandel’	311
‘De was doen wij zelf’	316
‘Wie niet bang was voor koud water, kon volkomen zindelijk blijven.’	319
Het sterke geslacht	323

<u>7. De evacuatie: ‘Hallo boys, good morning! Come in please!’</u>	328
Als de Tommies komen	328
Chmielewski, Grünwald en Hüttig: een vergelijking	333
‘„Vrouwelijke”, ja dat wel; ze zijn althans van die sexe’	337
‘Naar huis òf naar Duitsland, de vrijheid, òf nóg grootere ellende?’	343
De Bijzondere Rechtspleging en het Duitse kamp personeel	348
‘Hulpverlening aan de vijand’	352

<u>Eén kamp, meerdere geschiedenissen</u>	360
--	-----

<u>Dankwoord</u>	373
-------------------------	-----

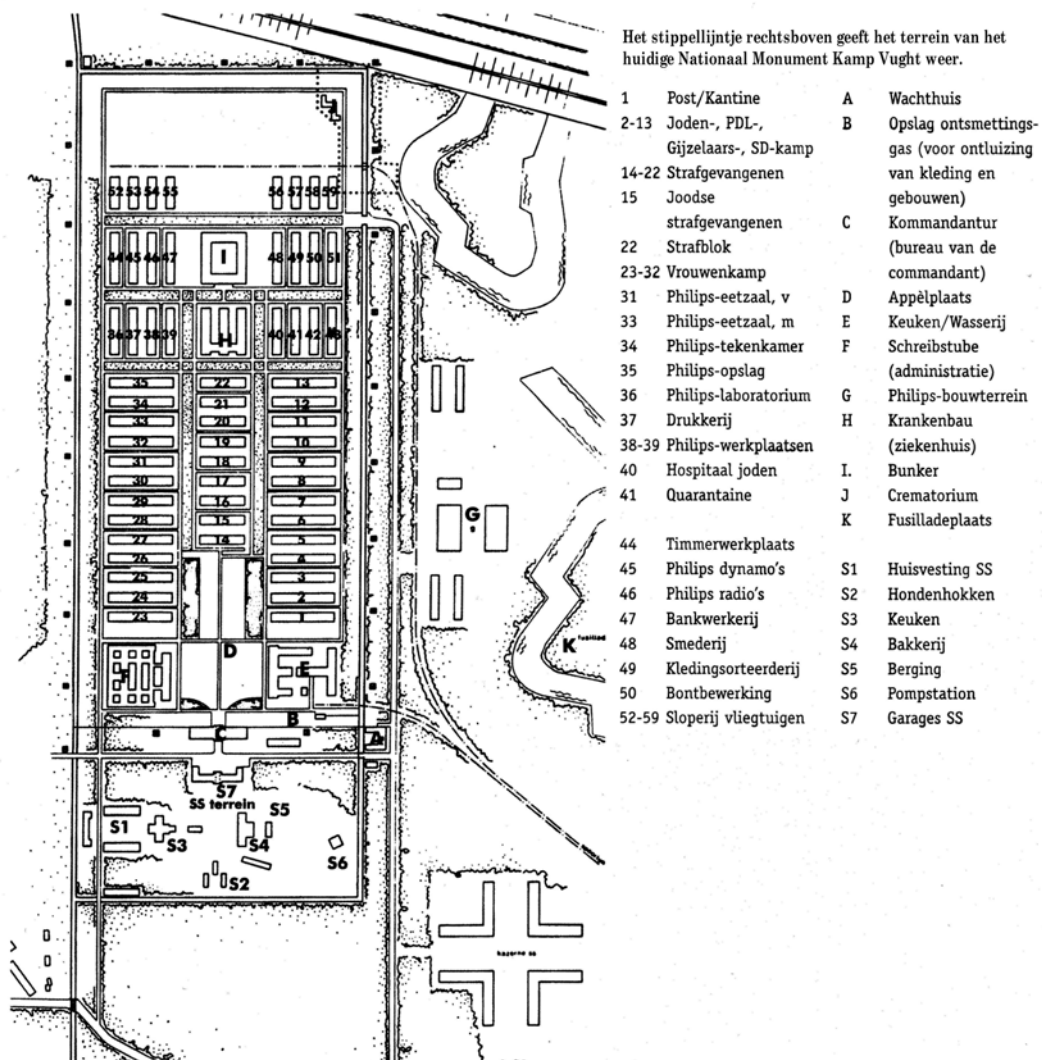
<u>Gebruikte afkortingen</u>	376
-------------------------------------	-----

<u>Geraadpleegde bronnen</u>	377
-------------------------------------	-----

<u>Geraadpleegde literatuur</u>	380
<u>Summary</u>	400
<u>Samenvatting</u>	405
<u>Register persoonsnamen</u>	410

Plattegrond kamp Vught 1943 - 1944

Overgenomen uit: M. Uijland, C. Tijen en J. van den Eijnde, *Eindpunt of tussenstation* (Vught 2002).

Inleiding

Zoals iedereen wist, was het de vaste wens en wil van de Duitsers alle joden te transporteren naar Polen en jonge mensen die een vak hadden (een handarbeid of iets dergelijks van dien aard) zouden volgens bewering in werkkampen te Vught worden ondergebracht.¹

Dit is de openingszin van het dagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch dat in 2010 verscheen. Haar dagboek is een schreeuw van verontwaardiging en verzet van een joodse vrouw die gedwongen werd zich met duizenden lotgenoten in *Konzentrationslager Herzogenbusch* te onderwerpen aan een barbaars regime.² De joodse gevangenen deelden het kamp met tienduizenden Schutzhaftgevangenen en gijzelaars, die enkele weken of vele maanden vastzaten voor ze vrijgelaten werden, op transport gesteld naar kampen in Duitsland of geëxecuteerd.³

Klaartje de Zwarte-Walvisch arriveerde op 2 april 1943 in het kamp, dat kortweg 'kamp Vught' genoemd werd. Het was op dat moment net tweeënhalve maand in gebruik en nog in aanbouw. Niettemin bestond de kampbevolking al uit bijna 7000 gevangenen: circa 4500 mannen, vrouwen en kinderen zaten vast in het joodse kamp en er waren ongeveer 2300 mannelijke *Schutzhäftlingen*. Dit waren gevangenen die preventief opgesloten waren, omdat het nationaalsocialistische bezettingsbestuur hen als staatsgevaarlijk beschouwde.⁴ Het kamp bestond uit een gedeelte voor de *Schutzstaffel* (SS) en een terrein voor de gevangenen en was ongeveer 1200 meter lang en 400 meter breed. De toegangsweg naar het kamp lag direct tegenover de recreatieplas de IJzeren Man en was afgesloten door een slagboom.⁵ De *Kommandantur*, met daarin het bureau van de commandant, de

---

¹ K. de Zwarte-Walvisch, A. van Liempt en A. Zwierts, *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch* (Amsterdam 2009) 27.

² Jood met een hoofdletter betekent afstammeling van het Joodse volk. Geschreven met een kleine letter (jood) betekent het: aanhanger van het joodse geloof. Met betrekking tot deze studie is voor beide schrijfwijzen iets te zeggen. Ik kies hier voor het gebruik van een kleine letter.

³ In kamp Vught zelf werden tenminste 361 mannen geëxecuteerd of opgehangen. Daarnaast kregen enkele tientallen gevangenen die in Vught hun proces afwachten de doodstraf opgelegd. Zij werden na hun proces elders in Nederland gefusilleerd.

⁴ Wekelijkse meldingen van de Kommandantur aan de Befehlshaber der Sicherheitsdienst und des SD over het aantal joden in kamp Vught, 31 maart 1943 – 24 maart 1944, Niod, Vught, Konzentrationslager Herzogenbusch (250g), inv.nr. 19; Zie ook: Opgaven van veranderingen in de kampsterkte (Veränderungsmeldungen), 6 maart 1943 - 7 september 1944, Niod, 250g, inv.nr. 252.

⁵ Na de oorlog kreeg deze weg de naam 'Lunettenlaan', verwijzend naar de Lunetten uit de Franse tijd die aan de oostzijde van de weg in het bos liggen. Eén van die lunetten werd gebruikt als fusilladeplaats.

administratie en onderkomens voor de *Aufseherinnen*, vormde de toegangspoort tot het kamp.⁶

Ten zuiden van de Kommandantur lag het SS-terrein met het wachtgebouw van de dienstdoende Nederlandse SS'ers, die belast waren met de buitenbewaking, de bakkerij, de paardenstallen en de garage, de hondenhokken, de SS-keuken, de officiersmess en de onderkomens voor de Duitse SS'ers die belast waren met de bewaking in het kamp, alsook de villa van de kampcommandant. De kazernesgebouwen van de Nederlandse SS'ers lagen wat verder van het kamp, aan de overkant van de weg.

Via de poort in de Kommandantur kwamen de gevangenen op het voor hen bestemde kampterrein, dat omgeven werd door prikkeldraad en wachttorens. Direct na de poort lag de appèlplaats waar de duizenden gevangenen dagelijks moesten aantreden onder het toeziend oog van de commandant, die hen vanaf het balkon van de Kommandantur kon overzien. Links van de appèlplaats stonden de *Schreibstube*, met daarin onder andere de *Effektenkammer* en de *Bekleidungskammer*.⁷ Rechts stonden de gevangenenkeuken en het wasgebouw.⁸

Iets verder op het terrein lagen de woonbarakken van de gevangenen, 35 in totaal, gebouwd in drie rijen evenwijdig aan de Kommandantur. De woonbarakken waren opgedeeld in twee delen, zogeheten *Stubes*, die ieder bestonden uit een woongedeelte, een slaapgedeelte en een wasruimte. Haaks op de woonbarakken werden aan het einde van het terrein 24 werkbarakken gebouwd, evenals het ziekenhuis en de kampgevangenis, de 'bunker' geheten. Het zou tot eind 1943 duren, voordat al deze gebouwen gereed waren. Helemaal aan het einde van het terrein in de noord-oost hoek werd het crematorium gebouwd, waar omgekomen gevangenen verast werden.

Het kamp was van januari 1943 tot september 1944 in gebruik en gedurende die twintig maanden zaten ongeveer 32.000 mannen, vrouwen en kinderen voor kortere of langere tijd in het kamp vast. Ongeveer 12.000 van hen waren joodse

---

⁶ Alle SS-gebouwen bestaan nog en worden tegenwoordig gebruikt als kazerne, respectievelijk de Lunettenkazerne en de Van Brederodekazerne en door het Geniemuseum.

⁷ In de Effektenkammer werden de eigendommen van de gevangenen bewaard, die zij bij binnenkomst af hadden moeten geven. In de Bekleidungskammer werden de kleren van de gevangenen bewaard en lag de kampkleding opgeslagen.

⁸ De Schreibstube is in de jaren negentig afgebroken. In de gevangenenkeuken is tegenwoordig het Geniemuseum gevestigd.

gevangenen, de andere 20.000 waren Schutzhaftgevangenen, gijzelaars en zogeheten *Untersuchungshäftlingen*, dit waren gevangenen die in voorarrest zaten.

Van ooggetuigenverslagen tot eerste Nederlandse historische studies

Al kort na de sluiting van het kamp in september 1944 verschenen de eerste boeken waarin oud-gevangenen hun landgenoten deelgenoot maakten van hun ervaringen.⁹ De auteurs, op één na allen mannen en op één na niet-joods, benadrukten dat het hun bedoeling was hun belevenissen in sobere bewoordingen weer te geven.¹⁰ Zij wilden niet te veel nadruk leggen op de gruwelen die ze hadden had meegemaakt.¹¹ Velen refereerden ook aan het feit dat er anderen waren die meer geleden hadden dan zichzelf.¹² Ondanks deze intentie waren hun verhalen toch vaak uitgesproken emotioneel van toon en stelden zij de mishandelingen en de terreur van de SS uitgebreid aan de orde.

Wat betreft de verantwoording van deze geschriften is de opmerking van P.R. Harkema typerend voor velen:

Dit werkje heeft geen enkele pretentie. Het is geen roman of geschiedkundig werk en het wil nog minder een geleerde verhandeling zijn. Het is een

---

⁹ Zie: Gevangene nr. 7085 [Gouman], *Gereserveerd van Rotterdam naar Vught: herinneringen van oud-gevangenen: 407, 408, 409, 410, 7056, 7057, 7058, 7059, 7060. Op schrift gesteld door 7058* (S.I. s.a.); *Vught, poort van de hel! Oorlogsherinneringen van 'n jood* (Hilversum 1945); S.T.U. Dent, *Administratie en intimidatie* (S.I. 1945); B. van Doorn, *Vught. Dertien maanden in een concentratiekamp* (Laren 1945); J. Engels, *Bij de Kapo's* (Leiden 1945); F.M. Gescher, *Het helse einde van Vught. Duitse methoden op Nederlandse bodem. Mijn ervaringen in den zomer van 1944 aldaar en mijn belevenissen hierna* (Wassenaar 1945); P.R. Harkema, *Vught* (Hardinxveld 1945); No. 469 [A. Santegoeds], *De hel op de Vughtse heide* (Utrecht s.a. [1945]); G.J. van Velthoven, *Scheveningen – Vught* (S.I. s.a. [1945]); K. van Dorst, *Achter prikkeldraad. Episoden uit Vught 1944* (Dordrecht s.a. [ca. 1946]); P. Galis, *Hel van Brabant. 8 Maanden in gijzeling in het concentratiekamp te Vught* (Groningen 1946); A. Lens, *Achter tralies en prikkeldraad* (Nijkerk 1946).

¹⁰ De enige vrouwelijk auteur was N.H. Schokking, *Wij houden de kop omhoog* (Den Haag s.a. [1945]); Het enige boek van een joodse auteur werd anoniem gepubliceerd, getiteld: *Vught, poort van de hel!*

¹¹ Van Doorn, *Vught* 5-6; Dent, *Administratie en intimidatie* 1; Engels, *Bij de Kapo's* 5; J.A.H. Rijshouwer en H. van Wermeskerken, *Vier jaar Indisch gijzelaar. Buchenwald – Haaren – St. Michielsgestel – Vught – Amersfoort* (Den Haag 1946) 10; A. van der Wey, *In het voorgeborchte der hel. Vier jaar gevangene van de SS. Met beschouwingen over de heersende geest in Duitsland* (Heemstede 1946) 7.

¹² Dit is onder meer te lezen bij de zogenaamde Indische gijzelaars. Als represaillemaatregel naar aanleiding van de internering van Duitse burgers in Nederlands-Indië werden Indische verlofgangers in Nederland opgepakt en als gijzelaar naar Buchenwald gebracht. Daar kwamen ze in een apart gedeelte van het kamp terecht, waar ze beter behandeld werden dan andere gevangenen. Later werden ze naar gijzelaarskampen in Nederland gebracht. Zie: Rijshouwer en Van Wermeskerken, *Vier jaar Indisch gijzelaar* 9; Van der Wey, *In het voorgeborchte der hel* 7; Ook realiseerden velen zich dat ze geluk hadden gehad ten opzichte van medegevangenen die de oorlog niet hadden overleefd. Zie: Engels, *Bij de Kapo's* 5; Dent, *Administratie en intimidatie* 1.

geheugen-reportage van al de rauw- en ruwheid van het leven in Duitse gevangenissen en concentratiekampen.¹³

De beweegredenen van de auteurs om hun herinneringen aan het papier toe te vertrouwen liepen uiteen. Voor velen was het eerste doel het van zich afschrijven van herinneringen. Een fors aantal van de vroegste geschriften bevatten dan ook geen motivatie. Het belang van hun werk, namelijk simpelweg vertellen, werd door hen kennelijk evident geacht. Schrijvers die zich wel uitspraken over hun beweegredenen noemden onder andere dat ze het als een plicht zagen ten opzichte van gevallen lotgenoten, omdat ze wilden dat men alles zou weten – en niet vergeten – of om te laten zien welke invloed het leven ‘in de schaduw van de Duitse laars’ had op de mens.¹⁴ Een enkeling hoopte dat zijn werk zou bijdragen aan een beter begrip van de geschiedenis en dat daar lessen voor de toekomst uit getrokken zouden worden.¹⁵

Dat er in drie jaar tijd alleen al over kamp Vught ruim twintig publicaties verschenen, weerspreekt de visie dat direct na de oorlog de periode van het ‘grote zwijgen’ begon. Dat er eerder sprake was van het ‘grote schrijven’ constateerde de historicus Martin Bossenbroek in 2001 met betrekking tot de joodse overlevenden.¹⁶ En in 2009 toonde neerlandica Bettine Siertsema aan dat dit ook voor niet-joodse auteurs gold.¹⁷ Het aantal herinneringsgeschriften en gepubliceerde dagboeken was zelfs zo groot dat al in 1946 schrijvers zich genoopt voelden zich te rechtvaardigen voor het schrijven van nog een kampgeschiedenis. ‘Heeft het zin nu nog met een boek over het kampleven te komen, terwijl er reeds zoveel kampliteratuur verschenen is’,

---

¹³ Harkema, *Vught* 5; Zie ook: Dent, *Administratie en intimidatie* 1; No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 136; Lens, *Achter tralies en prikkeldraad* [109]; Rijshouwer en Van Wermeskerken, *Vier jaar Indisch gijzelaar* 10; Van der Wey, *In het voorgeborchte der hel* 7.

¹⁴ Lens, *Achter tralies en prikkeldraad* [109]; Van Doorn, *Vught* 6; Gescher, *Het helse einde van Vught* 12; Zie ook: J. Vogelaar, *Over kampliteratuur* (Amsterdam 2006) 17.

¹⁵ Rijshouwer en Van Wermeskerken, *Vier jaar Indisch gijzelaar* 13; Van der Wey, *In het voorgeborchte der hel* 236-239; Zie ook: S. Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught. Persoonlijke belevissen en indrukken. Das Konzentrationslager Herzogenbusch’, Niod, Kamp en gevangenissen buiten Nederland (250d), inv.nr. 442 p. 1.

¹⁶ M. Bossenbroek, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 504.

¹⁷ B. Siertsema, ‘Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten’. In: F. van Vree en R. van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 106-127, aldaar 111-112.

vroeg voormalig gijzelaar A. van der Wey zich in zijn voorwoord af.¹⁸ Blijkbaar begon het lezerspubliek verzadigd te raken.

Vanaf eind jaren veertig werden nauwelijks nog herinneringsgeschriften of dagboeken over kamp Vught gepubliceerd. De grote meerderheid van de bevolking had weinig behoefte meer aan een confrontatie met de bezettingsperiode. Dit had verschillende oorzaken. Allereerst eiste de wederopbouw de aandacht op, waarbij het herstel van de gemeenschap voorop stond. Hierin paste geen aandacht voor individueel leed.¹⁹ Daarnaast kwam de stilte die zijn intrede deed voort uit morele onzekerheid en schuldgevoel tegenover joodse landgenoten. Deze schuldgevoelens ontstonden vanuit de vraag of men zich niet te snel en te gemakkelijk aan de bezetter had aangepast.²⁰

Waar de geschiedenis van het kamp wel aan de orde kwam, was in het kader van de geschiedschrijving, waaraan in eerste instantie voornamelijk oud-gevangenen meewerkten. Al kort na de bevrijding werd het initiatief genomen tot de uitgave van het verzamelwerk *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, een officiële publicatie die als afsluiting van de oorlogsgeschiedenis gezien werd. Aan dit boek werkte ook premier dr. Willem Drees mee.²¹ Het overkoepelende thema van het werk was dat Nederland zich met succes verzet had tegen de Duitse bezetter en zich niet met het nationaalsocialisme had laten besmetten. Zoals de historicus Jan Bank constateerde: 'Prioriteit wordt gegeven aan ogenblikken van heroïsche weerstand tegen het nationaal-socialistische regime.'²² Op deze manier werd bewust een nationale herinnering gecreëerd waarin de tegenstelling tussen 'goed' en 'fout' en het verzet en het lijden van de bevolking als geheel centraal kwamen te staan, zonder

---

¹⁸ Van der Wey, *In het voorgeborchte der hel* 6; Hij meende dat zijn boek wel iets extra's bood, omdat het werk het midden hield tussen een beschouwing en een kroniek en omdat het niet een beschrijving van een individuele maar een collectieve geschiedenis was.

¹⁹ Bossenbroek, *De meelstreep* 557. Zie ook: J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)'. In: Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN) 96 (1981) 300-333.

²⁰ D. Hettema, 'Nederlandse verzetshelden en joodse onderduikers. De Duitse bezetting in de romanliteratuur'. In: C. Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 355-377, aldaar 356.

²¹ Hij schreef drie bijdragen: 'Een mislukte poging tot gelijkschakeling', 'Uit de voorgeschiedenis van de Nederlandse Unie' en 'Van Politiek Convent tot Vaderlands Comité'. In: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, II (Arnhem/Amsterdam s.a. [1950]) 24-41, 76-97 en 109-123.

²² Jan Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983) 12. Dit bleek volgens hem ook uit de onderwerpkeuze van een deel van de monografieën waartoe het Riod kort na de oorlog opdracht gaf, maar die pas in de jaren vijftig zouden verschijnen. Zoals: P.J. Bouman, *De april-mei-stakingen van 1943* (Den Haag 1950); B.A. Sijes, *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954); A.J.C. Rüter, *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd* (Den Haag 1960).

aandacht voor ervaringen van specifieke groepen, zoals de joodse burgers. Dit beeld zou de herinnering aan de oorlog lange tijd gaan domineren.²³

In het eerste deel van *Onderdrukking en verzet*, dat in 1949 verscheen, kwam onder de rubriek ‘Duitse methoden’ de geschiedenis van de Nederlandse concentratiekampen aan bod.²⁴ Dit stuk werd geschreven door journalist en oud-gevangene van Vught Koos Aarse. Hij schreef vooral over de ijzeren discipline en het systeem van mishandeling en terreur dat de Duitse SS in de kampen hanteerde. In de kampen Amersfoort en Vught maakten de gevangenen ‘in volle omvang [kennis] met de wreedheid van het nazidom’, schreef hij.²⁵

In deel drie van *Onderdrukking en verzet* verscheen een lange bijdrage van Abel Herzberg getiteld *Kroniek der Jodenvervolging*, die later als afzonderlijke uitgave zou worden gepubliceerd.²⁶ Dit was, ook internationaal gezien, een van de vroegste studies over de Jodenvervolging. Herzberg beschouwde de vervolging en vernietiging van de Nederlandse joden niet als Nederlandse geschiedenis en besprak deze daarom binnen het kader van de ‘wereldpolitiek’. ‘De Jodenvervolging in Nederland is een onderdeel van de Jodenvervolging in Europa’, zo schreef hij in zijn voorwoord. ‘Men begrijpt er niet veel van, als men de motieven en de vormen der Europese Jodenvervolging niet kent.’²⁷ Aan kamp Vught besteedde Herzberg slechts enkele alinea’s, in het hoofdstuk ‘Endlösung der Judenfrage’. Hij schreef daarin dat kamp Vught was gebouwd omdat de capaciteit van Westerbork niet voldoende was. Vooruitlopend op de wegvoering van de joden stond de nazi’s niets in de weg ‘hun arbeidskracht middelerwijl nog wel [te] exploiteren’.²⁸

---

²³ Wat betreft de tweedeling in ‘goed’ en ‘fout’ in de historiografie zie onder meer: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983); P. Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge etc. 2000); C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001); G. Meershoek, ‘Driedeling als dwangbuis. Over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland’. In: C. Kristel (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 144-161; Van Vree en Van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering*.

²⁴ J. Aarse, ‘De Nederlandse concentratiekampen’. In: Van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I (Arnhem/Amsterdam s.a. [1949]) 641-653.

²⁵ Aarse, ‘De Nederlandse concentratiekampen’. In: Van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I 641; Het deel van zijn verslag over Amersfoort was niet gebaseerd op eigen ervaring. Hij had voor zijn transport naar kamp Vught vastgezet in gevangenis het Haagse Veer in Rotterdam. Oud-gevangene dokter M.J.E.M. Steijns schreef een bijdrag over de medische verzorging: ‘De medische verzorging in het kamp Vught’. In: Van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I 654-661.

²⁶ A.J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (Arnhem/Amsterdam 1956).

²⁷ Ibidem, 7.

²⁸ Ibidem, 119.

In 1960 verscheen het eerste boek over Vught dat niet door een oud-gevangene geschreven was. Dit boek, *Vught. Het kamp en de mensen*, van de hand van journalist Gerth van Zanten, behandelde niet de geschiedenis van de mensen in het kamp, maar die van de omwonenden. Alhoewel zijn onderwerp origineel was, sloot zijn boek geheel aan bij de toen heersende communis opinio dat de Duitse bezetter de inwoners van Nederland, een kleine minderheid uitgezonderd, ondanks vernederingen niet klein had gekregen. Het boek van Van Zanten eindigde met de opmerking dat de 30.000 mensen die in Vught gevangen hadden gezeten, wreed uit hun gelukkige wereld waren gerukt en dat duizenden er nooit in waren teruggekeerd, ‘maar aan de bevolking van Vught heeft het niet gelegen’.²⁹

In 1950 kreeg de historicus Jacques Presser van het Directorium van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Riod), de opdracht tot het schrijven van de geschiedenis van de Jodenvervolgung in Nederland.³⁰ Na een jarenlange worsteling resulteerde dit in 1965 in de tweedelige studie *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*.³¹ Voor zijn studie maakte Presser veelvuldig gebruik van ‘egodocumenten’, een term die hij in 1958 zelf had bedacht als verzamelterm voor autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven.³² Het boek werd een succes onder het grote lezerspubliek, maar collega-historici waren kritisch over Pressers emotionele stijl en zijn beperkte opzet en thematiek.³³

In het gedeelte over Vught behandelde Presser hoofdzakelijk de ervaringen van de joodse gevangenen; de bewakers en kampleiding kwamen nauwelijks aan bod.³⁴ Hij beperkte zich tot de constatering: ‘Wij kennen een aantal van deze mensen

---

²⁹ G. van Zanten, *Vught. Het kamp en de mensen* (Amsterdam 1960) 60. Het boek was een uitgave van het Rode Kruis en besteedde daarom veel aandacht aan de hulp van buitenaf die deels in samenwerking met het Rode Kruis tot stand was gekomen.

³⁰ Loe de Jong, chef van het Riod en oud-leerling van Presser, had hem hiervoor al in 1949 gepolst. In 1950 werd zijn opdracht officieel. C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolgung* (Amsterdam 1998) 58-60.

³¹ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag 1965).

³² J. Presser, ‘Memoires als geschiedbron’. In: M.C. Brands, J. Haak en Ph. de Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969) 277-282, aldaar 277.

³³ In het eerste jaar werden 114.000 exemplaren van het boek verkocht. I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgung in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997) 25-26; Ten aanzien van kritiek op Pressers werk zie: I. Schöffner, ‘Een geschiedenis van de vervolging der Joden in Nederland 1940-1945’. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 79 (1966) 1 38-63; H. von der Dunk, *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici* (Assen 1974) 42-54.

³⁴ Dit was ook een van de kritiekpunten van de historicus Ivo Schöffner. Hij schreef: ‘Als beulen en beulsknechten staan zij er, maar zonder veel nuance, zonder duidelijke chronologie of ontwikkeling ook.’ Schöffner, ‘Een geschiedenis van de vervolging der Joden’. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 51.

in het algemeen heel goed; in vele kampverslagen zien wij hen optreden, zeer verdorven lieden, bruuft, onbekwaam, wreed, lomp.³⁵ Voor de beschrijving van het joodse subkamp maakte hij hoofdzakelijk gebruik van het dagboek dat de student David Koker, één van zijn oud-leerlingen, in het kamp had bijgehouden en van het verslag van Arthur Lehmann, die lange tijd kampouder van de joodse afdeling was.³⁶ Ook David Koker werkte tot het najaar van 1943 op verschillende plekken als *Funktionshäftling*, dat wil zeggen dat hij een positie vervulde binnen de gevangenenleiding van het kamp, en behoorde naar eigen zeggen tot het ‘bonzendom’.³⁷ Presser beschreef het joodse kamp van Vught dus voornamelijk door de ogen van Funktionshäftlingen.

Vijf jaar na het werk van Presser werd voor het eerst een boek gepubliceerd dat, zij het beknopt, alle subkampen van kamp Vught beschreef. Historicus Coen Stuldreher van het Riod verleende op zijn medewerking aan een studie die een groep leerlingen van het Maurickcollege in Vught en leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis schreef over het kamp in hun gemeente. Dit was tevens het eerste Nederlandstalige boek dat de belangrijkste Nederlandse concentratiekampen beschreef in het bredere kader van de ontstaansgeschiedenis en de werking van het concentratiekampstelsel.³⁸

Een uitgebreidere bespreking van het kamp als geheel verscheen in 1978 in deel acht van het omvangrijke werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van de historicus Lou de Jong. In dit deel besprak hij de geschiedenis van de gevangenen en gedeporteerden in Nederlandse en Duitse gevangnissen en kampen. Aan kamp Vught besteedde hij ruim vijftig bladzijden en zijn weergave vormt ook nu nog de meest gedetailleerde studie over het gehele kamp. Met name de organisatie, de levensomstandigheden, de werkcommando's en de verschillende groepen gevangenen kregen veel aandacht.

---

³⁵ Presser, *Ondergang*, II 391.

³⁶ Koker was Pressers leerling op het Vossiusgymnasium in Amsterdam. Presser gaf daar geschiedenisles, tot hij 28 november 1940 vanwege zijn joodse achtergrond met onmiddellijke ingang werd ontslagen. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht* 49 en 53; Het dagboek van David Koker werd in 1977 uitgegeven onder de titel *Dagboek geschreven in Vught*.

³⁷ D. Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 2006) 104.

³⁸ C.J.F. Stuldreher e.a., *Concentratiekampen. Systeem en praktijk in Nederland* (Bussum 1970). Stuldreher deed dit op verzoek van oud-studiegenoot Henk van Stekelenburg, leraar aan het Maurick College en auteur van *Kamp Vught en de Vughtenaren* (Vught 1984).

In navolging van Presser maakte ook De Jong veelvuldig gebruik van egodocumenten en ook hij gebruikte een specifieke selectie.³⁹ Hij beschreef het kamp hoofdzakelijk vanuit het perspectief van de mannelijke Schutzhaftgevangenen. Van het joodse kamp werd alleen kort de beginperiode behandeld en het vrouwenkamp werd voornamelijk besproken in het kader van de ‘geweldige beroering’ die de komst van de vrouwen opleverde onder de mannen en dan met name de kapo’s.⁴⁰ Nog minder uitvoerig was De Jong over het mannelijke bewakingspersoneel en de Aufseherinnen. Hij gaf wel als eerste korte biografische schetsen van de kampcommandanten, maar besteedde slechts één alinea aan de Aufseherinnen en één aan het Nederlandse bewakers. Wat betreft de Aufseherinnen wijdde hij daarbij enige woorden aan hun sociaal-economische achtergrond, maar ten aanzien van de mannelijke bewakers vermeldde hij alleen dat de meesten ‘slaafs de hun opgedragen taak’ verrichtten, terwijl enkelen bereid bleken gevangenen te helpen.⁴¹

Na De Jong hebben naast Stuldreher de historici Hans de Vries en Andreas Pflock over Vught geschreven. Bij hen lag de nadruk op feitelijke informatie over de organisatie van het kamp, de aantallen gevangenen en de verschillende groepen die in Vught hadden vastgezeten. Hoewel zij enkele aspecten van de kampgeschiedenis uitdiepten, zoals de buitencommando’s en het feit dat kamp Vught als modelkamp bedoeld zou zijn geweest, gingen zij in grote lijnen verder op de door De Jong ingeslagen weg. Dit betekende dat ook bij hen vooral het mannelijk *Schutzhaftlager* aandacht kreeg.⁴²

---

³⁹ Ook citeerde hij vaak en veel wat hem op kritiek van zijn begeleidingscommissie kwam te staan. De Jong hield echter vast aan zijn standpunt en voerde ter verdediging aan: ‘Een belangrijke functie van dit deel is, de lezers nu en later te laten navoelen wat degenen doorstonden wier schokkende ervaringen ik beschrijf. Ik meen er goed aan te doen, dit in een relatief groot aantal gevallen in de woorden van de gevangenen zelf te doen uitkomen.’ J.Th.M. Bank e.a. (red.), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XIV, *Reacties* (Den Haag 1991) 536.

⁴⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VIII, *Gevangenen en gedeporteerden* (Den Haag 1978) 646-647 en 654-655.

⁴¹ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 641.

⁴² C.J.F. Stuldreher, ‘Deutsche Konzentrationslager in den Niederlanden: Amersfoort, Westerbork, Herzogenbusch’. In: *Dachauer Hefte: Studien und Dokumente zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Die Vergessenen Lager 5* (1989) 141-173; C.J.F. Stuldreher, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch - ein »Musterbetrieb der SS«?’. In: U. Herbert, K. Orth en C. Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, I (Göttingen 1998) 327-348; H. de Vries, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch bei Vught: “Streng und Gerecht?”’. In: W. Benz en B. Distel (red.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940-1945* (Berlijn 2004) 197-216; H. de Vries, A. Pflock en M.A.L.M. Hogenhuis, ‘Konzentrationslager Herzogenbusch (Vught)’. In: W. Benz en B. Distel, (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, VII, *Niederhagen/Wewelsburg, Lublin-Majdanek, Arbeitsdorf, Herzogenbusch (Vught), Bergen-Belsen, Mittelbau-Dora* (München 2008) 131-184; A. Pflock, *Auf vergessenen Spuren. Ein Wegweiser zu*

Onder de Nederlandse bevolking nam na 1965 de belangstelling voor de gevolgen van de vervolging toe. Dit bleek onder meer in de debatten rondom de gratiëring van de ‘drie van Breda’ en de Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers. De oorlog bleek niet vergeten en verwerkt, integendeel. Deze had bij velen voor een trauma gezorgd en het ‘KZ-syndroom’ werd een bekend begrip. Onderzoek hiernaar leidde onder meer tot de oprichting van Centrum ’45, dat gespecialiseerd was in de behandeling van mensen die worstelden met de psychische gevolgen van de oorlog.⁴³

Door de hernieuwde aandacht schreven ook steeds meer oud-gevangenen van Vught hun herinneringen aan hun kamptijd op. Dit ging hand in hand met een groeiend besef dat het aantal in leven zijnde oud-gevangenen steeds kleiner werd en dat het nu de laatste kans was om te getuigen. Daarbij speelde ook een rol dat door de renovatie van jeugdgevangenis Nieuw-Vossenveld, die deels op de plaats van het voormalige kampsterrein stond, het crematorium buiten het gevangensterrein kwam te liggen en er ruimte ontstond voor een monument.⁴⁴ De verschillende plannen omtrent de vormgeving van het monument brachten de gemoederen van vele oud-gevangenen in beroering en gaven de belangstelling voor het kamp een nieuwe impuls.⁴⁵

Met de oprichting van het Nationaal Monument Kamp Vught (NMKV), dat uiteindelijk in 1990 gerealiseerd werd, vond ook de oprichting plaats van de Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Kamp Vught. Dit initiatief werd genomen door vrouwelijke ex-gevangenen die hun bedenkingen hadden ten aanzien van de werkwijze en ideeën het toenmalige bestuur van het NMKV. Eén van de heikele punten was dat het NMKV zich genoodzaakt zag entreegeld te heffen, wat de oud-

---

Gedenkstätten in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg (Bonn 2006) 87-122; Andere werken over de algemene geschiedenis van Vught: Van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren*; B. Heyl, *De vijf concentratiekampen in Nederland. 1940-1945: Schoorl, Ommen, Amersfoort, Vught, Westerbork. Het vergeten hoofdstuk* (Nieuwerkerk aan de IJssel 1998).

⁴³ J. Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005) 292-298; Zie ook: H. Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (S.l. [Amsterdam] 2005) 106-147; B. Enning, *De oorlog van Bastiaans. De LSD-behandeling van het kampsyndroom* (Amsterdam 2009).

⁴⁴ Zie voor de geschiedenis van de monumentalisering van kamp Vught: H. Das-Horsmeier en J. van den Eijnde, ‘Gedenken in veelvoud. Herinneringstekens aan de Tweede Wereldoorlog in Vught’. In: O. Thiers (red.), *Vught onvoltooid verleden* (Vught 2003) 157-185; Pflock, *Auf vergessenen Spuren*; I. van Ooijen, *Het erfgoed van de kampen. Naoorlogse ontwikkeling en toe-eigening van kampen uit de Tweede Wereldoorlog in Nederland, België en Frankrijk* (S.l. 2010) 39-49; R. Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (S.l. 2010) 227-237. 257-266 en 276-280.

⁴⁵ T. de Ridder, ‘De bezieling van een monument. Een geschiedenis van de Vriendenkring Vught’. In *Icodo-info. Tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld* 21 (2004) 1 10-44, aldaar 13.

gevangenen onverteerbaar vonden.⁴⁶ Hetty Voûte en Tineke Wibaut-Guilonard zouden zich vanuit de Stichting in de jaren negentig intensief bezighouden met het beschrijven van verschillende deelgeschiedenissen van het kamp.⁴⁷ Later werden de meningsverschillen tussen de Vriendenkring en het NMKV opgelost en ging men over tot samenwerking. Het NMKV entameerde eveneens diverse publicaties, die niet door oud-gevangenen geschreven werden.⁴⁸ Ook buiten het NMKV om verschenen verschillende boeken die niet afkomstig waren van oud-gevangenen, onder meer over het bunkerdrama en de kindertransporten.⁴⁹

In 1999 werd door zes particulieren, onder wie een aantal oud-gevangenen, de Stichting Geschiedschrijving Philips-Kommando Concentratiekamp Vught, '43-'44 opgericht. Het zestal was van mening dat de geschiedenis van het Philips-Kommando onvoldoende belicht werd en gaf de historici P.W. Klein en Justus van de Kamp opdracht tot het schrijven van een studie daarover.⁵⁰ Dit resulteerde in 2003 in het boek *Het Philips-Kommando in Kamp Vught*.⁵¹

Terugkijkend op de historiografie van kamp Vught blijkt de geschiedenis tot nu toe voornamelijk beschreven vanuit twee beperkte perspectieven, namelijk die van de joodse Funktionshäftlingen en die van de mannelijke Schutzhaftgevangenen. Hierdoor is er onvoldoende oog geweest voor de verscheidenheid van de ervaringen en belevingen van de verschillende groepen gevangenen. Daarnaast is er nauwelijks aandacht besteed aan de Duitse kampleiding en het Nederlandse en Duitse

---

⁴⁶ Zie voor de oprichting van het NMKV en de vriendenkring: De Ridder, 'De bezieling van een monument'. In *Icodo-info*; Hijink, *Het gedenkteken* 257-266.

⁴⁷ Zie: H. Voûte, T. Wibaut-Guilonard en G. Scharff, *Verhalen over de dingen die bleven. Oudheidkamer Vught, permanente tentoonstelling Kamp Vught* (Amsterdam 1991); T. Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught. 1943-1944: bunker en krematorium* (Amsterdam 1991); T. Wibaut-Guilonard, *16 januari 1944 tot 16 januari 1991. De bunkernacht toen en nu* (S.l. 1991); H. Voûte, *Het feit van overleven verplicht* (Amsterdam 1993); T. Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944: eindpunt... of tussenstation?* (Amsterdam 1994); T. Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944: in gevangenschap getekend* (Amsterdam 1995).

⁴⁸ Zie: J. Brouwers, *Broodnodige hulp. Organisatie van de materiële hulpverlening aan het Kamp Vught, 1943-1944* (Vught 1996); J. van den Eijnde, R. Kok en K. van den Oord (red.), *Brieven van Fanny Philips aan Ans Schreurs, 1942-1943* (S.l. [Vught] s.a. [2000]); M. Uijland, *Eindpunt of tussenstation* (Vught 2002); E. Göbel en M. Muntinga-van der Zwaan, *Spelen achter prikkeldraad. Creativiteit van kinderen in kampen en tijdens onderduik* (Vught 2006).

⁴⁹ Het bunkerdrama: H. Olink, *Vrouwen van Vught. Een nacht in een concentratiekamp* (Amsterdam 1995); Over liederen: *Hoor de vrouwen zingen. Liedjes van het ensemble P & P en vele anderen* (Amsterdam 1987); Over joodse kinderen: J. de Moei, *Joodse kinderen in kamp Vught* (Vught 1999).

⁵⁰ <http://www.philips-kommando.nl/> (Geraadpleegd 30.11.10); De Stichting ontwikkelde ook een reizende tentoonstelling over het Philips-Kommando met bijbehorend informatieboekje. D.B. Jochems en C. Boissevain-de Wit, *Licht in het donker. Het Philips-Kommando in Kamp Vught. Belevissen en achtergronden. Informatieboekje bij de reizende tentoonstelling en educatieve website* (S.l. 2005).

⁵¹ P.W. Klein en Justus van de Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught* (Amsterdam etc. 2003).

bewakingspersoneel, evenals aan de verhouding tussen de bewaking en de gevangenen.

De ontwikkeling van het onderzoek in Duitsland

Duitsland is in het internationale onderzoeksveld naar concentratiekampen sinds de Tweede Wereldoorlog decennialang toonaangevend geweest. Lange tijd verschenen daarnaast alleen in Polen en Frankrijk nog enkele belangwekkend studies.⁵² Hoewel vanaf de jaren tachtig ook in Engeland en Amerika meer aandacht kwam voor de concentratiekampen, bleef Duitsland een leidende rol vervullen. Pas onlangs is het United States Holocaust Memorial Museum in Washington begonnen met de uitgave van een meerdelige encyclopedie over de kampen en in 2010 verscheen het eerste Engelstalige werk waarin de stand van zaken werd besproken van een aantal belangrijke thema's binnen de historiografie van de kampen. Ook in dit boek was de meerderheid van de bijdragen echter afkomstig van Duitse historici.⁵³

De geschiedenis van de concentratiekampen werd ook in Duitsland lange tijd niet door historici maar door overlevenden geschreven.⁵⁴ Enkele oud-gevangenen beperkten zich niet alleen tot individuele getuigenissen, maar trachtten de concentratiekampen in een bredere historische context te plaatsen en hadden aandacht voor de sociologie en psychologie van de gevangenen en de bewaking.⁵⁵ Deze auteurs waren voornamelijk hoogopgeleiden, die in de kampen *Funktionsstellen* hadden bezet.⁵⁶ De meest belangrijke studie was die van socioloog en politicoloog Eugen

---

⁵² Zie onder andere: A.J. Kamiński, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady w polityce imperializmu niemieckiego* (The role of Nazi concentration camps and mass extermination centres in the policies of German imperialism) (Poznań 1964) J. Billig, *L'Hitlérisme et le système concentrationnaire* (Parijs 1967); O. Wormser-Migot, *Le système concentrationnaire Nazi (1933-1945)* (Parijs 1968).

⁵³ J. Caplan en N. Wachsmann (red.), *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories* (Londen/New York 2010).

⁵⁴ Over de Duitse historiografie zie onder andere: U. Herbert, K. Orth en C. Dieckmann, 'Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Geschichte, Erinnerung, Forschung'. In: Idem (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I 17-40; C. Gerlach, 'Some recent trends in German Holocaust research'. In: *Lessons and legacies*, VI, *New currents in Holocaust research* (Evanston 2004) 285-299; N. Wachsmann, 'Looking into the abyss: Historians and the Nazi concentration camps'. In: *European History Quarterly* 36 (2006) 2 247-278; J. Caplan en N. Wachsmann, 'Introduction'. In: Idem, *Concentration camps* 1-16.

⁵⁵ Zie ook: B. Bettelheim, 'Individual and mass behavior in extreme situations'. In: *Journal of abnormal and social psychology* 38 (1943) 417-452. Later ook verschenen in de bundel: *Surviving and other essays* (New York 1979) 48-83.

⁵⁶ H.G. Adler, die in 1955 *Theresienstadt. 1941-1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft, Geschichte Soziologie Psychologie* schreef, studeerde zowel muziek, kunst- en literatuurwetenschappen als filosofie en psychologie. Hij promoveerde in 1935. Zijn vrouw was in Theresienstadt het hoofd van de het medisch bureau; H. Langbein, de auteur van onder andere *Menschen in Auschwitz* (Wenen 1972)

Kogon, die zes jaar lang in Buchenwald opgesloten zat. Kogon schreef in 1946 *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*, waarin hij niet alleen de functie van het concentratiekampstelsel binnen de nationaalsocialistische staat besprak, maar ook ruim aandacht besteedde aan de interne organisatie van de kampen en het leven en werken van zowel de bewaking als de gevangenen.⁵⁷ Hij liep hiermee voorop in de historisch-sociologische analyse van de kampen.

Het boek van Kogon bleef lange tijd de enige systematische beschrijving van het concentratiekampstelsel, want ook Duitsland kende in de jaren vijftig een periode waarin nauwelijks over de geschiedenis van de kampen gesproken werd. Ook binnen de historische wetenschap stond het onderwerp niet hoog op de agenda.⁵⁸ Dit veranderde door twee grote rechtszaken in de jaren zestig, namelijk het Eichmannproces in Jeruzalem in 1961 en het Frankfurter Auschwitz proces, dat van december 1963 tot augustus 1965 plaatsvond. Met name dit laatste proces genereerde een hernieuwde aandacht voor de kampen, mede doordat de historicus Martin Broszat hiervoor als getuige-deskundige een rapport schreef over de organisatorische geschiedenis van het concentratiekampstelsel. Dit werd in 1965 uitgebracht als onderdeel van het boek *Anatomie des SS-Staates* van Hans Buchheim.⁵⁹ Nog niet eerder was die organisatorische geschiedenis zo minutieus beschreven en zijn bijdrage bleef lange tijd een standaardwerk. Daarnaast verschenen diverse studies over afzonderlijke kampen, zoals Eberhard Kolbs studie over Bergen-Belsen en een boek onder redactie van Broszat met daarin de feitelijke geschiedenis van verschillende concentratiekampen.⁶⁰

Toch verdween de aandacht voor de kampgeschiedenissen weer naar de achtergrond, omdat de geschiedschrijving van het Derde Rijk zich voornamelijk

---

en ...*Nicht wie die Schafe zur Schlachtbank! Widerstand in NS-Konzentrationslagern* (Frankfurt am Main 1980) was toneelspeler. Hij was Revierschreiber, oftewel administrateur in het ziekenhuis, in Dachau en Auschwitz. Kogon was de zoon van een joods-Russische diplomaat. Hij studeerde sociologie en economie en was eveneens gepromoveerd. Ook hij was werkzaam als Revierschreiber.

⁵⁷ E. Kogon, *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager* (München 1946) Van dit boek werden alleen al in Duitsland 500.000 exemplaren verkocht. Herbert e.a., 'Die nationalsozialistischen Konzentrationslager'. In: Idem (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I 20.

⁵⁸ Zie hierover ook: U. Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn 2001) 14-18.

⁵⁹ H. Buchheim e.a., *Anatomie des SS-Staates* (Olten en Freiburg im Breisgau 1965).

⁶⁰ E. Kolb, *Bergen-Belsen. Geschichte des "Aufenthaltslagers" 1943-1945* (Hannover 1962); M. Broszat (red.), *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager* (Stuttgart 1970).

richtte op de organisatie van de nazi-staat.⁶¹ Eén van de weinige boeken over de kampen verscheen in 1978 van de hand van de historicus en socioloog Falk Pingel en was getiteld: *Häftlinge unter SS-Herrschaft*.⁶² Gebaseerd op een enorme hoeveelheid getuigenverslagen, SS-documenten en statistieken, beschreef hij, meer gedetailleerd dan iemand vóór hem, het leven en dood in de kampen. Daarbij richtte hij zich niet op de organisatie van het kamp, maar op de ervaringen van de politieke gevangenen. Hierbij had hij speciale aandacht voor de onderlinge relaties van de gevangenen en de verhouding tussen de gevangenen en de bewaking.

Vanaf midden jaren tachtig groeide de belangstelling voor de kampen weer. Dit kwam onder meer door het besef dat het idee dat alles over de kampgeschiedenis al onderzocht was, mede veroorzaakt door de vele gepubliceerde memoires, een misconceptie was. Het kamponderzoek bleek nog in de kinderschoenen te staan. Ook leidde de belangstelling voor regionale studies, onder meer geëntameerd door herinneringscentra en musea, tot een toenemende aandacht voor regionale kampgeschiedenissen.

De ene na de andere publicatie zag het licht. Een deel hiervan had betrekking op aspecten die uitstegen boven de geschiedenis van de afzonderlijke kampen, zoals het boek van de socioloog Wolfgang Sofsky over het systeem van absolute macht dat in de kampen gehanteerd werd en het werk van historicus Hermann Kaienburg over de economische betekenis van de kampen.⁶³ Daarnaast werd er onderzoek gedaan naar de organisatie en leiding van de kampen. Zowel op het niveau van de overkoepelende organisaties, zoals over de *Inspektion der Konzentrationslager* (IKL)

---

⁶¹ Een van de belangrijkste studies hierover, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (S.l. [München] s.a. [1969]), werd eveneens door Broszat geschreven.

⁶² F. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager* (Hamburg 1978).

⁶³ W. Sofsky, *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager* (Frankfurt am Main 1993); H. Kaienburg, "Vernichtung durch Arbeit". *Der Fall Neuengamme. Die Wirtschaftsbestrebungen der SS und ihre Auswirkungen auf die Existenzbedingungen der KZ-gefangenen* (Bonn 1991); H. Kaienburg, *Die Wirtschaft der SS* (Berlijn 2003).

en het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), als op het niveau van de kampleiding.⁶⁴ Ook verschenen boeken over afzonderlijke kampen.⁶⁵

Tevens werden er twee omvangrijke verzamelstudies uitgebracht. Allereerst het tweedelige werk onder redactie van Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann, dat geschreven werd naar aanleiding van de vijftigjarige bevrijding van Dachau. In het werk was onder meer aandacht voor het concept ‘concentratiekamp’ en de ontwikkelingen ten aanzien van hun functie en organisatie tussen 1933 en 1945. Verder werden de vernietigingskampen in het Oosten besproken, evenals het werk in de kampen en de economische betekenis ervan. Binnen het thema ‘daders’ en ‘gevangenen en gevangengroepen’ werden onderwerpen als het systeem van kapo’s en Funktionshäftlingen en zelfhandhaving en verzet onderzocht.

De tweede verzamelstudie ontstond op het initiatief van Wolfgang Benz en Barbara Distel, directeur van de gedenkplaats Dachau. Zij publiceerden in 2005 het eerste deel van een project om de geschiedenis van alle afzonderlijke kampen en hun subkampen feitelijk te reconstrueren. Dit resulteerde in een negendelige publicatie, waarvan het laatste deel in 2009 verscheen.⁶⁶

Thematiek

Terwijl in Nederland het historisch onderzoek naar de kampen na het verschijnen van het werk van De Jong in zekere zin tot stilstand was gekomen, hebben de concentratiekampen in Duitsland vanaf de jaren tachtig vrijwel onophoudelijk in de belangstelling gestaan. De voorliggende studie, de eerste wetenschappelijke monografie over kamp Vught, wil op verschillende punten aansluiten bij vraagstukken binnen de Duitse historiografie, zoals de ontwikkeling in doel en functie van het kampstelsel, de sociaal-economische en ideologische achtergrond van de kampleiding en de bewaking, de sociale stratificatie van de gevangenen en de verhouding tussen de bewaking en de gevangenen.

---

⁶⁴ J. Tuchel, *Konzentrationslager. Organisationsgeschichte und Funktion der “Inspektion der Konzentrationslager” 1934-1938* (Boppard am Main 1991); J. Balcke, *Verantwortungsentlastung durch Organisation. Die “Inspektion der Konzentrationslager” und der KZ-Terror* (Tübingen 2001); M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg 2003); K. Orth, *Die Konzentrationslager-SS. Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien* (Göttingen 2000).

⁶⁵ Zie bijvoorbeeld: H. Stein, *Konzentrationslager Buchenwald 1937 – 1945. Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung* (Göttingen 1999); B. Strebel, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn etc. 2003).

⁶⁶ W. Benz en B. Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager* (München 2005-2009).

Ten aanzien van het doel en de functie van de kampen is er binnen de Duitse historiografie steeds meer aandacht gekomen voor het feit dat de concentratiekampen in 1933 niet dezelfde waren als die in 1945. De kampen maakten ontwikkelingen door wat betreft de levensomstandigheden, de samenstelling van de kampbevolking en het doel van de dwangarbeid die de gevangenen moesten verrichten. Hierbij is het werk van Wolfgang Sofsky nuttig. In zijn boek *Die Ordnung des Terrors* onderzocht hij het machtssysteem dat in de concentratiekampen gehanteerd werd. Hij benadrukte dat het niet volstond alleen de gedragingen van de bewaking te bestuderen, maar dat dit in samenhang moest gebeuren met het zorgvuldig ontwikkelde systeem van terreur in de kampen. Het kampstelsel werkte omdat kampleiding en bewaking hun rol speelden, maar ook doordat zij de mogelijkheden exploiteerden die de organisatie hen bood.⁶⁷ Mijn eerste onderzoeksvraag was dan ook: welke doelstellingen had het nationaalsocialistische bezettingsbestuur ten aanzien van kamp Vught, in welk opzicht bepaalden deze doelstellingen het beleid van de kampleiding en welk effect had dit op de gedragingen van de bewaking en daarmee op de levensomstandigheden voor de gevangenen?

Met betrekking tot de kampleiding heeft De Jong tot nu toe als enige aandacht besteed aan de biografieën van de kampcommandanten. Zijn typering geeft echter een tamelijk eenzijdig beeld. Hij stelde de commandanten voor als onintelligente, brute mannen, die hun loopbaan uitsluitend te danken hadden aan het nazi-regime en de SS.⁶⁸ Historica Karin Orth onderzocht als eerste diepgaand de achtergrond van de leiders van de concentratiekampen, waarvoor zij gebruik maakte van personeelsdossiers van de SS-administratie, getuigenissen van gevangenen en strafdossiers. Zij leverde hiermee een belangrijke bijdrage aan de kennis over de sociaal-economische en ideologische achtergrond van de kampleiding en hun carrièreverloop. In lijn met het werk van Orth zal ook in deze studie en op basis van dezelfde bronnen onderzoek gedaan worden naar de achtergrond van de kampcommandanten: wie waren zij, welke carrière hadden zij voordat zij zich bij de SS aansloten en hoe ontwikkelden zij zich binnen die organisatie? Daarnaast zullen

---

⁶⁷ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 18-19.

⁶⁸ De Jong schreef bijvoorbeeld over Grünwald dat de leiding van de SS-Führerschule ‘terecht’ concludeerde dat hij ‘dom en beperkt als hij was, hoogstens deugde voor het “opleiden van kleinere eenheden”’. En over Hüttig schreef hij: ‘Ook hij had zich pas via de SS en louter op de concentratiekamp-sector een goede maatschappelijk positie kunnen opbouwen.’ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 657 en 689.

hun gedragingen in het kamp aandacht krijgen, evenals de mate waarin zij hun stempel drukten op de omstandigheden en het leven van de gevangenen.

Ook naar het Duitse en Nederlandse mannelijke en vrouwelijke bewakingspersoneel is tot nu toe nauwelijks onderzoek gedaan. In studies over kamp Vught blijft de SS-bewaking een anonieme groep zonder achtergrond. Door het grote aantal strafzaken dat na de bevrijding tegen Nederlandse SS'ers en Aufseherinnen is gevoerd, bevat het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) een grote hoeveelheid bronnenmateriaal over hen.⁶⁹ Het is daarmee mogelijk om diepgaand onderzoek te doen naar de vraag wat hun sociaal-economische en ideologische achtergrond was en welke beweegredenen ze hadden om zich bij de SS aan te melden of – wat betreft de vrouwen – om naar een baan in het kamp te solliciteren.

Ten aanzien van vrouwen werd lange tijd gedacht dat zij nauwelijks een bijdrage hadden geleverd aan de misdaden van het Derde Rijk, maar daar is de laatste jaren verandering in gekomen. Toch blijkt de positie van vrouwen, hun gedragingen en met name hun geweldgebruik niet zonder meer overeen te komen met dat van de mannelijke bewakers.⁷⁰ Het feit dat in kamp Vught zowel mannelijke als vrouwelijke bewakers dienst deden, biedt de mogelijkheid tot een vergelijking. In welke opzichten verschilde de positie van de mannen en vrouwen en op welke manier beïnvloedde dit hun handwijze ten opzichte van de gevangenen? Het is daarbij eveneens van belang om te onderzoeken hoe de gevangenen het gedrag van de bewaking percipieerden, alsmede in hoeverre tijdens de Bijzondere Rechtspleging noties over mannelijkheid en vrouwelijkheid een rol speelden bij de berechting.

In de loop van de decennia is het in de literatuur over kamp Vught conventie geworden om het gedrag van de bewaking ten opzichte van de gevangenen uitsluitend te bespreken in het kader van de terreur. Een zorgvuldiger lezing van de herinneringsgeschriften en het onderzoek in de strafdossiers toont echter aan dat de verhouding tussen de bewaking en de gevangenen meer dimensies kende. Dit werd ten aanzien van kampen in Duitsland in 1978 al geconstateerd door Falk Pingel. Hij sprak in de inleiding van *Häftlinge unter SS-Herrschaft* de verwachting uit dat:

---

⁶⁹ Het CABR is ondergebracht bij het Nationaal Archief in Den Haag; Zie: S. Faber en G. Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de "lichte gevallen"* (Haarlem 2010).

⁷⁰ E. Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag. Die SS-Aufseherinnen des Konzentrations- und Vernichtungslagers Majdanek* (Hamburg 2009) 435-450; J. Caplan, 'Gender and the concentration camps'. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration camps* 82-107, aldaar 97.

Auch ein Zwangssystem wie die Konzentrationslager nicht gänzlich beliebig steuerbar ist, sondern daß die Bewacher beim Aufbau ihres Herrschaftsinstrumentariums an bestimmte Verhaltensvoraussetzungen der Häftlinge gebunden sind.⁷¹

Hij stelde zich daarbij de vraag of gevangenen anders reageerden dan de SS verwachtte en in welke mate de SS speelruimte bood aan de gevangenen, dan wel in hoeverre de gevangenen speelruimte voor zichzelf creëerden.⁷² Deze vragen zullen ook gesteld worden met betrekking tot kamp Vught, waarbij tevens de diversiteit in mogelijkheden en gecreëerde speelruimte van de verschillende groepen gevangenen in ogenschouw zal worden genomen.

De gevangenengemeenschap in kamp Vught was samengesteld uit verschillende subkampen. Zo was er onder meer een joods kamp, een vrouwenkamp, een Schutzhaftlager voor mannelijke gevangenen, een *Geisellager* voor gijzelaars en een *SD-lager* met Untersuchungshäftlingen. Ook intern bestonden deze subkampen niet uit homogene groepen, maar vormden zij een microkosmos van mensen van alle leeftijden en met verschillende sociale, economische, religieuze en ideologische achtergronden. Daarbij waren ze om diverse redenen opgepakt en liepen hun toekomstverwachtingen sterk uiteen. De verhouding binnen en tussen deze groepen gevangenen maken een belangrijk onderdeel uit van dit onderzoek. Hierbij staan drie kwesties centraal: de positie van de kapo's en Funktionshäftlingen, de sociale differentiatie en hiërarchische structuren binnen de subkampen en de verhouding tussen de verschillende subkampen.

Ook in kamp Vught bestond een zogenaamde 'grijze zone' van kapo's en Funktionshäftlingen, die de schakel vormde tussen de SS en de gevangenen. Zij waren belast met de leiding over medegevangenen in ruil voor voorrechten.⁷³ Hierbij is opnieuw het werk van Pingel van belang, evenals het meer recente werk van Hermann Kaienburg en Olaf Mußmann.⁷⁴ Zij besteedden allen aandacht aan de vraag in

---

⁷¹ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 10.

⁷² Ibidem.

⁷³ De term 'grijze zone' komt van Primo Levi, *De verdronkenen en de geredden* (Amsterdam 1991) 31.

⁷⁴ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 102-117; H. Kaienburg, '»Freundschaft? Kameradschaft? ... Wie kann das dann möglich sein?« Solidarität, Widerstand und die Rolle der »roten Kapos« in Neuengamme'. In: H. Diercks (red.), *Abgeleitete Macht. Funktionshäftlinge zwischen Widerstand und Kollaboration* (Bremen 1998) 18-50; O. Mußmann, '»Bunte Lagerprominenz?« Die Funktionshäftlinge im Rüstungs-KZ Mittelbau-Dora'. In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht* 82-96.

hoeverre arrestatiegrond, ideologische achtergrond, nationaliteit of duur van de gevangenschap van belang waren bij het verkrijgen van een Funktionsstelle. Ook onderzochten zij welke groepen gevangenen streden om de belangrijkste posities en hoe deze strijd gevoerd werd. Aan hun werk werden de volgende vragen ten aanzien van de kapo's en Funktionshäftlingen in Vught ontleend: wie wist binnen de kamphiërarchie tot hoge posities op te klimmen, in hoeverre was er sprake van kameraadschap of concurrentie tussen kapo's en Funktionshäftlingen onderling en tussen hen en de gevangenen? Op welke wijze vervulden zij hun functies? Verwerden zij tot instrumenten van de SS of richtten zij hun blik naar hun medegevangenen? Wat betreft deze vragen zullen ook de verschillen tussen de diverse subkampen aan de orde komen.

In het verlengde hiervan ligt de vraag hoe de gehele gevangenenhiërarchie in de verschillende subkampen vormgegeven was en in hoeverre deze hiërarchie beïnvloed en bepaald werd door de sociale differentiatie van de gevangenengemeenschap. In de kampen in Duitsland drukte de categorisering, die de SS onder de gevangenen aanbracht, in sterke mate een stempel op de hiërarchische structuur in de kampen. Gold dit ook voor kamp Vught of waren de gevangenen daar beter in staat om zich aan de door de SS opgelegde rangorde te ontworstelen? Hiermee samenhangend is het de vraag of de hiërarchie in de diverse subkampen dezelfde was of dat de subkampen ieder een eigen machtstructuur kenden.

De laatste kwestie heeft betrekking op de verhoudingen tussen de diverse subkampen. Deze waren van elkaar afgescheiden met prikkeldraad, maar er was wel enig contact mogelijk en men kon door de prikkeldraadafscheidings zien wat er in de andere afdelingen gebeurde. Wat was de perceptie over en weer van de joodse en niet-joodse gevangenen en van de mannelijke en vrouwelijke gevangenen? In hoeverre leidden de verschillen in arrestatiegrond, behandeling en toekomstverwachting van de joodse en niet-joodse gevangenen tot identificatie of desidentificatie? Voelde men zich allen lotgenoten, gebukt gaand onder het juk van de bezetter, of had men moeite zich met elkaar te vereenzelvigen?

Wat betreft de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke gevangenen geldt in grote lijnen hetzelfde als ten aanzien van de mannelijke en vrouwelijke bewakers. Sinds de jaren tachtig is er steeds meer belangstelling gekomen voor de ervaringen en beleving van mannelijke en vrouwelijke gevangenen, maar meer onderzoek is noodzakelijk aangezien dit onderzoek veelal vanuit het perspectief van de

vrouwenstudies plaatsvindt en er weinig vergelijkend onderzoek naar het gedrag en de ervaringen van mannen en vrouwen wordt gedaan.⁷⁵ Daarom zal in vergelijkend perspectief aandacht besteed worden aan de behandeling van de mannelijke en vrouwelijke gevangenen, de kennis en vaardigheden die beide groepen meebrachten en de manier waarop ze die aanwendden om zich in het kamp te handhaven.

The historicus Nikolaus Wachsmann concludeerde in een historiografisch overzichtsartikel met betrekking tot de kampen: ‘There was no typical Nazi concentration camp. Great differences existed between individual camps (...) and between different periods of the Nazi dictatorship.’⁷⁶ Door een vergelijking met de geschiedenis van andere concentratiekampen zal duidelijk worden in hoeverre en in welke opzichten Wachsmanns opmerking van toepassing is op de geschiedenis van kamp Vught.

Bronnen

Een groot deel van de antwoorden op de hierboven gestelde vragen zijn niet te verkrijgen op basis van het kamparchief zoals dat in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Niod) wordt bewaard. Deze stukken zijn uiteraard van belang voor onderzoek naar de kamporganisatie, de aantallen gevangenen en de verschillende subkampen, maar kunnen geen duidelijkheid scheppen over de sociaal-economische achtergrond van de bewakers, de onderlinge verhoudingen en hiërarchische structuren in de gevangenengemeenschap, de wisselwerking tussen de bewaking en de gevangenen en de verschillen in ervaring en beleving van mannen en vrouwen en van joden en niet-joden.

Daarvoor zijn andere bronnen nodig, zoals brieven en dagboeken geschreven in het kamp, direct na oorlogse herinneringsgeschriften, verslagen en verklaringen, dossiers van de Bijzondere Rechtspleging en latere memoires en interviews. De meeste van deze bronnen, op de dossiers van de Bijzondere Rechtspleging en interviews na, zijn egodocumenten.⁷⁷ Egodocumenten, zo verwoordde Jacques Presser het in 1969, zijn ‘die documenten (...), waarin een ego zich opzettelijk of

---

⁷⁵ Zie: W. Sofsky, ‘An der Grenze des Sozialen. Perspektiven der KZ-Forschung’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II 1141-1146; Caplan en Wachsmann, ‘Introduction’. In: Idem, *Concentration camps* 8-11.

⁷⁶ Wachsmann, *Looking into the abyss* 249.

⁷⁷ Zie voor egodocumenten en historisch onderzoek naar de oorlog in Nederland onder andere: S. Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam 1997); Vogelaar, *Over kampliteratuur*; S. Ziegler, *Gedächtnis und Identität der KZ-Erfahrung. Niederländische und deutsche Augenzeugenberichte des Holocaust* (Würzburg 2006).

onopzettelijk onthult – of verbergt.⁷⁸ Het belang van egodocumenten omschreef hij als volgt:

De onontkoobaar subjectieve benadering van het object verleent als het ware aan het beeld een dimensie meer; (...) het menselijke element houdt de gedacht wakker aan het menselijke drama, maakt spanningen en emoties voelbaarder, laat ons deelhebben aan triomf en ondergang.⁷⁹

‘Onontkoobaar subjectief’ noemde Presser de egodocumenten. De wijze waarop de gevangenen de gebeurtenissen beschouwden waren persoons- en cultuurgebonden en hingen af van de reden van hun arrestatie en de verwachtingen waarmee ze in het kamp verbleven. Maar juist door hun subjectiviteit geven egodocumenten – na kritische analyse – inzicht in de beleving van de gevangenen en bieden ze de mogelijkheid de verschillen in ervaringen en perceptie van gevangenen te onderzoeken.

Ook egodocumenten hebben echter hun beperkingen. Allereerst bleken de gevangenen moeite te hebben de essentie van hun ervaringen onder woorden te brengen: ‘Wij kunnen eindeloos verhalen vertellen en degenen die ons aanhooren schudden het hoofd en toch kunnen wij nooit duidelijk onder woorden brengen wat wij doorgemaakt hebben’, schreef Han Schokking in 1945.⁸⁰ Er bestaat dus een kloof tussen wat buitenstaanders lezen en de werkelijke ervaringen van de gevangenen.

---

⁷⁸ J. Presser, ‘Clio kijkt door het sleutelgat’. In: Brands e.a. (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* 283-293, aldaar 286; Er is discussie mogelijk over de vraag of interviews evenals verhoren en getuigenverklaringen uit strafdossiers ook gezien kunnen worden als egodocumenten. Sommige historici, als W. Schulze, W. Behringer en H. Schnabel-Schüle, pleiten ervoor ze als zodanig te zien, omdat ook die bronnen mensen uitspraken over zichzelf doen. W. Schulze, ‘Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung "Ego-Dokumente"’, in: Idem (red.), *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte* (Berlijn 1996) 11-30, aldaar 21; W. Behringer, ‘Gegenreformation als Generationenkonflikt oder: Verhörprotokolle und andere administrative Quellen zur Mentalitätsgeschichte’, in: W. Schulze (red.), *Ego-Dokumente* 275-293, aldaar 276; H. Schnabel-Schüle, ‘Ego-Dokumente im frühneuzeitlichen Strafprozeß’, in: Schulze (red.), *Ego-Dokumente* 295-317, aldaar 295; In het geval van letterlijk uitgeschreven interviews is hier wat voor te zeggen, hoewel het toch altijd directe invloeden van de interviewer zal bevatten. Verhoren en getuigenverklaringen zijn in het algemeen sterk gestuurd door de verbalisant, omdat ze in het juridische kader moeten passen. Daarnaast zijn de schriftelijke neerslagen van verhoren geen letterlijke weergaven en zullen verdachten vaak niet de waarheid hebben gesproken om zichzelf te ontlasten. Zie ook: R. Hilberg, *Sources of Holocaust research. An analysis* (Chicago 2001) 45.

⁷⁹ Presser, ‘Memoires als geschiedbron’. In: Brands e.a. (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* 277-278.

⁸⁰ Schokking, *Wij houden de kop omhoog* 6; Zie ook Klaartje de Zwarte-Walvisch. Zij schreef in haar dagboek: ‘Is het overdreven als ik beweer dat alles wat ik hier schrijf de werkelijkheid nog lang niet nabij komt?’ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 143.

Een tweede moeilijkheid vormde het geheugen. Vele gevangenen merkten al tijdens hun gevangenschap dat ze moeite hadden met het onthouden. ‘Er valt zoveel te schrijven, er gebeurt zoveel, dat ik de helft vergeet’, schreef Helga Deen in haar dagboek.⁸¹ Daarbij werd het onthouden bemoeilijkt door de omstandigheden in het kamp, zoals weinig slaap en vrije tijd, hard werken en soms onvoldoende voeding.

Het bijhouden van aantekeningen was in de meeste concentratiekampen gevaarlijk. Het was streng verboden en praktisch moeilijk door het gebrek aan papier en schrijfgerei, hoewel de omstandigheden in kamp Vught wat dit laatste betreft iets gunstiger waren. Uit het kamp zijn verschillende dagboeken overgeleverd, waarvan er drie waren bijgehouden door joodse gevangenen. Deze zijn alle drie uitgegeven. Daarnaast is er één geschreven in het *Studentenlager*, twee in het mannelijke *Schutzhaftlager* en één in het *Frauenlager*.⁸² Deze dagboeken lopen uiteen van uitgebreide vertellingen tot korte aantekeningen.

Een belangrijk motief voor de gevangenen om aantekeningen te maken was de door hen gevoelde noodzaak om te getuigen van hun ongelooflijke ervaringen. Sommigen schreven om ‘de wereld’ te laten weten, onder wie Klaartje de Zwarte-Walvisch. Zij schreef:

Alleen zij die dit leed persoonlijk meegemaakt hebben, zij zullen het begrijpen. En zij die het niet meegemaakt hebben en dit eens zullen lezen, zij moeten het begrijpen. Zij moeten weten het grote leed dat ons is aangedaan.⁸³

Anderen, zoals Helga Deen, schreven voor hun naasten:

Misschien zal dit dagboek je wel teleurstellen, omdat je feiten verwacht maar niet vindt. Maar misschien ben je ook wel blij dat je er alleen mezelf in vindt, (...), iets van mijn denken en voelen.⁸⁴

---

⁸¹ H. Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen 1943* (Amsterdam 2007) 24.

⁸² De drie joodse dagboeken zijn: Koker, *Dagboek*; Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten*; De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden*; Afkomstig uit het Studentenkamp: C. Bakker, Niod, *Dagboeken en egodocumenten* (244), inv.nr. 1270; Uit het mannelijke Schutzhaftlager: W.S. Lans, Niod, 244, inv.nr. 519; J.K.A. van Nooij, Niod, Vught, 250g, inv.nr. 688; Frauenlager: B.A.G. Tollenaar-Ubbens, Niod, 244, inv.nr. 186; Ook zijn er twee dagboeken overgeleverd die bijgehouden werden door gijzelaars die na de evacuatie van kamp Vught in september 1944 nog enkele weken daar opgesloten hebben gezeten: C. Pijl, Niod, 244, inv.nr. 522; [J. Rijshouwer], *Dagboek van Vught en Amersfoort* (S.l. 1967).

⁸³ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 143.

Een tweede reden om te schrijven was om aan de verstikkende atmosfeer van het kamp te ontvluchten, bij wijze van overlevingstactiek.⁸⁵ Niet alleen door middels het schrijven te ontsnappen aan de werkelijkheid, maar ook door op die manier grip te krijgen op het kampleven, zoals David Koker beschreef. ‘Dat ik dit dagboek heb aangelegd, is ook een worsteling om bestendiging van het beeld. Niet om bestendiging op papier maar in mij.’⁸⁶

Vaak wordt aangenomen dat dagboeken en brieven een grote mate van waarheid bevatten omdat ze zo kort na het gebeuren neergeschreven zijn. Maar ook brieven en dagboeken werden bewust en onbewust door de gevangenen gecensureerd. Alle kampbrieven werden op de Kommandantur gelezen en gecensureerd en gevangenen hielden daar bij het schrijven rekening mee. Zo maande Herman de Vries zijn vrouw om meer persoonlijk te zijn:

Overigens kun je in een kampbrief alles zeggen, je kunt me hartstochtelijk omhelzen en kussen, al je zorgen in bloot leggen, wees niet zoo zakelijk, want de censuur is onpersoonlijk en krijgt meer te slikken dan menselijkerwijs mogelijk lijkt.⁸⁷

Maar ook in clandestiene brieven en dagboeken hield een deel van de gevangenen zich aan de regels van de censuur, uit angst voor zware bestraffing bij ontdekking. Daarnaast schreven gevangenen niet altijd de waarheid omdat ze het thuisfront niet wilden verontrusten.⁸⁸

Ook de gevangenen die na hun vrijlating of de bevrijding de pen ter hand namen noteerden niet alles. Ze zullen gekozen hebben voor die aspecten die in hun ogen het meest veelzeggend of uitzonderlijk waren, zoals de terreur van de SS. Tegelijkertijd zwegen ze over kwesties die gevoelens van schuld en schaamte

---

⁸⁴ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 27.

⁸⁵ R. Laqueur Weiss, *Writing in defiance. Concentration camp diaries in Dutch, French and German, 1940-1945* (S.l. 1971) 16-17.

⁸⁶ Koker, *Dagboek* 35.

⁸⁷ R.H.C. de Vries (red.), *Brieven van, aan en over Herman Pieter de Vries. Geschreven na zijn arrestatie op 13 december 1943, gedurende zijn gevangenschap in Haarlem, Amsterdam, Vught en Dachau* (Haarlem 1996) 106.

⁸⁸ Tineke Wibaut schreef haar moeder bijvoorbeeld bewust niet over het bunkerdrama. Sterker nog, zij schreef haar de geruchten over het drama, die al snel de ronde deden, niet te geloven. Brief T. Wibaut d.d. 6.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 15b.

opriepen, zoals vertrouwelijke contacten met de SS, seksualiteit of de rol van Funktionshäftlingen.

De schrijvers van de herinneringsgeschriften vormden een bepaalde selectie van gevangenen. Allereerst waren veel joodse gevangenen uit Vught in de vernietigingskampen om het leven gebracht. Ook schreven hoger opgeleiden vaker hun ervaringen op dan lager opgeleiden. Er verschenen vrijwel geen herinneringsgeschriften van mensen die als ‘asocialen’ in het kamp zaten en dus niet opgepakt waren omdat ze verzet gepleegd hadden, maar als zwarthandelaar, clandestien slachter of werkweigeraar.

Naast herinneringsgeschriften die op eigen initiatief ontstonden was het toenmalige Riod eind jaren veertig en begin jaren vijftig actief met het verzamelen van verhalen en verslagen van oud-gevangenen.⁸⁹ Oud-medewerkster Toet Hiemstra-Timmenga, wier moeder tijdens de oorlog nauw betrokken was bij hulp aan de Vughtse gevangenen, beschreef bijna 65 jaar na dato welke criteria het Riod daarbij hanteerde. Mensen werden uitgekozen om wat ze hadden meegemaakt, om de functies die ze in het kamp vervuld hadden of omdat ze een bijzondere persoonlijkheid hadden. Riod-medewerkers maakten dus een bewuste, niet op representativiteit gerichte, selectie. Er werd geen vragenlijst gebruikt tijdens de gesprekken, die vrijwel altijd bij de mensen thuis plaatsvonden.⁹⁰ Er waren ook oud-gevangenen die uit zichzelf brieven of uitgebreide verslagen naar het Riod stuurden. In deze brieven legden de auteurs regelmatig de nadruk op de mooie momenten die zij in het kamp hadden beleefd, vaak voorafgegaan door de opmerking dat er over de ellende inmiddels genoeg was geschreven.⁹¹ Al met al ontstond er zo een collectie van meer dan 250

---

⁸⁹ Er waren meer organisaties in Europa die direct na de oorlog verhalen van (joodse) overlevenden gingen verzamelen. Er was onder meer de Central Historical Commission in Polen en de Central Historical Commission of Jews die werkzaam was in de Amerikaanse zone in Munchen. B. Cohen, ‘Bound to remember – Bound to remind. Holocaust survivors and the genesis of Holocaust research’. In: J.D. Steinert en I. Weber-Newth (red.), *Beyond camps and forced labour. Current international research on survivors of Nazi persecution. Proceedings of the first international multidisciplinary conference at the Imperial War Museum, London, 29 – 31 January 2003* 290-300, aldaar 291; In Zweden werden op initiatief van de Poolse historicus Zygmunt Lakocinski de verhalen van Poolse vrouwen uit Ravensbrück opgetekend. S. Erpel, ‘Documented traumas. Interviews with Polish survivors of Ravensbrück women’s concentrationcamp, carried out in Sweden in 1945/46’. In: Steinert en Weber-Newth (red.), *Beyond camps and forced labour* 301-310, aldaar 302.

⁹⁰ Gesprek met Toet Hiemstra-Timmenga, d.d. 15.1.08.

⁹¹ A. van den Berg schreef bijvoorbeeld: ‘Bij de vele minder gezellige, zelfs treurige verhalen wil ik trachten één wat vrolijker noot aan deze verzameling toe te voegen.’ A. van den Berg, Brief z.d, Niod, 250g, inv.nr. 539; Zie ook: L. Fischer-Rinsma, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 595; H.B. de Jong, Brief d.d. 22.1.46, Niod, 250g, inv.nr. 633; Idem, inv.nr. 692, J. Oolbakkink-Schadd, brief z.d.

verslagen, brieven en verklaringen, van één tot meer dan honderd pagina's groot. De gehele collectie werd voor dit onderzoek doorgenomen.

Ongeveer 25 oud-gevangenen tekenden sinds 1980 hun herinneringen op. Sommigen deden dat op basis van hun eigen kampbrieven die ze na jaren weer tegenkwamen, zoals in het geval van Tineke Wibaut.⁹² Anderen beschreven in deze periode voor het eerst hun ervaringen, al dan niet met behulp van derden.⁹³ Daarnaast werden er ook boeken gepubliceerd met verslagen die al eerder opgetekend, maar destijds niet uitgegeven waren, evenals collecties met kampbrieven.⁹⁴

De reden voor het noteren van de herinneringen hing direct samen met het besef een van de laatste overlevenden te zijn. Voor het te laat zou zijn wilde men nog één keer het verhaal vertellen, zodat het nooit vergeten zou worden. De memoires hebben veelal dezelfde, chronologische volgorde en kenmerken zich door terugkerende elementen als de gelukkige vooroorlogse jeugd, de ellendige tijd tijdens de oorlog en na de oorlog enerzijds het verdriet over verloren familie en kameraden en anderzijds de triomf van het overleven.⁹⁵ Moed en verzet werden sterk beklemtoond en de verhalen zijn dan ook duidelijk beïnvloed door de nationale beeldvorming over de oorlog. Tegelijkertijd zorgde de afstand tot de oorlog en het – wetenschappelijk – onderzoek naar het oorlogsverleden voor nuancering. Onderwerpen die eerder onbesproken bleven, zoals de precaire positie van de Funktionshäftlingen en contacten met de SS-bewaking, kregen daardoor in latere

---

⁹² T. Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* (Amsterdam 1981).

⁹³ Zie onder meer: E. van Leeuwen, *Klein in memoriam. Late herinneringen* (Den Haag 1983); S. Citroen en J. Citroen, *Duet Pathétique. Belevissen van een joods gezin in oorlogstijd 1940-1945* (Utrecht 1988); I. van der Hal, *Het mesje. De oorlog van een joods Groningse arts* (Groningen 1994); W. Vlijm, *In vredesnaam. Herinneringen* (Ermelo 1995); C.J. Witmond, *Prijgegeven geheimen. Het levensverhaal van een Amsterdams verzetsman* (S.l. [Delft] 1999); J.E. Marchand, *Mijn dubbel spoor* (Laren s.a. [1999]); J. van Maurik, *Memoires* (S.l. ca. 1999); Opgetekend door derden: L. van der Horst, *Geen leven zonder verzet. Het levensverhaal van Henk van Mook* (Zutphen 1997); T. Kors, *De tocht opnieuw* (Amsterdam 1990); D. Walda, *Een huilbui van jaren. Episoden uit het leven van Rita Koopman* (Amsterdam s.a. [1979]).

⁹⁴ Eerder geschreven herinneringsgeschriften: R.P. Cleveringa, L.E. van Holk en I. Schöffner, *Gedenkschriften van prof. mr. R.P. Cleveringa: betreffende zijn gevangenschap in 1940-1941 en 1944* (Leiden 1983); J. van de Mortel, *Kamp Vught. januari 1943-september 1944* (Vught 1990); J.H. van Doorne, *Gijzelaars achter prikkeldraad in het concentratiekamp te Amersfoort & Vught* (Anna Paulowna 1990); M. Cahen, e.a. *Ik heb dit alles opgeschreven... Vught-Auschwitz-Vught. Memoires van Max Cahen* (Den Bosch 2010); Brievencollecties: Y. Pannekoek [pseud. van F. Dekking], *Memoires van Yvo Pannekoek* (Amsterdam 1982); J. van Kampen en K. van Kampen, *Jane en Karel van Kampen. Een periode uit hun leven. Juli – december 1943* (Lelystad 1996); De Vries (red.), *Brieven van, aan en over Herman Pieter de Vries*; S.C.J.M. Roothaan (red.), *Jan Roothaan. Brieven uit het kamp, 1943-1945* (S.l. s.a. [2006]).

⁹⁵ Zie ook: Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* 41-43; B. Siertsema, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Vught 2007) 103.

memoires wel meer aandacht. Ook werd er door de veranderde maatschappij gemakkelijker gesproken over onderwerpen als liefde en seksualiteit.⁹⁶

Uiteraard geldt wel dat waar vroege verslagen en herinneringsgeschriften al beïnvloed waren door de beperkingen van het geheugen, dit bij latere memoires des te meer het geval was. Hoe sterk de tand des tijds de herinneringen kon beïnvloeden is te zien in het onderzoek van de psychologen Willem Wagenaar en Jop Groeneweg naar de getuigenissen van oud-gevangenen van het Duitse strafkamp Erika te Ommen. Wagenaar en Groeneweg vroegen zich af of herinneringen aan het kamp door het aangrijpende karakter van de gebeurtenissen beter intact gebleven zouden zijn of dat ze als gevolg van verdringing juist minder goed bewaard waren.⁹⁷ Om dit te onderzoeken vergeleken zij getuigenissen die kort na de oorlog waren opgetekend met verklaringen uit de jaren tachtig, toen de zaak tegen de beruchte kapo Martinus de Rijke heropend werd. Niet alleen feiten, zoals kampnummers en data van aankomst, bleken vergeten, maar ook zelf ondergane ernstige mishandelingen en de moord op medegevangenen.⁹⁸ Zij concludeerden dan ook dat de intensiteit van de gebeurtenis geen garantie was voor een accuraat getuigenverslag na een lange periode. Maar zij constateerden ook dat eventuele verdringing er niet toe had geleid dat de beladen herinneringen slechter bewaard waren gebleven dan onbeladen herinneringen.⁹⁹

Daarnaast valt ook te verwachten dat de herinneringen veranderd zijn door de vele jaren die er inmiddels voorbijgegaan waren en door informatie uit boeken, films en de media.¹⁰⁰ Ook kwam het voor dat gevangenen meenden zelf iets beleefd te hebben terwijl ze het in werkelijkheid van anderen hadden gehoord.¹⁰¹ De joodse oud-

---

⁹⁶ Siertsema, 'Kampgetuigenissen'. In: Van Vree en Van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering* 118-120. Rita Koopman vertelde bijvoorbeeld openlijk over haar relatie met een kapo. Walda, *Een huilbui van jaren* 59-60.

⁹⁷ W.A. Wagenaar en J. Groeneweg, 'The memory of concentration camp survivors'. In: *Applied cognitive psychology* 4 (1990) 2 77-87.

⁹⁸ Wagenaar en Groeneweg, 'Memory'. In: *Applied cognitive psychology* 83-84.

⁹⁹ Ibidem, 87.

¹⁰⁰ De historicus Reinhart Koselleck schreef hier al over in de jaren vijftig, enkele jaren nadat hij was teruggekeerd uit Russische krijgsgevangenschap. Hij maakte onderscheid tussen het lichaam en de taal van een herinnering. De lichamelijke indruk van een herinnering wordt gevormd op het moment van het gebeuren. De taalkundige herinnering ontstaat door het telkens herhalen van de herinnering. A. Assmann, 'Wie wahr sind Erinnerungen'. In: H. Welzer (red.), *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung* (Hamburg 2001) 103-122, aldaar 108; Ziegler, *Gedächtnis und Identität* 49.

¹⁰¹ Christopher Browning kreeg hier onder meer mee te maken in zijn onderzoek naar de overlevenden van het Poolse werkkamp Starachowice die later naar Auschwitz werden getransporteerd. Sommige overlevenden herinnerden zich tijdens interviews met hem dat ze in Auschwitz geselecteerd waren, terwijl dit in werkelijkheid niet het geval was geweest. Waarschijnlijk hadden ze verhalen van andere overlevenden geïncorporeerd in hun eigen herinneringen. C.R. Browning, *Remembering survival*.

gevangene Ernst Verduin, die voor dit onderzoek geïnterviewd werd, was zich hier zeer van bewust. Regelmatig gaf hij aan niet zeker te zijn van zijn herinnering: ‘Ik weet het niet. Fantaseer ik het, klopt het? Is het alleen maar omdat iemand het mij gezegd heeft?’¹⁰² Doordat memoires en interviews die vele jaren later genoteerd of afgenomen zijn, sterk beïnvloed zijn door de tijd die verstreken is en de beeldvorming van de oorlog, zal in dit onderzoek de nadruk liggen op verslagen en getuigenissen die tijdens en kort na de oorlog opgeschreven zijn. Maar omdat sommige latere memoires en interviews wel een aanvulling bieden op het vroege materiaal, zullen die ook bij dit onderzoek betrokken worden.

Voor achtergrondinformatie over het Nederlandse en Duitse burger- en bewakingspersoneel uit kamp Vught is men aangewezen op de strafdossiers van de Bijzondere Rechtspleging.¹⁰³ Na de oorlog hebben 28 Nederlandse vrouwen zich in deze context moeten verantwoorden. Wat betreft de mannen zijn de cijfers minder eenvoudig vast te stellen. Van de enkele honderden die in Vught gewerkt hebben heeft – ruw geschat – 150 man terecht gestaan. Voor deze studie heb ik 68 dossiers van Nederlandse SS’ers en 26 dossiers van vrouwelijk burger- en bewakingspersoneel doorgenomen. Verder bestudeerde ik de dossiers van 22 Duitse SS’ers en 3 Duitse Aufseherinnen. Daarnaast zag ik enkele dossiers van Nederlandse Funktionshäftlingen en aannemers die bij de bouw van het kamp betrokken waren. Tevens vond ik in het archief van het Niod informatie uit strafdossiers van 2 administratief medewerksters, 6 Duitse SS’ers en 1 Duitse kapo. De gegevens uit de CABR-dossiers mogen ongeanonimiseerd gebruikt worden wanneer vaststaat dat de persoon in kwestie overleden is of langer dan honderd jaar geleden geboren. In de meeste gevallen was dit het geval. De personen voor wie dit niet zo was zijn geanonimiseerd.

Vanzelfsprekend is de informatie uit een strafdossier niet zonder reserve te gebruiken. Allereerst was het onderzoek gericht op strafbare feiten, wat een beperkt perspectief oplevert op de verdachte en zijn of haar gedragingen. Daarnaast werden

---

Inside a Nazi slave-labor camp (New York/Londen 2010) 11; Zie ook: C.R. Browning, *Collected memories. Holocaust history and postwar testimony* (Madison 2003) 39-47.

¹⁰² Gesprek met Ernst Verduin, d.d. 19.05.08.

¹⁰³ Ik bestudeerde in totaal 126 CABR-dossiers. Deze dossiers bevatten onder meer processen-verbaal, brieven met verklaringen van de verdachten en getuigenissen à charge en à decharge van familieleden, bekenden, oud-gevangenen en oud-collega’s. Verder bevatten de dossiers materiaal dat gevonden werd bij huiszoeken, zoals bewijzen van lidmaatschap van nationaalsocialistische organisaties en brieven geschreven tijdens oorlog. Daarnaast herbergen de dossiers stukken met betrekking tot de terechtzitting, zoals pleitnota’s, verslagen van de terechtzittingen en het vonnis van het Tribunaal (Trib.) of Bijzonder Gerechtshof (BG), en stukken betreffende eventuele cassatie of gratie.

verhoren en getuigenverklaringen in de processen-verbaal niet woordelijk weergegeven. Feiten werden geëxtraheerd, samengevat en in standaardbewoordingen gegoten. Daarnaast zullen verdachten getracht hebben zichzelf vrij te pleiten en de waarheid met dat doel verdraaid hebben. Soms is dit ook zichtbaar. Zo gaf in één zaak een aantal SS'ers toe valse verklaringen over een collega te hebben afgelegd ten voordele van zichzelf.¹⁰⁴ Maar doorgaans zijn de pogingen van de verdachten zichzelf te ontlasten impliciet en moeten hun verklaringen zorgvuldig gewogen worden.

Maar ook verklaringen van de oud-gevangenen die tegen de bewakers getuigden, kunnen niet zonder meer voor waar worden aangenomen. Om te beginnen zat er vaak een aantal jaren tussen hun kamptijd en hun getuigenis en was Vught voor velen niet het laatste kamp waarin ze vastzaten. Dit alles kan hun herinneringen hebben beïnvloed. Daarnaast was de identificatie van SS'ers en Aufseherinnen lastig en werden misdragingen soms aan de verkeerde verdachten toegeschreven.¹⁰⁵ Tevens zal rancune het oordeel van de gevangenen soms negatief beïnvloed hebben. Zo beschreef een mannelijke oud-gevangene ten aanzien van het aandeel van één Aufseherin bij het bunkerdrama dat het hem niet verwonderde dat er veel vrouwen waren die wilden getuigen dat zij ook daaraan schuldig was omdat ze dag in, dag uit veel van haar te verduren hadden gehad.¹⁰⁶ En meerdere oud-gevangenen waarschuwden de rechercheurs voor andere oud-medegevangenen die niet objectief of eerlijk zouden zijn.¹⁰⁷

Het gebruik van dossiers vraagt dus voorzichtigheid, maar zij zijn als bron ook onontbeerlijk voor het beantwoorden van vragen over de achtergrond van het burger-

---

¹⁰⁴ B. Becker, Proces-verbaal (PV) openbare rechtszitting BG Arnhem d.d. 10.7.46 en PV openbare rechtszitting BG Den Bosch 29.4.47, NA, CABR, inv.nr. 76641; Eén Aufseherin vertelde in haar eerste verhoor dat ze een baan als bewaakster had geaccepteerd in de hoop vervolgens als verpleegster naar Duitsland uitgezonden te worden. Terwijl ze later verklaarde dat de kampleiding gedreigd had haar anders in de bunker op te sluiten. J.E. Dijs-Mol, PV d.d. 5.10.45 en openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 22.11.47, NA, CABR, inv.nr. 76571; Een andere Aufseherin verzweeg in eerste instantie dat ze in Auschwitz had gewerkt en zei dat ze als huishoudster in Berlijn te werk gesteld was. Ria. M., PV d.d. 15.5.45 en PV d.d. 29.12.45, NA, CABR, inv.nr. 111900. Zie ook: C.R. Browning, 'German memory, judicial interrogation, and historical reconstruction: writing perpetrator history from postwar testimony'. In; S. Friedländer (red.), *Probing the limits of representation* (Cambridge, Mass. etc. 1992) 22-36, aldaar 29; M. Housden, 'Between memory and denial. Hans Frank and the use of personal testimony in the study of those compromised by the Holocaust'. In: *The British journal of Holocaust education* 3 (1994) 2 140-159.

¹⁰⁵ O. Brauner, PV d.d. 16.6.48, NA, CABR, inv.nr. 73286 p.10; J. Roelofs, Brief d.d. 2.10.47 Vera Kruysboom, NA, CABR, inv.nr. 524, 1072/47 + 70/49.

¹⁰⁶ S.S.M. Arts, Brief L. Wastiaux d.d. 16.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

¹⁰⁷ Zie onder andere: J.J.M. Hurkmans, Brief H.P.J. van Ketwich Verschuur d.d. 5.7.46, NA, CABR, inv.nr. 74680; Jo van D., Brief N. Verstegen d.d. 25.8.47 en Brief J.M. van der Pol-Stam d.d. 10.10.47, NA, CABR inv.nr. 75815.

en bewakingspersoneel dat in kamp Vught werkte en voor een beter begrip van de verhoudingen tussen de bewaking en de gevangenen.

Opzet

Omdat de geschiedenis van kamp Vught een aantal duidelijk te onderscheiden periodes blijkt te kennen en het kamp uit verschillende subkampen bestond, is gekozen voor een opzet die zowel recht doet aan de ontwikkeling in de tijd als aan de dynamiek in de verschillende subkampen. De geschiedenis van het kamp is onderverdeeld in drie periodes. De eerste begint met de bouw van het kamp en eindigt in mei 1943. De tweede periode loopt van juni 1943 tot januari 1944 en de laatste van februari tot september 1944.

In het eerste hoofdstuk van het eerste deel beschrijf ik de opbouw van het kamp, waarbij ik aandacht besteed aan de plaats van kamp Vught binnen het systeem van de Duitse concentratiekampen en de doelstellingen van het nationaalsocialistische bezettingsbestuur in Nederland. Daarnaast bespreek ik de sociaal-economische achtergrond van de Nederlandse SS-bewaking en hun motieven om zich bij het SS-Wachtbataljon aan te melden.

Hoofdstuk twee van het eerste deel beschrijft de aankomst van de eerste Schutzhaftgevangenen uit Amersfoort en de eerste joodse gevangenen uit Amsterdam in het kamp. In februari 1943 werden daarnaast ook nog bijna tweeduizend studenten en *Plutokratensöhne*, oftewel rijkelooszoontjes, in het Studentenlager opgesloten. In dit hoofdstuk is er aandacht voor de verschillende manieren waarop subkampen geleid en georganiseerd werden en het effect daarvan op de levensomstandigheden.

Het tweede deel beslaat de periode van juni 1943 tot en met januari 1944. In deze periode veranderde het kamp van karakter. Voor de gevangenen in het joodse kamp, dat in hoofdstuk drie aan de orde zal komen, werd de situatie steeds grimmiger en bleek het een loze belofte dat zij gedurende de oorlog in Vught zouden mogen blijven. Vragen die in dit hoofdstuk centraal staan zijn: op welke wijze gingen de joodse gevangenen om met de geruchten over wat hen in Polen te wachten stond, wat was het effect van de verscheidenheid onder de gevangenen op de onderlinge relaties en waar waren deze relaties hoofdzakelijk op gebaseerd? De laatste vraag is of er sprake was van lotsverbondenheid tussen de joodse en niet-joodse gevangenen of dat de verschillen in behandeling en toekomstverwachting voor een onoverbrugbare kloof zorgden?

In hoofdstuk vier wordt de aandacht gericht op het Frauenlager, dat in deze periode geopend werd, en waar aanvankelijk alleen vrouwelijke Schutzhaftgevangenen en gijzelaars en later ook joodse vrouwen werden ondergebracht. Deze vrouwen werden bewaakt door enkele Duitse en een twintigtal Nederlandse Aufseherinnen. Ook van hen zal onderzocht worden wat hun sociaal-economische achtergrond was en wat hun beweegredenen waren om als bewaakster in een concentratiekamp te willen werken. Tevens komen de verhouding tussen de verschillende groepen vrouwelijke gevangenen, de mate van solidariteit en saamhorigheid en de verhouding tussen de gevangenen en de Aufseherinnen aan de orde.

Terwijl het leven voor de joodse gevangenen verslechterde, verbeterden de omstandigheden in het mannelijke Schutzhaftlager. Welke oorzaken hier aan ten grondslag lagen, bespreek ik in hoofdstuk vijf. In dit hoofdstuk staat verder de sociale stratificatie centraal en de hiërarchische structuur die hieruit voortvloeide. Hierbij zal ik een vergelijking trekken met de stratificatie en hiërarchie in de kampen in Duitsland.

Het derde deel behandelt de periode februari tot september 1944, toen het kamp geëvacueerd werd. Het zesde hoofdstuk begint met de komst van commandant Hans Hüttig en het effect van diens beleid en van de ontwikkelingen aan het oorlogsfront op de mogelijkheden van zelfhandhaving en verzet van de gevangenen. Hierbij worden ook de verschillende manieren van zelfhandhaving en verzet in de diverse kampafdelingen in ogenschouw genomen. Het tweede gedeelte van het hoofdstuk gaat over de verschillen in aanpassing, ervaring en beleving van mannelijke en vrouwelijke gevangenen.

In hoofdstuk zeven, waarin de laatste maanden van het kamp vanaf de invasie aan bod komen, onderzoek ik de verschillen in positie van de mannelijke en de vrouwelijke bewaking en de effecten daarvan op hun gedrag en hun geweldgebruik. Dit in het kader van de veranderende houding van de bewaking ten opzichte van de gevangenen in het licht van de naderende geallieerde troepen. Het hoofdstuk eindigt met een bespreking van de Bijzondere Rechtspleging en de vraag of en in welke mate het Duitse en Nederlandse bewakingspersoneel zich heeft moeten verantwoorden.

1. De wording van kamp Vught: bouw en organisatie

Aan de rand van de gemeente Vught ligt een meer dat aan het einde van de negentiende eeuw was ontstaan door zandafgravingen die nodig waren voor de uitbreiding van Den Bosch. In de volksmond kreeg dit meer de naam de IJzeren Man, waarschijnlijk vernoemd naar de excavateur die werd gebruikt bij het afgraven van het zand. In de loop van het Interbellum groeide het meertje uit tot een populaire recreatieplas; er verrees een theehuis en een hotel en jaar na jaar wisten steeds meer badgasten de weg naar de IJzeren Man te vinden.¹⁰⁸

Maar in de zomer van 1942 werd de rust rond de IJzeren Man verstoord. In juni van dat jaar passeerden de eerste wagens bouwmetaal het meer om daar vlakbij te beginnen met de aanleg van een gebouwencomplex. Het zou een concentratiekamp worden, gebouwd op last van *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter. Er waren op dat moment al verschillende kampen in Nederland, waaronder het *Judendurchgangslager* Westerbork, het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort, *Polizei- und Untersuchungsgefängnis* Haaren en het gijzelaarskamp bij Sint-Michielsgestel. Waarom had het Duitse bezettingsbestuur behoefte aan (nog) een concentratiekamp in Nederland? Wat waren Rauters ideeën ten aanzien van het doel en de organisatie van het kamp en hadden die iets te maken met het feit dat kamp Vught geplaatst werd onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* (WVHA) in Berlijn?

Het WVHA, dat onder leiding stond van Oswald Pohl, was het economisch administratief hoofdbureau van de SS. Het beheerde onder meer de economische- en bouwactiviteiten van de SS. Met de inschakeling van kampgevangenen in de Duitse oorlogsindustrie, eind 1941, begin 1942, kreeg het WVHA ook toezicht over de economische activiteiten en het beheer van de concentratiekampen. Plaatsing onder het WVHA maakte het kamp in zekere zin uniek: het was het enige SS-kamp in de westelijke bezette gebieden. Waarom werd hiervoor gekozen, wat betekende dit voor de institutionele en hiërarchische structuur van het kamp en welke personen en instanties droegen daarmee verantwoordelijkheid voor het kamp?

Voor de bewaking van het kamp werden naast Duitse SS'ers ook Nederlandse SS'ers ingezet. Het onderzoek naar Nederlanders in dienst van de SS heeft zich tot

---

¹⁰⁸ F. Mathijssen, 'De IJzeren Man'. In: J. van den Eijnde e.a. (red.), *Vught van eeuw tot eeuw* (Vught 1999) 56-66, aldaar 56, 59 en 63.

dusver voornamelijk gericht op leden van de *Waffen-SS* die aan het Oostfront hebben gevochten.¹⁰⁹ Maar weinig is geschreven over de Nederlanders die lid werden van aan de SS gelieerde organisaties waarvan de manschappen in Nederland zelf gelegerd werden. Ook is er weinig bekend over hun achtergrond, hun beweegredenen om zich bij de *SS-Wachbataillon Nord-West* te melden en over de mening van de Duitse SS'ers over hun Nederlandse collega's.

De bouw van een 'legerplaats'

De bouw van kamp Vught vond plaats onder toezicht van de kort daarvoor opgerichte *SS-Zentralbauleitung*, die onder leiding stond van *Untersturmbannführer* Hautz. Het complex was in grote lijnen ontworpen op de tekentafel van de afdeling *Bauwesen* van het WVHA in Berlijn. De details werden daarna in Den Haag ingetekend door verschillende Nederlandse architecten onder leiding van de veertigjarige architect Nicolaas Hulsbosch.¹¹⁰

Het is niet zeker waarom Vught gekozen werd als standplaats voor het nieuw te bouwen kamp, maar er zijn verschillende redenen te bedenken waarom het als geschikte locatie werd beschouwd. Allereerst was het militair terrein en in handen van de overheid; het hoefde dus niet onteigend te worden. Ook was de bevolking gewend aan het feit dat het terrein niet zomaar toegankelijk was en nieuwe activiteiten zouden daardoor niet direct voor onrust zorgen. Verder lag het verscholen in de bossen, afgeschermd van de buitenwereld, maar niet te afgelegen. Het was goed bereikbaar dankzij de drie grote rijkswegen die de bebouwde kom van Vught doorkruisten en bovendien had het dorp een eigen station.¹¹¹ Daarbij lag het in de nabijheid van de

---

¹⁰⁹ Zie voor de *Waffen-SS* en de verschillende daartoe behorende organisaties onder andere: N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Den Haag 1976); P. Pierik, *Van Leningrad tot Berlijn. Nederlandse vrijwilligers in dienst van de Duitse Waffen-SS 1941-1945. Geschiedenis van het legioen, de brigade en de divisie 'Nederland'* (Soesterberg 2006); S. van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland. De SS in Nederland* (Hilversum 2008) Het boek verscheen voor het eerst in 1967 onder de titel *25.000 Landverraders. De SS in Nederland, Nederland in de SS*. Het werd daarna verschillende keren herzien; Daarnaast verschenen boeken met levensverhalen van oud-SS'ers, zoals: Armando en H. Sleutelaar, *De SS'ers. Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1967); I.P. Spruit, *Onder de vleugels van de partij. Kind van de Führer: levensverhaal van een Nederlandse ex-SS'er* (Bussum 1983); G. Verrips, *Mannen die niet deugden. Een oorlogsverleden* (Amsterdam 1998); Ook verscheen een autobiografisch relaas van een oud-SS'er: H. Kistemaker, *Wiking: een Nederlandse SS'er aan het Oostfront* (Hilversum 2008).

¹¹⁰ Van 1926 tot zijn aanstelling bij de *Zentralbauleitung* in maart 1943 werkte hij als architect bij de gemeente Den Haag. Sinds 1940 was hij lid van de NSB. Ook was hij lid van Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap (NDK). Saillant detail is dat Hulsbosch na de oorlog zelf als geïnterneerde in het kamp zijn berechting moest afwachten. N. Hulsbosch, PV d.d. 25.10.46, NA, CABR, inv.nr. 109984.

¹¹¹ Personeelsbezetting en – formatie – verzoeken tot uitbreiding, Brief no. 17557 d.d. 11.2.43 p. 1-2, Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Gemeente politie Vught (5109), inv.nr. 282.

Aussendienststelle Den Bosch, een van de zes regionale bureaus van de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (Sipo- und SD) in Nederland.

Voor de realisatie van het complex waren twee Nederlandse aannemers aangetrokken: Peter van Geloven uit Tilburg en Willem de Bruyn uit Utrecht.¹¹² Beiden hadden door de economische crisis in de jaren dertig moeite gehad het hoofd boven water te houden. Peter van Geloven was voor de oorlog eigenaar van een kleine ijsfabriek en bijbehorende ijsbaan, maar wist amper genoeg te verdienen om zijn gezin en zijn ouders te onderhouden. Eind 1940 begon hij een houthandeltje, dat dankzij de houtschaarste veroorzaakt door de oorlog zakelijk gezien zijn redding zou blijken. Zijn kleine handel groeide al snel uit tot een bloeiende onderneming, mede dankzij de hulp van de makelaar Jan van Keulen, die hem een aantal lucratieve orders van de bezetter bezorgde.¹¹³

Van Keulen schoot het bedrijf van Van Geloven, dat inmiddels Bouwonderneming Noord-Brabant heette, in 1942 opnieuw te hulp toen de zaken slechter gingen doordat Nederlandse bedrijven hinder ondervonden van de rantsoenering van elektriciteit. Van Keulen was intussen hoofdkoper van Hautz's net opgerichte Zentralbauleitung en gevraagd mee te werken aan de bouw van een 'legerplaats' in Vught.¹¹⁴ Hij schakelde Van Geloven in als aannemer en zorgde er in april 1942 voor dat zijn bedrijf een order kreeg voor de bouw van acht barakken.¹¹⁵ De andere aannemer, De Bruyn, werd door Hautz zelf benaderd. Ook De Bruyn, die in de jaren dertig zijn bouwbedrijfje failliet had zien gaan, was al vanaf het begin van de oorlog betrokken bij bouwprojecten voor de bezetter doordat een oud-collega hem werk bezorgde bij de *Installationsbau* Holland. 'Het ging zo erg gemakkelijk',

---

¹¹² Zie voor Van Geloven: Klein en Van de Kamp, *Het Philips-Kommando* 221-225; De nabijheid van Philips Eindhoven is ook wel genoemd als reden om Vught te kiezen, maar dat is niet erg waarschijnlijk. Ten eerste omdat Philips pas in februari 1943 door de Duitsers benaderd werd en ten tweede omdat de nabijheid van het moederbedrijf niet per se een vereiste was voor een afdeling in kamp Vught.

¹¹³ P.A.A.M. van Geloven, PV d.d. 19.6.46, NA, CABR, inv.nr. 75267.

¹¹⁴ Van Keulen, geboren in 1909, was waarschijnlijk van juni 1942 tot augustus 1944 inkoper van bouwmaterialen voor de SS-Zentralbauleitung. Van Keulen had in het voorjaar van 1942 met de Bauleitung kennis gemaakt, toen deze interesse had getoond in een aantal houten barakken die hij in de aanbieding had. De net opgerichte Bauleitung had nog behoefte aan nieuwe krachten en Van Keulen had wel oren naar de functie van hoofdkoper tegen een commissieloon van vijf procent. J. van Keulen, PV d.d. 3.6.46, NA, CABR, inv.nr. 94858.

¹¹⁵ Van geloven, PV d.d. 19.6.46 en Brief J. van Keulen d.d. 5.8.47, NA, CABR, inv.nr. 75267.

verklaarde hij later. ‘Alle oude leveranciers leverden hun materialen geheel vrijwillig, door niets werd je er aan herinnerd, dat dit werk eigenlijk verkeerd was.’¹¹⁶

Zowel Van Geloven, De Bruyn als Van Keulen zeiden na de bevrijding eendrachtig niet te hebben geweten dat ze een concentratiekamp aan het bouwen waren, maar dit is niet aannemelijk. In het strafdossier van Van Geloven is te lezen dat Jan van de Mortel, de zoon van de burgemeester van Tilburg, in de zomer van 1942 al van een loodgieter Van der Plas uit Den Bosch hoorde dat er in Vught een concentratiekamp gebouwd werd.¹¹⁷ Ook de inconsistente verklaringen van de mannen doen vermoeden dat hun onwetendheid gespeeld was. Na de oorlog verklaarden ze de ene keer dat ze meenden dat het een legerplaats zou worden, dan weer barakken voor ‘‘‘Uitgebombardeerde’’ Duitsers’ of een ‘rustoord voor frontsoldaten’, en de andere keer een ‘krijgsgevangenkamp voor Engelsche geïnterneerden, (...) in verband met een eventueele landing der Duitschers in Engeland’.¹¹⁸

Toen op 13 januari 1943 de eerste gevangenen in het nog onafgebouwde kamp arriveerden, werd het ware doel hoe dan ook voor iedereen duidelijk. De Bruyn vertelde na de oorlog dat hij zich toen onmiddellijk afvroeg wat hij nu moest doen. ‘Terug was niet meer mogelijk, dus moest ik zien er van te maken, wat mogelijk was.’¹¹⁹ Een van de gebouwen waarvoor hij de verantwoordelijkheid droeg was de gevangenenkeuken.¹²⁰ Naar eigen zeggen liet hij zich in een gesprek met enkele gevangenen overtuigen te blijven en de keuken zo snel mogelijk af te bouwen omdat de voedselsituatie erbarmelijk was. De keuze van De Bruyn om bij het kamp werkzaam te blijven, had ongetwijfeld ook te maken met de bouwstop die vanaf

---

¹¹⁶ W. de Bruyn, Toelichting op mijn verzoek tot voorwaardelijke invrijheidstelling, d.d. 25.7.47, NA, CABR, inv.nr. 57450 p. 2.

¹¹⁷ Van Geloven, PV d.d. 19.6.46, getuige J. van de Mortel en H.M. van der Plas, NA, CABR, inv.nr. 75267. Van de Mortel en Van der Plas waren celgenoten in het Huis van bewaring in Scheveningen dat de bijnaam ‘het Oranjehotel’ droeg. Volgens Van der Plas ‘werd er toen [in de zomer van 1942] reeds in de volksmond verteld, dat men met den bouw van een concentratiekamp te Vught bezig was’.

¹¹⁸ Van Keulen, PV d.d. 3.6.46, NA, CABR, inv.nr. 94858; Hulsbosch, PV d.d. 16.10.46, NA, CABR, inv.nr. 109984; Van Geloven, Brief P.J.C. van Opstal d.d. 8.4.47 en Brief Van Keulen d.d. 5.8.47, NA, CABR, inv.nr. 75267.

¹¹⁹ De Bruyn, Toelichting op mijn verzoek tot voorwaardelijke invrijheidstelling, d.d. 25.7.47, NA, CABR, inv.nr. 57450 p. 3.

¹²⁰ De verdeling van de werkzaamheden tussen de beide aannemers was als volgt: Van Geloven kreeg de taak de barakken voor de gevangenen te bouwen, terwijl De Bruyn de bouw van de voorzieningen van de bewakers en de gevangenen en de werkbarakken voor zijn rekening nam. De Bruyn, PV d.d. 29.6.45, NA, CABR, inv.nr. 57450.

medio 1942 voor woningbouw en utiliteitsbouw gold en waardoor in de bouwsector 68 duizend arbeidsplaatsen verloren gingen.¹²¹ Hij koos dus eieren voor zijn geld.

Bij Van Geloven lagen de zaken anders. Hoewel hij het na de oorlog ontkende, sympathiseerde hij met het nationaalsocialisme. Hij was lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en andere nationaalsocialistische organisaties als de Germaanse SS en het Economisch Front. Daarnaast leidde hij ook andere projecten voor de Duitsers, zoals in de Sovjet-Unie bij Dnjepetrovsk, waar Nederlandse arbeiders – vrijwillig – te werk waren gesteld.¹²² Van Geloven gaf er na de oorlog dan ook geen blijk van getwijfeld te hebben of hij door moest gaan met de bouw van het kamp.¹²³

Nog tot eind 1943 waren de beide aannemers, samen met vele onderaannemers uit het hele land, bezig het kamp verder af te bouwen. In december 1943 kwamen de laatste gebouwen gereed: het crematorium en de kampgevangenis ‘de bunker’ genaamd. In totaal kostte de constructie van het kamp, inclusief de voorzieningen voor de bewakers van het SS-Wachbataillon, het astronomische bedrag van vijftien miljoen gulden.¹²⁴ Deze kosten werden achteraf vergoed vanuit de joodse tegoeden, die op grond van verordeningen van 8 augustus 1941 en 21 mei 1942 in beheer waren gegeven bij de bank Lippmann Rosenthal & Co (Liro). Deze bank was door de Duitse bezetter opgericht om controle te krijgen over de vermogens van joodse burgers en om zich deze vervolgens toe te eigenen. Indirect betaalden de joodse burgers dus voor de bouw van het kamp.¹²⁵

---

¹²¹ Dit was bijna een derde van de werkgelegenheid in die sector. H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 272.

¹²² Voor vrijwel elke beroepsgroep werd een nationaalsocialistische organisatie opgericht. Het Economische Front was de organisatie voor ondernemers.

¹²³ De mening van de gevangenen over Van Geloven was na de oorlog uitgesproken negatief. Hij was volgens hen volledig op de hoogte geweest van de slechte omstandigheden waaronder zij de eerste maanden moesten leven en had in geen enkel opzicht een ‘tegemoetkomende houding tegenover de gevangenen’ getoond. P.A. van de Ent, Afschrift brief d.d. 11.4.47, Niod, 250g, inv.nr. 591; Zie ook: W.F. Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 7; H.L. Bastiaans, Brief d.d. 31.3.47, Niod, 250g, inv.nr. 533 p. 1.

¹²⁴ Zie cijfers genoemd door architect Hulsbosch, PV d.d. 25.10.46, NA, CABR, inv.nr. 109984; Zie ook: Stukken over de bouw van de gevangenis, het crematorium en de barakken van de Philips Speciale Werkplaats, 16 oktober 1943 - 14 augustus 1944, Document van de Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei d.d. 14.8.44, Niod, 250g, inv.nr. 6. De Jong schreef dat dit bedrag nogal hoog was en dat hij vermoedde dat aannemers en onderaannemers ‘stevig met hun afrekeningen geknoeid hebben’. De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 638.

¹²⁵ W. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam/Alphen aan den Rijn 2005) 81.

Een kamp voor joden

De oprichting van de Liro-bank was onderdeel van het tegen de joodse burgers gerichte proces van registratie, segregatie, ontrechting en uiteindelijk, vanaf de zomer van 1942, verwijdering uit de Nederlandse samenleving. Deze verwijdering gebeurde in twee stappen: eerst door opsluiting in doorgangskampen en vervolgens door deportatie naar vernietigingskampen in het Oosten. Dit proces nam kort na de Duitse bezetting van Nederland zijn aanvang.

Op de hoogte van de totalitaire heerschappij die de nationaalsocialisten in Duitsland gevestigd hadden en van de maatregelen en gewelddadigheden tegen de joodse bevolking, wachtten de Nederlandse burgers, en de joodse in het bijzonder, gespannen op de maatregelen die het nationaalsocialistische bezettingsbestuur zou nemen.¹²⁶ Het eerste doel van het bezettingsbestuur was echter het vertrouwen te winnen van de Nederlanders en in dit kader liet het in eerste instantie weten niet van plan te zijn grote veranderingen door te voeren of maatregelen tegen de Nederlandse joden te nemen.¹²⁷

Het duurde echter niet lang voordat het bezettingsbestuur de eerste officiële discriminatiemaatregelen nam. Dit gebeurde in oktober 1940 toen de bezetter alle ambtenaren opriep een zogeheten ‘Ariërverklaring’ in te vullen, om zo de joodse ambtenaren te kunnen identificeren en vervolgens te ontslaan. Wie volgens het bezettingsbestuur als joods werd beschouwd, stond in op 22 oktober 1940 afgekondigde verordening VO 189/40, waarbij het aantal joodse voorouders en de

---

¹²⁶ Zie voor de Jodenvervolging in Duitsland vanaf 1933 onder andere: R. Hilberg, *The destruction of the European Jews* (Chicago 1961); R. Hilberg, *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe, 1933-1945* (New York 1992); S. Friedländer, *Nazi-Germany and the Jews*, I, *The years of persecution 1933-1939* (New York 1997); P. Longerich, »Davon haben wir nichts gewusst!« *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945* (München 2006); I. Kershaw, *Hitler, the Germans and the Holocaust* (New Haven 2008).

¹²⁷ Dit bleek onder andere uit de installatierede van Arthur Seyss-Inquart, de *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*, op 29 mei 1940 in de Ridderzaal. W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 100; Zie voor de geschiedenis van de Jodenvervolging in Nederland onder andere: H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947); Herzberg, *Kroniek*; Presser, *De ondergang*; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, IV, *Mei '40 – maart '41* (Den Haag 1972) 742-803 en 861-*ev.*; Idem, V, *Maart '41 – juli '42* (Den Haag 1974) 508-616 en 1001-1107; Idem, VI, *Juli '42 – mei '43* (Den Haag 1975) 226-372; Idem, VII, *Mei '43 – juni '44* (Den Haag 1976) 280-481; P. Romijn, ‘De oorlog (1940-1945)’. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansveld en I. Schöffers (red.), *De geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 313-347; N. van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1997); B. Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998); C.J.F. Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007); J.W. Griffioen en R. Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (S.l. 2008).

kerkelijke binding de voornaamste criteria vormden.¹²⁸ Het ging er dus niet om wie er volgens de joodse traditie daadwerkelijk joods was, maar wie volgens de regels van de nazi's als joods werden bestempeld. Dit leidde er toe dat mensen die zich tot kort daarvoor niet joods hadden gevoeld en zich wellicht amper bewust waren geweest van hun joodse afkomst, zich ineens als 'joden' moesten laten registreren.

Deze registratie vond plaats naar aanleiding van de verordening VI 6/1941, uitgevaardigd op 10 januari 1941, die eenieder met tenminste één joodse grootouder, onder dreiging van zware straffen, opriep zich te melden. Hiermee beoogde de Duitse bezetter de registratie van de gehele joodse bevolking beoogde. Toen acht maanden later de registratie en verwerking van de gegevens was afgerond, bleek dat Nederland, gebaseerd op de Duitse criteria, 140.522 'voljoden', 14.549 'halfjoden' en 5719 'kwartjoden' telde.¹²⁹ Intussen was het beleid van de bezetter tegen het joodse bevolkingsdeel geëvolueerd van discriminatie tot isolatie en segregatie.

Dit proces begon met de oprichting van de Joodse Raad, op 12 februari 1941. Die dag liet Dr. Hans Böhmcker, Seyss-Inquarts vertegenwoordiger in Amsterdam, aan afgevaardigden van de twee joodse gemeenten in Amsterdam weten dat er een Raad diende te worden opgericht van twintig mannen die de joden van Amsterdam zouden vertegenwoordigen. De Raad was het enige joodse orgaan waar de bezetter nog contact mee zou onderhouden en kreeg de verantwoording voor de naleving van de Duitse bevelen.¹³⁰ In de achttien maanden die volgden tot de zomer van 1942, werd door het bezettingsbestuur en via de Joodse Raad een stroom van maatregelen

---

¹²⁸ Volgens verordening VO 189/40 was eenieder Joods die 1) uit ten minste drie naar 'ras' voljoodse grootouders stamde, oftewel wanneer deze tot de joods-kerkelijke gemeenschap behoorde. 2) Ieder die uit twee joodse grootouders stamde en a) op 9.5.40 tot de joods-kerkelijke gemeente behoorde of na die datum daarin was opgenomen. b) Op die datum met een Jood was gehuwd of na die datum met een Jood in het huwelijk was getreden. Zie: Moore, *Slachtoffers en overlevenden* 75-76; Romijn, 'De oorlog'. In: Blom e.a. (red.), *De geschiedenis van de Joden* 319.

¹²⁹ Romijn, 'De oorlog'. In: Blom e.a. (red.), *De geschiedenis van de Joden* 320; Van de ruim 140.000 'voljoden' hadden 118.455 mensen de Nederlandse nationaliteit en 14.495 de Duitse. De overige ruim 7000 mensen waren afkomstig uit verschillende, voornamelijk Oost-Europese, landen. Moore, *Slachtoffers en overlevenden* 84.

¹³⁰ Zie voor de Joodse Raad: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, IV 884-887 en verder verwerkt in de hoofdstukken over de Jodenvervolgung, zie pagina 43, noot 127; Presser, *Ondergang*, I 78 ev.; H. Knoop, *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Ascher en David Cohen* (Amsterdam/Brussel 1983); J.Th.M. Houwink ten Cate, "Het jongere deel." Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging'. In: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. ... jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 1 (1989) 9-66; J. Michman, 'De oprichting van de "Joodsche Raad van Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief'. In: *Oorlogsdocumentatie '40-'45... jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 3 (1992) 75-100; W. Lindwer, e.a., *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam, 1941-1943* (Den Haag 1995); D. Cohen en E.L.M. Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen (1941-1943)* (Zutphen 2010).

genomen en verordeningen uitgevaardigd die de persoonlijke bewegingsvrijheid van joodse burgers inperkte, het economisch functioneren onmogelijk maakte en hen uitsloot uit het sociale leven.

Zo werd hen het staatsburgerschap ontnomen en hen de toegang tot openbare gebouwen en voorzieningen meer en meer onttrokken. Op het terrein van cultuur, sport en educatie werd hen gebruikmaking van niet-joodse organisaties en verenigingen verboden en werden zij gedwongen eigen joodse instanties op te richten. Verder werd werken hen onmogelijk gemaakt door uitsluiting uit bepaalde beroepen, moesten zij hun vermogen in bewaring geven bij de Liro-bank en werden hun bedrijven en bezittingen onteigend. Joodse werkloze burgers werden vervolgens gedwongen tewerkgesteld in Nederlandse werkkampen.

De segregatie werd letterlijk zichtbaar met de invoering van de zogeheten ‘Jodenster’, die met ingang van 3 mei 1942 voor alle joden verplicht werd. De invoering van de ster was een van de laatste maatregelen voordat het bezettingsbestuur begon met het bijeenbrengen van het joodse deel van de bevolking in het Judendurchgangslager Westerbork – en later ook kamp Vught – om hen vervolgens naar de kampen in het oosten te deporteren.

Deze deportaties werden voornamelijk door twee Duitse instanties geregeld. Allereerst de afdeling *IV B 4* van het RSHA in Berlijn, met aan het hoofd Adolf Eichmann. Hij meldde op 20 juni aan de onderafdeling van *IV B 4* in Den Haag, geleid door Willi Zöpf, dat de deportaties vanuit Nederland in juli of augustus dienden aan te vangen. De *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*, onder toezicht van Willy Lages, geleid door Ferdinand aus der Fünfen, moest er vervolgens voor zorgen dat diegenen die op transport moesten zich daarvoor melden.¹³¹ Lages en Aus der Fünfen onderhielden op hun beurt de contacten met de Joodse Raad.

Begin juli 1942 werden de eerste oproepen verstuurd aan joodse burgers om zich met een beperkte hoeveelheid bagage te melden voor vertrek naar Westerbork en in de nacht van 15 juli 1942 passeerde het eerste transport met 1137 mensen de Nederlandse grens richting Polen. Twee maanden later waren er al ruim 17.000 mensen gedeporteerd.¹³²

---

¹³¹ Romijn, ‘De oorlog’. In: Blom e.a. (red.), *De geschiedenis van de Joden* 329 en 331.

¹³² Lijsten met uitgaande transporten in de periode 15 juli 1942 – 13 september 1944, z.d, Niod, Westerbork, Judendurchgangslager (250i), inv.nr. 208.

In dezelfde periode berichtte Rauter de *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler als volgt over zijn plannen ten aanzien van het oppakken en doorsturen van de Nederlandse joden:

Das Zusammenfangen der Juden macht uns die allergrössten Kopfzerbrechen. (...) Bis 15.10.42 sind die Mischehen qualifiziert und die Rüstungsarbeiter, Diamantschleifer usw, so dass damit das grosse Reinemachen in Holland beginnen kann. Bis dahin sind die beiden grossen Judenlager, die ich gebaut habe, fertig: eines in Westerbork bei Assen und eines in Vught bei 's-Hertogenbosch.¹³³

Twee weken later schreef Rauter Himmler opnieuw over een uitgebreide aanpak, die ertoe zou moeten leiden dat voor de kerst vijftigduizend joodse burgers doorgestuurd zouden zijn. Hiervoor zou hij op korte termijn grootschalige acties starten om hen naar de kampen Westerbork en Vught te transporten. 'Das Judenlager Westerbork ist bereits ganz fertig, das Judenlager Vught wird am 10. – 15. Oktober vollendet sein', herhaalde Rauter.¹³⁴

Dat Rauter beweerde zelf het kamp bij Westerbork gebouwd te hebben, was volgens de historicus Nanno in 't Veld typerend voor het benadrukken van zijn eigen belangrijkheid.¹³⁵ Kamp Westerbork was immers al in 1939 door de Nederlandse regering gebouwd om de joodse vluchtelingen uit Duitsland op te vangen.¹³⁶ Rauter had er echter in het voorjaar van 1942 voor gezorgd dat de capaciteit van het kamp uitgebreid werd van 1500 naar 10.000 personen en dat het omgeven werd door prikkeldraad en wachttorens. Deze uitbreiding was zo substantieel dat hij met recht kon schrijven dat hij het kamp had gebouwd.¹³⁷

---

¹³³ Brief van Rauter aan Himmler d.d. 10.9.42, Niod Berlin Documentation Centre (210), inv.nr. H 79 nr. 00028-00027.

¹³⁴ Brief van Rauter aan Himmler d.d. 24.9.42, Niod, 210, inv.nr. H 94 nr. 409; De tijdsplanning die Rauter aan Himmler voorspiegelde was te hoog gegrepen, wat hij op het moment dat hij dit aan Himmler schreef ook beseft moet hebben. Waarschijnlijk wilde hij met zijn ambitieuze plannen waardering afdwingen bij Himmler, voor wie hij groot respect had.

¹³⁵ In 't Veld, *De SS en Nederland* 815.

¹³⁶ Tot en met de uitbreiding van het kamp in de zomer van 1942 viel het kamp onder het ministerie van Justitie en werd het geleid door de Nederlandse commandant J. Schol. Op 1 juli 1942, twee weken voor het begin van de deportaties, nam Wilhelm Harster als Befehlshaber der Sipo und des SD de leiding van het kamp over.

¹³⁷ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 725 en 727; Toch probeerde Rauter na de oorlog tijdens zijn proces het feit dat Westerbork officieel al sinds 1939 bestond te gebruiken om zijn aandeel in de Jodenvervolgving te ontkennen. Voor de rechtbank kreeg hij kopieën van de brief van 10.9.42 (zie noot

Terwijl de bouw van kamp Vught in oktober nog (lang) niet was afgerond, verliepen de deportaties vanuit Westerbork ondertussen vrijwel volgens planning. Eind 1942 waren ruim 38.000 mensen gedeporteerd en was de noodzaak van een tweede Judendurchgangslager bij Vught sterk verminderd. Het lijkt erop dat Rauter in eerste instantie verwachtte dat de capaciteit van Westerbork niet voldoende zou zijn om zijn doelstellingen te halen, maar dat tegen de tijd dat Vught in gebruik genomen kon worden die noodzaak zodanig afgenomen was dat hij ging nadenken over een aanvullende functie voor het nieuwe kamp.¹³⁸

Het is denkbaar dat hij hierbij overleg heeft gehad met Pohl van het WVHA. Pohl bracht in de loop van 1942 een bezoek aan Nederland, waarbij hij ook de bouwplaats van kamp Vught bezocht.¹³⁹ Mogelijkerwijs hebben Rauter en hij tijdens dit bezoek deze optie besproken en besloten het nieuwe kamp onder het WVHA te laten vallen en het deels als Schutzhaftlager te gebruiken.

Dit wordt bevestigd door de bewaard gebleven correspondentie tussen Rauter, Pohl en Himmler. Lange tijd spraken zij alleen over Vught als Judendurchgangslager. Pas in december 1942 werd er gewag gemaakt van niet-joodse gevangenen die vanuit het te sluiten Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort naar Vught zouden worden overgebracht.¹⁴⁰ Daarmee werd kamp Vught ook onderdeel van de strafrechtspleging van het nazi-bezettingsbestuur in Nederland. Deze strafrechtspleging had haar wortels

---

134) voorgelegd en hij verklaarde de echtheid van deze kopieën in twijfel te trekken omdat er een overduidelijke fout instond: Hij had Westerbork immers niet gebouwd. A.E. Cohen en D. van Eck, *Het proces Rauter* (Amsterdam 1952) 28.

¹³⁸ Rauter verklaarde na de oorlog tijdens zijn proces: 'Ich habe das Lager Vught gebaut, das stimmt, aber nicht als Judenlager, sondern als Lager für die politischen Häftlinge aus Holland', zodat zij niet meer naar kampen in Duitsland gestuurd hoefden te worden, waar de omstandigheden zo slecht waren. Aan deze verklaring moet echter geen waarde gehecht worden, want het is overduidelijk dat Vught allereerst bedoeld was als joods kamp. Cohen en Van Eck, *Het proces Rauter* 28.

¹³⁹ Proces-verbaal van het Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging met een verklaring van Höhere SS- und Polizeiführer H.A. Rauter over zijn verantwoordelijkheid voor Kamp Vught, 7 mei 1947, Niod, 250g, inv.nr. 966.

¹⁴⁰ 'Das Lager ist vom Reichskommissar als Durchgangslager für die auszusiedelnden Juden erbaut worden. Aufnahmefähigkeit bis 15.000 Insassen. (...). Die vorgesehene Wacheinheit liegt noch im SD-Lager Amersfoort, das im Januar 1943 aufgelöst wird. Die dort befindlichen Häftlinge werden alsdann nach Vught überstellt.' Brief van Pohl aan Himmler d.d. 17.12.42, Niod, 210, inv.nr. H 540 nr. 3654; Zie voor kamp Amersfoort: Stuldreher e.a., *Concentratiekampen*; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 555-595; Armando, H. Verhagen en M. Keus, *Geschiedenis van een plek* (Amsterdam 1980); G. von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam 2003); Zie voor herinneringen van oud-gevangenen onder andere: Pastoor Konings, *Gruwelverhalen over het kamp van Amersfoort* (Roosendaal s.a.); L. Boekraad, *Valse Triste. Kamp Amersfoort 1944* (Gouda 1945); J.L. Bloemhof en J. van der Spek, *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 2005) 67-92; D.W. Folmer en M.P. Heijmans-van Bruggen, *Dagboek uit kamp Amersfoort, 1942* (Zutphen 2005); W.L. Harthoorn, *Verboden te sterven. Het Oranjehotel, Kamp Amersfoort, Buchenwald, Groß-Rosen, Dachau, Natzweiler* (Westervoort 2007) 75-103.

in de strijd die de nationaalsocialisten in Duitsland na hun machtsovername tegen hun politieke tegenstanders voerden.

Een kamp voor Schutzhäftlingen

Direct na de machtsovername van de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) in Duitsland op 31 januari 1933, begonnen Adolf Hitler en de zijnen met het vervolgen en opsluiten van hun politieke tegenstanders.¹⁴¹ De *Geheime Staatspolizei* (Gestapo), de *Sturmabteilung* (SA) en de SS sloten in korte tijd ruim 45.000 mensen, hoofdzakelijk mannen, op in gevangenissen, lege fabrieksgebouwen, kazernes, kazematten en afgelegen magazijnen, kortom op alle plaatsen die daartoe maar enigszins bruikbaar waren.¹⁴²

De juridische grondslag voor deze golf van arrestaties vormde de *Verordnung zum Schutz von Volk und Staat* die op 28 februari 1933 gedecreteerd werd.¹⁴³ Met deze verordening, die een dag na de Rijksdagbrand in werking trad, werd de mogelijkheid geschapen om burgers buitengerechtelijk in bewaring te stellen. Hierbij ging het om mensen die de nazi's als staatsgevaarlijk beschouwden en preventief in zogeheten *Schutzhaft* genomen moesten worden om de staat tegen hen te beschermen.¹⁴⁴ Tot deze 'staatsgevaarlijke' personen behoorden in de eerste plaats communisten en, in mindere mate, socialisten.

In de loop van 1933 en 1934 werd een groot deel van deze mannen weer vrijgelaten en werden veel adhoc geopende kampen en provisorische gevangenissen gesloten, terwijl er op hetzelfde moment gewerkt werd aan de consolidatie van de Schutzverordening. Hiertoe werd in april 1934 een nieuwe *Schutzhaftrichtlinie* vastgesteld die aan de ene kant de mogelijkheden tot gebruik van de verordening uit 1933 wilde beperken, aangezien 'diese Maßnahme vielfach auch im Fällen angewendet wurde, für die sie die Verordnung zweifellos nicht vorgesehen hat'.¹⁴⁵ Aan de andere kant vormde zij echter een bestendinging van de mogelijkheid tot

---

¹⁴¹ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 23.

¹⁴² K. Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg 1999) 23; Kogon, *Der SS-Staat* (München 1974) 38.

¹⁴³ Voor details over de totstandkoming van deze Verordening zie: K. Drobisch en G. Wieland, *System der NS-Konzentrationslager, 1933-1945* (Berlijn 1993) 25-26.

¹⁴⁴ M. Broszat, 'Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945'. In: Buchheim (e.a.), *Anatomie des SS-Staates*, II 9-160, aldaar 13.

¹⁴⁵ Drobisch en Wieland, *System der NS-Konzentrationslager* 35.

Schutzhaft, omdat, zo stond in het besluit te lezen, het nog te vroeg was om de verordening geheel af te schaffen.¹⁴⁶

Ondertussen werd preventieve hechtenis meer en meer ingezet tegen ‘gewone’ criminelen om in dit geval niet de staat maar de maatschappij tegen hen te beschermen. In november 1933 kondigde de Duitse regering de wet ter *Bekämpfung gefährlicher Gewohnheitsverbrecher* af, op grond waarvan veroordeelden bij wie kans bestond op recidive door de *Kriminalpolizei* naar concentratiekampen konden worden gezonden.¹⁴⁷ Verder werden in de kampen zogeheten ‘asocialen’ opgesloten. Dit waren onder andere geesteszieken of karakterlozen die niet konden voldoen aan de minimale eisen die de maatschappij stelde. Daarnaast ging het onder meer om arbeidsschuwen, bedelaars, dieven, kleine oplichters en daklozen.¹⁴⁸

Na de inval van Duitsland in mei 1940 kreeg ook Nederland vrij snel te maken met de oprichting van concentratiekampen en de invoering van Schutzhaft.¹⁴⁹ Er werd geschokt op gereageerd. Niet alleen vanwege de berichten over de slechte omstandigheden, maar ook omdat een institutie als de kampen onbekend was in het Nederlandse strafrecht. Daarbij hadden in het interbellum juist ideeën aan kracht gewonnen die tegengesteld waren aan de methode die in de kampen gehanteerd werd. Er klonk steeds luider een roep om in plaats van gevangenen ‘klein, gedwee [en] mat’ te maken en ze hun ‘laatste restje weerstandsvermogen te ontnemen’, hen op positieve wijze op te voeden in een cellulair systeem in plaats van door gemeenschappelijke opsluiting.¹⁵⁰

Het Nederlandse strafrecht bleef overigens onverminderd van kracht, zoals het decreet dat Hitler op 18 mei 1940 afkondigde, vermeldde, maar daarnaast zouden er ook Duitse rechtsorganen ingesteld worden, die andere bevoegdheden kregen. Op 17 juli 1940 werd met de uitvaardiging van verordening 52/1940 duidelijk hoe deze

---

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 26.

¹⁴⁸ D. Peukert, ‘Arbeitslager und Jugend-KZ: die »Behandlung Gemeinschaftsfremder« im Dritten Reich’. In: Peukert en J. Reulecke (red.), *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal 1981) 413-434, aldaar 416.

¹⁴⁹ Zie voor de Duitse rechtspleging: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 213-228 en 318-358; G. van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging in Nederland en het lot der veroordeelden* (Den Haag 1982); G. von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999).

¹⁵⁰ H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 545 ev.

Duitse civiele strafrechtelijke macht in Nederland vorm zou krijgen. Er werden twee nieuwe instanties opgericht, het *Landesgericht* en het *Obergericht*.¹⁵¹

Beide instanties kregen bevoegdheden inzake delicten die gericht waren tegen het ‘Groot-Duitse Rijk’, het Duitse volk, de NSDAP en aanverwante organisaties en tegen personen die daarbij in dienst waren. Daarnaast behandelden ze overtredingen van strafbepalingen die geënt waren op het Duitse *Kriegsstrafrecht* dat sinds 1 september 1939 in Duitsland van kracht was en dat gebaseerd was op het besef dat oorlogsomstandigheden specifieke delicten konden uitlokken. Voedselschaarste kon bijvoorbeeld leiden tot plunderingen en illegaal slachten. Deze economische delicten werden omschreven als zaken die een gevaar opleverden voor het bezette Nederland, dan wel direct gericht waren tegen de Duitse bezetting en werden streng bestraft.¹⁵² Personen die voor dergelijke delicten veroordeeld waren, werden in 1943 en 1944 naar kamp Vught gestuurd om daar hun straf uit te zitten.

De communisten werden in Nederland in eerste instantie met rust gelaten. Maar daar kwam na de Februaristaking van 1941 verandering in.¹⁵³ Vanaf dat moment werd actief jacht gemaakt op communisten, onder wie leden van de CPN en medewerkers en abonnees van het illegale partijblad *De Waarheid*. Velen van hen werden zonder proces opgesloten, eerst in Schoorl en Amersfoort en later in Vught.¹⁵⁴

De Februaristaking leidde niet alleen tot verhard optreden tegen de communisten; over de hele linie werd het Duitse beleid steeds radicaler. Zo werd bij ordeverstoringen en verzetsactiviteiten vaker gebruik gemaakt van de mogelijkheid tot het oppakken van *Repressiv-Geiseln*, oftewel represaillegijzelaars. Dit waren mensen die, zonder dat ze daadwerkelijk betrokken waren, werden opgepakt ter vergelding van activiteiten van het verzet. Ook was er een toename van het aantal bepalingen waarmee acties tegen de Duitsers strafbaar gesteld werden, waarbij het bezettingsbestuur bewust begrippen gebruikte die voor ruime interpretatie vatbaar waren, zoals *Deutschfeindlichkeit* en sabotage. Daarnaast werd er steeds harder

---

¹⁵¹ Het Landesgericht was een alleenrechtsprekende rechter. Het Obergericht bestond uit drie rechters, behandelde zwaardere zaken en kon als appèlinstantie van het Landesgericht optreden. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste* 60.

¹⁵² Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste* 61.

¹⁵³ De Februaristaking was een protest tegen de gewelddadige razzia op 22 en 23 februari 1941 in de joodse wijk in Amsterdam, waarbij 425 joodse mannen werden opgepakt en naar kamp Schoorl gestuurd. Het was in Europa een zeldzaam voorbeeld van collectief verzet tegen de Jodenvervolging. Zie voor de Februaristaking onder meer: Sijes, *De Februaristaking*; A. de Mooij, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam 2006).

¹⁵⁴ Zie voor de geschiedenis van de CPN tijdens de bezetting: H. Galesloot en S. Legêne, *Partij in verzet. De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986).

opgetreden bij economische delicten, die als gevolg van de schaarste en in het verlengde van de hulp aan onderduikers toenamen. In mei 1942 werd door de Duitse justitie en de Sipo in gezamenlijk overleg besloten dat verdachten van ernstige overtredingen van de distributiebepalingen in Schutzhaft genomen konden worden.¹⁵⁵

Personen die door de Sipo in Schutzhaft waren genomen, werden de eerste jaren van de oorlog naar kampen in Duitsland getransporteerd. In januari 1943 bepaalde Dr. Wilhelm Harster als *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (BdS), in overleg met het RSHA, echter dat alle lichte en middelzware gevallen voortaan naar kamp Vught gebracht moesten worden. Alleen gevangenen die zij als zeer gevaarlijk beschouwden werden nog naar Duitse kampen gebracht.¹⁵⁶

Mettertijd werden de bevoegdheden van de Sipo ten aanzien van het in Schutzhaft nemen van personen verder uitgebreid. Hieraan lagen over het algemeen pragmatische overwegingen ten grondslag, zoals bij de bestraffing van personen die zich schuldig hadden gemaakt aan hulp aan joodse onderduikers, zogeheten *Judenbegünstigung*. Dit aantal groeide op een gegeven moment zo snel dat, opnieuw in overleg met het RSHA, besloten werd de verdachten niet langer voor de rechter te brengen, maar ze als Schutzhäftlingen in kamp Vught op te sluiten.¹⁵⁷

De meeste gevangenen in kamp Vught waren veroordeeld tot een bepaalde straf tijd – of zonder tussenkomst van de rechter voor een bepaalde duur opgesloten – en werden na verloop van tijd vrijgelaten.¹⁵⁸ Onderdeel van de straf was echter dat velen bewust in onzekerheid werden gehouden over de lengte van hun straf. Er was ook een groep gevangenen die in Vught zat in afwachting van hun veroordeling door een rechtbank. Sommigen keerden daarna naar Vught terug om hun straf daar uit te zitten, anderen werden na hun uitspraak naar andere kampen of gevangenis overgebracht. Een laatste groep, met name communisten en daders van ernstige verzetsactiviteiten, zat een straf uit waarvan de duur bepaald was op *Kriegsdauer*, oftewel ‘voor de duur van de oorlog’.

Kamp Vught werd dus gebruikt om verzetslieden, communisten, overtreders van de distributiebepalingen en mensen die hulp hadden geboden aan joodse burgers

---

¹⁵⁵ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste* 123.

¹⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 38. Personen die zich schuldig maakten aan de zwaarste vormen van verzet werden geëxecuteerd of naar concentratiekamp Natzweiler gestuurd.

¹⁵⁷ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste* 123.

¹⁵⁸ Zo bepaalde Seyss-Inquart in mei 1944 dat lichte overtredingen van de distributiebepalingen standaard bestraft zouden worden met zes maanden kamp Vught. De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 220.

vast te zetten. Daarnaast zaten er mensen vast in afwachting van hun rechtszaak, als represaillegeïzelaar of als *Sippengeiseln*. Dit waren personen die waren opgepakt in plaats van voortvluchtige familieleden, in de hoop deze te bewegen zich aan te geven in ruil voor de vrijlating van de gegijzelde.

Kamp Vught als SS-Konzentrationslager

Het besluit kamp Vught te gaan gebruiken als Schutzhaftlager ging hand in hand met de beslissing het kamp rechtstreeks te laten ressorteren onder het WVHA. Een van de belangrijkste redenen hiervoor was dat Vught het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort zou gaan vervangen, dat onder verantwoordelijkheid stond van BdS Harster. De omstandigheden in Amersfoort waren voor de gevangenen erbarmelijk, zowel wat betreft de materiële levensomstandigheden en de voedselvoorziening als de mate van geweldgebruik.¹⁵⁹ Dat de gevangenen in Amersfoort in deplorabele omstandigheden leefden was ook onder de Nederlandse bevolking bekend geraakt en schaadde zo het imago van de Duitse bezetter. Daarom besloot Rauter dat de omstandigheden in Vught minder desastreus zouden moeten zijn. Om dit te bereiken was het beter het kamp te plaatsen onder *Amtsgruppe D* van het WVHA, dat als beheerder van vele concentratiekampen beter geschikt was om het kamp te leiden dan de BdS.

Met betrekking tot Rauters doelstelling ten aanzien van Vught wordt in de literatuur vaak genoemd dat hij voor ogen zou hebben gehad om een ‘modelkamp’ te maken, waarbij dan verwezen wordt naar een opmerking die hij maakte tijdens een besloten bijeenkomst in Maastricht in februari 1944.¹⁶⁰ Op uitnodiging van de *Dienstleiter* Willi Ritterbusch, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* sprak hij daar – op optimistische en propagandistische toon – over de werkzaamheden van de SS in Nederland.¹⁶¹ In dit kader noemde Rauter dat kamp Vught ‘als Musterbetrieb der SS (...) gelten kann’.¹⁶²

---

¹⁵⁹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* 99.

¹⁶⁰ Zie: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 639; De Vries, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch’. In: Benz en Distel (red.), *Terror im Westen* 201; Stuldreher, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I 344-345; De Vries e.a., ‘Herzogenbusch’. In: Benz en Distel (red.), *Der Ort des Terrors*, VII 145.

¹⁶¹ Het Generalkommissariat zur besonderen Verwendung had als belangrijkste taak de politieke meningsvorming van de Nederlandse bevolking in nationaalsocialistische richting te sturen.

¹⁶² Vortrag des Generalkommissars Rauter 4, Niod, Doc I, Rauter (1380), nr. 14.

Het is echter de vraag of deze opmerking zo letterlijk geïnterpreteerd moet worden. Rauter deed deze uitspraak kort na het zogenoemde ‘bunkerdrama’, waarbij tien vrouwelijke gevangenen om het leven kwamen en waarvan de essentie al snel buiten het kamp bekend was geraakt. Ook Rauters toevoorders zullen ongetwijfeld van het drama, dat zeker niet bij het beeld van een modelkamp paste, op de hoogte zijn geweest.

Na het bunkerdrama had Rauter snel ingegrepen. De verantwoordelijke kampcommandant, Adam Grünewald, was gearresteerd en veroordeeld door het *SS- und Polizeigericht X Den Haag*, dat vanaf februari 1944 in Velp zetelde. Wellicht moet Rauters uitspraak dan ook eerder in dat licht worden gezien: dat hij als SS- und Polizeiführer daadkrachtig had opgetreden tegen deze ‘misstap’ van Grünewald en het daarom als een modelbedrijf van de SS kon gelden.¹⁶³ Want dat is wat Rauter zei: *Musterbetrieb* en niet *Lager*.

Dat Rauter er naar streefde de omstandigheden in kamp Vught niet zo uit de hand te laten lopen als in kamp Amersfoort is onbetwist. Hij heeft zeker getracht van kamp Vught een goed georganiseerd kamp te maken waar de omstandigheden voor de gevangenen voor concentratiekampbegrippen redelijk waren. Maar het gaat te ver om te zeggen dat Rauter werkelijk een modelkamp van Vught heeft willen maken.¹⁶⁴

Een tweede overweging om kamp Vught onder het WVHA te laten vallen, hing samen met de inschakeling van het kamp voor de Duitse oorlogsindustrie. Hoewel direct vanaf het ontstaan van de eerste kampen in Duitsland gevangenen gedwongen arbeid moesten verrichten, was de inzet van gevangenen in de Duitse oorlogsindustrie in 1943 een vrij recente ontwikkeling. Tot dan toe werden zij hoofdzakelijk gebruikt bij de bouw van hun eigen kamp en in werkplaatsen van de SS en stond de dwangarbeid voornamelijk in het teken van heropvoeding, straf en vernietiging, terwijl de productiviteit van ondergeschikt belang was.¹⁶⁵ Dit veranderde in de loop van 1941 en 1942, toen het tekort aan arbeidskrachten in de oorlogsindustrie steeds meer toenam. Een oplossing werd onder meer gevonden in het

---

¹⁶³ Waar het hierbij voornamelijk om ging was dat het bunkerdrama buiten het kamp bekend geworden was. Dit botste met Rauters doelstelling het imago van het bezettingsbestuur te verbeteren.

¹⁶⁴ Dit wordt ook bevestigd door wat Rauter na de oorlog tijdens zijn verhoren over zijn bedoelingen met het kamp zei. Nergens noemde hij het woord ‘modelkamp’. Wat hij waarschijnlijk wel gedaan zou hebben als dit zo overduidelijk zijn bedoeling was geweest. Hij zei alleen dat hij een redelijk kamp had willen maken en was duidelijk trots op het feit dat de omstandigheden in het kamp ‘goed’ waren, zoals hij dat zelf zei. Zie: Cohen en Van Eck, *Het proces Rauter* 143; Ondervraging van Rauter in Scheveningen d.d. 6.5.46, Niod, Doc I, 1380, nr. 28.

¹⁶⁵ Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager* 106 en 109.

inzetten van kampgevangenen. Om de tewerkstelling van de gevangenen goed te kunnen organiseren werden de kampen in maart 1942 onder Amtsgruppe D van het WVHA gesteld.¹⁶⁶ De Inspektion der Konzentrationslager, die tot dan toe de bestuurlijke en administratieve leiding over de kampen had, werd op dat moment onderdeel van Amtsgruppe D.

Gevangenen van kamp Vught zouden ook ingezet worden in werkcommando's die ten gunste zouden komen van de Duitse oorlogsvoering, zoals het maken van legeruniformen, radio's, gasmaskers en knijpkatten. In de al eerder aangehaalde brief waarin Pohl aan Himmler meldde dat Richard Glücks, als *Inspektor der Konzentrationslager*, de verantwoording voor het kamp aanvaardde, bracht hij Himmler tegelijkertijd op de hoogte van het verzoek van Rauter om 'wegen der Luftgefährdung einen sehr wichtigen Rüstungsbetrieb in Vught nicht einzurichten'.¹⁶⁷

Ten slotte zal bij dit alles ook een rol gespeeld hebben dat Rauter immer op zoek was naar mogelijkheden om zijn macht uit te breiden. Wanneer het kamp onder leiding van het WVHA stond, gaf hem dat het dagelijks toezicht van het kamp in handen. Zo verklaarde hij ook tijdens zijn proces in april 1948:

Der Reichskommissar und ich haben dann aus eigener Vollmacht das Lager Vught gebaut und haben (...) es am 2. Dezember 1942, dem Reichsführer zum Verfügung gestellt, mit der Bedingung, dass ich die Dienstaufsicht auf das Lager Vught erhalte.¹⁶⁸

Rauters dagelijkse toezicht hield onder meer in dat hij supervisie had over het werk van de kampcommandant en de Duitse SS'ers die werkzaam waren in het kamp. Hij werd dagelijks op de hoogte gehouden van de stand van het aantal gevangenen, zieken en overledenen. Ook bracht hij met enige regelmaat inspectiebezoeken aan het kamp.

Daarnaast gaf hij de commandanten bij hun aantreden instructies. Dr. Ernst Härtel, *Inspektionsrichter West* van de Waffen-SS in Nederland, verklaarde na de oorlog dat hij persoonlijk aanwezig was geweest bij de instructie van kampcommandant Grünewald. Rauter maakte hem bij die gelegenheid de betekenis

---

¹⁶⁶ Zie voor het WVHA: J.E. Schulte, *Zwangsarbeit und Vernichtung. Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschaft-Verwaltungshauptamt 1933-1945* (Paderborn etc. 2001); Kaienburg, *Die Wirtschaft der SS*.

¹⁶⁷ Brief van Oswald Pohl aan Heinrich Himmler d.d. 17.12.42, BAArch, Persönlicher Stab Reichsführer-SS (NS 19), 1696.

¹⁶⁸ Cohen en Van Eck, *Het proces Rauter* 37.

van het kamp duidelijk en waarschuwde Grünewald met nadruk ‘dat hij er zeker van wilde zijn, dat Vught als “opvoedings-kamp” zeer ordelijk geleid zou worden. (...) De gevangenen moesten rechtvaardig en menselijk behandeld worden’.¹⁶⁹ Ook commandant Hüttig verklaarde na de oorlog door Rauter geïnstrueerd te zijn over de mate van geweldgebruik in het kamp.¹⁷⁰

Pohl stelde als hoofd van het WVHA de kampcommandanten aan en was eindverantwoordelijk voor het kamp en dus voor hun functioneren. Als een kampcommandant regels overtrad of zich incompetent toonde, was het zijn taak om in te grijpen en eventueel voor berechting te zorgen. De diffuse tweedeling in verantwoordelijkheid tussen Pohl en Rauter zorgde voor een spanningsveld en zou tot tweemaal toe tot een botsing leiden.

De instantie die het meest bepalend was voor de structuur en organisatie van het kamp was Amtsgruppe D van het WVHA, die gevestigd was in Oranienburg en waar Glücks vanaf 1939 als Inspektor der Konzentrationslager aan het hoofd stond. Glücks was de opvolger van Theodor Eicke, die vanaf 7 juli 1934 deze functie had vervuld. Eicke had deze positie onder meer te danken gehad aan het feit dat hij in 1933, als commandant van het eerste grootschalige concentratiekamp Dachau, een plan schreef voor de algemene organisatie van de concentratiekampen, het zogenaamde *Dachauer Modell*.¹⁷¹ Dit Model vormde de grondslag voor het beleid in alle concentratiekampen die onder het WVHA vielen en was in grote lijnen ook van toepassing op kamp Vught.

Het Dachauer Modell

Met het Dachauer Modell beoogde Eicke het concentratiekampstelsel te institutionaliseren en de leiding over de gevangenen op uniforme wijze te organiseren. Het uitgangspunt van het systeem was de totale beheersing en onderdrukking van de gevangenen, met als hoofddoel de gevangenen als individuen te vernietigen en hen te veranderen in een volgzaam massa waarbinnen verzet van individuen of groepen onmogelijk was.¹⁷²

---

¹⁶⁹ Proces-verbaal van de Politieke Recherche Afdeling (PRA) over de berechting van SS-officieren, 6 mei 1947, Niod, 250g, inv.nr. 995 p. 6.

¹⁷⁰ Aantekeningen getuigenis Hüttig d.d. 28.8.45 afgelegd te Romilly in Frankrijk, door Majoor Frederik W. Carstens, Niod, 250g, inv.nr. 147.

¹⁷¹ Orth, *Das System der nationalsozialistische Konzentrationslager* 28.

¹⁷² B. Bettelheim, *The informed heart. Autonomy in a mass age* (Glencoe 1960) 109.

Om deze verandering van individuele mensen tot een amorfe massa tot stand te brengen werd door Eicke een zorgvuldig uitgewerkt systeem ontworpen, waarin twee begrippen centraal stonden: de depersonalisatie en dehumanisering van de gevangenen. De depersonalisatie begon direct bij aankomst in het kamp, waar de gevangenen onmiddellijk onderworpen werden aan intimidatie middels geschreeuw en mishandelingen. Vervolgens ving het aankomstritueel aan, dat begon met het inleveren van meegebrachte bezittingen en het naakt uitkleden, waarna de gevangenen in grote groepen onder de douche gestuurd werden. Aansluitend werd zowel hun hoofd- als schaamhaar geknipt, kregen ze kampkleding en werd hen als laatste een gevangenenummer toebedeeld.

In een paar uur tijd onderging de nieuwkomer op deze manier een metamorfose, waarbij hij alle persoonlijke kenmerken moest afleggen en verword tot een gevangene die haast niet meer van zijn medegevangenen te onderscheiden was; hij werd een nummer. De socioloog Erving Goffman omschreef de toelatingsprocedure kernachtig als ‘a leaving off and taking on, with the midpoint marked by physical nakedness’.¹⁷³

De tweede stap was het dehumaniseren van de gevangenen. Dit gebeurde allereerst door het scheppen van een wereld waarin sprake was van stelselmatige vernedering, intimidatie en geweldgebruik. Om dit te bereiken stelde Eicke een *Lagerordnung* op die twee beleidsstukken bevatte. Allereerst de *Disziplinar- und Strafordnung für das Gefangenenlager*, waarin minutieus alle mogelijke overtredingen door gevangenen en bijbehorende straffen werden vastgelegd en waarmee de terreur in de kampen gesystematiseerd werd.¹⁷⁴ Deze Disziplinar- und Strafordnung schiep een schijnrechtvaardigheid doordat hiermee gesuggereerd werd dat er een verband bestond tussen overtreding en straf. Het fundamentele verschil tussen het geweld dat gebruikt werd in de concentratiekampen in vergelijking met straffend of disciplinair geweld was echter, zo stelde de socioloog Wolfgang Sofsky, dat het niet bedoeld was om gehoorzaamheid of discipline te kweken, maar om totale onzekerheid te zaaien. Geweld hoefde geen reden of aanleiding te hebben en kon altijd en overal gebruikt worden.¹⁷⁵

---

¹⁷³ E. Goffman, *Asylums. Essays on the social situations of mental patients and other inmates* (Hammondsworth 1968) 27.

¹⁷⁴ Broszat, ‘Nationalsozialistische Konzentrationslager’. In: Buchheim (e.a.), *Anatomie des SS-Staates*, II 59.

¹⁷⁵ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 28-29.

Dit gebeurde volgens Sofsky op verschillende manieren. Zo hanteerde de SS in de kampen naast de officiële regels ook onofficiële regels waaraan de gevangenen moesten voldoen, maar waarvan vrijwel niemand, en zeker de nieuwelingen niet, helemaal op de hoogte kon zijn. Daarnaast werden er regels opgesteld die de gevangenen onmogelijk konden nakomen. Zo moesten de handen van de gevangenen altijd schoon zijn, maar dat was onhaalbaar zonder zeep en gezien het korte tijdsbestek waarin men zich in de overvolle wasruimte moest wassen.¹⁷⁶

In het verlengde hiervan lag de methode om de regels zo te stellen dat wat een gevangene ook deed dit altijd ten nadele van hem geïnterpreteerd kon worden. Een gevangene die met veel moeite zijn handen schoon had weten te krijgen, kon toch bestraft worden omdat een SS'er dit kon interpreteren als indicatie dat hij zich onttrokken had aan zijn werk. Als laatste werden regels zo gesteld dat gevangenen ze wel moesten overtreden. Zo was het verboden om tijdens het werk achter een SS'er te gaan staan omdat dit opgevat zou kunnen worden als een vluchtpoging. Tegelijkertijd moest een gevangene gehoor geven wanneer een SS'er hem bijvoorbeeld beval een kruiwagen of schop te pakken die achter hem lag. Op deze manier zaten gevangenen klem en had de SS altijd redenen om te straffen.¹⁷⁷

Een tweede component van het proces van dehumanisering van de gevangenen was het verlies van hun mogelijkheid tot zelfbeschikking. Volgens Goffman was dat een van de voornaamste aspecten van een 'totale inrichting' dat juist die handelingen gedevalueerd werden waarmee een burger in de gewone maatschappij kon laten zien dat hij een volwassen, zelfstandig mens is.¹⁷⁸ Ook Bruno Bettelheim noemde het 'infantiliseren' van de gevangenen als een van de fundamentele strategieën van de SS.¹⁷⁹

Om deze infantilisering te bereiken was naast de Strafordnung ook het tweede deel van de Lagerordnung, het *Dienstvorschrift für die Begleitposten und Gefangenenbewachung*, van belang. Hierin werd tot in detail beschreven hoe de SS de gevangenen diende te behandelen en bewaken. Zoals de organisatie van de appels, de wijze waarop gevangenen in rijen van vijf naar de werkcommando's moesten marcheren en de afstand die zij in letterlijke en figuurlijke zin tot de SS'ers moesten

---

¹⁷⁶ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 247.

¹⁷⁷ Ibidem, 247-248.

¹⁷⁸ Goffman, *Asylums* 47.

¹⁷⁹ Bettelheim, *The informed heart* 130-131.

bewaren.¹⁸⁰ Al deze voorschriften onderwierpen de gevangenen als een kind aan de regels van de SS.

De levensomstandigheden en de dagelijkse gang van zaken in het kamp deden afbreuk aan de eigenwaarde en zelfstandigheid van de gevangenen. Ze hadden geen zeggenschap meer over hun eigen uiterlijk en geen controle meer over de dagindeling en de tijd. Het dag- en nachtritme van de gevangenen werd volledig bepaald, evenals de manier waarop die tijd ingevuld werd, namelijk met lange werkdagen waarin vaak nutteloos werk gedaan moest worden. Daarnaast werden met opzet onverwachte elementen in de dagindeling ingebouwd. Zo hadden de gevangenen de avond ‘vrij’, maar wisten ze nooit hoelang het avondappèl zou duren en hoeveel er van hun avond overbleef voordat ze, op verplichte tijd, naar bed moesten. En vervolgens was het de vraag of ze zouden mogen doorslapen of dat ze halverwege de nacht nog uit hun bed gejaagd zouden worden.

Naast de geweldsterreur en de infantilisering was een derde onderdeel van de dehumanisering het feit dat de gevangenen zowel letterlijk als figuurlijk praktisch niets meer hadden waaraan ze eigenwaarde konden ontlenu. Geen naam, geen privacy, geen bezittingen. Ruimte, laat staan eigen ruimte, was een privilege. Er was constant contact met anderen. Vrijwel nooit had een gevangene de mogelijkheid zich terug te trekken en tot rust te komen en de schamele bezittingen die de gevangenen in de loop van hun kamptijd wisten te verzamelen konden voortdurend worden gestolen.¹⁸¹

Dit alles zorgde in het kamp voor een overlevingsstrijd tussen de gevangenen en leidde tot onderlinge verdeeldheid. Om deze verdeeldheid te vergroten en gevoelens van saamhorigheid en gezamenlijk verzet te voorkomen, verdeelde de SS-leiding de gevangenen vanaf 1935 in verschillende categorieën. Dit gebeurde door middel van een gekleurde driehoek die ze op hun kleding moesten naaien en waarvan de kleur bepaald werd door hun arrestatiegrond.¹⁸² Er werd bepaald dat politieke tegenstanders een rode driehoek kregen, criminelen een groene, ‘asocialen’ een zwarte, homoseksuelen een roze, Jehovah’s Getuigen een paarse, zigeuners een bruine

---

¹⁸⁰ Broszat, ‘Nationalsozialistische Konzentrationslager’. In: Buchheim (e.a.), *Anatomie des SS-Staates*, II 60.

¹⁸¹ Goffman, *Asylums* 27-28.

¹⁸² Orth, *Das system der nationalsozialistische Konzentrationslager* 57; Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 76; In 1935 bestond er nog niet direct een universeel systeem, maar in 1937 en 1938 werden de categorieën en kleuren steeds meer gestandaardiseerd en in alle kampen ingevoerd.

en later ook een zwarte en immigranten een blauwe. Joodse gevangenen droegen een gele ster.

De gekleurde driehoeken – en ster – zorgden voor een zichtbare differentiatie onder de gevangenen en speelden een rol bij de groepsvorming en het ontstaan van de hiërarchische structuren in het kamp, want de gevangenen namen de categorisering over. Allereerst doordat ze door de overlevingsstrijd en hun onmacht niet in staat waren de ordening te doorbreken.¹⁸³ Daarbij sloot de indeling aan bij de sociale classificatie en vooroordelen die ook in de burgermaatschappij bestonden, waardoor ze gemakkelijk door de gevangenen geaccepteerd werd. En als laatste hielpen de driehoeken de gevangenen een snelle inschatting te maken of een medegevangene betrouwbaar was of niet, wat van levensbelang kon zijn.¹⁸⁴

Het effect dat de driehoeken met betrekking tot de onderlinge verdeeldheid sorteerden, werd versterkt door het feit dat de categorisering ook door de SS gehanteerd werd om bepaalde groepen gevangenen te discrimineren. Zo kregen onder andere mensen met een bruine of blauwe driehoek of gele ster extra mishandelingen te verduren. Ook gebruikte de SS deze ordening om te discrimineren bij de aanstelling van kapo's en Funktionshäftlingen, gevangenen die werden ingezet bij de dagelijkse ordehandhaving in het kamp.¹⁸⁵

Een perfide systeem: gevangenen als medeplichtigen

Al vanaf 1933 werd in de grotere concentratiekampen, zoals Dachau, gebruik gemaakt van gevangenen om de orde in het kamp te handhaven. Deels kwam dit voort uit de intentie de kampen met zo min mogelijk personeel te runnen en zo de kosten te drukken.¹⁸⁶ Maar tegelijkertijd was dit een geraffineerde en perfide manier om gevangenen medeplichtig te maken aan het systeem van terreur en zo de macht van de SS over de gevangenen te vergroten. Doordat de kapo's en Funktionshäftlingen in het

---

¹⁸³ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 144.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ Waar de term kapo vandaan komt is niet met zekerheid te zeggen. Volgens sommigen zou het van 'kamppolizei' komen, maar dat is niet waarschijnlijk omdat het dan Lapo zou moeten zijn van 'Lagerpolizei'. Anderen noemen als herkomst het Italiaanse woord voor hoofd 'Capo'. Meest aannemelijk is dat het een afkorting voor Kameradspolizei, de aanspreektitel die tijdens de eerste maanden in Buchenwald gehanteerd werd. Zie: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 506; G. van den Berghe, *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders* (Berchem 1987) 197; C. Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 15.

¹⁸⁶ Kaienburg, 'Freundschaft? Kameradschaft?'. In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht* 23; B. Strebel, 'Unterschiede in der Grauzone? Über die Lagerältesten im Frauen- und Männerlager des KZ Ravensbrück'. In: Diercks (red.) *Abgeleitete Macht* 57-68, aldaar 58; Orth, *Die Konzentrationslager-SS* 49.

kamp bij de gevangenen leefden, was de macht van de SS op deze manier alom tegenwoordig, zonder dat ze dag en nacht in het kamp aanwezig hoefde te zijn.

De hoogste functie die een gevangene kon bekleden was die van *Lagerälteste*, oftewel kampoudste. Hij vormde de schakel tussen de gevangenen en de SS. Zijn taken omvatten dagelijks contact met de kampleiding over de gang van zaken, het afnemen van de appels en het leidinggeven aan de blok- en stubeoudsten. Een blokoudste had de leiding over een hele barak die uit twee gescheiden leefgedeelten, zogeheten ‘Stubes’, bestond. In elke Stube konden ongeveer 240 gevangenen geherbergd worden. De blokoudste werd bijgestaan door twee stubeoudsten die ieder de helft van een barak onder hun hoede hadden. Verder werden gevangenen aangesteld als leiders van de werkcommando’s en talrijke administratieve functies, onder andere bij de arbeidsdienst, het ziekenhuis, de keuken en de Bekleidungs- en Effektenkammer.

In ruil voor hun medewerking bij de ordehandhaving kregen de Funktionshäftlingen verschillende privileges. Ze waren doorgaans in grote mate gevrijwaard van de gewelddadigheden van de SS en hoefden geen zware arbeid te verrichten, terwijl ze tegelijkertijd de beschikking hadden over extra voedsel en betere kleding. Ook mochten de Funktionshäftlingen hun haar houden; een klein maar niet onbelangrijk privilege.¹⁸⁷ Het gaf de gevangenen iets van hun identiteit terug en onderscheidde hen van de massa die er met hun kale koppen allemaal even miserabel uitzagen.¹⁸⁸

De privileges verhoogden de overlevingskansen van de gevangenen aanzienlijk. Niet alleen van degene die de functie bezat maar ook van bevriende medegevangenen die profiteerden van de privileges of een voorkeursbehandeling. Daarom zorgde het systeem voor een felle strijd tussen groepen gevangenen die graag dergelijke functies wilden bezitten. Die strijd werd verder bevorderd doordat de SS bepaalde categorieën gevangenen vaker posten toebedeelde. Met name politieke gevangenen – met een rode driehoek – en criminelen – met een groene – werden vaak

---

¹⁸⁷ De haardracht van de gevangenen verschilde van tijd tot tijd. Soms moest het kaal, soms een ‘luizenpaadje’, dat betekende een streep van voor naar achter op het hoofd. Vrouwen mochten in kamp Vught hun haar houden. Ze moesten wel een hoofddoek dragen.

¹⁸⁸ De Funktionshäftlingen waren trots op hun haardracht en in verslagen en memoires werd door gevangenen regelmatig gerefereerd aan hun zorgvuldig met brillantine in model gebrachte kapsels. H. Richtmans, ‘Gesprek met de beul’, Niod, 250g, inv.nr. 715 p. 2; Lens, *Achter tralies en prikkeldraad* 57; A.J.W. Kaas, ‘Over de psychologie der politieke gevangenen in het concentratiekamp’. In: *De nieuwe stem* 1 (1946) 6, 409-422, aldaar 413.

als kapo of Funktionshäftling aangesteld, wat tot een verbeten strijd tussen de ‘roden’ en ‘groenen’ leidde.

Tegelijkertijd was de positie van de kapo's en Funktionshäftlingen precair. Ze genoten dan wel privileges, maar werden ook volledig verantwoordelijk gehouden voor alle gebeurtenissen die onder hun hoede plaatsvonden. Wanneer de SS niet tevreden was over hun optreden, raakten zij hun posities kwijt. Zij deden daarom hun uiterste best hun taak zo goed mogelijk te vervullen, vaak door hard op te treden; velen deden wat betreft geweldgebruik niet voor de SS onder. Dit tot (machteloze) woede van de aan hen ondergeschikte gevangenen, die zodra een kapo of Funktionshäftling in ongenade viel hun kans schoon zagen. Niet zelden werd een dergelijke gevangene, zodra hij zijn baan verloren had, door medegevangenen mishandeld of zelfs vermoord. Dit leidde tot een vicieuze cirkel: kapo's en Funktionshäftlingen werden steeds meedogenlozer om de SS tevreden te houden en hun positie veilig te stellen en wraakacties van hun medegevangenen te voorkomen.¹⁸⁹

De depersonalisatie en dehumanisering van de gevangenen leidden er uiteindelijk toe dat de SS-bewaking hen nauwelijks nog als mensen beschouwde, maar eerder als dieren. Dit was een bewust doel van het Dachauer Modell, want op deze manier was het voor de bewaking makkelijker om hun werk te doen en werd voorkomen dat zij medelijden zou voelen voor de gevangenen. De SS-bewaking werd er voortdurend van doordrongen dat de gevangenen die ze moesten bewaken misdadigers, asocialen, staatsvijanden, leeglopers, dieven en politiek onbetrouwbaren waren. Kortom, personen die schadelijk waren voor de gemeenschap, het volk en het vaderland. Zoals hun kameraden aan het front vochten tegen de vijand van buiten, zo streden de bewakers in de concentratiekampen tegen de vijand die van binnenuit kwam en behoedden daarmee hun land voor verraad, spionage, onrust, plundering en moord en doodslag.¹⁹⁰

---

¹⁸⁹ Een bekende uitspraak van Himmler hierover, uit zijn Sonthofener rede gehouden op 21.6.44, luidt: ‘Wir haben hier [...] sogenannte Kapos eingesetzt. (...) In dem Moment, wo er Kapo ist, schläft er nicht mehr bei denen. Er ist verantwortlich, daß die Arbeitsleistung erreicht wird, daß bei keinem eine Sabotage vorkommt (...). Er muß also seine Männer antreiben. In dem Moment, wo wir mit ihm nicht zufrieden sind, ist er nicht mehr Kapo, schläft er wieder bei seinen Männern. Daß er dann von denen in der ersten Nacht totgeschlagen wird, dass weiß er.’ R. Ludwig-Kedmi, *Moraldilemmata jüdischer Funktionshäftlinge. Bewältigungsstrategien von Holocaust-Überlebenden und ihren Kindern* (Berlijn 2000) 18.

¹⁹⁰ Unterricht über Aufgaben und Pflichten der Wachposten, BArch, SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt (NS 3), 2.6 Amtsgruppe D Konzentrationslager, inv.nr. 426 122.

Het uiteindelijke resultaat van het Dachauer Modell dat Eicke ontwikkeld had, werd treffend verwoord door Primo Levi, overlevende van Auschwitz Monowitz:

Laat men zich nu een mens voorstellen wie de mensen die hem lief zijn ontnomen worden, en zijn huis, zijn gewoonten, zijn kleren, alles kortom, letterlijk alles wat hij bezit: dat zal een leeg mens zijn, een mens die niets anders meer is dan lijden en behoefte, die geen waardigheid meer heeft en geen oordeelsvermogen, omdat wie alles verloren heeft maar al te gemakkelijk ook zichzelf verliest: een mens over wiens leven en dood met een licht hart beschikt kan worden, zonder enig gevoel van medemenselijkheid, in het beste geval uitsluitend op grond van nuttigheidsoverwegingen.¹⁹¹

De institutionele structuur van de kampen

Het Dachauer Modell voorzag ook in de manier waarop de concentratiekampen georganiseerd dienden te zijn. In 1936 werd vastgelegd dat die organisatie uit vijf afdelingen zou bestaan: de *Kommandanturstab*, de *Politische Abteilung*, de *Schutzhaftlagerführung*, de *Verwaltung* en de *Medizinische Stab*. De Kommandanturstab werd gevormd door de kampcommandant, zijn adjudant en de administratieve werknemers.¹⁹² De kampcommandant was de hoogste macht in het kamp, maar de positie van zijn adjudant moet niet onderschat worden. Hij was als vertrouwenspersoon van de commandant op de hoogte van alle correspondentie van en naar de Kommandantur en hij was verantwoordelijk voor de berichtgeving naar de verschillende afdelingen van het kamp. Verder was hij betrokken bij promotieaanvragen van het personeel en besliste hij wie tot de commandant werd toegelaten.¹⁹³

---

¹⁹¹ P. Levi, *Is dit een mens* (Amsterdam 2004) 28.

¹⁹² In Vught werkten, naast een aantal Duitse, zeker tien Nederlandse vrouwen op de administratie als typiste, telefoniste of op de censuurafdeling. Deze vrouwen waren doorgaans begin twintig en de meesten waren specifiek voor administratief werk geschoold. Bijna allen hadden ze na de lagere school nog de Mulo doorlopen en een aantal had een opleiding als steno-typiste gevolgd. Dijs-Mol, NA, CABR, inv.nr. 76571; Johanna G., NA, CABR, inv.nr. 111342 dossier 17496; Eva G., NA, CABR, inv.nr. 54979; J.M.A.H. Luijben, NA, CABR, inv. nr. 93315; Johanna van den O., NA, CABR, inv. nr. 43718; W.C. Volman, NA, CABR, inv.nr. 43313; C.A. Wisdom, NA, CABR, inv. nr.75709 en inv.nr. 87712; Margot van Z., NA, CABR, inv.nr. 43963; H.G. Heikens, Niod, 250g, inv.nr. 140; M.A. Martens, Niod, 250g, inv.nr. 160.

¹⁹³ Orth, *Die Konzentrationslager-SS* 40.

Bij de aansturing van het kamp moest de commandant zijn beleid niet alleen conformeren aan de richtlijnen van het Dachauer Modell, en in het geval van Vught ook aan de doelstellingen van het Duitse bezettingsbestuur en de opdracht van Rauter, maar tevens aan de voorschriften die Glücks en zijn medewerkster van Amtsgruppe D met grote regelmaat uit Oranienburg stuurden. Zij hielden zich met alle mogelijke facetten van de kamporganisatie bezig: van instructies ten aanzien van het opsturen van de kleding van overleden gevangenen – dat deze geen bloedsporen mochten bevatten – en het feit dat er extra opgelet moest worden dat gevangenen niet naar de buitenlandse radiozenders luisterden, tot het voorschrift dat alleen de kampcommandant mocht bepalen of een gevangene door middel van stokslagen bestraft zou moeten worden en de vaststelling van privileges voor gevangenen die bovengemiddeld hard werkten.¹⁹⁴

Afdeling II, de Politische Abteilung, viel niet onder verantwoordelijkheid van de Inspektor der Konzentrationslager, maar was doorgaans een *Aussenstelle* van de Sipo en ressorteerde dus onder de Befehlshaber der Sicherheitspolizei en zo uiteindelijk onder het Reichssicherheitshauptamt. Op de Politische Abteilung, die over eigen personeel beschikte, nam men besluiten over de vrijlating of het doorsturen van gevangenen. Ook besliste men over de uitvoering van executies in het kamp.

De Schutzhaftlagerführung, afdeling III, was verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken ten aanzien van de gevangenen. De *Schutzhaftlagerführer* had hierin de centrale machtspositie. Hij was belast met de zorg voor de orde en discipline in het Schutzhaftlager en werd hierbij geholpen door een *Rapportführer*, die de appels verzorgde, en *Block-, Arbeits- en Kommandoführers*. In afwezigheid van de commandant was de Schutzhaftlagerführer verantwoordelijk voor het Schutzhaftlager.

De verzorging van de gevangenen werd georganiseerd door afdeling IV, de Verwaltung. De taak van deze afdeling omvatte alle facetten van de materiële verzorging van de gevangenen, zoals onderdak, kleding en voeding. Dit was geen gemakkelijke taak, aangezien er telkens opnieuw voorschriften uit Oranienburg kwamen om de kosten van de Verwaltung te drukken en te bezuinigen op schaarse goederen. Zo kwamen er instructies over het besparen van elektriciteit, werden er

---

¹⁹⁴ Bericht Amtsgruppe D an die Lagerkommandanten der Konzentrationslager d.d. 19.1.43 (Betr. Übersendung Bekleidungsgegenständen), BArch, NS 3, 2.6, inv.nr. 386, nr. 15; Bericht Amtsgruppe D an die Lagerkommandanten d.d. 20.1.43 (Betr. Prügelstrafen), d.d. 15.9.43 (Betr. Abhörung ausländischer Sender durch KL-Häftlinge) en Dienstvorschrift Gewährung von Vergünstigungen an Häftlinge d.d. 15.5.43, BArch, NS 3, 2.6, inv.nr. 426, nr. 16, 148 en 61.

beperkingen gesteld aan het bestellen van schoonmaakmiddelen – deze mochten slechts vier keer per jaar besteld worden – en werd de gebruiksduur van textiel op minstens een jaar gesteld.¹⁹⁵

De vijfde en laatste afdeling was de medische staf die zowel verantwoordelijk was voor de verzorging van de SS als de gevangenen. Aan het hoofd van deze afdeling stond een SS-arts. De medische staf was onafhankelijk en stond niet onder bevel van de kampcommandant, wat regelmatig voor spanningen zorgde tussen de commandant en de SS-arts.¹⁹⁶

Naast de vijf afdelingen binnen het kamp was er nog een laatste onderdeel belangrijk voor de organisatie van het kamp, namelijk de buitenbewaking. Deze was in handen van aparte SS-bataljons die geleid werden door een eigen commandant. De kampcommandant had in principe geen zeggenschap over hen. In Nederland was de buitenbewaking van de kampen in handen van het speciaal hiervoor opgerichte SS-Wachbataillon Nordwest.

De oprichting van het SS-Wachbataillon Nordwest

Het Wachbataillon Nordwest werd op 1 januari 1942 op bevel van Himmler door Rauter opgericht.¹⁹⁷ De leiders van de SS hadden in eerste instantie grote aarzelingen over het aanwerven en bewapenen van mannen uit een vijandige bevolking die dan in eigen land ingezet zouden worden, omdat men beducht was dat zij zich uiteindelijk tegen het bezettingsbestuur zouden keren. Maar de behoefte aan bewakingstroepen werd uiteindelijk zo groot dat men toch besloot een gewapende macht met Nederlandse leden op te richten.¹⁹⁸

Het Wachbataillon werd opgedeeld in vijf en later zes compagnieën, om op die manier de verschillende Nederlandse kampen te kunnen bedienen. De eerste en tweede compagnie werden ingezet bij de bewaking van het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, de derde werd opgesplitst tussen de gijzelaarskampen

---

¹⁹⁵ Merkblatt für die Verwaltungsführer der Konzentrationslager d.d. 8.12.43 en Bericht Amtsgruppe D an die Lagerkommandanten der Konzentrationslager d.d. 29.1.43 (Betr. Einsparung von elektr. Strom), BArch, NS 3, 2.6, inv.nr. 386, nr. 19 en 27; De Verwaltung in Kamp Vught heeft gedurende zijn gehele bestaan onder leiding gestaan van *SS-Hauptsturmführer* Stocker.

¹⁹⁶ Zo weigerde dokter Wolter het bevel van commandant Grünwald om na het bunkerdrama de doodsoorzaak van de omgekomen vrouwen te vervalsen.

¹⁹⁷ Circulaire van H. Jüttner, chef van het SS-Führungshauptamt, d.d. 30.12.41, Niod, 210 H 235 nr. 2782-2783.

¹⁹⁸ In 't Veld, *De SS en Nederland* 373.

Sint-Michielsgestel en Haaren.¹⁹⁹ Nadat Haaren in juli 1944 was opgeheven, werden de bewakers naar kamp Vught gezonden en daar als aparte, zesde compagnie bij de bewaking ingedeeld, naast de vierde en de vijfde compagnie, die van het begin af aan al in Vught de bewaking voor hun rekening namen.²⁰⁰ Naast Nederlanders was er ook een aantal Oekraïners dat in Vught deel uitmaakte van de vierde compagnie.²⁰¹

Leider van het SS-Wachbataillon werd Paul Helle.²⁰² Hij was van oorsprong een Oostenrijker, maar was vanwege zijn deelname aan de mislukte nationaalsocialistische opstand in 1934, de zogenaamde *Juliputsch*, als politiek vluchteling met zijn vrouw en zoon naar Duitsland gekomen.²⁰³ In 1939 werd hij lid van de Waffen-SS en maakte daarbinnen carrière als leider van bewakingstroepen. Hij begon in 1939 als leider van een kleine bewakingseenheid in Dachau en Mauthausen en eindigde in 1942 als leider van het Wachbataillon Nordwest, waar hij de leiding had over meer dan duizend man.²⁰⁴

Ondanks de regelmatige geruchten dat Helle zich schuldig zou maken aan onoorbare praktijken, voerde hij zijn taak als commandant volgens zijn superieur naar tevredenheid uit.²⁰⁵ In februari 1943 werd hij door Karl Demelhuber, de bevelhebber van de Waffen-SS in Nederland, voorgedragen voor een promotie, omdat Helle volgens hem onder zeer moeilijke omstandigheden het Wachbataillon had opgezet en uitgebreid. Daarnaast verschaftte hij de manschappen een goede opleiding, getuige het

---

¹⁹⁹ Zie voor Sint-Michielsgestel en Haaren: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 192-211; M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979); S. Jansens, G. von Frijtig Drabbe Künzel en J.C.H. Blom, *Een ruwe hand in het water. De gijzelaarskampen Sint-Michielsgestel en Haaren* (Amsterdam 1993); M. Kohnstamm en E. Hofland, *Brieven uit Hitlers Herrengefängnis* (Amsterdam 2005).

²⁰⁰ P.A. Helle, PV d.d. 18.9.47, NA, CABR, inv.nr. 1257.

²⁰¹ Zij komen met name ter sprake in verband met de executies die in de laatste maanden voor de evacuatie van het kamp uitgevoerd werden. H.J.G. Cornelissen, PV d.d. 27.11.47, getuige Kosterling, NA, CABR, inv.nr. 250; T.C. Cornwall, PV d.d. 22.9.48, NA, CABR, inv.nr. 22380; C. Kwakkelaar, PV d.d. 14.6.46, NA, CABR, inv.nr. 74942.

²⁰² Helle was geboren in 1898 in Rovereto in Zuid-Tirol. Na de middelbare school doorliep hij de technische hogeschool en specialiseerde zich in machinebouw en het hoogovenbedrijf. Hij woonde nog in Oostenrijk toen hij in 1930 lid werd van de NSDAP en zich in 1932 bij de SS aanmeldde. Fragebogen en Gebührnis-Karte, BArch, Slg. BDC, RuSHA/P.A. Helle, geb. 22.9.98 1145 en SSO 081a 0058; Zie ook: Lebenslauf d.d. 24.2.44, BArch, BDC, RuSHA/Helle, 1103.

²⁰³ Gebührnis-Karte, BArch, BDC, SSO 081a 0058; Helle zat vlak voor de Putsch enige maanden in de gevangenis wegens 'politischer Betätigung'. Hij was net op tijd vrij om in de Putsch mee te vechten. Lebenslauf d.d. 24.2.44, BArch, BDC, RuSHA/Helle 1103.

²⁰⁴ Lebenslauf d.d. 24.2.44, BArch, BDC, RuSHA/Helle 1104 en 1105.

²⁰⁵ Helle zou actief zijn op de zwarte markt en voorzag zijn ondergeschikten van luxeartikelen als drank, rookwaren en snoepgoed. In 't Veld, *De SS en Nederland* 375; Ook in oktober 1939 waren er al eens verdenkingen gerezen dat hij zijn positie misbruikt zou hebben voor het verkrijgen van een lening en zich schuldig zou hebben gemaakt aan fraude met cheques. Brief an das SS-Personalhauptamtes d.d. 23.10.39, BArch, BDC, RuSHA/Helle, 1050.

feit dat uit de gelederen van het Wachbataillon regelmatig mannen zich voor actieve dienst aan het front meldden. Zo schreef Demelhuber:

Das Btl. stellt hier in den Niederlanden innerhalb der uns feindlich gesinnten Bevölkerung einen ausgesprochenen guten Kern dar und hilft mit, das Ansehen der Germanischen SS gerade hier in diesem Raum zu vergrößern und zu erweitern.²⁰⁶

Dat was volgens hem grotendeels de verdienste van Helle.²⁰⁷

Een ‘uitgesproken goede kern’ noemde Demelhuber de manschappen van het Wachbataillon. Deze mening werd volgens In ’t Veld door een groot deel van de Duitse SS niet gedeeld. Zij keken neer op de Nederlandse SS’ers, die wel de voordelen wilden van het SS-lidmaatschap, namelijk een goed betaalde baan, kost en inwoning, een uniform en ondersteuning voor vrouw en kinderen, maar die niet bereid waren aan het Oostfront te vechten.²⁰⁸

Ook voelden de Duitse SS’ers zich beter omdat de eisen die de SS aan de leden van het Wachbataillon stelde lager waren dan die aan de Duitse SS’ers. Deze lagere eisen waren voortgekomen uit de doorlopende behoefte van de Waffen-SS aan manschappen voor het Oostfront. Het bleek niet makkelijk voldoende mannen te vinden die aan de strenge keuringseisen van de SS voldeden. Daarom liet Himmler in april 1941 een nieuw regiment oprichten dat *SS-Freiwilligen-Standarte ‘Nordwest’* zou gaan heten en waarvoor soepeler toelatingseisen zouden gelden. In praktijk zouden deze mannen de status van volwaardige SS’ers hebben, maar formeel waren ze niet geheel onderdeel van de SS. De term ‘Freiwilligen’ in de naam was dan ook bedoeld om aan te geven dat het regiment geen eerste- maar tweederangs SS’ers

---

²⁰⁶ Beförderung in der Waffen-SS d.d. 26.2.43, BArch, BDC, RuSHA/Helle, 1032 Helle kreeg zijn promotie overigens niet.

²⁰⁷ Het is de vraag of Demelhuber de zaken hier niet mooier voorspiegelde dan ze waren en of er inderdaad een substantieel aantal mannen doorstroomde naar de Waffen-SS. Slechts 3 van de 68 Nederlandse SS’ers wier dossiers ik bekeken heb, zijn na hun dienst in Vught nog naar het Oostfront gegaan.

²⁰⁸ In ’t Veld, *De SS en Nederland* 374; Wel was het de Nederlandse leden van het Wachbataillon bekend dat ze ingezet zouden kunnen worden tegen de geallieerden op het moment dat deze Nederland zouden bereiken. Dit is ook daadwerkelijk gebeurd.

bevatte.²⁰⁹ Dezelfde aangepaste eisen golden ook voor de leden van het Wachbataillon.²¹⁰

Aanpassing van de eisen hield onder meer in dat een minimale lichaamslengte van 1.65 meter voldoende was in plaats van 1.70 meter. Verder was de medische keuring minder streng en de conditietest soepeler en werd de raciale achtergrond van de mannen slechts oppervlakkig uitgezocht. Ook hoefden de mannen geen toestemming te vragen aan het *Rasse- und Siedlungshauptamt* om te mogen trouwen, wat inhield dat de raszuiverheid van de toekomstige echtgenotes van de leden niet werd nagegaan.²¹¹

Volgens De Jong was de behoefte aan leden zo groot dat de SS op alle mogelijke manieren Nederlanders ronselde. Bijvoorbeeld onder jongeren die in een psychiatrische inrichting waren geplaatst of die tot een gevangenisstraf veroordeeld waren en daar door deelneming aan het Wachbataillon onderuit zouden kunnen komen.²¹² Hij verwees hierbij naar een citaat van dokter A.C.L. Palies, de geneesheer-directeur van het Rijksasyl voor Psychopaten te Avereest, die schreef dat hij veel van zijn patiënten na het einde van hun behandeling naar de SS zag hollen.²¹³

Het beeld dat De Jong schetste correspondeert niet met de gegevens over de achtergrond van de 68 door mij onderzochte SS'ers.²¹⁴ Geen van hen kwam uit een psychiatrische of andersoortige inrichting. Sommigen waren wel sociaal of qua intelligentie minder begaafd, maar dat aantal was op de vingers van één hand te tellen. Verder had geen van de onderzochte jongens en mannen zich bij de SS aangemeld om aan een gevangenisstraf te ontkomen. Wel hadden dertien personen een strafblad, wat bij het Wachbataillon indienstneming kennelijk niet in de weg stond, dit in

---

²⁰⁹ In 't Veld, *De SS en Nederland* 332.

²¹⁰ Deze eisen golden voor alle Nederlandse onderdelen van de Waffen-SS. Alleen de leden van het eerste uur die behoorden tot de in de zomer van 1940 opgerichte SS-Standarte Westland en onderdeel uitmaakte van de Division Wiking van de Duitse Waffen-SS, hadden nog aan de strenge toelatingseisen moeten voldoen.

²¹¹ In 't Veld, *De SS en Nederland* 332; Dit laatste had weinig effect op het aantal toelatingen. Slechts weinig mannen zullen getrouwd zijn geweest met een vrouw die niet aan de criteria van de Duitse Waffen-SS voldeed, dat wil zeggen met een joodse of Oost-Europese vrouw. Dat de Duitse SS weinig belang hechtte aan de raszuiverheid van haar Nederlandse leden en aangetrouwden, zegt meer iets over de mate waarin het Nederlandse Wachbataillon door de Duitse SS werd beschouwd als een volwaardig onderdeel van de SS.

²¹² De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VI 437.

²¹³ Ibidem, 437.

²¹⁴ Het corpus van onderzochte leden is vrij willekeurig tot stand gekomen. In eerste instantie werd uitgegaan van de namen die bij het Niod bekend waren. Het onderzoek in de dossiers bij het Nationaal Archief leverde vervolgens nieuwe namen op. Wat betreft leeftijd en functies in het kamp heb ik zoveel mogelijk een doorsnee van de groep genomen.

tegenstelling tot de ‘echte’ Waffen-SS. De meesten waren berecht voor diefstal, verduistering en mishandeling, maar ook voor het rijden zonder rijbewijs, ambtsbelemmering, belediging en stroperij. Veel van de straffen dateerden van langer geleden, uit de jaren twintig en dertig, toen de overtreders tieners of twintigers waren.²¹⁵ Dit waren dus voornamelijk jeugdzonden.

De gemiddelde leeftijd van de onderzochte leden van het Wachbataillon was relatief hoog: 29.²¹⁶ Dit is een indicatie dat bij de keuring, die voor iedereen die zich bij de Nederlandse Waffen-SS meldde dezelfde was, leeftijd een belangrijk selectie criterium was. Mannen die te oud waren om aan het Oostfront te vechten werden in het Wachbataillon geplaatst.

Ongeveer twee derde van de onderzochte Wachbataillongers was getrouwd en alle gehuwden hadden kinderen.²¹⁷ Een kwart van de mannen, bijna allen jongeren, was ongehuwd. Zeker de helft van de mannen had alleen de lagere school gevolgd.²¹⁸ Verder hadden acht mannen na de lagere school verder geleerd aan de ambachtsschool, waar ze diploma's hadden behaald voor uiteenlopende beroepen. Evenveel bezochten na hun lagerschooltijd de Mulo of Ulo, die ze overigens niet altijd voltooiden. Bijna de helft van de mannen werkte als arbeider in de fabriek, als ambachtsman of handarbeider, zoals wever, timmerman, koperslager of landarbeider. Elf waren kleine zelfstandigen en werkten als slager, bakker, colporteur of koopman. Verder was een aantal werkzaam in de transportsector als chauffeur of machinist. Zes mannen werkten in commerciële, technische of administratieve tussenfuncties, bijvoorbeeld als kantoorbediende, kelner of verpleger.²¹⁹

Een groot deel van de bewakers, namelijk een derde, was uitsluitend lid van het Wachbataillon en verder van geen enkele andere nationaalsocialistische organisatie. Daarnaast was een kwart uitsluitend lid van de NSB, en eventueel de

---

²¹⁵ Vijf van de mannen waren meer dan één keer veroordeeld, voornamelijk voor mishandeling en oplichting of diefstal. Tweederde van de zaken dateerden uit de jaren twintig en dertig.

²¹⁶ Uitgaand van hun leeftijd op 1 januari 1943. Precies de helft van de mannen was ouder dan 30 jaar.

²¹⁷ Slechts drie mannen waren gescheiden en ook die hadden allen kinderen.

²¹⁸ Van dertien mannen was hun vooropleiding niet bekend. Van negen van hen is, gezien hun beroep, waarschijnlijk dat ze of alleen een lagere schoolopleiding hadden of daarna nog enkele jaren vakschool hadden gevolgd.

²¹⁹ Voor de relatie tussen intelligentie, onderwijs en beroepen zie: J. Luning Prak, *De polen van het intellect* (Amsterdam 1948) 106-107. Afgemeten naar opleiding en beroep, blijkt dat het percentage middelbaar- en hogeropgeleide mannen ondervertegenwoordigd was en het aantal laag opgeleiden ongeveer evenredig was aan de grootte van dat percentage in de Nederlandse samenleving als geheel. Het aandeel van mannen dat halfgeschoold en geschoold werk deed was daarmee oververtegenwoordigd.

Weerafdeling (WA) van de NSB, voordat men zich bij het Wachbataillon meldde.²²⁰ Van de 39 mannen die lid waren van de NSB waren er 12 die zich voor het uitbreken van de oorlog als lid hadden aangemeld.²²¹

Verder waren er nog dertig bewakers die naast hun lidmaatschap van de NSB, en eventueel de WA en het Wachbataillon, ook nog lid waren van andere nationaalsocialistische organisaties. Deze groep is min of meer in twee categorieën in te delen, namelijk organisaties die betrekking hadden op werk en materiële steun, zoals het Nederlands Arbeidsfront (NAF) of de Nederlandse Volksdienst (NVD) en paramilitaire organisaties zoals de Landstorm en het *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps* (NSKK).²²² In bijna alle gevallen was het Wachbataillon de laatste organisatie waarvoor de mannen zich opgaven.²²³

Anders dan vaak gedacht waren de leden van het Wachbataillon in het algemeen dus geen Waffen-SS'ers die aan het Oostfront gewond waren geraakt en niet meer in staat om te vechten. Verreweg de meeste mannen hadden zich direct bij het Wachbataillon gemeld. Er waren slechts vijf oud-Oostfrontstrijders die uiteindelijk een baan in Vught kregen. Er was ook een enkeling die zich bij de Waffen-SS had opgegeven om naar het Oostfront gestuurd te worden, maar daarvoor niet geschikt geacht werd en doorgestuurd was naar het Wachbataillon.

---

²²⁰ De Weerafdeling was de paramilitaire vleugel van de NSB. De WA werd in 1932 opgericht om de NSB, haar (colporterende) leden en haar leider tegen aanvallen van politieke tegenstanders te beschermen. Ook bewaakten ze de orde tijdens bijeenkomsten van de beweging. In de jaren dertig was de WA een tijdlang verboden. Tijdens de oorlog werd de organisatie weer actief.

²²¹ Ten aanzien van de rest: tien werden lid in 1940, zeven in 1941, zeven in 1942 en een in 1943. Zie voor de NSB onder meer: J.Th.M. Houwink ten Cate en N.K.C.A. in 't Veld, *Fout. Getuigenissen van NSB'ers* (Den Haag 1992); A. Mussert en G. Groeneveld, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider Anton Mussert* (Nijmegen 2005); Z. Matthée, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007); R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009); J. Damsma en E. Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010).

²²² De NAF was de Nederlandse versie van het Deutsche Arbeitsfront, een op nationaalsocialistische leest geschoeide organisatie die alle vakbonden en vakcentrales verving. Het was de bedoeling dat alle werkgevers en werknemers zich in de NAF verenigden; Voorloper van de NVD was de stichting Winterhulp. Volgens de statuten uit 1941 was het doel 'de verzorging van alle Nederlanders', maar in de praktijk betekende het alleen hulp voor mensen die nationaalsocialistische sympathieën hadden. Het ging hierbij om hulp aan slachtoffers van bombardementen, materiële verzorging van aanstaande moeders, wijkverpleging en dergelijke; De NSKK was een Duitse organisatie die tijdens de oorlog de Duitse Weermacht op het gebied van transport ondersteunde. In 1943 werd de organisatie ook in Nederland opgericht voor de werving en het opleiden van Nederlandse vrijwilligers die als chauffeur voor de Weermacht wilden werken.

²²³ Zes mannen waren volgens hun dossiers geen lid van het Wachbataillon, maar kwamen via de Landwacht, Landstorm of WA als bewaker in het kamp terecht. Het is niet honderd procent zeker dat ze geen lid van de SS geweest zijn, het zou ook kunnen zijn dat de onderzoekers dat destijds niet hebben kunnen achterhalen.

Opportunisme en overtuiging

Wat waren de motieven van de mannen om zich aan te melden als bewaker van een concentratiekamp? Onderzoek in de dossiers laat zien dat twee beweegredenen het meest voorkwamen. Ten eerste het feit dat dit een relatief goed betaalde baan was, met materiële voordelen en steun aan het gezin, en ten tweede de overtuiging voor de nationaalsocialistische zaak. Er was maar zelden sprake van een duidelijke keuze uit opportunisme of overtuiging en bij de meesten ging het om een combinatie van beiden.

De motieven van de mannen zijn deels te herleiden door te kijken naar de volgorde waarin zij zich voor de verschillende nationaalsocialistische organisaties opgaven. Mannen die uit opportunisme lid werden waren dikwijls eerst lid van de NVD en de NAF omdat ze werkloos waren of te weinig verdienden om hun gezin te onderhouden en hoopten op steun of een betere baan. Zij werden dan vervolgens in Duitsland of andere Europese landen, zoals België, Frankrijk of Noorwegen, tewerkgesteld.

Na verloop van tijd, dit kon maanden of jaren zijn, kregen de mannen genoeg van het feit dat ze zo ver van hun gezin af woonden of waren ze niet meer tevreden met het werk dat ze moesten doen. Velen probeerden tijdens een verlof in Nederland een andere mogelijkheid te vinden en de SS leek dan een goede optie. Ze waren al gewend om voor de Duitsers te werken, dus dat vormde geen belemmering meer. Verder waren de verdiensten goed en kon het gezin rekenen op extra materiële ondersteuning, zoals levensmiddelen en kolen.²²⁴ En hoewel ze nog steeds veel van huis waren, hadden ze zo de mogelijkheid om regelmatig in het weekend met verlof thuis te komen.²²⁵

Een van deze ‘opportunisten’ was Hendrik Bruinewoud, geboren in 1913. Hij was getrouwd en had drie kinderen toen in 1940 de oorlog uitbrak. Als colporteur van verschillende tijdschriften verdiende hij in die dagen 30 à 35 gulden in de week en dat was voldoende om rond te komen. In 1942 werd het papier echter schaars en nam het aanbod van tijdschriften af, zodat hij zijn gezin niet meer kon onderhouden. Hij besloot zich te melden bij de firma Groenendijk in Rotterdam, die arbeiders vroeg voor Noorwegen. Hij kwam in Trondheim terecht, waar een belangrijke basis voor onderzeeërs lag en waar de Duitsers een nieuwe stad wilden gaan bouwen. Daar

---

²²⁴ Onder andere: J.B. van Engelen, Uitspraak Trib. Den Bosch d.d. 7.2.47, NA, CABR, inv.nr. 45079; Jacques D., Dagvaarding d.d. 8.3.48, NA, CABR, inv.nr. 89454.

²²⁵ H.W. Heithuis, PV d.d. 4.9.46, NA, CABR, 17249.

werkte Bruinewoud voor de bouworganisatie van de Duitse overheid, *Organisation Todt*.²²⁶ Toen hij na een half jaar met verlof thuis kwam, wilde zijn vrouw graag dat hij in Nederland werk zou zoeken. Nadat hij alles geprobeerd had om werk te vinden, meldde hij zich, naar eigen zeggen ‘ten einde raad’, half januari 1943 bij de SS.²²⁷

Er waren ook mannen die zich bij de SS aanmeldden om aan verplichte tewerkstelling in Duitsland te ontkomen, zoals de achttienjarige Bareld de Boer.²²⁸ Hij werkte als schildersknecht, maar zijn patroon had niet veel werk meer. Hij wist een nieuwe baan te vinden in een zuivelfabriek, maar juist in die periode moest de directeur een aantal mensen opgeven voor tewerkstelling in Duitsland en zijn naam kwam op de lijst terecht. Op het Gewestelijk Arbeidsbureau, waar hij zich moest melden, zag hij een reclamebiljet hangen voor de SS en hij zag daarin een mogelijkheid om in Nederland te kunnen blijven.²²⁹ Velen claimden na de oorlog dat ze zich, zoals De Boer, bij de SS opgegeven hadden om aan een oproep voor de *Arbeitseinsatz* te ontkomen, maar dit was vaak maar ten dele waar. De meesten hadden namelijk al eerder voor de Duitsers gewerkt of bleken nationaalsocialistische sympathieën te hebben.

Volgens In 't Veld was er bij de vrijwilligers die zich meldden voor het Wachbataillon Nordwest geen sprake van ideële motieven. Dit in tegenstelling tot de mannen die zich voor het Oostfront meldden. Die mannen waren bereid te vechten voor hun nationaalsocialistische idealen en tegen het ‘rode gevaar’ dat de communisten in hun ogen vormden.²³⁰ Inderdaad ligt dit ten aanzien van de leden van het Wachbataillon over het algemeen anders.²³¹ Er zijn maar weinig mannen lid

---

²²⁶ Genoemd naar oprichter Fritz Todt, bouwde onder meer aan de Atlantikwall. Voor de bouw van deze verdedigingslinie, die liep van Noorwegen tot Spanje, werden arbeiders uit verschillende landen, zowel op vrijwillige basis of in het kader van de Arbeitseinsatz, ingezet bij de bouw van bunkers, kustversterkingen en wegen.

²²⁷ Aangezien er tussen zijn verlof en aanmelding bij de SS maar enige weken zaten, moeten zijn woorden met een korrel zout genomen worden. H. Bruinewoud, PV d.d. 24.6.46, NA, CABR, inv.nr. 73060.

²²⁸ Zie voor Nederland en de Arbeitseinsatz het standaardwerk van B.A. Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1990).

²²⁹ B. de Boer, PV d.d. 12.11.46, NA, CABR, inv.nr. 75378.

²³⁰ Andere beweegredenen van de Waffen-SS'ers die zich voor het Oostfront meldden, waren militarisme, avonturisme, opportunisme, vluchtgedrag voor onhoudbare huiselijke omstandigheden en economische motieven, zoals werkloosheid. A.F.G. van Hoesel, *De jeugd die wij vreesden. Bijdrage tot de psychologie en paedagogiek der jeugdige politieke delinquenten* (Utrecht 1948) 21; R.A.A. Lamberigts, *Wilden zij meer zijn dan gewoon soldaat? Een motivatie-onderzoek naar Nederlandse vrijwilligers in het SS-complex 1940-1945* (S.l. 1995).

²³¹ Dit afgezien van de mannen die gewond waren geraakt aan het Oostfront en daarna in kamp Vught geplaatst werden. Of de mannen die zich in eerste instantie voor het Oostfront hadden gemeld, maar niet door de keuring waren gekomen. Zoals Thomas Cornwall. Hij meldde zich in mei 1942 bij de SS

geworden omdat ze specifiek vanuit een nationaalsocialistisch idealisme een bijdrage wilden leveren aan het Wachbataillon. Voor velen was het uiteindelijk toch gewoon een baan waarmee geld verdiend kon worden. Maar dit sluit niet uit dat een deel van de mannen wel oprecht geloofde in de ideeën van het nationaalsocialisme. Voordat zij zich bij de Waffen-SS meldden, waren deze mannen doorgaans al – langere tijd – lid van de NSB en soms de WA.

Een van hen was de dertiger Lieuwe Wierda. Hij werkte eerst als aannemer en later als transporteur-expediteur toen hij in 1935 voor het eerst in aanraking kwam met de NSB. Hij had de beweging altijd als slechte import uit Duitsland beschouwd, maar toen hij zich wat beter in het programma van de NSB ging verdiepen en dat toetste aan zijn christelijke opvattingen, ontdekte hij voor zichzelf dat er daartussen geen discrepantie was. De NSB probeerde meer eenheid in het volk te brengen en liet het algemeen belang prevaleren boven het groeps- of individuele belang. Het was de overtreffende trap van ‘heb uw naaste lief’, meende hij en hoewel zijn dominee hem van het tegendeel probeerde te overtuigen, werd hij in 1936 lid. Na het uitbreken van de oorlog meldde hij zich in 1941, op 32-jarige leeftijd, bij de NSKK en ging in Frankrijk werken. Een jaar later nam hij ontslag omdat hij niet voortdurend van zijn gezin gescheiden wilde zijn en liet zich bij het Wachbataillon registreren.²³² Hij was dus een overtuigde nationaalsocialist die zich vanuit opportunistische motieven bij het Wachbataillon meldde.

Opvallend weinig jongeren waren afkomstig uit een zogenaamd ‘NSB-gezin’. Een van de weinigen was de 22-jarige Friese boer Jeen Haisma. Zijn vader was lid van de NSB en Landwachter. Zijn jongere broer was als Waffen-SS’er in 1942 aan het Oostfront gesneuveld. Een van zijn zussen was getrouwd met een zogenoemde ‘Oostlandboer’ en had in de Oekraïne gewoond. Drie andere zussen waren lid van de Nationale Jeugdstorm (NJS).²³³ Haisma zelf voelde zich in november 1940, naar eigen zeggen door de slechte economische omstandigheden, geroepen om zich aan te melden als lid van de NSB en niet lang daarna van de WA. In Drachten probeerde hij

---

omdat hij ‘voorzitter [was] van een verenigd Europa en leefde in de overtuiging dat als Duitsland won, voor Nederland onder een verenigd Europa een betere tijd aan zou breken.’ Hij voldeed echter niet aan de keuringseisen en werd bij het Wachbataillon geplaatst. Cornwall, PV d.d. 13.9.46, NA, CABR, inv.nr. 22380.

²³² L.W. Wierda, Levensloop PV d.d. 21.11.46, NA, CABR, inv.nr. 70646.

²³³ De NJS was een nationaalsocialistische jeugdbeweging voor jongens en meisjes tussen de tien en zeventien jaar. De leden waren vrijwel uitsluitend kinderen van wie de ouders NSB-lid waren. Het aantal leden zou tijdens de bezetting zo’n 12.000 hebben bedragen.

een nieuwe WA-afdeling op te richten, maar deze kwam niet van de grond. Uiteindelijk besloot hij dat hij de WA-leden te laks vond en meldde hij zich aan bij de SS.²³⁴

Het waren dus met name mannen die een gezin te verzorgen hadden en jongeren die zich bij het Wachbataillon meldden. Voor de gezinshoofden gold overwegend als beweegreden dat ze op die manier hun gezin goed konden onderhouden. Maar er was ook een deel dat zich uit nationaalsocialistische overtuiging bij de SS meldde. Bij de jongeren speelde het geldelijke argument ook een rol, met name wanneer ze uit grote gezinnen afkomstig waren of als ze uit een eenoudergezin kwamen. Verder gold voor hen nog als motief dat ze het huis wilde ontvluchten, aangestoken waren door familie of vrienden of door avonturierszin werden aangetrokken.

Veel mannen verklaarden na de oorlog dat zij niet hadden geweten wat het Wachbataillon precies inhield en dat zij verkeerde voorlichting hadden gehad van de ronselaars die hen probeerden te overtuigen om zich aan te melden. Zo waren er mannen die zeiden dat ze te horen hadden gekregen dat ze alleen gebouwen zouden moeten bewaken. Dit klinkt als een gemakkelijk excuus achteraf, maar volgens In 't Veld staat het vast dat er vooral in de beginfase onder valse voorwendselen geronseld werd, bijvoorbeeld door het potentiële lid voor te houden dat het een politieopleiding betrof.²³⁵

Het wervingspersoneel van de *SS-Ergänzungsstelle Nord-West*, dat onder meer verantwoordelijk was voor de rekrutering van personeel voor het Wachbataillon, trachtte op alle mogelijke manieren mannen over te halen zich te melden, evenals de propagandaleiders van de NSB. Ze spraken mannen aan in cafés en legden huisbezoeken af, waarbij ze hen trachtten te overtuigen van het feit dat lidmaatschap van de NSB maar half werk was en dat als ze echt mee wilden werken aan de opbouw van de beweging ze zich voor de SS moesten melden.²³⁶ Of ze legden de nadruk op de voordelen, zoals een goed loon en licht werk. Zo verklaarde de 21-jarige landbouwer Arie Weerkamp dat hij meerdere malen bezoek had gekregen van de groepsleider van

---

²³⁴ J. Haisma, PV d.d. 28.11.46, NA, CABR, inv.nr. 75248.

²³⁵ In 't Veld, *Nederland en de SS* 374.

²³⁶ C.G. Rademaker, PV d.d. 4.8.47, NA, CABR, inv.nr. 40503.

de NSB, waar hij lid van was, en van een ronselaar uit Amersfoort. Ze spiegelden hem de zaken zo mooi voor dat hij uiteindelijk besloot zich te melden.²³⁷

Uiteraard waren er ook mannen die zich achteraf achter drogredenen probeerden te verschuilen. Bijvoorbeeld dat ze niet wisten waar ze voor getekend hadden omdat ze de Duitse tekst niet hadden begrepen. Wijndelt Wijndelts, ex-huzaar en wachtmeester bij de Koninklijke Marechaussee, was zo iemand. Hij had zich alleen voor de SS laten keuren om aan zijn vrouw en dochter te bewijzen dat er met zijn conditie op zijn leeftijd, hij was toen halverwege de veertig, niets mis was. Aan het eind van de dag had hij wat voor hem onbegrijpelijke Duitse papieren getekend en bleek hij lid te zijn geworden van de Germaanse SS. De papieren waren inderdaad in het Duits gesteld, maar wat Wijndelts ‘vergat’ te zeggen was dat de Nederlandse vertaling er onder stond.²³⁸

Een behoorlijk aantal leden van het Wachbataillon verklaarde na de oorlog dat ze, eenmaal in opleiding en aan het werk bij het Wachbataillon, spijt hadden van hun keuze. Sommigen vertelden dat ze er uit hadden willen stappen, maar dat ze bang waren dat ze hun naaste familie of gezin dan in gevaar zouden brengen. Anderen gaven aan dat ze gepoogd hadden om de dienst te verlaten, maar dat het niet gelukt was, bijvoorbeeld omdat ze als antwoord kregen dat ze voor de duur van de oorlog hadden getekend en ontslag dus niet mogelijk was. Op deze manier positioneerden zij zichzelf als slachtoffers.

Het is de vraag in hoeverre deze verhalen moeten worden geloofd. Er zullen zeker mensen zijn geweest die tijdens de opleiding spijt kregen, onaangenaam verrast door de harde wijze waarop ze gedruild werden. Of eenmaal in het kamp, getroffen door de behandeling van hun landgenoten of teleurgesteld in het werk, ontslagen hebben willen worden, wat niet snel toegestaan werd. Maar desertie was ook een mogelijkheid geweest, zij het dat de straffen hoog waren en het besluit tot desertie niet gemakkelijk. Toch bleken vijf mannen wel de moed te hebben om te deserteren toen ze, na de evacuatie van het kamp, dreigden ingezet te worden bij Arnhem om tegen de geallieerden te vechten. Desertie was dus wel mogelijk.

Slechts één man, de 35-jarige transporteur Herman Heithuis, deserteerde tijdens zijn dienstitijd in Vught. Na enige tijd gewerkt te hebben op de ambulance van het Duitse Rode Kruis, werd hij in de herfst van 1943 ingezet in kamp Vught. Daar

---

²³⁷ J.W. de Graaij, PV d.d. 11.3.46, getuige J.A. Weerkamp, NA, CABR, inv.nr. 763, BRvC 718/48.

²³⁸ W.A. Wijndelts, PV d.d. 16.1.46 en handgeschreven verklaring z.d., NA, CABR, inv.nr. 44942.

werkte hij min of meer als boodschappenjongen op de Kommandantur, maar hij had het niet naar zijn zin. Toen hij in januari 1944 naar Wiesbaden moest om zich een nieuw kunstooi aan te laten meten, besloot hij niet terug te gaan en in Almelo onder te duiken. Daar werd hij opgepakt door de Almelose politie wegens een vermeende fietsdiefstal en overgedragen aan de Duitsers. Hij werd wegens desertie tot zes jaar kamp veroordeeld en uiteindelijk door de Russen bevrijd.²³⁹

'Afgericht' en aan het werk

Nadat de mannen zich opgegeven hadden voor het Wachbataillon werden ze opgeroepen om gekeurd te worden. Deze keuring bestond uit een lichamelijk onderzoek in de vorm van een medische controle en een conditietest. Daarnaast moesten ze een verklaring ondertekenen waarin ze aangaven geen schulden te hebben, niet van joodse afkomst te zijn en niet aangesloten te zijn (geweest) bij een vrijmetselaarsloge of een daarop gelijkende organisatie.²⁴⁰ Vervolgens kregen de mannen een oproep om zich te melden. De meesten moesten naar Amersfoort, waar een gedeelte van het kamp vanaf september 1941 werd gebruikt als opleidingscentrum. Maar ook op andere plaatsen werden mannen opgeleid, waaronder de Koning Willem I kazerne in Den Bosch en kamp Vught zelf.

De opleiding duurde niet voor alle rekruten even lang. Sommigen verklaarden een opleiding van acht weken te hebben gehad en anderen noemden drie of vier maanden. Het kwam ook voor dat de mannen al tijdens hun opleiding bewakingsdiensten verrichtten. Dit doet vermoeden dat naarmate de vraag naar bewakingspersoneel groter was de opleiding korter duurde.

Tijdens die weken en maanden werden de mannen 'afgericht' zoals ze dat met een germanisme noemden. De opleiding bestond uit verschillende onderdelen, zoals wapenleer, exerceren, het doen van schietoefeningen en politieke scholing. Ook werd aandacht besteed aan sport en zang.²⁴¹ Wat die politieke scholing precies inhield wordt uit de verklaringen niet precies duidelijk. Het zal waarschijnlijk een combinatie zijn geweest van nationaalsocialistische propaganda en onderricht over de wijze

---

²³⁹ Heithuis, PV d.d. 4.9.46, NA, CABR, 17249.

²⁴⁰ H. van de Ven, NA, CABR, inv.nr. 74893.

²⁴¹ Zie: J. Wassenaar, PV d.d. 19.4.47, getuige G. Hoekstra, NA, CABR, inv.nr. 76608; Jacques D., PV d.d. 14.3.46, NA, CABR, inv.nr. 111273; Jan K., PV d.d. 16.10.47, getuige L. Kuypers, NA, CABR, inv.nr. 575 dossier 841/48; Adrianus van G., PV d.d. 23.7.47, NA, CABR, inv.nr. 45404.

waarop de toekomstige bewakers de ‘staatsgevaarlijke’ gevangenen dienden te behandelen.

Hoe dit onderricht vormgegeven werd blijkt onder meer uit de lesbrief die het WVHA in de zomer van 1943 aan de kampcommandanten van alle concentratiekampen stuurde. Deze lesbrief moest als grondslag dienen voor de voorlichtingsbijeenkomsten voor de bewakingsmanschappen die tenminste een keer per week zouden moeten worden gehouden.²⁴² In de lesbrief werd duidelijk gemaakt dat de taak van de bewakers zo belangrijk was omdat ze mensen bewaakten die de eenheid van het volk en de eindoverwinning schade toe zouden kunnen brengen. Ze hadden dus een gewichtige taak en daarom was het van belang dat ze hun plicht zo goed mogelijk vervulden. Hun aandacht mocht nooit verslappen tijdens hun wachtdienst, dus eten, roken of kletsen met medebewakers was uit den boze. Wanneer een bewaker in slaap zou vallen zou hij voor het krijgsgerecht moeten verschijnen en behoorde de doodstraf tot de mogelijkheden.²⁴³

Ook werd grote nadruk gelegd op het feit dat de bewakers zowel letterlijk als figuurlijk afstand dienden te bewaren tot de gevangenen. Een bewaker moest zich door een gevangene nooit laten tutoyeren en hij moest eisen dat gevangenen hem op de juiste manier begroetten; door in de houding te springen en hun muts voor hem af te nemen. Gevangenen zouden al het mogelijke doen om bij een SS’er in de gunst te komen door dienstbewijzen en attenties aan te bieden, om vervolgens een tegenprestatie te verwachten, zoals het binnensmokkelen van ongecensureerde brieven. Wie toch een nauwere relatie met een gevangene aanging was de SS onwaardig en behoorde zelf in een concentratiekamp thuis, aldus de voorschriften. Een SS’er moest door zijn plichtsbesef en gedrag laten zien:

Dass der Wachposten Vertreter einer besseren Weltanschauung, einer einwandfreien politischen Einstellung und einer höheren moralischen Haltung ist, den er sich als Vorbild nehmen kann in seinem Bemühen wieder ein nützliches Glied der Gemeinschaft zu werden.²⁴⁴

---

²⁴² Bericht Amtsgruppe D an die Lagerkommandanten d.d. 27.7.43 (Betr. Bewachung der Häftlinge), BArch, NS 3, 2.6, inv.nr. 426 121.

²⁴³ Unterricht über Aufgaben und Pflichten der Wachposten, BArch, NS 3, 2.6, inv.nr. 426 123.

²⁴⁴ Ibidem, 128.

De al eerder genoemde SS'er Wierda schreef na de oorlog zijn ervaringen op en vertelde daarin ook over het moment dat hij in Vught te werk werd gesteld:

Hier kwam ik voor 't eerst in aanraking met de gevangenen, die volgens de Duitsers allen "Schwehr-Verbrechers" waren, waar wij voor op moesten passen en op zes meter afstand blijven, omdat ze ons anders zouden kunnen overvallen.²⁴⁵

Volgens hem voelden meerdere SS'ers zich bedrogen toen ze uiteindelijk met de gevangenen in aanraking kwamen en erachter kwamen dat ze niet zulke gevaarlijke vijanden waren als hen was voorgespiegeld.

Bij de afronding van hun opleiding ontvingen de mannen het bloedgroepteken. Dit was een tatoeage aan de binnenkant van de linkerarm, die hun bloedgroep aangaf. Daarna legden ze de eed op de Führer af, waarbij ze trouw zweerden aan Hitler. Dit werd de mannen na de oorlog zwaar aangerekend en velen beweerden dan ook 'toevallig' afwezig te zijn geweest tijdens de ceremonie, bijvoorbeeld door ziekte of verlof. Vervolgens kregen de nieuwbakken SS'ers hun volledige uitrusting, bestaande uit een uniform, geweer, helm en gasmasker, en werden ze in de kampen Amersfoort, Haaren, Sint-Michielsgestel of Vught geplaatst.

In kamp Vught waren twee bewakingscompagnieën gelegerd, die om en om 24 uur dienst hadden. Terwijl de compagnie die geen dienst had in een kazerne even buiten het kamp gehuisvest was, verbleef de dienstdoende in het wachtgebouw aan de rand van het kamp. Deze werd dan gesplitst in twee ploegen, die om de beurt afwisselend acht uur bewakingsdiensten moesten verrichtten op de wachttorens en acht uur mochten rusten in het wachtgebouw.

Verreweg de meeste Nederlanders in het Wachbataillon vervulden bewakingsdiensten op de wachttorens, maar er waren ook andere taken, zoals toezicht houden op gevangenen in werkcommando's binnen en buiten het kamp, het censureren van brieven en pakketten, het overbrengen van boodschappen tussen verschillende afdelingen, het africhten van de honden en de verzorging van de paarden. Sommigen waren de assistent van hogergeplaatste Duitse SS'ers. Zo waren de 18-jarige Groninger Derk Eliveld en 26-jarige Amsterdammer Thomas Cornwall

---

²⁴⁵ Wierda, Schrift met aantekeningen W.V. 3366/47 nr 2, NA, CABR, inv.nr. 70646.

de boodschappenjongen, respectievelijk chauffeur van de leider van de vierde compagnie, Ernst Friedrich Bartsch. Als laatste maakten SS'ers ook deel uit van executiepelotons en moesten zij sporadisch transporten begeleiden, zowel binnen Nederland als naar het buitenland.²⁴⁶

Er was ook een klein aantal Nederlandse SS'ers dat een baan kreeg op de administratie van het kamp, waar doorgaans alleen Duitse SS'ers werkten. Dit werk was dan ook alleen weggelegd voor SS'ers die te boek stonden als overtuigde nationaalsocialisten en fanatieke pro-Duitsers. Meestal waren dit mannen die afgekeurd waren nadat ze aan het Oostfront gewond waren geraakt. Een van hen was Harm Oterdoom. Hij was een oud-politieagent van de Rotterdamse politie, waar hij van oktober 1938 tot juni 1941 in dienst was. In november 1940 meldde hij zich bij de NSB omdat hij, zoals hij na de oorlog verklaarde, dacht dat het nationaalsocialisme in staat zou zijn om de 'sociale toestanden' in het land te verbeteren. Daarbij geloofde hij dat de Duitsers serieus van plan waren om een beter Nederland te scheppen.²⁴⁷

In augustus 1941 besloot hij actief mee te willen werken aan het verwezenlijken van de Duitse plannen en gaf zich op bij het Vrijwilligerslegioen Nederland, dat een maand tevoren opgericht was. Hij werd direct naar Polen gestuurd voor een opleiding van zes weken, waarna hij tot maart 1942 aan het Oostfront vocht. Nadat hij gewond was geraakt en lange tijd in het ziekenhuis verpleegd had moeten worden, kwam hij in juni 1943 naar kamp Vught, waar hij tot Dolle Dinsdag werkzaam zou blijven als administratief ambtenaar.²⁴⁸ Zijn taak was het administreren van personalia van nieuw binnengekomen gevangenen, bij wie hij een slechte reputatie genoot. Hij sprak altijd Duits, schreeuwde gevangenen toe en bedreigde en vernederde ze. Oud-gevangene H.J. Muller, inspecteur van de bouwpolitie in

---

²⁴⁶ Deelname aan executiepelotons gebeurde deels op vrijwillige basis, deels door middel van aanwijzing (wanneer er niet voldoende vrijwilligers waren). Deelnemers kregen 3 sigaretten en een halve dag verlof. Zie onder andere: Jan K., PV d.d. 16.10.47, getuige L. Kuypers, NA, CABR, inv.nr. 575 dossier 841/48; Kwakkelaar, PV d.d. 6.4.46 en PV d.d. 14.6.46, NA, CABR, inv.nr. 74942; Johannes M., PV. d.d. 6.4.46 en PV d.d. 13.6.46, NA, CABR, inv.nr. 74887; Van de Ven, PV d.d. 5.4.46, NA, CABR, inv.nr. 74893.

²⁴⁷ H. Oterdoom, PV d.d. 6.4.47, NA, CABR, inv.nr. 69117; Zie ook: F. van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008) 560 en 562.

²⁴⁸ Oterdoom, PV d.d. 22.7.46, NA, CABR, inv.nr. 69117; Volgens historicus Frank van Riet werd Oterdoom door de Rotterdamse politie bij het vrijwilligerslegioen gedetacheerd. Van Riet, *Handhaven onder een nieuwe orde* 560.

Rotterdam, karakteriseerde Oterdoom als een vurig nationalist en een groot bewonderaar van Hitler en het Duitse systeem van geweld en intimidatie.²⁴⁹

Maar er waren ook Nederlandse SS'ers die tegen de regels in toch nauwere contacten met gevangenen onderhielden, af en toe een oogje toeknepen of bereid waren brieven naar binnen of buiten te smokkelen al dan niet in ruil voor bepaalde attenties of diensten. Een klein aantal bewakers is hier inderdaad ook voor bestraft. Een van hen was Alex van Amstel, instrumentenmaker van beroep. Zijn ouders zetten zich in voor onderduikers door het verstrekken van levensmiddelen(kaarten), onderdak en onderduikadressen, maar hij meldde zich op zijn twintigste, zonder hen daarin te kennen, in 1942 bij het Wachbataillon. Hij werd in kamp Vught geplaatst als bewaker, maar het duurde niet lang voordat hij werd opgepakt voor het smokkelen van brieven voor gevangenen.

Hij werd vastgezet in Scheveningen, maar na twee maanden overgebracht naar kamp Vught waar hij ditmaal aan de andere kant van het prikkeldraad terecht kwam. Eind 1943 kwam hij voor het SS- und Polizeigericht X en werd hij veroordeeld tot vijf jaar tuchthuisstraf en ontslagen uit de Waffen-SS. Toch bleef hij tot aan de evacuatie van Vught in september 1944 in het kamp en werd vervolgens naar *SS-Straflager* Dachau getransporteerd. Negen dagen na de bevrijding van Dachau op 29 april 1945 werd hij opgepakt en uiteindelijk aan Nederland overgedragen. Zo kwam hij in augustus 1945 voor de derde keer in Vught terecht, nu als gevangene van het interneringskamp.²⁵⁰

Naast te nauwe contacten met gevangenen bleken niet alle Nederlandse SS'ers hun taken even plichtsgetrouw uit te voeren. Zij waren ongehoorzaam of maakten zich schuldig aan het stelen van goederen. De straffen die deze mannen opgelegd kregen waren doorgaans lichter dan straffen die verband hielden met het helpen van de gevangenen. Eén van de mannen die bestraft werd voor het overtreden van regels was Douwe Bleeker. Hij was negentien jaar en afkomstig uit Friesland, waar hij als los arbeider op het land werkte. Hij wist in nog geen drie weken tijd vier meldingen achter zijn naam te verzamelen. Zo was hij onder meer betrapt toen hij sigaretten, die in de kampkantine vijftig cent kostten, voor een gulden vijftig aan een *Unterscharführer* had proberen te verkopen. Kort daarna werd hij al lezend in een

---

²⁴⁹ Oterdoom, PV d.d. 15.4.46, getuige H.J. Muller, NA, CABR, inv.nr. 69117.

²⁵⁰ Uiteindelijk werd hij veroordeeld tot internering voor de duur van zijn voorarrest (dat was op dat moment anderhalf jaar). A.J. van Amstel, PV d.d. 13.2.46 en Brief van E.J.H. van Leeuwen d.d. 25.5.46, NA, CABR, inv.nr. 13889.

‘Schmöker’²⁵¹ op zijn post aangetroffen. ‘Die Zeit als Posten ist mir immer sehr langweilig und so habe ich mir ein Buch (...) mitgenommen und habe auf Posten gelesen’, zo verklaarde hij.²⁵² Uiteindelijk kreeg hij voor al deze overtredingen drie maanden gevangenisstraf wegens ongehoorzaamheid.²⁵³

Deze zaken toonden volgens de Duitse SS aan dat het begrip ‘betrouwbaarheid’ lang niet op alle Nederlandse SS’ers van toepassing was. Dit valt ook te lezen in het *Feldurteil* uitgesproken tegen kampcommandant Grünewald toen hij voor het SS-Gericht terecht stond. Het leiden van kamp Vught, zo stelde de rechtbank, vereiste een *Fingerspitzengefühl*. ‘Das hat seine Ursache zum Teil darin, dass zur Bewachung des Lagers Niederländer herangezogen werden müssen, die zum Teil nicht besonders zuverlässig sind.’²⁵⁴ De Duitse SS bleef dus beducht voor het feit dat de loyaliteit van de Nederlandse SS’ers aan hun gevangen medeburgers groter zou zijn dan hun trouw aan de Duitsers.

Hoewel kampen als instituties in Nederland voor 1940 onbekend waren, was het op het moment dat Vught gebouwd werd geen nieuw fenomeen meer. Na de Duitse inval waren verschillende kampen opgericht, zoals *Internierungslager* Schoorl, *Arbeitseinsatzlager* Erika bij Ommen, Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort en Judendurchgangslager Westerbork.²⁵⁵ Kamp Vught week echter van deze kampen af door de grootte van de kampbevolking, door het feit dat het een officieel SS-concentratiekamp was en doordat er zowel joden als Schutzhaftgevangenen geherbergd werden.

Dit laatste was het gevolg van het feit dat het kamp in eerste instantie als aanvulling op Westerbork bedoeld was. De deportaties vanuit dat kamp verliepen echter zozeer volgens plan dat maar een deel van de capaciteit van Vught voor de

---

²⁵¹ Een onderhoudend dik boek.

²⁵² D. Bleeker, Vernehmungsniederschrift 19.11.43, NA, CABR, inv.nr. 732 dossier 742/48.

²⁵³ Bleeker, Feldurteil d.d. 14.6.44, NA, CABR, inv.nr. 732 dossier 742/48.

²⁵⁴ A. Grünewald, Feldurteil d.d. 20.3.44, NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126 p. 3.

²⁵⁵ Toen Vught geopend werd was Schoorl al gesloten. Er zaten daar van mei 1940 tot november 1941 ongeveer 1900 gevangenen opgesloten. http://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/sporen/noord-holland/detail/pid/kolom2_1/rp_kolom2_1_elementId/1_262818 (Geraadpleegd 4.1.11); Kamp Erika was van 19 juni 1942 tot het einde van de oorlog in gebruik als Arbeitseinsatzlager en later ook als Arbeitserziehungslager. De capaciteit van dat kamp was berekend op ongeveer 1300 gevangenen. Stuldreher, *Concentratiekampen* 107; Amersfoort werd gesloten op het moment dat Vught geopend werd. Van de zomer van 1941 waren daar in totaal 8522 gevangenen opgesloten. In de tweede periode van mei 1943 tot april 1945 nam de omvang toe en zaten er 26.000 mensen was. Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* 55 en 158. Alleen Westerbork had een grotere capaciteit dan Vught, maar kende een heel ander karakter.

joodse gevangenen nodig was. Daarom werd besloten het kamp ook voor Schutzhaftlingen te gebruiken. Hiermee hoopte het bezettingsbestuur de Nederlandse bevolking gunstiger te stemmen. Allereerst omdat kamp Amersfoort dan gesloten kon worden. Het was in de samenleving bekend dat daar erbarmelijke omstandigheden heersten en dit was schadelijk voor het imago van de Duitse bezetter. Ten tweede kon een groot deel van de gevangenen nu in eigen land opgesloten worden in plaats van in kampen Duitsland, die als nog slechter bekend stonden.

Evenals in concentratiekampen in Duitsland was kamp Vught gemodelleerd naar het door Eicke ontwikkelde Dachauer Modell. De gevangenen kregen te maken met regulier geweld en werden onderworpen aan een systeem dat erop gericht was hen te dehumaniseren en depersonaliseren. Maar in de dubbele functie van het kamp en de doelstellingen ten aanzien van de omstandigheden in kamp Vught lag besloten dat het kamp een substantieel ander karakter zou krijgen dan de SS-kampen in Duitsland. Of Rauter in zijn opzet zou slagen om van kamp Vught een goed georganiseerd kamp te maken, waar de levensomstandigheden relatief leefbaar waren en het geweldsniveau gematigd zou zijn, zou nog moeten blijken. Hiervoor was hij mede afhankelijk van de kampcommandanten.

Ook de inzet van Nederlands bewakingspersoneel droeg bij aan het specifieke karakter van het kamp. Voornamelijk gedreven door – een mengeling van – opportunisme en nationaalsocialistische overtuiging hadden zij zich bij de SS gemeld en werden na een korte opleiding ingedeeld bij een van de bewakingscompagnieën. In het kamp bleek er een duidelijke kloof tussen de Duitse en Nederlandse SS. Duitse SS'ers, die vaak al jaren lid waren van de NSDAP en de Waffen-SS, keken neer op de Nederlanders vanwege de lagere toelatingseisen, hun kortere opleiding en het feit dat ze 'slechts' bewakingsdiensten verrichtten en niet naar het Oostfront gestuurd konden worden. Ook deelden de meeste Nederlanders niet dezelfde ideologische overtuiging als hun Duitse collega's. De Nederlandse SS nam op deze manier een positie in tussen de Duitse SS en de gevangenen en dit had, naar nog zal blijken, onmiskenbaar invloed op de verhouding tussen de bewaking en de gevangenen en daarmee op de speelruimte van de gevangenen.

2. Tussen hoop en vrees: de komst van de eerste gevangenen

In januari 1943 werd kamp Vught, hoewel het nog in aanbouw was, in gebruikgenomen door de komst van Schutzhaftgevangenen uit Amersfoort en joodse burgers uit Amsterdam. Na een kleine maand kregen ze daarbij gezelschap van studentengijzelaars, die evenals de bovenstaande groepen in een aparte afdeling werden opgesloten. Het kamp stond in deze periode onder leiding van Karl Chmielewski. Voor Vught was hij commandant geweest van Gusen, het beruchte buitenkamp van Mauthausen. Het is dan ook de vraag in hoeverre hij in staat zou blijken gehoor te geven aan de opdracht die hij van Rauter bij zijn aanstelling had meegekregen.

De eerste verantwoordelijkheid van Chmielewski was het opzetten van de drie afdelingen. De levensomstandigheden in deze subkampen liepen de eerste maanden sterk uiteen, evenals de uitgangsposities van de drie groepen, zowel wat betreft hun arrestatiegrond als de lichamelijke conditie waarmee de gevangenen het kamp binnen kwamen. Welk effect had dit op de manier waarop de gevangenen het kamp leven in deze periode doorstonden?

Aansluitend roept dit de vraag op of de diverse arrestatiegronden ook resulteerden in verschillen in de manier waarop de afdelingen vormgegeven en georganiseerd werden. Werd iedere afdeling in principe op de zelfde manier geleid of hanteerde de kampleiding aparte methodes voor de verscheidene gevangengroepen? Welke invloed had dit op het leven van de gevangenen en het ontstaan van hiërarchische structuren?

Om deze vragen te beantwoorden komt in dit hoofdstuk achtereenvolgens de aankomst van de gevangenen, de omstandigheden en de organisatiestructuur van de verschillende afdelingen in de maanden januari tot en met mei 1943 aan de orde, beginnend bij de Schutzhaftgevangenen en eindigend met het *Judenauffangslager*.

Ingebruikname van het Schutzhaftlager: van kwaad tot erger

Op 13 januari 1943 arriveerde de eerste groep van 250 Schutzhaftlingen uit Amersfoort in kamp Vught. In een tijdsbestek van acht weken werden daarna de 2600 overgebleven gevangenen met verschillende transporten uit Amersfoort naar Vught

gebracht.²⁵⁶ Tegelijkertijd kwamen er ook ongeveer tweehonderd gevangenen vanuit andere plaatsen naar het nieuwe kamp en zo bedroeg het totale inwonersaantal van het Schutzhaftlager op 9 maart 3079 gevangenen.²⁵⁷ In de daaropvolgende maanden kwamen – en gingen – vrijwel dagelijks kleinere en grotere transporten, waarbij het aantal vertrekkenden het aantal inkomende gevangenen overtrof.²⁵⁸ Doordat in deze periode ook nog eens bijna tweehonderd gevangenen omkwamen, daalde in maart en april het aantal gevangenen met ruim zevenhonderd. Op 4 mei kwam er echter een groot transport van 750 mannen, waardoor het aantal weer tot boven de drieduizend steeg.²⁵⁹

De eerste transporten kwamen overdag in het dorp Vught aan en trokken veel bekijks. De Vughtse politie, die betrokken was bij de begeleiding van de transporten naar het kamp, had moeite om de bevolking op afstand te houden. ‘De algeheele toestand der gevangenen [maakt] diepen indruk (...), temeer daar het landgenooten betreft’, schreef de inspecteur van de Vughtse politie, Ferdinand Offermans, aan Wolk, de Verbindingsofficier van de Duitse procureur-generaal.²⁶⁰ Een groep burgers reageerde snel en stond bij de volgende transporten klaar met pakjes gesmeerde boterhammen en andere etenswaren, die ze de gevangenen wisten toe te stoppen en waar deze zeer dankbaar voor waren. ‘Wij zijn niet alleen dankbaar voor het voedsel’, schreef oud-gevangene Jan Smid na de oorlog. ‘Nee wij zijn nog méér dankbaar voor het gebaar van medeleven het geeft ons weer moed om door te vechten.’²⁶¹

De eerste groepen gevangenen vanuit Amersfoort moeten ook een zeer treurige aanblik hebben opgeleverd. Ze droegen oude uniformen van het Nederlandse

---

²⁵⁶ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* 127; Het was de bedoeling dat Amersfoort zou sluiten, maar op 17 mei 1943 werd het kamp alweer heropend. Nu niet als Polizeiliches Durchgangslager, maar als Erweitertes Polizeigefängnis waarbij het fungeerde als dependance van ‘het Oranjehotel’ in Scheveningen. Het aantal gevangenen in deze tweede periode, tussen 17 mei 1943 en 19 april 1945, was vier keer zo groot als in de eerste periode, tussen augustus 1941 en maart 1943. Er zaten in de tweede periode voornamelijk mannen die opgepakt waren omdat ze zich aan de Arbeitseinsatz hadden proberen te onttrekken. De doorloop was in deze periode aanzienlijk groter. Velen werden na Amersfoort alsnog naar Duitsland gestuurd om te werken of naar een concentratiekamp aldaar. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* 158.

²⁵⁷ Opgaven van veranderingen in de kampsterkte (Veränderungsmeldungen), 6 maart 1943 - 7 september 1944, Niod, 250g, inv.nr. 252; Het laagste aantal in de eerste maanden bedroeg, op 12 april 1943, 2300. Daarna steeg het aantal licht.

²⁵⁸ De meeste vertrekkenden werden niet vrijgelaten, maar overgebracht naar andere kampen en gevangnissen.

²⁵⁹ Niod, 250g, 252. Na het transport van 4 mei bedroeg het aantal gevangenen in het Schutzhaftlager 3309 en de dag erna steeg het tot 3511. Op 19 mei was het aantal, dankzij uitgaande transporten alweer gedaald tot 2911.

²⁶⁰ Personeelsbezetting en verzoeken tot uitbreiding, Brief no. 17557 d.d. 11.2.43 p. 2, BHIC, 5109, inv.nr. 282.

²⁶¹ J. Smid, Brief d.d. Nieuwjaar ’43, Niod, 250g, inv.nr. 741 p. ii.

leger, waren ondervoed en slecht verzorgd. De mannen hadden nauwelijks iets aan bagage bij zich, zoals blijkt uit de opsomming van politiek gevangene Chris van der Putten, die onderdeel had uitgemaakt van het ‘Geuzenverzet’ en sinds zijn arrestatie op 3 december 1940 al in verschillende kampen had vastgezeten. ‘Wij (...) stonden in onze oud-Nederlandse uniformen, (...), met een etensbakje, een vork en een lepel, twee dekens en de enkele kleine dingen, die wij nog ons eigendom konden noemen’ aangetreden om op transport te gaan.²⁶² Toch was de reis op zichzelf een prettige belevenis. Om weer een landschap te zien, weilanden en koeien en goedgeklede landgenoten was een sensatie, aldus Van der Putten.²⁶³

De verwachtingen onder de gevangenen ten aanzien van kamp Vught waren hooggespannen. Een nieuw kamp kon volgens sommigen niet anders dan een verbetering betekenen. Maar de ontgoocheling volgde snel. Bij aankomst bleek het zo mogelijk nog erger te zijn dan het kamp dat ze zojuist verlaten hadden. Eigenlijk was er van een ‘kamp’ nog bijna geen sprake. Er was nog maar een klein aantal barakken gebouwd en lang niet alle hadden glas in de ramen. Daarnaast waren alle bijgebouwen, zoals de keuken en de wasgelegenheid, en voorzieningen zoals stroom en schoon water, nog niet in orde. De eerste aanblik is weinig hoopvol’, schreef Albertus Santegoeds in 1945 in *De hel op de Vughtse heide*. ‘We zien (...) platgezaagde dennenbossen, vele halfvoltooide barakken, hier en daar loodsen met ramen van cementzakken.’²⁶⁴

Door de ontbrekende voorzieningen waren de omstandigheden de eerste tijd erbarmelijk. Het eten was slecht en onvoldoende. Op het menu stonden voornamelijk aardappelen in schil en waterige koolsoep. Later kwam daar brood en een beker met bruin vocht, ‘dat algemeen in het kamp “koffie” werd genoemd, omdat het toch ook een naam moest hebben’, bij.²⁶⁵ De waterzuiveringsinstallatie was nog niet gereed en het water voor de gevangenen niet drinkbaar, wat dysenterie en diarree tot gevolg had.

---

²⁶² C.G. Van der Putten, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 711, Vervolg III p. 1b; Van der Putten was een kantoorclerk en zijdelings betrokken bij het Geuzenverzet toen hij in december 1940 opgepakt werd. Op 9 april 1941 kwam hij aan in Buchenwald, op 7 januari 1942 werd hij overgebracht naar kamp Amersfoort en op 16 januari 1943 naar Vught. Hij bleef daar tot de evacuatie van het kamp en werd vervolgens naar Sachsenhausen getransporteerd. <http://www.kampamersfoort.nl/zhjpr1.html> (Geraadpleegd d.d. 4.8.10).

²⁶³ Van der Putten, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 711, Vervolg III p. 1b.

²⁶⁴ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 4.

²⁶⁵ Engels, *Bij de Kapo's* 33.

Wel was er een kantine waar limonade en flesjes water gekocht konden worden, maar dan moesten de gevangenen daar wel geld voor hebben.²⁶⁶

Tegelijkertijd was er nog geen ziekenhuis, nauwelijks medische verzorging en waren er vrijwel geen medicijnen. ‘Het was er een godvergeten rotzooi’, herinnerde Nicolaas Koolsbergen, die wegens spionage in het kamp zat, zich na de oorlog:

Er was niet eens een schaar. Alles zat onder de luizen. (...) Ik geloof, dat Joep Birnie twee thermometers had. Aspirine was, naar ik meen, het enige medicament, waar hij over beschikte. Daar lagen (...) mensen die langzamerhand uitgingen, die opgeteerd waren. (...) Er was geen verzorging, er was niets.²⁶⁷

Ondertussen werden de mannen, hongerig en slecht gekleed als ze waren, ingezet bij het afbouwen van het kamp, zoals dat in de Duitse concentratiekampen gebruikelijk was.²⁶⁸ Er moest gegraven worden, stenen en cementzakken gesjouwd, bomen geroid en weggedragen, kortom zwaar werk waar de gevangenen nauwelijks toe in staat waren. Een van de weinige voordelen van het werk was dat de gevangenen op deze manier in contact kwamen met arbeiders van de (onder)aannemers die meewerkten aan de bouw. Veel van deze zogenoemde ‘burgerarbeiders’ namen brood mee voor de gevangenen en sommigen waren zelfs bereid, met gevaar voor eigen vrijheid, brieven naar buiten te smokkelen. Een beperkt aantal burgerarbeiders kwam zelf in het kamp terecht nadat ze op het smokkelen betrappt waren.

De gevangenen waren zeer dankbaar voor de hulp van de burgerarbeiders en in de herinneringen van velen leefden ze voort als helden die de eerste vreselijke maanden enigszins hadden verlicht.²⁶⁹ De burgerarbeiders zelf blijken na vele

---

²⁶⁶ A. Bal, Brief d.d. 21.3.43, NMKV, Collectie Ad Bal (3017), inv.nr. 3034; L. Brussee, Afschrift van brief d.d. 16.3.47, Niod, 250g, inv.nr. 562.

²⁶⁷ N. Koolsbergen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 649 p. 8; De jurist Joep Birnie was betrokken bij verzetswerk in Groningen waar hij woonde. Hij werd in maart 1942 gearresteerd en naar het Oranjehotel gebracht. Op 6 november 1942 werd hij met een grote groep overgeplaatst naar Amersfoort en op 19 januari 1943 naar Vught. J. Birnie, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 541 p. 1-2; De Duitse kapo Heinz Wons zette zich samen met een aantal Nederlandse gevangenen, onder wie Birnie en de gegijzeld dokter H. Wamsteker, in om het Revier enigszins op orde te krijgen. Zie: F.J.F. Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 8-9; L.W. Schmidt, ‘Herinneringen aan de Krankenkamp’, Niod, 250g, inv.nr. 735 p. 2.

²⁶⁸ Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager* 106.

²⁶⁹ Zie onder andere: Smid, Brief d.d. Nieuwjaar '43, Niod, 250g, inv.nr. 741 p. xv; Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 5; No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 10 en 15-17; Er zijn ook kritischer geluiden te horen over de burgerarbeiders. Zo vroegen sommigen geld voor het bezorgen van

decennia heel wat minder trots op hun aandeel in de kampgeschiedenis. Tijdens een recent project, waarbij oud-burgerarbeiders geïnterviewd werden over die eerste kampperiode, bleken heel wat van de ondervraagden nog te worstelen met het feit dat ze meegebouwd hadden aan het kamp terwijl ze gelijktijdig zagen in welke slechte toestand de gevangenen verkeerden.²⁷⁰

Het harde werken, in combinatie met de conditie van de gevangenen en de slechte levensomstandigheden, werd een aanzienlijk aantal gevangenen de eerste maanden fataal. Tot en met mei 1943 stierven 186 mannen aan uitputting en ziekten, waarvan 144 in de maanden januari en februari.²⁷¹

Dit hoge aantal sterfgevallen maakte diepe indruk op de gevangenen. Zo schreef oud-gevangene H.L. Bastiaans dat er de eerste week in het kamp 120 doden te betreuren waren. Volgens P. van Mourik stierven er dagelijks 15 mannen in de eerste zes weken en L. Brussee noemde het aantal van 20 à 25 man per dag.²⁷² Schattingen die een stuk hoger lagen dan de werkelijke cijfers. Dit geeft aan dat de gevangenen dit niet eerder meegemaakt hadden. Het geweldsniveau had in Amersfoort hoog gelegen en de omstandigheden waren er slecht, maar desondanks was het dodental relatief beperkt gebleven. In zeventien maanden tijd, van augustus 1941 tot de sluiting in januari 1943 waren 177 van de 8500 gevangenen door uitputting en geweld om het leven gekomen.²⁷³

Wat het geheel nog mensonterender maakte, was dat de lijken bij gebrek aan een goede opslagruimte in een waslokaal werden opgestapeld en met dagenlange vertraging door een aantal gevangenen, onder leiding van kampouderste Karl Lennertz, in het bos werden begraven. Dit gebeurde ook nog 's nachts, wat het geheel een nog

---

de briefjes. P. Maliepaard, Aanvulling op verslag van de Heer P. Maliepaard, Niod, 250g, inv.nr. 673 p. 10; Of ze bezorgden de briefjes zelf bij de geadresseerden, vroegen dan om geld om aan de gevangene te geven (zodat die wat in de kantine kon kopen) en staken dat vervolgens in eigen zak. Smeets, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 740 p. vi.

²⁷⁰ Telefoongesprek met Joost Seelen, die in samenwerking met het NMKV onderzoek deed naar de burgerarbeiders, d.d. 19.8.08; Seelen maakte ook de documentaires *Tussen hemel en hel. Leven met kamp Vught* (Breda 2002) en *Het kwaad buiten* (Breda 2010).

²⁷¹ De meeste doden vielen in januari en februari, respectievelijk 60 en 84. Maart kende 24 sterfgevallen, april 10 en mei 8. Voûte, *Het feit van overleven verplicht* [24-25].

²⁷² Bastiaans, Brief d.d. 31.3.47, Niod, 250g, inv.nr. 533 p. 2; P. van Mourik, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 686 p. i; Brussee, Afschrift van brief d.d. 16.3.47, Niod, 250g, inv.nr. 562.

²⁷³ Daarnaast werden er nog 148 gevangenen geëxecuteerd in deze periode. Op 9.4.42 werden 77 Russische krijgsgevangenen achter het kamp gefusilleerd. De anderen waren Nederlandse verzetsstrijders die vrijwel allemaal op de Leusderheide werden geëxecuteerd. <http://www.kampamersfoort.nl/zhikn1.html> (Geraadpleegd d.d. 29.1.10).

luguberder karakter gaf. Toen later het crematorium klaar was, werden de stoffelijke resten weer opgegraven en alsnog verbrand.²⁷⁴

Vanaf maart daalde het sterftecijfer in het Schutzhaftlager snel. De belangrijkste reden hiervoor was dat het de mannen in de loop van februari toegestaan werd pakketten te ontvangen. Dit gold niet alleen voor Vught, maar was kort daarvoor ook in kampen in Duitsland ingevoerd.²⁷⁵ Dit was een gevolg van de inschakeling van de kampen in de Duitse oorlogsindustrie. Gevangenen die beter gevoed en gekleed waren, gingen minder snel dood en konden harder werken. Om de kosten van het voeden en kleden beperkt te houden, besloot het WVHA tot het toestaan van pakketten. In september 1943 kon het WVHA tevreden aan Himmler melden dat de omstandigheden voor de gevangenen verbeterd waren en dat het aantal doden in de kampen in het voorafgaande jaar was afgenomen. Dit was deels te danken aan de pakketten: ‘Die Genehmigung, daß Häftlinge selbst Lebensmittel empfangen dürfen, hat sich außerordentlich günstig ausgewirkt’, schreef Pohl aan Himmler.²⁷⁶

De pakkettenzending kwam in kamp Vught vanaf februari 1943 langzaam op gang. Gevangenen mochten brieven schrijven waarin ze om voedsel, warme kleding en medicamenten vroegen. Eisen aan het aantal pakketten dat de gevangenen mochten ontvangen of de grootte ervan werden in de eerste periode niet gesteld. Wel gold de restrictie dat de pakketten geen brieven, foto's of voorwerpen die als wapens gebruikt konden worden mochten bevatten.

Een tweede reden voor de afname van het aantal sterfgevallen was dat steeds meer voorzieningen gereed kwamen. Zo werd een barak provisorisch als *Revier* ingericht, waarvoor onder meer door Philips een röntgenapparaat werd aangeschaft.²⁷⁷ Daarnaast werd de waterzuiveringsinstallatie in orde gemaakt en kwamen de keuken, de wasgelegenheid en de sanitaire voorzieningen klaar. Tot het einde van het jaar zou nog verder gebouwd worden aan het echte ziekenhuis, het crematorium en de kampgevangenis, maar de belangrijkste voorzieningen waren in mei 1943 voltooid.

---

²⁷⁴ K. Lennertz, ‘Kamp Vught 1943-1944’, Niod, 250g, inv.nr. 666.

²⁷⁵ Briefverkeer was altijd mogelijk geweest, maar tot de herfst van 1941 had een algeheel verbod op pakketten gegolden. In september van dat jaar werd dit opgeheven en mochten de gevangenen kleding toegezonden krijgen. Vanaf oktober 1942 waren ook pakketten met voedsel toegestaan. Kogon, *Der SS-Staat* 126; Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 74; Zie voor de hulp aan het kamp door particuliere initiatieven en het Rode Kruis: Brouwers, *Broodnodige hulp*.

²⁷⁶ Todesfälle in den Konz.-Lagern d.d. 30.9.43, BArch, NS 19, inv.nr. 1542.

²⁷⁷ R.E. Laman Trip, Dagboekantekeningen 19.2.43-13.6.44, d.d. 19.2.43, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 1.

Niet alleen in letterlijke zin moest het kamp deze eerste periode nog worden opgebouwd, dit gold ook in een meer figuurlijke zin voor de leiding en organisatie, onder aanvoering van Karl Chmielewski. Hij arriveerde op 6 januari 1943 in Vught en nam zijn intrek in hotel de IJzeren Man, aangezien de commandantsvilla nog niet gereed was.

Kampcommandant Chmielewski: 'Ein Gutsbesitzer'

Chmielewski was op 16 juli 1903 in Frankfurt am Main geboren in een koopmansgezin, waar hij opgroeide zonder broers of zussen. Na de *Volksschule* volgde hij de *Realschule* en enige jaren *Oberrealschule*, maar hij stopte in 1918 zonder zijn diploma te hebben behaald.²⁷⁸ Vervolgens volgde hij een half jaar lessen op een vakschool en was hij korte tijd leerling in een bedrijf dat machines bouwde.

In 1919 vertrok hij met zijn ouders naar München waar hij bij een firma in de leer ging als ivoorsnijder en houtbeeldhouwer. Kennelijk had hij hier talent voor, want toen hij vier jaar later zijn meesterproef aflegde, werd dit met 'sehr gut' beoordeeld.²⁷⁹ Aansluitend werkte hij in verschillende kunstwerkplaatsen en bedrijven als artistiek leider. In 1928 nam hij de werkplaats Lürich over, waar hij op dat moment werkzaam was, maar eind 1930 moest hij het bedrijf al weer sluiten omdat bestellingen uitbleven. Er volgde geen makkelijke tijd voor de pasgetrouwde Chmielewski, zijn vrouw Maria Staats en hun zoontje. De jaren na de sluiting van zijn zaak vormden een periode van werkloosheid afgewisseld met korte baantjes. Zo werkte hij onder meer als reclametekenaar en vertegenwoordiger in de levensmiddelenbranche.²⁸⁰

Chmielewski was al vroeg politiek actief. Geïnspireerd door zijn leermeester, een zekere heer Deutschmann, meldde hij zich al op achttienjarige leeftijd aan bij de *Deutschnationalen Jugendbund* (DNJ), een conservatieve jeugdorganisatie.²⁸¹ Later

---

²⁷⁸ Realschule is een mavo, Oberrealschule komt overeen met de huidige havo.

²⁷⁹ Lebenslauf, BArch, BDC, RuSHA/Chmielewski, Karl, geb. 16.7.03, 1180 en 1181.

²⁸⁰ Chmielewski trouwde in 1929, drie maanden later werd hun zoon Walter geboren. I. Sagel-Grande, H.H. Fuchs en C.F. Rüter (red.), *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945-1966. XVII Die vom 04.11.1960 bis zum 21.11.1961 ergangenen Strafurteile Lfd. Nr. 500-523* 153; Lebenslauf, BArch, BDC, RuSHA/Chmielewski, 1180 en 1181.

²⁸¹ De DNJ werd in 1919-20 opgericht met als doel de wederopbouw van Duitsland met de Duitse christelijke cultuur als uitgangspunt. De beweging was officieel niet verbonden aan een politieke partij, maar had wel verschillende – kortlopende – samenwerkingsverbanden met partijen, zoals de Deutschnationale Volkspartei. L.E. Jones, 'Generational conflict and the problem of political mobilization in the Weimar Republic'. In: L.E. Jones en J. Retallack (red.), *Elections, mass politics*,

verlegde hij zijn sympathieën naar de NSDAP waar hij zich eind 1932 aanmeldde, evenals bij de Allgemeine-SS. Vanaf dat moment nam zijn carrière een vlucht. In 1933 werkte hij nog als ordonnans tussen de plaatselijke politie en de SS in München, twee jaar later was hij *SS-Hauptscharführer* en werkte hij in het concentratiekamp Columbia bij de algemene dienst.²⁸² In 1937 werd hij naar Sachsenhausen overgeplaatst, waar hij opklom tot Schutzhaftlagerführer. In februari 1940 mocht hij dezelfde functie in Mauthausen gaan vervullen. Later dat jaar werd hij aangesteld als commandant van Gusen bij St. Georgen, het nieuw te bouwen buitenkamp van Mauthausen.²⁸³

Mauthausen, gelegen in Oostenrijk, was vijf maanden na de *Anschluss* in 1938 gebouwd. Het was bedoeld als zogenaamd *Stufe III* kamp, een kamp voor zwaar gestraften, criminelen en ‘asocialen’, die door de nazi’s niet meer opvoedbaar werden geacht. Lichtgestraften die, volgens de nationaalsocialistische ideeën, nog wel opvoedbaar waren, kwamen in een Stufe I kamp, zoals Dachau of Sachsenhausen. ‘Middelzware gevangenen’ werden in Stufe II kampen als Buchenwald, Neuengamme of Flossenburg opgesloten.²⁸⁴ Het verschil tussen Stufe I of II was in praktijk niet zo groot, de omstandigheden waren overal erbarmelijk, maar Mauthausen was als Stufe III kamp ontegenzeggelijk het zwaarste kamp met het hoogste aantal doden.²⁸⁵

In Gusen creëerde Chmielewski eenzelfde mensonterend klimaat als in Mauthausen. Tijdens zijn rechtszaak in 1961 inzake Gusen, werd duidelijk dat Chmielewski zich schuldig had gemaakt aan wrede praktijken. ‘Sein menschenunwürdiges Verhalten zeigte sich besonders in dem rücksichtslosen und brutalen Vollzug der körperlichen Züchtigung durch Schläge über dem Bock und das “Baumhängen”.’²⁸⁶ Daarnaast werd Chmielewski persoonlijk verantwoordelijk

---

and social change in modern Germany: new perspectives (Cambridge/New York etc. 1992) 347-369, aldaar 352.

²⁸² Concentratiekamp Kolumbia was een kamp bij het Kolumbiahaus in Berlijn. Het bestond van 1933 tot 1935 en werd voornamelijk gebruikt om gevangenen van de Gestapo te herbergen. De cellen van het Gestapo hoofdkwartier in Berlijn bood niet voldoende plek voor de vele gevangenen die in afwachting waren van hun verhoor. http://www1.yadvashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205924.pdf (Geraadpleegd 27.10.09).

²⁸³ Sagel-Grande e.a. (red.), *Justiz und NS-Verbrechen*, XVII 154; R.A. Haunschmied, J.R. Mills en S. Witzany-Durda, *St. Georgen-Gusen-Mauthausen. Concentration camp Mauthausen reconsidered* (S.I. 2007).

²⁸⁴ Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager* 86-87.

²⁸⁵ Ter illustratie: in 1940 stierf 76% van alle gevangenen. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 81.

²⁸⁶ Sagel-Grande e.a. (red.), *Justiz und NS-Verbrechen*, XVII 172; ‘Boomhangen’ betekende dat iemand, vaak enkele uren achtereen, aan zijn armen werd opgehangen, terwijl die achter zijn rug vastgebonden waren. Behalve dat dit bijzonder pijnlijk was, zorgde het vaak ook voor blijvende verminkingen aan de armen.

gehouden voor de dood van zeker 282 mannen. Deze gevangenen kregen over het algemeen geen snelle dood door executie, maar kwamen om door grof geweldgebruik en mishandelingen. De 282 mannen waren slechts een klein deel van de in totaal bijna tienduizend gevangenen die onder Chmielewski's bewind in Gusen om het leven kwamen.²⁸⁷

Gelet op zijn harde en bloeddorstige reputatie was Chmielewski niet een logische keuze om het nieuwe kamp in Nederland op te bouwen. Rauter zal hem dan ook ongetwijfeld dezelfde instructies hebben gegeven als zijn opvolgers en deze instructies misten hun effect blijkbaar niet, hoewel Chmielewski ook in Vught niet bepaald zachtaardig was. Vooral niet als hij dronken was, wat geregeld voorkwam. Zo schreef Jan van de Mortel dat Chmielewski evenals velen van zijn landgenoten op een beestachtige manier dronken kon zijn, waarbij hij niet alleen gevaarlijk was voor de gevangenen, maar ook voor de SS.²⁸⁸ Ook vertelde jhr.ir. Rutger E. Laman Trip, dat Chmielewski kapo's afranselde als hij beneveld was.²⁸⁹

Maar doorgaans liet Chmielewski zich niet veel in het kamp zien. Slechts af en toe maakte hij met zijn adjudant Grosz een ronde door het kamp, alsof hij 'ein Gutsbesitzer' was.²⁹⁰ Die momenten werden door de gevangenen gevreesd. Iedereen deed dan zijn best niet op te vallen en heel ijverig bezig te zijn. Maar over het algemeen hield hij zich op de vlakte en was hij meer gepreoccupeerd met het verzamelen van geld en goederen. De meest voorkomende typering van Chmielewski hadden dan ook betrekking op zijn corruptie.²⁹¹

In vergelijking met zijn handelswijze in Mauthausen en Gusen was Chmielewski's optreden in Vught dus een stuk terughoudender. Het verschil in sterftcijfers met zijn periode in Gusen is dan ook significant. Het aantal doden als direct gevolg van geweldgebruik was tot september 1943 op de vingers van één hand te tellen.²⁹²

---

²⁸⁷ Sagel-Grande e.a. (red.), *Justiz und NS-Verbrechen*, XVII 174-175.

²⁸⁸ Van de Mortel, *Kamp Vught* 32.

²⁸⁹ Laman Trip, Verslag van de bespreking op vrijdag 9 april 1948 met de heren jhr. ir. Laman Trip en Braakman, opgenomen door mej. A. Timmenga, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 14.

²⁹⁰ Van de Mortel, *Kamp Vught* 30.

²⁹¹ Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 14; C. Blüth, Verslag, Yad Vashem, 0.3, Testimonies, inv.nr. 941 p. 5; Van de Mortel, *Kamp Vught* 30.

²⁹² Schutzhaftgevangene F.K. van Evert stierf op 31.1.43 van uitputting mede door gebrek aan medische verzorging na mishandeld te zijn. Evenals F.W. Hoek, op 24.1.43. De joodse gevangene David Hamburger werd op 28.3.43 doodgeschoten na het drinken uit een beek, dat doorgaans toegestaan werd. Officieel werd hij 'Auf den Flucht erschossen', evenals Erich Hertz, die op 5.4.43 gedood werd. <http://www.nmkampvught.nl/index.php?id=9> (Geraadpleegd d.d. 19.8.10). In september

De orde in het kamp werd in deze eerste periode hoofdzakelijk bewaakt door de groep van circa tachtig Duitse gevangenen, die speciaal voor dit doel vanuit verschillende kampen, waaronder Sachsenhausen, Mauthausen en Auschwitz, naar Vught waren gebracht.²⁹³ Het waren uitsluitend gevangenen met een groene of rode driehoek, oftewel beroepscriminelen en moordenaars of communisten, die al vele jaren in kampen en tuchthuizen in Duitsland doorgebracht hadden en het klappen van de zweep – letterlijk – maar al te goed kenden.

Duitse kapo's: 'Een nieuw soort kwelgeesten'

De eerste gevangenen die vanuit Amersfoort naar Vught kwamen, waren verbaasd een tachtigtal gevangenen te zien, die door hun gestreepte gevangeniskleding gemakkelijk te onderscheiden waren.²⁹⁴ Het fenomeen kapo was uiteraard ook in Amersfoort bekend, maar daar werd deze functie voornamelijk vervuld door Nederlandse gevangenen. Al snel ontdekten de gevangenen dat deze hoofdzakelijk Duitse kapo's een andere, meer gewelddadige manier van ordehandhaving gewend waren. Elke kapo nam een groep gevangenen mee naar de barak en zwaaide daar 'op nazi-wijze de knuppel', schreef Albertus Santegoeds.²⁹⁵ De Duitse kapo's zouden voor de gevangenen 'een nieuw soort kwelgeesten (...) worden'.²⁹⁶

Als eerste kampoudste werd de uit kamp Sachsenhausen afkomstige Karl Lennertz aangesteld. Lennertz werd op 31 mei 1899 in Krefeld geboren in een socialistisch gezin. Na de Eerste Wereldoorlog sloot hij zich aan bij de arbeiders- en soldatenraden die tijdens en na de oorlog in reactie op de gebeurtenissen in Rusland en het verlies van de oorlog gevormd werden. Ook deed hij mee aan de *Kapp Putsch* van 1920 in Berlijn en het Ruhrgebied, waarbij getracht werd de Weimarrepubliek omver te werpen. Tijdens de laatste dagen van de Putsch was hij betrokken bij het fusilleren van veertien officieren, waarvoor hij in eerste instantie de doodstraf tegen zich hoorde uitspreken, wat later omgezet werd in twaalf jaar tuchthuis.

1943 werden twintig Belgische gevangenen opgehangen die speciaal hiervoor die dag naar kamp Vught gebracht waren. Ook werd in deze maand een joodse gevangene door een SS'er doodgeschoten.

²⁹³ Er kwamen in ieder geval 29 mannen uit Sachsenhausen. Lennertz, 'Kamp Vught', Niod, 250g, inv.nr. 666. De kapo's uit Mauthausen kwamen met Chmielewski mee.

²⁹⁴ Het waren circa 80 gevangenen; 29 uit Sachsenhausen en verder uit Mauthausen, Buchenwald en Auschwitz. De meesten waren Duitsers, maar er waren onder hen ook enkele Polen. Lennertz, 'Kamp Vught', Niod, 250g, inv.nr. 666; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 642.

²⁹⁵ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 5

²⁹⁶ Ibidem

Na zevenenhalf jaar kwam hij vrij en niet lang daarna sloot hij zich aan bij de Duitse communistische partij. Drie jaar later, tijdens de machtsovername van de NSDAP, raakte hij slaags met een lid van de SA en werd hij opnieuw gearresteerd. Hiermee begon zijn gang langs verschillende kampen, waaronder Lichtenburg en Sachsenhausen, waar hij de laatste zeven jaar voor zijn komst naar Vught verbleef.²⁹⁷ Daar kwam hij begin januari 1943 na een reis van 26 uur met 28 andere gevangenen uit Sachsenhausen aan.

Lennertz zelf was niet helemaal eenduidig over de manier waarop hij tot kampoudste werd gekozen. In zijn naoorlogse verslag vertelde hij dat hij door zijn medegevangenen uit Sachsenhausen naar voren geschoven werd om te voorkomen dat een van de meer gewelddadige kapo's uit Mauthausen die functie zou verwerven.²⁹⁸ Maar in een eerdere getuigenverklaring zei Lennertz dat hij gekozen werd nadat Chmielewski had gevraagd wie er het langst in gevangenschap verkeerde.²⁹⁹

Het is hoe dan ook niet aannemelijk dat Chmielewski de kapo's zelf zou hebben laten bepalen wie hij tot Lagerälteste benoemde. In Gusen had Chmielewski zich sterk laten leiden door zijn Rapportführer en kameraad Anton Streitwieser, die al langer in Mauthausen had gewerkt en daardoor de gevangenenpopulatie beter kende.³⁰⁰ Waarschijnlijk heeft Chmielewski zich ook in kamp Vught laten leiden door zijn adjudant, Franz Ettliger. Chmielewski kende Ettliger nog uit Sachsenhausen waar ze beiden bij de Verwaltung gewerkt hadden.³⁰¹ Terwijl Chmielewski in 1940 naar Mauthausen werd overgeplaatst, bleef Ettliger tot aan zijn komst naar Nederland in Sachsenhausen werkzaam. Het is daarom goed denkbaar dat Ettliger Lennertz uit Sachsenhausen kende en hem om die reden bij Chmielewski onder de aandacht heeft gebracht.

Dat de kampoudste uit Sachsenhausen kwam en niet uit Mauthausen was een belangrijk gegeven. De kapo's uit Mauthausen waren vanwege het Stufe III niveau

---

²⁹⁷ Lennertz, 'Kamp Vught', Niod, 250g, inv.nr. 666; M. Saathoff, PV d.d. 22.4.47, getuige K. Lennertz, NA, CABR, inv.nr. 112059.

²⁹⁸ Lennertz, 'Kamp Vught', Niod, 250g, inv.nr. 666.

²⁹⁹ Saathoff, PV d.d. 22.4.47, NA, CABR, inv.nr. 112059.

³⁰⁰ K. Orth, 'Gab es eine Lagergesellschaft? "Kriminelle" und politische Häftlinge im Konzentrationslager.' In: N. Frei, S. Steinbacher en B.C. Wagner, *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* (München 2000) 128-129, aldaar 120-121.

³⁰¹ Chmielewski werd op 15.11.36 naar Sachsenhausen overgeplaatst. Wanneer Franz Ettliger daar kwam is niet helemaal zeker. Uit een brief aan het SS-Rasse- und Siedlungshauptamt uit juli 1937 is op te maken dat hij waarschijnlijk kort daarvoor naar Sachsenhausen overgeplaatst was. BAArch, BDC, RuSHA/Ettliger, Franz, geb. 31.07.1912 388.

van dat kamp hardhandiger dan hun overigens ook niet altijd zachtzinnige collega's uit Sachsenhausen. 'De toestand zelfs bij de goede blokoudsten was gezien de mentaliteit die zij door de jarenlange verwrongen houding gekregen hadden toch niet ideaal', constateerde de communist Piet Maliepaard.³⁰²

De kapo's hadden duidelijk geleden onder de jarenlange terreur en sommigen hadden last van de zogenoemde 'kampkolder'. Een 'nerveuze' ziekte die door politieagent Piet Kapenga, die als gijzelaar in het kamp zat, als volgt werd omschreven: 'Men werd prikkelbaar, kortaangebonden enz. Het zenuwstelsel had het zwaar te verduren en ging door slechte en ondoelmatige voeding achteruit.'³⁰³ Dit leidde ertoe dat een kapo plotseling vreselijk te keer kon gaan. De beste remedie was dan uit de buurt blijven en wachten tot de bui weer over was. Oud-gevangene Boelkoop Danhof vertelde dat als 'die lui zo'n soort aanval kregen' de gevangenen uit de buurt moesten zijn, 'want dan dreunde de zaal en vielen er rake klappen en er werden meldingen gemaakt; ja bij zo'n verstandsverbijstering waren het onmensen'.³⁰⁴

Maar niet iedereen leed aan de 'kampkolder', zoals Lennertz bewees. De meeste gevangenen waren redelijk over zijn optreden te spreken. Vrijwel iedereen beschouwde hem als een goede kampoudste. Volgens Maliepaard had hij 'absoluut aan de goede zijde van de groep Duitsers' gestaan en had hij de houding en het gedrag van de kapo's positief beïnvloed.³⁰⁵ Ook oud-gevangene Wouter Kalf oordeelde na de oorlog gunstig over Lennertz. Hij had dan wel alle gebreken 'die de doorsnee Duitser naar Hollandsche begrippen aan de dag legde', namelijk dat hij zich superieur voelde aan andere nationaliteiten. Maar in zijn voordeel sprak dat hij zich 'in tegenstelling tot andere capo's, niet verlaagd (...) [had] tot een werktuig van SS of kampcommandant'.³⁰⁶

---

³⁰² Maliepaard, Uitwerking van een interview met A. Hiemstra-Timmenga, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IV p. 14.

³⁰³ P. Kapenga, 'Mijn ervaringen in de concentratiekampen Vught en Dachau van 26.3.43 tot 25.5.45', NMKV, Collectie P. Kapenga (635) inv.nr. 636 p. 19.

³⁰⁴ B.U. Danhof, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 576 p. 1; Hoe serieus de kampkolder beschouwd werd, is te zien bij de veroordeling van Willem Eegdemans, een Nederlandse politieke gevangene die onder andere in kamp Amersfoort vastzat en daar blokoudste en plaatsvervangend kampoudste was. Na de oorlog moest hij terechtstaan voor de manier waarop hij deze functies vervuld had. Bij de uitspraak in zijn zaak woog het Bijzonder Gerechtshof zijn kampkolder mee als verzachtende omstandigheid bij de bepaling van zijn straf. Wel meende de rechtbank dat hij, toen hij merkte dat hij last had van deze ziekte, zijn functie had moeten neerleggen. W. Eegdemans, Uitspraak BG Arnhem d.d. 20.8.47, NA, CABR, inv.nr. 75998.

³⁰⁵ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band II p. 5.

³⁰⁶ Brauner, Rapport betreffende K. Lennertz d.d. 31.5.47, NA, CABR, inv.nr. 73286.

Meerdere gevangenen waren het er over eens dat Lennertz zich aan de kant van de gevangenen had opgesteld en gezorgd had voor een verbetering van de levensomstandigheden. Zo spande hij zich in voor een betere organisatie van de pakkettenuitdeling, zodat er minder gestolen werd. Daarnaast zette hij zich in voor het verbeteren van de hygiëne en zorgde hij dat de gevangenen extra dekens kregen. Ook maakte hij zich nauwelijks schuldig aan mishandelingen. De verbalisant A.W. Beukers, die de getuigenissen van de oud-gevangenen optekende, besloot het procesverbaal met de opmerking dat hij geprobeerd had gegevens contra Lennertz te verzamelen, maar dat hij die niet had kunnen vinden.³⁰⁷

Het relatief gunstige oordeel over het gedrag van Lennertz kwam mede voort uit het feit dat zijn handelen in schril contrast stond met het gemiddelde gedrag van de andere kapo's. De meesten volgden de harde lijn die ze gewend waren. De Nederlandse gevangenen verhaalden van schreeuwen en scheldpartijen, nachtelijke luizencontroles, het inpikken van voedsel, het stelen uit pakketten en veelvuldige mishandelingen. Zoals blijkt uit de beschrijving van Santegoeds van het werk aan de appèlplaats waarvoor bomen weggedragen moesten worden, wat de uitgeputte gevangenen nauwelijks lukte. 'De mannen met de knuppels weten raad. Ze slaan er duchtig op los en aldus komen zelfs de zwaarste bomen van de grond en op de schouders.'³⁰⁸

De achtergrond van de vrijwel ongebreidelde macht van de Duitse kapo's was dat ze speciaal naar Vught gehaald waren om als kapo dienst te doen. In kampen in Duitsland vond een voortdurende strijd plaats tussen verschillende groepen gevangenen om in de gunst van de SS te komen en leidende functies te veroveren. In kamp Vught waren de Duitse gevangenen echter persoonlijk door de kampleiding in deze machtspositie geplaatst, wat hen zelfverzekerd maakte. Ze waanden hun positie veilig en dit gaf hen vrijwel onbeperkte controle over de Nederlandse gevangenen die in de eerste periode voornamelijk aan 'overleven' dachten en niets tegen hen konden uitrusten.

Er waren wel enkele uitzonderingen op de overmacht van de Duitse kapo's, zoals de Nederlanders Joop Greeven en Jan Hurkmans. Joop Greeven sloot zich in 1940 vrijwel direct aan bij het 'Geuzenverzet'. Dit duurde niet lang want in november 1940 werd hij al opgepakt en enkele maanden later op transport gesteld naar

---

³⁰⁷ Brauner, PV d.d. 6.6.47, NA, CABR, inv.nr. 73286 p.14.

³⁰⁸ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 9.

Buchenwald. Een klein jaar later, het was inmiddels januari 1942, werd hij naar Amersfoort gestuurd, waar hij direct een baantje kreeg als blokoudste. In de loop van de veertien maanden die hij in Amersfoort doorbracht zou hij deze functie in verschillende barakken vervullen. Nadat hij in maart 1943 samen met de laatste gevangenen naar Vught werd gebracht kreeg hij vrij snel een functie op de *Poststelle*.³⁰⁹

Daar kwam Greeven een goede bekende tegen: Jan Hurkmans. Ook hij was een oud-gevangene uit Amersfoort die daar belangrijke posten had vervuld. Hurkmans was in juni 1941 door de SD gearresteerd, wegens zijn voormalig lidmaatschap van de Communistische Partij Holland (CPH).³¹⁰ Hij werd naar concentratiekamp Schoorl gebracht en na korte tijd naar Amersfoort overgeplaatst. Daar wist hij zich in de loop van de tijd op te werken tot kampoudste.³¹¹

Ook in Vught wist Hurkmans zich vrijwel direct in de kijker te spelen en werd hij onder Lennertz als tweede kampoudste aangesteld. In de eerste periode hield hij zich echter op de achtergrond en bemoeide hij zich nauwelijks met het optreden van de Duitse kapo's. Volgens Maliepaard, die ook vanuit Amersfoort naar Vught was gekomen, was Hurkmans een 'handige intrigant' en hield hij zich expres gedeisd om eerst te zien hoe de verhoudingen zich in het kamp zich zouden ontwikkelen en dan vervolgens zijn positie te bepalen.³¹²

De Duitse kapo's hadden van deze paar Nederlanders dus niets te vrezen, maar toch vond er een machtsstrijd plaats. De kapo's uit Sachsenhausen en Mauthausen leverden namelijk strijd met elkaar, waarbij de vroegere politieke gevangenen uit Sachsenhausen zich superieur voelden ten aanzien van hun 'criminele' collega's uit Mauthausen. Hoewel het aantal kapo's uit Mauthausen groter was, slaagden de politieke gevangenen uit Sachsenhausen er uiteindelijk in de grootste macht in handen te krijgen. Dit lukte doordat ze vanaf het begin af aan al de meest vooraanstaande posities bezaten, zoals die van kampoudste en *Lagerschreiber*. Hierdoor hadden zij

---

³⁰⁹ J.B. Greeven, PV d.d. 15.7.46, NA, CABR, inv.nr. 69429.

³¹⁰ Hij was van 1929 tot 1931 lid. Hurkmans, PV d.d. 23.7.45, NA, CABR, inv.nr. 74680; De CPH veranderde in 1935 haar naam in Communistische Partij van Nederland (CPN).

³¹¹ Schoorl werd in 1939 opgericht als een legerkamp. De Duitsers veranderden dit tijdens de oorlog in het eerste internerings- en concentratiekamp op Nederlandse bodem. Het was een klein kamp waar verschillende groepen mensen gevangen hebben gezeten, onder wie joden, communisten en luchtmachtofficiëren. Eind 1941 werd het kamp gesloten en werden de meeste gevangenen naar Amersfoort overgebracht.

³¹² Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IV p. 2.

invloed op wie er aangesteld werd voor andere belangrijke functies, zoals de kapo van het Revier en de blokoudsten, waardoor zij hun macht konden verstevigen.

De kapo's kregen van de SS relatief veel vrijheid, zodat ze de eerste maanden in grote mate hun gang konden gaan. De SS was druk met de opbouw van de organisatie en inrichting van het nieuwe kamp en de kapo's hadden de gevangenen goed onder duim, dus reden tot ingrijpen was er niet. Lennertz en Jacob Laack, de Lagerschreiber, waren volgens Piet Maliepaard de eerste maanden dan ook haast onaantastbaar.³¹³

Uiteindelijk waren de gevangenen verdeeld over het gemiddelde gedrag van de kapo's. Een deel van hen beschouwde ze zonder meer als 'beroepsmisdadigers', die 'de beul over de Nederlandse gevangenen' speelden.³¹⁴ Politiek gevangene Willem van de Poll noemde hen 'de walgelijkste wezens' en schreef over hen: 'De kapo's en Blockoudsten waaraan we ondergeschikt waren, vertegenwoordigden de meest inferieure typen uit het Duitse volk.'³¹⁵ Anderen hadden meer oog voor het feit dat de Duitse kapo's zelf ook het een en ander meegemaakt hadden. Zo schreef A. Creveld na de bevrijding:

Hoewel veel kapo's SS-handlangers zijn geworden, mag men hen m.i. niet al te hard vallen. Een ieder die het voorrecht (...) heeft gehad, enige tijd in een K.L. te hebben doorgebracht zal mij begrijpen. Vergeet niet, velen hunner zaten 10 jaar en langer.³¹⁶

Daarnaast meende een aantal gevangenen dat bij sommige kapo's het harde optreden deels toneel was om de SS op afstand te houden. Friedrich Steiner, die ondanks zijn joodse achtergrond vanaf 13 januari 1943 als Schutzhaftgevangene wegens Judenbegünstigung in het kamp zat, schreef daarover: 'Als de SS in de buurt was, begonnen zij te razen en te tieren, niet alleen om zelf in een goed blaadje te komen, maar in het belang van de gevangenen.' Want, zo had hij geconstateerd: 'Als de Capo's dan begonnen te schelden en met stokken te dreigen, was het resultaat dat de

---

³¹³ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band II p. 4; De Lagerschreiber stond in de hiërarchie direct onder de kampoudeste. Hij moest het aantal gevangenen bijhouden en daarvan melding doen bij de Rapportführer.

³¹⁴ C. Vergeer, Rapport, Niod, 250g, inv.nr. 765 p. 1.

³¹⁵ W. van de Poll, 'Herinneringen aan mijn gevangenschap', Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 16.

³¹⁶ A. Creveld, 'Vughtse impressies', NMKV, Ordner Namen gevangenen Vught, C t/m E.

SS tevreden (...) doorliep zonder zich verder met de gevangenen te bemoeien.³¹⁷ Hiertegenover stond echter ook een groot aantal kapo's waarbij van toneelspelen geen sprake was.

Ook studentengijzelaar Cleveringa beschreef hoe hij van een afstand zag dat de gevangenen geschopt en geslagen werden door Duitse kapo's, 'die dezelfde methodes van hun meesters hadden overgenomen òf wel uit zelfbehoud òf uit morele verwording door de langdurige gevangenschap'.³¹⁸ Het Studentenvoerwachter waar hij verbleef kende echter geen kapo's, noch liet Chmielewski zich daar ooit zien. Hij en zijn lotgenoten verdienden als represaillegijzelaars een andere behandeling en de levensomstandigheden waren voor hen dan ook geheel anders.

Studentenvoerwachter

De ingebruikname van kamp Vught voor de opsluiting van represaillegijzelaars vond plaats op 6 februari 1943. De avond ervoor had Rauter een bericht naar Himmler gestuurd, waarin hij hem mededeelde dat er een aanslag was gepleegd op Hendrik Alexander Seyffardt, de Befehlshaber van het Vrijwilligerslegioen.³¹⁹ Hij schreef dat er twee jonge mensen bij de generaal hadden aangebeld en hem vroegen of hij Hendrik Seyffardt was, wat hij bevestigend beantwoordde. Vervolgens schoten de twee hem met een pistool in de borst. Seyffardt was zwaargewond, maar kon nog wel uitbrengen dat de aanslag gepleegd was door 'studenten'.³²⁰ Dezelfde avond reageerde Himmler vanuit de *Wolfsschanze*, het hoofdkwartier van Hitler, op het bericht en beval Rauter om vijftig willekeurige gijzelaars te fusilleren. Na overleg tussen Rauter, *Reichskommissar* Arthur Seyss-Inquart en *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt, werd besloten dit vooralsnog niet te doen en de volgende dag verder te praten.³²¹

---

³¹⁷ Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 15-16.

³¹⁸ Anoniem, Niod, 244, inv.nr. 1399.2. Niet te verwarren met de Leidse hoogleraar R.P. Cleveringa die vanaf januari 1944 enige maanden als gijzelaar in het kamp vastzat.

³¹⁹ Seyffardt had een militaire loopbaan binnen de krijgsmacht achter de rug en was sinds 1934 met pensioen. Sindsdien had hij veelvuldig en openlijk blij gegeven van anticommunistische en pro-Duitse gevoelens. Hij was onder meer verbonden aan het autoritaire Verbond voor Nationaal Herstel, dat pleitte voor een krachtig gezag en zich keerde tegen partijpolitiek. Ook schreef hij artikelen voor *Volk en Vaderland*, het weekblad van de NSB. Begin juli 1941 werd hij commandant van het Nederlandse Vrijwilligerslegioen van de Waffen-SS. Hij voerde niet daadwerkelijk het bevel, daar was hij met zijn zeventig jaar te oud voor, maar hij was voornamelijk bedoeld als boegbeeld voor de Duitse wervingspropaganda.

³²⁰ Tagesmeldung nr. 31/43, BArch, NS 19, 3309.

³²¹ Cohen en Van Eck, *Het proces Rauter* 92-94.

Voordat de besprekingen de volgende morgen werden vervolgd, werden zeshonderd studenten uit Wageningen, Amsterdam en Delft opgepakt als represaillemaatregel. Dit gebeurde tijdens de colleges op zaterdagochtend. De *Ordnungspolizei* (Orpo) zette verschillende universiteiten en hogescholen af, onderbrak de colleges en arresteerde de verbouwde studenten, die direct daarna naar kamp Vught gebracht werden.³²²

Terwijl Seyffardt de nacht redelijk doorstaan had en de artsen tevreden waren over zijn gezondheidstoestand, werd er op het kantoor van Rauter door onder meer Seyss-Inquart, Schmidt, Harster en Heinrich Lankenau, de bevelhebber van de Orpo, overleg gepleegd over de te nemen maatregelen. Later werd ook Cornelis van Geelkerken, de plaatsvervangend leider van de NSB, bij de besprekingen betrokken.³²³ Hij kreeg de opdracht aan zijn leider, Anton Mussert, mee te delen dat er vijftig gijzelaars gefusilleerd zouden worden en daarnaast ook nog eens vijfduizend studenten opgepakt zouden worden en naar kamp Vught gebracht.

Van Geelkerken protesteerde echter tegen de fusillades omdat, zo verwoordde Rauter tijdens zijn proces: 'Die Geisellerschiessungen wegen eines NSB-ers sich politisch immer wieder gegen die NSB auswirken.' Daarbij zou het oppakken van vijfduizend represaille-gijzelaars waarschijnlijk een veel groter afschrikwekkend effect hebben, meende Van Geelkerken.³²⁴ Rauter bracht daar tegenin dat Seyffardt geen NSB'er was, maar een overtuigd 'Germanisch-denkender Mensch'.³²⁵ Toch bleken de aanwezigen wel gevoelig voor de woorden van Van Geelkerken, want uiteindelijk werd besloten geen gijzelaars te fusilleren en het bij het oppakken van de studenten en *Plutokratensöhnen*, oftewel rijkeluijszontjes, te laten.³²⁶

Het was de bedoeling dat de studenten voor 'harder Arbeit ins Reich herangezogen' zouden worden, om in het kader van de arbeidsinzet van Fritz Sauckel, *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*, te helpen bij het puinruimen en het herstellen van straten in de Duitse steden.³²⁷ Nationaalsocialistische burgemeesters uit de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht werd verzocht namenlijsten op te

---

³²² F.W. Blasé, 'Studenten onder de bezetting', Niod, 250g, inv.nr. 542 p. 1.

³²³ Telexbericht van Rauter aan Himmler d.d. 6.2.43, BArch, NS, 3309; Cohen en Van Eck, *Het proces Rauter* 89-91.

³²⁴ *Ibidem*, 91.

³²⁵ Telex van Rauter aan Himmler d.d. 8.2.43, BArch, NS 19, 3309; Volgens Rauter was het ook Seyffardts wens geweest dat, mocht hij komen te overlijden, de NSB niet een te prominente rol zou opeisen bij zijn begrafenis.

³²⁶ Telexbericht van Rauter aan Himmler d.d. 6.2.43, BArch, NS 19, 3309.

³²⁷ *Ibidem*.

stellen omdat in deze gebieden het verzet onder de bevolking het grootst was. Dit alles werd in de loop van de zaterdag besloten, toen nog onduidelijk was hoe het met Seyffardt zou aflopen. Aan het begin van de avond volgde echter het bericht dat hij aan een plotselinge embolie was overleden.³²⁸

De represaillemaatregel mocht zich dan richten op studenten, in werkelijkheid was de aanslag niet door studenten gepleegd maar door twee jonge mannen die behoorden tot de verzetsgroep CS-6 van Corellistraat 6 in Amsterdam.³²⁹ De aanslag op Seyffardt was de eerste liquidatie van de verzetsgroep en werd gepleegd door de 24-jarige Jan Verleun en de 19-jarige Leo Frijda.³³⁰

Maandag 8 en dinsdag 9 februari vonden de arrestaties van de studenten en Plutokratensöhne plaats. Het aantal van vijfduizend arrestanten werd hierbij niet gehaald. Op basis van de lijsten van de burgemeesters werden bijna twaalfhonderd jongeren opgepakt, wat het totale aantal represaillegijzelaars op achttienhonderd bracht. Dit waren niet alleen studenten en rijkeluiszontjes, want sommige burgemeesters maakten van de gelegenheid gebruik om hen onwelgevallige burgers op de lijst te zetten. Zo werd in Amersfoort de toen 23-jarige Martin Nefkens opgepakt, die op een makelaars- annex verzekeringskantoor werkte. Hij woonde naast de NSB-burgemeester, Jan Harloff, en draaide soms Engelse platen in het tuinhuis, dat tegen de tuin van de burgemeester aanlag. Voor Harloff was het opstellen van de lijst een mooie gelegenheid om Nefkens en zijn broer te laten oppakken.³³¹

De studenten werden met de trein naar het kamp gebracht. Student Cleveringa beschreef na de oorlog wat hun verwachtingen waren toen hij met honderden lotgenoten op weg was naar kamp Vught:

---

³²⁸ Telexbericht van Rauter aan Himmler d.d. 6.2.43, BArch, NS 19, 3309. Gelukkig, zo schreef Rauter, had hij nog wel de groeten van Himmler aan Seyffardt over kunnen brengen, waarvoor Seyffardt Himmler hartelijk had bedankt.

³²⁹ Corellistraat 6 in Amsterdam was de plaats waar de leden vaak samenkwamen. De groep was opgericht door twee broers Gideon en Jan Karel Boissevain en hield zich in eerste instantie voornamelijk bezig met sabotage maar later ook met het liquideren van collaborateurs.

³³⁰ Jan Verleun, geboren op 13 augustus 1919, was als 21-jarige bij de verzetsgroep betrokken geraakt. Op 4 november 1943 werd hij gearresteerd en 7 januari 1944 op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd. D. du Preez-Verleun en P. Wesselink, *Soldaat in verzet. De belofte die Jan Verleun het leven kostte* (Schoorl 2004) 13-24 349 en 360; Leo Frijda, was geboren op 1 augustus 1923 in Amsterdam en sloot zich in 1942 bij de verzetsgroep CS-6 aan. Omstreeks 20 augustus 1943 werd hij opgepakt en op 1 oktober 1943 gefusilleerd.

http://www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu/Dbase/Biografie_F/Leo_Herman_FRIJDA.html

(Geraadpleegd d.d. 11.11.09).

³³¹ Gesprek Martin Nefkens, d.d. 18.3.08.

In gedachten zagen wij ons zelve den volgenden dag al met ontbloot bovenlijf om 6 uur ochtendgymnastiek in de openlucht doen en daarna den ganschen dag zwaar grondwerk verrichten. Vele griezelverhalen, over concentratiekampen en hun commandanten mochten zich in een intense belangstelling verheugen.³³²

De ontvangst beantwoordde aan hun verwachtingen: op het station van Vught werden ze opgewacht door SS'ers die hen met veel geschreeuw en gezwaai van geweren verwelkomden. Vervolgens moesten ze, opgesteld in rijen van vijf, naar het kamp lopen. Het was een moeizame tocht vanwege de bagage en na een lange dag vol onzekerheid.

In het kamp aangekomen hoefden de studentengijzelaars geen bagage of kleding af te geven en ze kregen ook geen nummer. Ze werden direct verdeeld over meerdere barakken, waar ze luidkeels geïnstrueerd werden hoe ze zich dienden te gedragen. Op de vraag of ze het begrepen hadden moesten ze hard en eensluidend *Jawohl* roepen. Daarna was het tijd om naar bed te gaan. De volgende morgen bij het appèl, dat bij de eigen barakken plaatsvond en niet op het grote appèlterrein, maakten ze kennis met medelotgenoten die al vanaf zaterdag in het kamp zaten. Van hen kregen ze te horen dat ze niet hoefden te werken, dat men zich de hele dag kon vervelen en dat het eten wel meeviel.

Dit bleek inderdaad te kloppen. Na verloop van tijd kregen de studenten in de gaten dat de Duitse SS'ers die hen bewaakten de opdracht hadden gekregen hen fatsoenlijk te behandelen.³³³ '[De SS'ers] waren niet beroerd voor ons, moet ik zeggen', aldus Martin Nefkens. 'En klappen zijn er bij ons niet gevallen.'³³⁴ Ook andere gijzelaars meldden dat er van geweldgebruik geen sprake was. De bewaking bestond uitsluitend uit Duitse SS'ers waarvan met name de al wat oudere Oostenrijkse *SS-Oberscharführer* Beer, oftewel 'Opa', opviel.³³⁵ Hij werd omschreven als een schappelijke man, hoewel hij ook zijn buien kon hebben. Zo was hij volgens Cleveringa dom en vriendelijk en had hij een 'sauberkeitscomplex', dat hij de hele

---

³³² Anoniem, Niod, 244, 1399.1 p. 9.

³³³ F.W. de Wette, 'Studenten-gijzeling in Vught', Niod, 250g, inv.nr. 773 p. 2.

³³⁴ Gesprek Nefkens, d.d. 18.3.08.

³³⁵ Volgens Martin Nefkens was dit geen SS'er maar een Oostenrijkse Wehrmachtsoldaat.; Ook in het verhaal van Cleveringa wordt hij omschreven als 'een wat oudachtig wel vriendelijk uitziend militair Oberscharführer'. Anoniem, Niod, 244, 1399.1 p. 20.

dag wilde uiten.³³⁶ Maar hij was wel mild bij de controle van de pakketten en gaf zelfs clandestiene brieven die hij uit pakketten haalde terug.³³⁷ Ook Tjitze Plantinga, een 24-jarige student werktuigbouwkunde, was mild over Opa, die, zo vertelde hij, toestond dat de studenten een gekostumeerde estafettewedstrijd hielden.³³⁸

Zo'n estafette was een van de vele dingen die de gijzelaars verzonnen om de dag door te komen. Zo werd er gelezen, geschaakt, en gebridged, werden er veel discussies gehouden, cabaretavonden georganiseerd en verschillende kampkranten opgericht, waaronder *De IJzeren Heer*. Ook presenteerde de BBC (Barakken Berichten Centrale) in de barak van gijzelaar H. Wagenvoort iedere avond een 'uitzending' met informatie uit brieven, kranten en gesprekken met SS'ers en organiseerden sportleiders iedere morgen de ochtendgymnastiek.³³⁹

De materiële omstandigheden waren voor de studentengijzelaars redelijk. Het was direct toegestaan om pakketten te ontvangen en omdat de universiteiten en hogescholen, en daarmee de ouders, snel op de hoogte waren van de bestemming van hun kinderen, kwam de toevoer snel op gang. Verder hadden ze, doordat ze niet hoefden te werken, alle tijd om hout te verzamelen voor de kachel en een aantal medische studenten hield zich bezig met het opzetten van een soort ziekenbarak.

Belangrijk voor de mentale staat van de gijzelaars was dat er vanaf het begin af aan studenten werden vrijgelaten. Aanvankelijk ging het hierbij vooral om kleine groepen die hun vrijlating te danken hadden aan de inspanningen van familie en vrienden. Maar kort daarop gingen ook grotere groepen naar huis. Zo waren zaterdag 13 februari al zevenhonderd studenten vrijgelaten.³⁴⁰ Dit gaf de achterblijvers hoop. Zo noteerde C. Bakker, een 22-jarige Leidse student, op zaterdag 13 februari: '10 man naar huis! Stemming hoopvol!'³⁴¹ De angst naar Duitsland gezonden te worden leek ongegrond en vrijlating zou niet lang meer duren, verwachtte men. Inderdaad werden in de loop van de maanden maart en april telkens weer kleinere en grotere groepen

---

³³⁶ Ibidem, p. 85.

³³⁷ Ibidem.

³³⁸ T.F. Plantinga, *Dagboekantekeningen*, NMKV, Collectie T.F. Plantinga (2092), inv.nr. 2226.

³³⁹ H. Wagenvoort, *Verslag*, NMKV, Ordner 5a.

³⁴⁰ Bakker, *Dagboek*, Niod, 244, inv.nr. 1270 p. 1; Op donderdag 11 februari mochten bijvoorbeeld veel Delftse studenten naar huis; Zie ook: L. Brakel, *Verslag*, NMKV, Ordner Namen gevangenen Vught, Bl t/m Bij p. 6.

³⁴¹ Bakker, *Dagboek*, Niod, 244, inv.nr. 1270 p. 1.

gijzelaars vrijgelaten.³⁴² Toch werd op 20 april, Hitlers verjaardag, alsnog een groep van 150 gijzelaars naar Duitsland gezonden.³⁴³

Uit de verslagen van de oud-studentengijzelaars is te merken dat ze een andere achtergrond hadden dan de ‘gewone’ gevangenen. Ze voelden zich als welgestelde en intelligente jongemannen verheven boven de Duitsers en hun onbeschaafde manieren. Zo kon de auteur van het boekje *Administratie en intimidatie*, die schreef onder het pseudoniem ‘S.T.U. Dent’, zich niet voorstellen dat de Duitsers hen lang zouden vasthouden. ‘Je voelt je belangrijk in de maatschappij, denkt, dat je iets betekent, of zult gaan betekenen’ en langdurige opsluiting zonder aanleiding paste niet in dit beeld. Uiteindelijk haalde de realiteit hem in en realiseerde hij zich dat hij zich nog zo belangrijk kon voelen, maar dat hij ‘niets, maar dan ook helemaal niets (...) inte brengen [had]’. Voordat je het in de gaten had was je ‘nog minder dan een nummer’.³⁴⁴

Maar de meeste jongens behielden, gestimuleerd door de omstandigheden, dat gevoel van superioriteit gedurende hun gehele gevangenschap. Het in stand houden van een beschaafde houding en voorkomend gedrag jegens elkaar was iets wat veel gijzelaars heel belangrijk vonden. Verschil van opvattingen mondde niet uit in ruzies, maar werd besproken en er werd dan naar een nette oplossing gezocht. Nefkens herinnerde zich bijvoorbeeld dat er de eerste nacht wrijving ontstond doordat sommigen het raam open wilden en anderen het raam dicht. Uiteindelijk werd na goed overleg besloten dat degenen die het warm hadden aan de raamkant zouden gaan liggen en de koukleumen in het midden.³⁴⁵

Daarbij bleven ze als groep bij elkaar in aparte barakken en konden daardoor de cultuur in stand houden die ze als studenten onderling gewend waren. Zo werden er in verschillende barakken besturen opgericht die de orde in de barak bewaarden en vergaderingen belegd als er zaken waren waarover een standpunt bepaald moest

---

³⁴² In de dagboek aantekeningen van Bakker is het aantal gijzelaars in het Studentenvoer en daarmee de vrijlatingen voor een gedeelte te volgen. Zaterdag 13.2.13 nog 1100 studenten; 20.2.43 nog 1031; 27.2.43 nog 847; 15.3.43 werden 250 Utrechtse en Amsterdamse studenten vrijgelaten; Op 24.3.43 mocht iedereen geboren na 19.3.22 naar huis, in totaal 274 personen; Op 1.4.43 waren er nog 209 man over. Bakker, Dagboek, Niod, 244, inv.nr. 1270 p. 1-8.

³⁴³ Onder wie Martin Nefkens en Tjitze Plantinga. Ze werden onder meer tewerkgesteld in een vliegtuig- en een locomotievenfabriek en uiteindelijk in een augurkenfabriek. Voor Plantinga zou het nog meer dan een jaar duren voordat hij weer naar Nederland terug kon keren. Nefkens lukte het, met behulp van zijn baas, om eind december met verlof naar Nederland te komen om met zijn verloofde te trouwen. Terug in Nederland slaagde hij erin om aan terugzending naar Duitsland te ontkomen.

³⁴⁴ Dent, *Administratie en intimidatie* 24. Dit moet figuurlijk worden opgevat, want de studentengijzelaars kregen geen nummer. Gesprek Nefkens, d.d. 18.3.08.

³⁴⁵ Gesprek Nefkens, d.d. 18.3.08.

worden. Een aanleiding voor intensief overleg vormden bijvoorbeeld de berichten, die half maart in de krant verschenen, dat alle studenten een verklaring van loyaliteit aan de Duitsers zouden moeten tekenen. Dit leidde tot verhitte discussies wat men zou moeten doen als de Duitse kampleiding het tekenen van de verklaring zou verbinden aan eventuele vrijlating.

Uit de verhalen spreekt het idealisme en de hoge morele standaard van de jonge studenten. Zo werd alleen al het meeroepen van het Jawohl door sommigen opgevat als een teken van slapheid, ‘te bang om kerels te zijn’.³⁴⁶ Tegelijkertijd lijken sommige terugblikken wel heel sterk gekleurd door kennis achteraf, toen was gebleken dat het inderdaad allemaal goed was afgelopen. Bijvoorbeeld wanneer Cleveringa schreef dat men bij aankomst ‘onwillekeurig moest (...) lachen’ om het gedrag van de SS’ers, dat hij bestempelde als een ‘kinderlijke bevrediging van hun minderwaardigheidscomplexen’.³⁴⁷ Of wanneer F.W. Blase in 1946 verhaalde dat tijdens de gesprekken over de keuze tussen ‘vrijwillig’ werken in Duitsland of opgesloten zitten in een strafkamp, men besloot om voor het laatste te kiezen.

Andere auteurs hadden meer aandacht voor het feit dat de eerste tijd zeker wel spannend was, toen nog onduidelijk was wat de Duitsers verder met hen van plan waren.³⁴⁸ Want uiteraard waren de gijzelaars niet allemaal heldhaftige burgers die zich niet door de Duitsers bang lieten maken. Zo schreef ‘S.T.U. Dent’ dat het hele Duitse systeem berustte op intimidatie en administratie en dat wie zich door die combinatie liet beïnvloeden, er hopeloos slachtoffer van werd. Maar ‘zelfs als je de voosheid ervan inziet, [was het] dikwijls moeilijk je aan de invloed ervan te onttrekken’.³⁴⁹

Een groep gevangenen in het kamp die in de overtreffende trap slachtoffer werd van de Duitse administratie, intimidatie en misleiding werd gevormd door de joodse burgers die in het Judenauffangslager werden opgesloten. Zij werden onder valse voorwendselen naar Vught gebracht en waar de studenten konden hopen op een spoedige vrijlating, zagen de joodse gevangenen zich geconfronteerd met loze beloften en sombere toekomstverwachtingen.

---

³⁴⁶ Dent, *Administratie en intimidatie* 14.

³⁴⁷ Anoniem, Niod, 244, 1399.1 p. 13-14.

³⁴⁸ De Wette, ‘Studenten-gijzeling in Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 773 p. 1.

³⁴⁹ Dent, *Administratie en intimidatie* 22.

Een barre tocht naar een onzekere toekomst

Het joodse kamp werd op 16 januari 1943 in gebruik genomen met de komst van een groep van 450 mannen, vrouwen en kinderen uit Amsterdam.³⁵⁰ Anna Verduin-Vijevano, de vrouw van een succesvolle hoedenfabrikant die met haar man en twee kinderen naar Vught gebracht werd, vertelde na de oorlog:

's Avonds gingen wij allen in trams naar het Centraal Station en vandaar vertrokken wij per trein naar Vught. Bij aankomst bleek dat er een transport "Schwerverbrecher" was verwacht; er stonden aan beide kanten lange rijen SS-ers met de bajonetten op ons gericht en wij werden als zware misdadigers behandeld, gelukkig alleen maar gedurende het eerste gedeelte van de tocht, want toen kreeg de commandant het bericht, dat wij "maar" Joden waren, en de wapens verdwenen.³⁵¹

Desondanks bleef het een zware, moeizame tocht in het donker, vertelde Lotty Huffener-Veffler 65 jaar later. Ze was diamantsnijdster en 22 toen ze in januari met haar ouders en zusje naar het kamp moest. 'Het was zo'n verschrikkelijke weg, want je had allemaal bagage bij je. (...) Veel oude mensen en mensen met baby'tjes. Het was een marteling die weg.'³⁵² Wel was er sprake van een grote hulpvaardigheid onder de mensen, herinnerde ze zich. 'Mijn vader had twee baby'tjes op zijn arm en mijn zus liep met een koffer van iemand anders. (...) Iedereen was natuurlijk... ja. Je hielp elkaar allemaal.'³⁵³

Ook Ernst Verduin, de zoon van Annie Verduin-Vijevano, die als vijftienjarige in kamp Vught kwam, herinnerde zich de aankomst in kamp Vught als een barre tocht:

---

³⁵⁰ Niod, 250g, Lijsten van joden die uit Amsterdam en andere steden zijn binnengebracht, 1943, inv.nr. 272, 16 januari 1943; De Joodse Raad noemde in een circulaire het aantal van 'plus minus 600' personen, maar dit was te hoog. Vgl.: Niod, 250g, inv.nr. 270, Circulaire van de Joodse Raad over het eerste transport uit de Joodse Schouwburg naar Kamp Vught, 16 januari 1943.

³⁵¹ A. Verduin-Vijevano, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 764 p. 1-2; Ook Arthur Lehmann, die vanaf november 1943 de leider van de joodse mannenafdeling was, beschreef na de oorlog hoe het eerste transport door zwaar bewapende SS'ers werd ontvangen omdat een ander transport werd verwacht. Op een gegeven moment stopte er echter een auto naast de stoet en hoorde Lehmann de officier die in de auto zat tegen de leider van de begeleidende SS'ers zeggen: 'Es ist ein Irrtum; das sind Sie garnicht. Lassen Sie die Leute langsam gehen und jede Viertelstunde 5 Minuten pausieren.' Eenmaal in het kamp aangekomen begreep Lehmann dat die officier kampcommandant Chmielewski was geweest. A. Lehmann, 'Das Lager Vught (16.1.43 – 20.3.1944)', Yad Vashem, 0.2, Wiener Library collection of testimonies Londen, inv.nr. 448 p. 5.

³⁵² Gesprek met Lotty Huffener-Veffler, d.d. 14.1.08.

³⁵³ Ibidem.

Dit was het eerste gemengde transport, met kinderen, oude mensen en van alles. Moesten het stuk lopen van het station naar het kamp, dat is ongeveer 6 kilometer. Glad, sneeuw, ijs, koud. (...) Opgejaagd...met bagage. (...) wij hadden alleen maar een rugzak en verder niks. Maar er waren een heleboel mensen met tassen, met dozen, oude koffers, nou ja, ellende, vreselijk. In het kamp aangekomen, was het meteen: mannen die kant met jongens (...) bij de vader. En vrouwen en meisjes en kleine kinderen: andere kant.³⁵⁴

Het eerste transport bestond voornamelijk uit mensen met een zogenaamde *Rüstungssperre*, dat wil zeggen tot op wederroep vrijgestelden op grond van werk voor de Wehrmacht. De daaropvolgende transporten waren voor een belangrijk deel samengesteld uit naaisters, bontwerkers en mensen die in de diamantindustrie werkzaam waren, kortom beroepen die aansloten bij de industrieën die in kamp Vught gevestigd zouden worden. Verder bestonden ze uit mensen met zogeheten Joodse Raadsperren en in april 1943 kwamen daar joodse inwoners uit alle provincies, de inwoners van de stad Amsterdam uitgezonderd, bij.³⁵⁵ In een verordening van eind maart 1943 kondigde het Duitse bezettingsbestuur aan dat alle ‘gezonde en valide joden’ uit de provincies tot uiterlijk 10 april 1943, 12 uur de tijd hadden om zich naar kamp Vught te begeven.³⁵⁶ Dit zorgde voor een toestroom van circa 2500 joodse personen.³⁵⁷ De sociaal-economische achtergrond van de getransporteerden liep zeer uiteen. Er waren veel handwerkers, zoals diamantbewerkers en naaisters uit de Amsterdamse ‘jodenbuurt’, maar ook studenten, academici en industriëlen.

---

³⁵⁴ Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08.

³⁵⁵ Sperrren voor mensen die werkzaam waren voor de Joodse Raad. De eerste periode bezat circa 60 tot 70 procent van de joodse gevangenen in kamp Vught geen sperr tegen 30 to 40 procent gesperrden. Ongesperrden werden eerder doorgestuurd, waardoor de verhouding in de herfst van 1943 precies andersom was. Wekelijkse meldingen van de Kommandantur aan de Befehlshaber der Sicherheitsdienst und des SD over het aantal joden in kamp Vught, 31 maart 1943 – 24 maart 1944, Niod, 250g, inv.nr. 19.

³⁵⁶ Van den Eijnde e.a. (red.) *Brieven van Fanny Philips* 49; Veel joodse gezinnen, onder meer afkomstig uit Zaandam, Bussum, diverse kuststeden en de provincie Zeeland, hadden in het eerste half jaar van 1942 al gedwongen naar Amsterdam moeten verhuizen, zoals de familie Verduin. Zij hadden hun riante woning in Bussum achter moeten laten om zich in een kleine flat in Amsterdam te vestigen. Gesprek Verduin, d.d. 16.04.2008.

³⁵⁷ Op 3 april 1943 bevonden zich in kamp Vught 4513 joodse mannen, vrouwen en kinderen. Op 16 april waren dat er 7041. In de tussentijd was er geen transport vertrokken. Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD d.d. 3.4.43 en 16.4.43, Niod, 250g, inv.nr. 19.

Het joodse kamp groeide snel. Op 3 april 1943, dus tweeënhalve maand na het eerste transport, was het aantal al vertienvoudigd tot 4513 mensen.³⁵⁸ En weer zes weken later was dit aantal bijna verdubbeld tot ruim 8000 geïnterneerden. Daarna overtrof de grootte van de uitgaande transporten die van de inkomende en daalde het aantal gevangenen alleen nog maar.³⁵⁹

De verwachtingen van de mensen die naar kamp Vught gebracht werden liepen sterk uiteen. Sommigen verwachtten dat het daar beter zou zijn dan in Westerbork, onder wie Klaartje de Zwarte-Walvisch. Zij had, mede op aanraden van de doktoren in de Joodse Schouwburg, haar best gedaan om naar Vught te komen, omdat zij last had van een slokdarmkramp en de omstandigheden in Vught beter zouden zijn. In haar dagboek schreef ze: ‘Vught werd in Amsterdam zo opgehemeld en alles werd ons zo mooi voorgespiegeld dat het werkelijk een voorrecht heette daarheen te mogen gaan.’³⁶⁰ Eenmaal in Vught aangekomen wachtte haar een bittere teleurstelling:

Wie beschrijft onze schrik en angst toen we, aangekomen bij het kamp, tot de ontdekking kwamen dat we voor de gek gehouden waren en het kamp wel degelijk een concentratiekamp bleek te zijn. Zo mooi was alles ons in Amsterdam voorgespiegeld en zo werden we ontvangen. Wat een ontgoocheling. Wat een hel.³⁶¹

Voor anderen viel de aankomst in het kamp juist mee. Zoals voor Isaac de Leeuw, die 22 was toen hij vanuit Westerbork naar kamp Vught gestuurd werd, omdat hij daar als bontwerker aan de slag moest. Hij zag enorm tegen de verhuizing op, alhoewel de commandant van Westerbork, Albert Gemmeker, hem en zijn transportgenoten enthousiast had gefeliciteerd met het feit dat ze naar kamp Vught mochten. ‘Ik dacht: “Vught, dat is een concentratiekamp en ik geloof niet, dat men ons om ons werk zou ontzien. Een concentratiekamp betekent: met één hand slaan en met de andere hand

---

³⁵⁸ Dit waren 1542 mannen, 2021 vrouwen en 950 kinderen. Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD d.d. 3.4.43, Niod, 250g, inv.nr. 19.

³⁵⁹ Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD, Niod, 250g, inv.nr. 19; In totaal kwamen er 41 transporten met joodse burgers in Vught aan. Het zwaartepunt van de inkomende transporten lag in de eerste maanden. Eind mei 1943 was drie kwart van de transporten al gearriveerd. Het laatste inkomende transport vond plaats op 20 augustus 1943. Lijsten van joden die uit Amsterdam en andere steden zijn binnengebracht, 1943, Niod, 250g, inv.nr. 272-309.

³⁶⁰ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 36.

³⁶¹ *Ibidem*, 45.

aaien.³⁶² Maar het viel hem allemaal erg mee. Hij was onder de indruk van het prachtige Vughtse landschap en vond dat het kamp een vriendelijke indruk maakte. Daarbij gedroeg de SS zich niet zo hardvochtig als hij verwacht had. ‘Ze moesten geen last van ons hebben, dat was de enige order en verder was het een beschaafde, vrijgevochten bende.’³⁶³

De Leeuw was in eerste instantie dus gerustgesteld en dit was precies wat de Duitsers beoogden. Zij presenteerden kamp Vught als een *Auffangslager*, waar men de rest van de oorlog zou moeten werken, maar waardoor men wel in Nederland zou mogen blijven. Tijdens een onderhoud van Aus der Fünten met de leiders van de Joodse Raad, Abraham Asscher en David Cohen, en de leider van de *Expositur*, Dr. Edwin Sluzker, deelde hij hen mee ‘dat het [kamp Vught] een groot arbeidskamp zal worden’.³⁶⁴ Enkele weken later werd nog dit nog eens bevestigd:

Degenen, die naar Vught gaan zullen daar blijven. Daar zal een groote industrie worden opgebouwd (...). In Westerbork zal een *Auffangslager* zijn voor zieken en niet *Arbeitsfähigen*. Dit wordt een groot lazaret, terwijl Vught een groot arbeidslager wordt.³⁶⁵

Om de illusie van een permanent *Judenauffangslager* in stand te houden, verschilde de opzet van het joodse kamp op drie belangrijke punten van het *Schutzhaftlager*. Allereerst werden de mensen in het joodse kamp geen gevangenen genoemd maar *Zivilinternierten*. Dit was meer dan alleen een verschil in terminologie. Het betekende dat de joodse burgers hun bagage mochten houden, geen gevangenenkleding hoefden te dragen en hun haar mochten behouden. Ook werden ze niet ingezet bij het afbouwen van het kamp, zoals de *Schutzhäftlingen*.

Dit zorgde bij sommige *Schutzhaftgevangenen* voor irritatie en misnoegen. Politiek gevangene Willem Alderding merkte na de oorlog verontwaardigd op dat de joden wel geslagen werden, maar dat zij, als *Schutzhaftgevangenen*, veel meer te

---

³⁶² I. de Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 28.

³⁶³ Ibidem, 29.

³⁶⁴ Verslagen van (en notities inzake) besprekingen van de voorzitters van de Joodsche Raad met Duitse autoriteiten (Nederlandse en Duitse tekst). Hierbij enkele agenda's, alsmede ter kennis van de voorzitters gebrachte verslagen van besprekingen, april 1941 - september 1943, d.d. 28.01.43, Niod, Joodsche Raad voor Amsterdam (182), inv.nr. 1d; De *Expositur* was het kantoor van de Joodse Raad voor Amsterdam dat de schakel vormde tussen de Raad en de *Zentralstelle*.

³⁶⁵ Verslagen van de Joodsche Raad d.d. 26.2.43, Niod, 182, inv.nr. 1d.

verduren kregen. De joden hadden het heus niet zo slecht in het begin, meende hij. Zij kregen elke vrijdag schone kleren en de Joodse Raad zorgde ook nog eens voor extra kleding en eten. ‘Ook de vrouwen hadden het best, die liepen de hele dag maar wat rond (...) in haar eigen kleren, dikke bontjassen en wollen jurken.’ Bovendien, zo schreef hij, hadden ‘de dames (...) driemaal per dag een andere jurk aan!’³⁶⁶

Een tweede verschil tussen het Schutzhaftlager en het joodse kamp was dat de opbouw en organisatie van het kamp de eerste periode vrijwel geheel aan de geïnterneerden zelf werd over gelaten. Ten derde werden in het kamp daadwerkelijk een aantal industrieën opgezet, waarin de joodse geïnterneerden aan het werk gezet werden.

De gevangenenleiding in het Judenauffangslager: Managen zonder macht

‘Wir zogen kurz vor Mittag in das Lager ein’, schreef de Duits joodse immigrant Arthur Lehmann die op 16 januari aankwam:

Alles war menschenleer, viele Gebaeude erst halbfertig. (...) Wir Maenner wurden weiter ins Lager, durch das Tor einer besonderen Drahtzaunversperrung, zum Block 22 gefuehrt und dort uns selbst ueberlassen³⁶⁷

Hetzelfde gold voor het vrouwenkamp. ‘De Duitsers bemoeiden zich in het begin helemaal niet met ons. Rapportführer Pannecke was de enige, die zich vertoonde. Aufseherinnen waren er nog niet’, schreef Annie Verduin-Vijevano.³⁶⁸

Kort na de aankomst hield de Duitse SS’er Menne Saathoff een toespraak waarin hij meedeelde dat men in het joodse kamp in principe zelf de organisatie in handen kreeg, maar dat wanneer de orde niet op een goede manier gehandhaafd werd men alsnog onder leiding van de SS en kapo’s zou komen te staan. Vervolgens werden door commandant Chmielewski drie Duitse joden aangesteld die vanuit de gevangenen de leiding over het joodse kamp kregen. Richard Süsskind werd

---

³⁶⁶ Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 6.

³⁶⁷ Lehmann, ‘Das Lager Vught’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 5.

³⁶⁸ Verduin-Vijevano, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 764 p. 5; De Rapportführer stond direct onder de Schutzhaftlagerführer. Hij fungeerde als schakel tussen Schutzhaftlagerführer en het kamp. Hij was onder meer belast met de dagelijkse Stärkemeldungen van de gevangenen, hij hield toezicht op het doorvoeren van straffen en had de leiding over de Schreibstube.

kampoudste, Arthur Lehmann werd belast met de interne administratie en Wilhelm (Willy) Dresel werd verantwoordelijk voor de appels.

De typering van commandant Chmielewski vanuit het joodse kamp was dezelfde als die van de Schutzhaftgevangenen: hij was ‘afgescheiden van zijn corruptheid, een nul, die van niets op de hoogte was en vrijwel alles aan zijn beampten overliet’.³⁶⁹ Een van de weinige voorbeelden van Chmielewski’s directe bemoeienis met het joodse kamp was een door hem afgekondigde inzamelingsactie om het kamp met bloemperken te verfraaien. Van een deel van het geld werden inderdaad bloemen gekocht, maar geruchten gingen dat ook een deel in zijn eigen zak verdwenen was.³⁷⁰

De ‘beampten’ aan wie hij alles overliet waren hoofdzakelijk zijn eerste en tweede *Lagerführer* Otto Reinecke en Franz Ettliger. Zij hadden in praktijk de leiding van het kamp in handen, maar ook zij drukten, zeker in de eerste periode, niet op uitgesproken wijze hun stempel op het kamp. Ettliger was naast Saathoff degene die in de eerste dagen namens de kampleiding orders doorgaf aan de gevangenenleiding en Isaac de Leeuw herinnerde zich dat Reinecke wel eens met de gevangenen voetbalde, waarbij hij soms gemeen speelde.³⁷¹ Zowel Ettliger als Reinecke bezochten nu en dan de cabaretavonden in het joodse kamp.

In het joodse kamp werden ook nauwelijks Duitse kapo’s ingezet. Er was een enkele kapo blokoudste, onder wie de beruchte Arthur Nowak, barakleider van barak 15, en Erich Beck was als kapo bij Philips aangesteld.³⁷² Ogenschijnlijk hielden de kapo’s zich in het joodse kamp wat meer in dan in het Schutzhaftlager, want het oordeel van de joodse geïnterneerden was gematigd.³⁷³ Max Koker, de zes jaar jongere broer van David, noemde de kapo’s ‘dragelijk’. ‘Ze zorgden natuurlijk wel dat ze in de ogen van de SS’ers hun werk goed deden, maar d’r waren een heleboel

---

³⁶⁹ D. Cohen, ‘Het kamp te Vught en de Joodse Raad’, Niod, 250g, inv.nr. 567 p. 3.

³⁷⁰ *Vught, poort van de hel!* 45; Brauner, PV d.d. 22.4.47, getuige K. Lennertz, NA, Commissie tot Opsporing van Oorlogsmisdadigers (COOM), inv.nr. 1288 p. 6; Van de Mortel, *Kamp Vught* 32.

³⁷¹ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 50.

³⁷² Arthur Nowak was volgens dokter Ies van der Hal een morfijnist en kon er flink op los slaan als hij geen morfine kreeg. I. van der Hal, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 616 p. 1; Ies de Leeuw noemde hem ‘een bijzonder kreng, een ploert’. De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 47.

³⁷³ Er waren ook negatievere geluiden te horen. Zo omschreef Joop Citroen, de kapo’s als grote, zwaar gebouwde kerels met enorme lichaamskracht, weinig verstand en een onbedwingbare lust om hun frustraties en sadistische neigingen bot te vieren op de ruggen van de gevangenen. Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 85.

van die kapo's die heel fatsoenlijk met ons omgingen.³⁷⁴ En de auteur van het boek *Vught, poort van de hel!* noemde de kapo's 'niet bepaald collegiaal' ten opzichte van hun medegevangenen, maar zij werden natuurlijk zelf op hun beurt ook weer door de SS mishandeld, dus hij kon wel enig begrip voor hun situatie opbrengen.³⁷⁵

Zowel in de mannen- als de vrouwenafdeling gingen de geïnterneerden zelf aan het werk om het Judenauffangslager op poten te zetten. Bij de vrouwen kreeg Annie Verduin-Vijevano de leiding samen met Vrouwtje Assou-Polak. Het leidinggeven viel Annie in eerste instantie niet makkelijk, zei ze na de oorlog. 'Je moest vreselijk schreeuwen en dat was ik helemaal niet gewend (...) au fond ben ik vreselijk verlegen. Maar (...) mijn netheidsdrang won het van mijn verlegenheid.'³⁷⁶ Na een maand of twee moesten Verduin-Vijevano en Assou-Polak plaats maken voor de Duits-joodse mevrouw Klafter. Zij bleven wel aan als haar helpsters.

Het opzetten van het kamp vergde veel van de leidinggevendenden en andere Funktionshäftlingen. Als er transporten binnenkwamen moesten er nieuwe barakleid(st)ers worden gekozen en slaappleatsen geregeld, evenals beddengoed en stromatrasen. Daarnaast moesten er verschillende administraties en voorzieningen opgericht worden, zoals barakadministraties, een appèlorganisatie en een ziekenhuis, waarbij men zelf verantwoordelijk was voor het verkrijgen van medicijnen en medische instrumenten.³⁷⁷ Verder werden er voor alles diensten opgericht, onder meer om het eten, de post en de pakketten op te halen en uit te delen en om de barakken schoon te houden.³⁷⁸

---

³⁷⁴ Gesprek Max Koker, d.d. 16.3.07; Er waren ook kapo's die uit zichzelf milder werden vanwege het feit dat er in het joodse kamp vrouwen en kinderen opgesloten zaten. Dit vertelde Kurt, een kleermaker uit Berlijn die al vijf jaar in kampen had doorgebracht, aan David Koker. Koker, *Dagboek* 107.

³⁷⁵ *Vught, poort van de hel!* 42; De auteur was getrouwd met een niet-joodse vrouw en in maart 1943 opgepakt en naar kamp Vught gestuurd. Daar bleef hij tot de zomer van 1943 tot hij werd vrijgelaten vanwege zijn status als gemengd gehuwde. Mede dankzij het feit dat hij zich na zijn vrijlating liet steriliseren, kon hij de rest van de oorlog in relatieve vrijheid in Nederland doorbrengen.

³⁷⁶ Verduin-Vijevano, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 764 p. 3; Zonder het van zijn vrouw te weten, nam in het mannenkamp Albert Verduin het voortouw in zijn barak, waardoor hij barakoudste werd. Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08.

³⁷⁷ In eerste instantie voornamelijk uit de voorraden die de mensen zelf van huis hadden meegenomen. Later werden die door de Joodse Raad opgestuurd, hoewel de hoeveelheden lange tijd onvoldoende bleven.

³⁷⁸ Verduin-Vijevano, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 764 p. 7-10; E. Susan, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 751 p. 3-4; Lehmann, 'Das Lager Vught', Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 7; Cohen, 'Het kamp te Vught', Niod, 250g, inv.nr. 567 p. 3-4.

Een van de grootste taken omvatte het werk op de Schreibstube. Daar werden in een cartotheek de gegevens van alle joodse geïnterneerden bijgehouden.³⁷⁹ Dit bleef niet beperkt tot de registratie van nieuwelingen, maar ook het bijhouden van de barakindeling. Omdat er regelmatig grootschalige verhuizingen plaatsvonden van de ene naar de andere barak was het bijhouden van de cartotheek veel werk. Verder moesten er dagelijks zogenoemde *Stärkemeldungen* opgesteld worden aan de Rapportführers en aan de keuken en was het hun taak om de sterfgevallen bij te houden. Van januari tot mei 1943 stierven er 116 mensen in het Auffangslager. De meeste doden vielen onder de jonge kinderen tot zeven jaar en de oudere mannen en vrouwen boven de zeventig. Deze groepen waren het meest kwetsbaar door de slechte voedselsituatie en de vele ziektes die in het kamp heersten.³⁸⁰ Ten slotte was de Schreibstube belast met het samenstellen van transportlijsten van uitgaande transporten. Voor een transport kreeg men de criteria door, bijvoorbeeld dat alle joodse mensen boven de zeventig jaar naar Westerbork moesten, en dan was het aan de Schreibstube om een lijst samen te stellen met alle mensen die daaraan voldeden.³⁸¹

Voor de ordehandhaving werd er in het mannen- en in het vrouwenkamp een Ordedienst (OD) opgericht. De belangrijkste taak was het bewaken van de toegang van het joodse kamp en dan met name de vrouwenafdeling. Doordat het contact tussen echtelieden beperkt was, deden vele mannen hun best met een smoesje het vrouwenkamp binnen te komen om even met hun vrouw te spreken. Bovendien moest de OD verhinderen dat ouders zonder toestemming het kinderkamp bezochten.³⁸² De Ordedienst werd ook ingezet bij de bewaking van het magazijn en de opslagplaats voor levensmiddelen.³⁸³

Een tweede taak van de OD was het begeleiden van binnenkomende en uitgaande transporten. De bewaking bij deze transporten bestond uit SS'ers, maar de Ordedienst zorgde onder andere voor afzettingen. Ook hielpen ze de mensen met het dragen van hun bagage en probeerden ze de nieuwkomers gerust te stellen over wat

---

³⁷⁹ In eerste instantie was er een centrale administratie voor zowel het mannen- als het vrouwenkamp, maar na verloop van tijd kregen de vrouwen een eigen Schreibstube, waarvan de Duitse Hertha Poppert Lagerschreiberin werd. V. Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 5.

³⁸⁰ Voûte, *Het feit van overleven verplicht* 9-10 en [24-25]; Notitie over de sterfte tussen 26 februari en 27 mei 1943, Niod, 250g, inv.nr. 1011.

³⁸¹ Lehmann, 'Das Lager Vught', Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 17.

³⁸² F. Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 2.

³⁸³ Lehmann, 'Das Lager Vught', Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 25.

hen in het kamp te wachten stond.³⁸⁴ Mensen die tot de Ordedienst behoorden, moesten een band dragen met de letter OD erop. De organisatie groeide geleidelijk met de toename van de joodse kampbevolking en de uitbreiding van het vrouwenkamp. In april 1943 bestond de Ordedienst uit meer dan tweehonderd mannen en vrouwen.³⁸⁵

Al met al waren enkele honderden gevangenen betrokken bij de organisatie van het kamp. Het aandeel Duitse joden was hierbij relatief hoog, zeker in de prominente functies. Alle belangrijke posities in zowel het mannen- als het vrouwenkamp, zoals kampouder, Lagerschreiber en OD-commandanten, werden bezet door Duitse vluchtelingen. Dit kwam overeen met het beleid van de kampleiding in andere kampen. Duitse gevangenen stonden hoger op de hiërarchische ladder dan andere nationaliteiten en daarbij was er sprake van een taalvoordeel.

De achtergrond van de Nederlandse Funktionshäftlingen was gemêleerd. Naast een groep bekenden van vóór het kamp die elkaar de bal toespeelden waren er mensen die opvielen doordat ze direct na aankomst in het kamp de handen uit de mouwen staken, zoals de ouders van Ernst Verduin. Hierdoor was ook de sociaal-economische achtergrond van de Funktionshäftlingen gemengd.

Net als de kapo's genoten de joodse Funktionshäftlingen bepaalde voordelen. Deze privileges maakten het hebben van een functie aan de ene kant aantrekkelijk, maar er was ook een keerzijde. De veertigjarige Duitse vluchteling Kurt Josephson vertelde dat hij als blokhoofd alleen verantwoordelijk was voor de dagelijkse regelmaat van opstaan en naar bed gaan en de reinheid van de barak. Verder had hij niets te doen.³⁸⁶ Een rustig baantje, maar niet zonder gevaar. Want de appels moesten wel kloppen en dat lukte niet altijd, waardoor hij verschillende keren gestraft werd. Uiteindelijk leverde zijn baantje hem zoveel spanning op dat hij niet langer blokoudste wilde zijn.³⁸⁷

Ook was de SS over het algemeen bereid bij de Funktionshäftlingen meer door de vingers te zien, zolang het geen grote overtredingen waren en hun gezag niet ondermijnd werd. Zo herinnerde Ernst Verduin zich hoe het voor zijn familie relatief makkelijk was om elkaar in het kamp te spreken. Makkelijker dan voor 'gewone'

---

³⁸⁴ M. Englander, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 589 p. 3; Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 6; J. Rood, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 720 p. 3.

³⁸⁵ Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 3.

³⁸⁶ K. Josephson, Afschrift verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 635 p. 2.

³⁸⁷ Ibidem, 1.

gevangenen.³⁸⁸ De SS'ers bleven echter onvoorspelbaar, wat de ene keer oogluikend werd toegestaan kon de volgende keer een doodzonde blijken te zijn. Ten slotte waren Funktionshäftlingen enigszins beschermd tegen transport. Maar tegelijkertijd stonden ze door hun functie meer op de voorgrond waardoor ze juist meer kans liepen op transport te worden gestuurd, wanneer ze hun functie niet naar tevredenheid van de kampleiding uitvoerden.³⁸⁹

Balancerend op een dunne lijn tussen de SS en hun medegeïnterneerden, waren sommige Funktionshäftlingen voornamelijk bezig de bevelen van de SS zo goed mogelijk op te volgen en hen zo geen reden tot ontevredenheid te geven, onder meer door de prioriteiten van de SS tot eigen prioriteiten te maken. Zo schreef de auteur van *Vught, poort van de hel!*: ‘Door de appèlkoorts waren echter niet alleen de Duitse militairen, maar langzamerhand ook de Joodsche barak- en arbeidsleiders hevig besmet geworden.’³⁹⁰ Ook probeerden enkelen een wit voetje bij de SS te halen door zich extra uit te sloven of hen te paaien met extraatjes. Zo werd een kok de ‘minister van Waterstaat’ genoemd werd, omdat hij al het vlees aan de SS gaf en de gevangenen waterige soep serveerde.³⁹¹

Maar niet alle Funktionshäftlingen gedroegen zich zo. Er waren er ook die zich inzetten voor hun medegevangenen. Illustratief hiervoor is de vergelijking tussen twee van de joodse kampleiders, namelijk Süsskind en Lehmann. Zij gaven beiden een andere invulling aan hun functie, wat tot verschillende beoordelingen door hun medegevangenen leidde.

Arthur Lehmann was jurist en getrouwd met Gertrude Sternberg, die in 1897 in Nederland geboren was. Het gezin woonde een tijdlang in Berlijn waar begin jaren twintig hun twee kinderen geboren werden. Zij vluchtten voor het nazi-regime naar

---

³⁸⁸ Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08. In september 1943 moesten Ernst Verduin en zijn zus Wanda op transport; hun moeder bleef achter. Aan de vooravond van het transport mochten hij en zijn zus urenlang met hun moeder praten en afscheid nemen.

³⁸⁹ Dit overkwam Arthur Rosenthal, leider van het OD-blok. Kort voor het transport van 16 september 1943 had kampcommandant Chmielewski hem de opdracht gegeven dat er meer OD'ers moesten komen. Daarop had hij op eigen initiatief alle OD-leden van de transportlijst laten schrappen, terwijl hij deed voorkomen dat het een bevel van de commandant was. Op de dag van vertrek, toen het transport al klaar stond, werd hij plotseling naar voren werd geroepen. Chmielewski vroeg opheldering over de geschrapte OD'ers: “‘Hasst du das getan?’” “Jawohl.“ “Warum?” “Sie haben doch gesagt, dass mehr O.D. -ers eingestellt werden müssten und darum hab ich es getan” “Die O.D.-ers bleiben hier und du gehst mit auf Transport”, was het antwoord van Chmielewski. A. Rosenthal, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 723 p. 3.

³⁹⁰ *Vught, poort van de hel!* 37

³⁹¹ Englander, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 589 p. [6].

Nederland en woonden in 1941 in Amsterdam. Lehmann en zijn vrouw kwamen met het eerste transport in Vught aan, waar hij hoofd van de administratie werd.³⁹²

Lehmann ontpopte zich als een redelijke leider. David Cohen omschreef hem als een man ‘uitstekend berekend voor zijn taak, vol ijver en toewijding’. Verder was hij bezield met ‘diepe menselijkheid en grote liefde voor zijn mede-joden’.³⁹³ Wat overigens niet wil zeggen dat er geen gevangenen waren die geen kritiek op Lehmann hadden. Sommigen karakteriseerden hem als een schreeuwlelijk en ‘te veel mof’, maar dat waren uitzonderingen.³⁹⁴ Inderdaad riep ook Lehmann bij sommigen weezin op omdat hij een Duitse jood was, zei Isaac de Leeuw na de oorlog. Maar het was een zeldzaam fijne, intelligente man en, klein en bescheiden als hij was, iemand met grote hoedanigheden.³⁹⁵

Zacharias Hammelburg vertelde echter dat ook Lehmann wel eens gebruik maakte van zijn positie. Hij had bijvoorbeeld meegewerkt met het instellen van een Kampgericht om de orde in het kamp te handhaven. Maar dit was maar flauwekul, meende hij, want er werden bijvoorbeeld mensen bestraft die brood hadden gestolen, maar Lehmann nam zelf ook wat hij nodig had.³⁹⁶ Toch lijkt zich over het algemeen goed gerealiseerd te hebben dat hij zich in een bevoorrechte positie bevond en de belangen van andere gevangenen niet uit het oog moest verliezen.

Kenmerkend hiervoor is een gebeurtenis die kort na de opening van het kamp plaatsvond. Met het eerste transport uit Vught moesten alle ouderen boven de zeventig jaar mee, onder wie Lehmanns schoonmoeder. Dit plaatste hem voor een dilemma: aan de ene kant voelde hij het als zijn plicht om voor zijn vrouw en schoonmoeder al het mogelijke te doen om haar voor transport te behoeden, wat gezien zijn positie best

---

³⁹² Hun kinderen waren in de zomer van 1942 al met een van de eerste transporten uit Nederland weggevoerd. <http://www.joodsmonument.nl/person-524123-nl.html> (Geraadpleegd d.d. 12.8.09). Gertrude Lehmann-Sternberg bleef tot juni 1944 in Vught. Uiteindelijk zou ze kort voor het einde van de oorlog overlijden, op 9.4.45.

³⁹³ Cohen, ‘Het kamp te Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 567 p. 2.

³⁹⁴ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 4; E. Franken, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 598 p. 7.

³⁹⁵ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 34 en 44; David Koker, die bij Lehmann op de administratie werkte, beschreef dat hij een ‘sentimentele Vughtse liefde’ voor hem voelde. Hij was een buitengewoon vriendelijke man ‘zelfs toen hij mij op een verschrijving betrapte’. Hij kon wel driftig zijn en ongeduldig, maar David bleef hem, ondanks zijn tekortkomingen, een voortreffelijk figuur vinden. Koker, *Dagboek* 110, 136 en 173; Ook Sara van der Hal-van Adelsbergen, die als secretaresse voor hem werkte vond hem een vrij rechtvaardig mens en hij was erg aardig voor haar. Het was moeilijk een oordeel over hem te vellen, zei ze na de oorlog. Ze wist dat er mensen waren die kritiek op hem hadden, maar voor haar was hij altijd goed geweest. S. van der Hal-van Adelsbergen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 617 p. 1; Langstadt noemde hem: ‘Een kleine man, met de moed van een leeuw’. Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 9.

³⁹⁶ Z. Hammelburg, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 619 p. 7.

kans van slagen zou hebben gehad. Aan de andere kant was hij zich er van bewust dat hij zijn ‘Schicksalkameraden’ niet van het transport zou kunnen vrijwaren. ‘Menschen, die ich nicht durch Ausnutzung meiner Stellung fuer eigenes Interesse enttaeuschen durfte.’³⁹⁷ Hij besloot uiteindelijk niet te proberen zijn schoonmoeder van de lijst te krijgen. Ze ging vrijwel direct na aankomst in Westerbork door en stierf op 5 februari 1943 in Auschwitz.³⁹⁸

Lehmanns collega, Richard Süsskind, was in 1910 in Berlijn geboren en van beroep confectionair.³⁹⁹ Ook hij vluchtte in de jaren dertig met zijn vrouw naar Nederland, waar in november 1941 hun zoontje geboren werd. Ruim een jaar later werd het gezin gescheiden doordat Süsskind werd opgepakt en op 16 januari kwam hij in kamp Vught.⁴⁰⁰ Daar werd hij vrijwel direct verkozen tot kampouder. Wat de reden voor zijn uitverkiezing was, is gissen.

Onder de gevangenen waren de meningen over Süsskinds leiderskwaliteiten en persoonlijkheid verdeeld. De ene gevangene meende dat hij zich gedroeg als een SS'er, terwijl een ander meende dat hij absoluut niet kwaadwillig was.⁴⁰¹ David Koker schreef:

De houding van Süsskind wordt nogal verschillend beoordeeld. Zonder de Duitse militaire manieren enigermate kan men het hier niet stellen. En Süsskind verenigt op een knappe manier redelijkheid, vriendelijkheid en strafheid en hardhandigheid.⁴⁰²

---

³⁹⁷ Lehmann, ‘Das Lager Vught’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 31; We hebben alleen de getuigenis van Lehmann en het is niet zeker dat hij de afwegingen omtrent het het vertrek van zijn schoonmoeder werkelijk zo gemaakt heeft. Het kan ook zijn dat hij zich achteraf beter voor heeft willen doen dan hij was. Maar het overwegend positieve oordeel van zijn medegevangenen maakt het niet ondenkbaar dat het waar is. Daarbij zouden medegevangenen mogelijk wel begrip hebben gehad als hij zijn schoonmoeder wel van de lijst had af laten halen. Er zijn vele gevangenen geweest die hun familieleden probeerden te helpen met betere baantjes, extra voedsel en vrijwaring van transport.

³⁹⁸ <http://www.joodsmonument.nl/person-524123-nl.html> (Geraadpleegd d.d. 12.8.09).

³⁹⁹ David Koker geeft als enige een uiterlijke beschrijving van Süsskind. Het was een fors gebouwde man, ietwat gezet, maar met zijn gebruikte huid, lichtblauwe ogen en hoge jukbeenderen zag hij er niet onaantrekkelijk uit. Daarbij kon hij dankzij zijn positie zorgen dat zijn (gevangenen)kleding er altijd smetteloos uitzag. Koker, *Dagboek* 46 en 107-108.

⁴⁰⁰ Niod, 250g, Kartotheek met namen van gevangenen in het Judendurchgangslager, inv.nr. 230, Sto-Voo; Zijn vrouw, Elisabeth Süsskind-Ballin, en zoontje waren op dat moment nog vrij, maar werden op 20 juni 1943 bij de grote razzia in Amsterdam opgepakt en naar Westerbork gebracht. Daar bleven ze tot 23 maart 1944, de dag waarop ze op transport gesteld werden naar Auschwitz. Westerborkcartotheek, Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HCKW); Daar werden ze drie dagen later, op de dag van aankomst, vermoord. <http://www.joodsmonument.nl/person-520426-nl.html> (Geraadpleegd d.d. 11.8.09).

⁴⁰¹ V. Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 6; Franken, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 598 p. 6.

⁴⁰² Koker, *Dagboek* 46.

Ook Frits Langstadt, die Süsskind overigens vóór het kamp al kende en aan wie hij zijn baan als OD-leider te danken had, benadrukte dat de taak van Süsskind een moeilijke was en dat hij moest schipperen tussen mild zijn en hardheid. ‘Wanneer men zoveel verantwoordelijkheid heeft, moet men nu eenmaal wel eens krachtig optreden. [En] (...) niet alleen lankmoedig zijn, maar (...) ook maatregelen weten te nemen’, verklaarde hij na de oorlog.⁴⁰³ Dat er zoveel kritiek was op Süsskind vond hij dan ook niet terecht.⁴⁰⁴

Deze kritiek had voornamelijk betrekking op het feit dat Süsskind zijn functie gebruikte om zo dicht mogelijk tegen de SS aan te schurken. Volgens de verklaringen van Joodse Raadvoorzitter David Cohen en Aufseherin Suze Arts, probeerde hij zoveel mogelijk voordeel uit zijn functie te halen, ten koste van zijn medegevangenen. Zo stond hij bij transporten meestal met de SS-officieren te lachen en te roken, in plaats van zich om zijn medegevangenen te bekommeren.⁴⁰⁵ Max Cahen schreef in zijn memoires dat Süsskind zich de allures van een Pasja aangemeten had en met zijn kring van vriendjes behoorlijk gehaat was.⁴⁰⁶ Terwijl Lehmann oog had voor zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn medegevangenen, richtte Süsskind zich naar de Duitse kampeleiding en trachtte zijn eigen positie te versterken.⁴⁰⁷

De Funktionshäftlingen waren door hun machtspositie en privileges, regelmatig onderwerp van woede, afgunst en ergernis. Bijna iedere gevangene in de kampeleiding werd zowel bemind als gehaat, volgens Isaac de Leeuw. Dit was inherent aan de hoge positie die ze bekleedden.⁴⁰⁸ Vooral de straffen die door de Funktionshäftlingen toegepast moesten worden waren een heikel punt. Ook David

---

⁴⁰³ Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 9.

⁴⁰⁴ Dat de positie van de kampoudste precair was, werd door meer gevangenen onderkend. Emile Franken noemde de positie van Süsskind ‘beslist niet benijdenswaardig’. En meende dat Süsskind het, net als zijn collega’s Lehmann en Neumann, onder de omstandigheden best goed deed. ‘Hun positie was natuurlijk moeilijk, de toestand in het kamp was verschrikkelijk, dus het viel uiteraard niet mee daar nog iets van te maken. Franken, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 598 p. 2 en 7.

⁴⁰⁵ Cohen, ‘Het kamp te Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 567 p. 2; G. Meyer, PV d.d. 2.1.47, getuige S. Arts, NA, CABR, inv.nr. 112306.

⁴⁰⁶ Cahen e.a., *Ik heb dit alles opgeschreven* 70.

⁴⁰⁷ Zie in dit kader ook het artikel van socioloog C.J. Lammers, ‘Collaboratie en verzet in Duitse en Japanse interneringskampen’. In: H. Flap en W. Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 157-179, aldaar 159-160 en 166-167. Hierin maakt hij onderscheid tussen de ‘naar boven toe’ loyale elite en de inheemse elite ‘die haar mandaat van-onderop’ ontving. Hoewel Süsskind en Lehmann beiden door de SS werden aangesteld, doet de wijze waarop zij hun taken vervulden denken aan dit onderscheid. Waarbij Süsskind loyaal was naar de SS en Lehmann zich meer profileerde als inheemse elite.

⁴⁰⁸ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 44.

Koker onderkende dit. In zijn dagboek schreef hij naar aanleiding van een bestraffing waarbij een OD'er voor straf een streep haar op het hoofd van een man weg moest scheren terwijl alle gevangenen gedwongen werden hiernaar te kijken:

Het blijft natuurlijk een moeilijk probleem: men is vaak in het belang van een groep genoodzaakt dingen te doen die men individueel niet aan kan. Dat wil zeggen de mensen zijn natuurlijk in een scheve positie: ze staan in dienst van de Duitsers, en worden door deze gedwongen.⁴⁰⁹

Maar in hoeverre de Funktionshäftlingen daarin mee moesten gaan bleef een lastige afweging. Sommige gevangenen verweten de Funktionshäftlingen te streng op te treden, anderen meenden dat het beter was als zij het deden, omdat de straf van de Duitsers waarschijnlijk erger zou zijn. Zo was er veel kritiek op Jopie Rood, een 25-jarige Amsterdamse arbeider, die in maart 1943 kampoude werd van het buitencommando aan de Moerdijk. Hij bekende na de oorlog inderdaad weleens een pak slaag te hebben gegeven. Voornamelijk als het ging om diefstal uit pakketten, 'want tenslotte hadden wij allemaal honger, zodat zo'n vergrijp niet te pas kwam'.⁴¹⁰ Hij benadrukte dat hij altijd had geprobeerd om het belang van de gevangenen in het oog te houden, maar daarbij soms tussen twee kwade had moeten kiezen.⁴¹¹ Volgens anderen koos hij met name in eigen voordeel. Hij wist zichzelf altijd op de voorgrond en in de juiste posities te dringen, waarbij zijn eigenbelang voorop stond.⁴¹²

Als gevolg van de transporten en de verhuizingen naar buitencommando's vonden er met grote regelmaat wisselingen plaats op het niveau van de Funktionshäftlingen. Velen raakten hun positie kwijt doordat het joodse kamp steeds minder bewoners kende. Hierdoor ontstond er geen duidelijk zichtbare elite die macht in handen had. Er was wel een zogenoemde 'prominentenbarak', waar onder andere de leiders van het kamp, de OD en andere gevangenen met belangrijke functies

---

⁴⁰⁹ Koker, *Dagboek* 45.

⁴¹⁰ Rood, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 720 p. 19.

⁴¹¹ Ibidem. Zoals de keer dat hij de opdracht kreeg uit te zoeken wie het prikkeldraad hadden doorgeknipt in een poging om te ontvluchten. Hij achterhaalde de twee jonge daders, die direct naar Vught en van daaruit verder op transport gesteld werden. 'Ik vond het heel erg zo iets te doen, maar je kon niet anders, je riskeerde teveel voor alle anderen en een tussenweg was niet mogelijk', verdedigde Jopie Rood zich.

⁴¹² J. Pais-Hofman, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 696 p. 2; Rood zelf meende dat hij zijn werk als kampoude van de Moerdijk goed had uitgevoerd. 'Het was vaak een heel moeilijke positie, die ik bekleedde, maar ik heb nu geen spijt van de manier, waarop ik het destijds gedaan heb.' Rood, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 720 p. 19.

sliepen. Maar er waren maar weinig mannen die langdurig een prominente positie bezetten en daarmee boven de massa joodse gevangenen uitsprongen. Richard Süsskind, Arthur Lehmann en Jopie Rood zijn hiervan de belangrijkste namen. En ook aan hen is te zien hoe betrekkelijk hun machtspositie was. Süsskind moest vertrekken nadat hij in de ogen van de kampeiding buiten zijn boekje was gegaan. Rood verloor zijn positie als kampoudeste van de Moerdijk nadat de joodse gevangenen op transport moesten en vervangen werden door niet-joodse werkkrachten.

Behalve op Süsskind, Lehmann en Rood werd er uiteindelijk weinig kritiek geuit op de Funktionshäftlingen. Belangrijk daarbij was dat er ook praktisch geen sprake was van mishandelingen of ernstig machtsmisbruik van de kant van de Funktionshäftlingen. Uiteindelijk, zoals David Koker ook beschreef, beseften de meesten dat er nu eenmaal leiding nodig was en dat die leiders soms moeilijke beslissingen te nemen hadden. ‘Een goed ding hier is de gehoorzaamheid. Als iemand iets beveelt en het is redelijk, dan doen de mensen het ook. (...) Alles uit het besef, of liever uit de leuze, dat er orde moet zijn.’⁴¹³ Zowel de gevangenen als het overgrote deel van de Funktionshäftlingen leefden in het besef dat ze elkaar nodig hadden om alles in goede banen te leiden en de Duitsers geen reden te geven om maatregelen tegen hen te nemen of hen op transport te sturen.

Daarnaast realiseerden velen zich dat het uiteindelijk de Duitse kampeiding was die de Funktionshäftlingen in een dergelijke positie had gedwongen. Zo schreef Jacob Blocq het volgende over Jopie Rood, wat ook op andere Funktionshäftlingen van toepassing was: ‘Hij had een moeilijke positie en ieder vocht nu eenmaal voor zichzelf, omdat hij een vrouw had, die hij graag terug wilde zien en toenmaals dachten we nog er door te kunnen komen.’⁴¹⁴ Ze woonden immers nog in Nederland, heetten Zivilinternierten en als ze gehoorzaam waren en hard werkten in één van de industrieën die in het kamp gevestigd zouden worden, zouden ze de oorlog wel doorkomen, zo was de verwachting.

---

⁴¹³ Koker, *Dagboek* 34.

⁴¹⁴ J. Blocq, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 543 p. 1; Meer gevangenen waren het met hem eens. Zo zei Emile Franken: ‘Het was natuurlijk wel heel erg moeilijk om het iedereen naar de zin te maken; de positie van Lagerälteste is beslist niet benijdenswaardig. Je hebt je beste vrienden en doodsvijanden in zo’n positie.’ Franken, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 598 p. 2

Een werkkamp waar niet gewerkt hoeft te worden

Voordat er gewerkt kon worden moesten wel eerst de industriebarakken worden afgebouwd en machines naar Vught gebracht. De mensen die in Vught aankwamen konden tot hun verbazing dus nog niets doen. ‘In het begin werd er helemaal niet gewerkt’, schreef de 25-jarige Cato Groen-Vleeschdrager. ‘Dat vonden wij wel erg gek, want we begrepen niet waarvoor we naar Vught gebracht waren. Waren we naar een concentratiekamp gebracht om niets te doen?’⁴¹⁵ Daarbij sloeg bij velen de verveling snel toe. ‘Vanmiddag [13 februari 1943] plat gelegen’, schreef David Koker in zijn dagboek. ‘Als wij hier blijven is het uit te houden, maar ik moet iets te doen hebben.’⁴¹⁶ Een aantal dagen later voegde hij hieraan toe: ‘De mensen worden hier langzamerhand nijdig op de mensen, die een baantje hebben. (...) Iedereen wil iets doen.’⁴¹⁷ In de vergaderingen van de Joodse Raad meldde Blüth dat de mensen uitkeken naar een dagbesteding. ‘De stemming is er behoorlijk, de mensen verlangen echter naar werk, dat op dit oogenblik nog niet voorhanden is.’⁴¹⁸

De Joodse Raad spande zich intussen in om het noodzakelijke materiaal naar kamp Vught te krijgen. Tijdens het al eerder genoemde gesprek tussen de leiders van de Zentralstelle en de Joodse Raad op 26 februari 1943, overhandigden Asscher en Cohen een memorandum met daarin voorstellen voor de op te zetten industrieën voor Vught. Waarbij ze ook toezegden mee te werken aan het bijeenbrengen van de benodigde machines. Dit zou niet makkelijk zijn in tijd van oorlog, zo lieten ze weten, maar door hun connecties met het bedrijfsleven verwachtten ze in ieder geval op korte termijn in staat te zijn de machines te krijgen voor industrieën die te maken hadden met de verwerking van textiel, zoals het naaiatelier en de lompenverwerking. Voor het opzetten van de diamantindustrie zou een langere voorbereiding nodig zijn.⁴¹⁹

Dat de Joodse Raad zich zo inzette bij de opbouw van de Vughtse industrieën kwam voort uit de hoop dat de Sipo en SD de belofte dat de geïnterneerden in Vught zouden mogen blijven gestand zou doen. Het was de Joodse Raad toegezegd dat:

Indien de Joodsche Raad medewerkt aan een snelle totstandkoming van een zoo groot mogelijk industriecentrum te Vught, de transporten naar Duitsland

---

⁴¹⁵ C. Groen-Vleeschdrager, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 608 p. 1.

⁴¹⁶ Koker, *Dagboek* 25.

⁴¹⁷ Ibidem, 37.

⁴¹⁸ Notulen van vergaderingen van de Centrale Commissie, januari 1942 - september 1943 d.d. 15.2.43, Niod, 182, inv.nr. 9b.

⁴¹⁹ Verslagen van de Joodsche Raad d.d. 1.3.43, Niod, 182, inv.nr. 1d.

niet alleen belangrijk minder worden, maar zelfs uiteindelijk misschien geheel zullen ophouden.⁴²⁰

Eind februari waren de eerste successen te melden. De Centrale Commissie van de Joodse Raad meldde op 26 februari 1943 dat er vijftig naaimachines naar kamp Vught waren verzonden en er een begin gemaakt kon worden met de textielindustrie.⁴²¹ De eerste firma die werd opgezet was Escotex, een bont- en textielbedrijf waar ongeveer vijfhonderd mannen en vrouwen tewerkgesteld werden.⁴²² Verder kwam er een lompenverwerkingsafdeling van Menist en een bontwerkerij van Splitter, waar mutsjes, vesten en voeringen voor officiersjassen werden gemaakt. In totaal werkten er circa achthonderd mensen bij Splitter.⁴²³

Het Philips-Kommando was de derde grote werkplaats die in het kamp zelf geopend werd.⁴²⁴ Begin 1943 werd aan het bedrijf gevraagd of het nuttig werk had voor de gevangenen in kamp Vught.⁴²⁵ De eerste reactie van Frits Philips op het verzoek was afwijzend, omdat het de Duitsers de mogelijkheid zou geven een strafkamp aan de buitenwereld voor te spiegelen als een werkkamp waar normaal gewerkt werd. Maar uiteindelijk besloot hij toch aan het Duitse verzoek te voldoen, in de hoop dat er wellicht wel wat voor de gevangenen bereikt kon worden.⁴²⁶

Met 'gevangenen' werden in dit geval niet de joodse geïnterneerden, maar alleen de Schutzhaftgevangenen bedoeld. Hoewel het onmiskenbaar is dat Philips uiteindelijk een belangrijk aandeel heeft gehad in het feit dat enkele honderden joden uit kamp Vught de oorlog overleefd hebben omdat ze dankzij hun werk bij Philips pas laat getransporteerd werden, was dit aanvankelijk niet de bedoeling. De nood voor de joodse gevangenen leek op het moment dat het Philips-Kommando opgezet werd niet zo groot als voor de niet-joden en daarom werden er alleen Schutzhaftgevangenen

---

⁴²⁰ Notulen van de Centrale Commissie d.d. 1.3.43, Niod, 182, inv.nr. 9b.

⁴²¹ Idem, d.d. 31.3.43.

⁴²² De jurkenfabriek van Max Strauss maakte hier onder meer deel van uit.

⁴²³ Rood, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 720 p. 24; De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 57-58. Volgens De Leeuw was er nogal een verschil tussen de leiding van Splitter en Max Strauss. 'De vesten moeten ons maar redden', was het devies van de leiding van Splitter', aldus de Leeuw. Wat er volgens hem toe leidde dat Splitter het aantal werkers steeds meer op probeerde te voeren, terwijl Strauss alleen ervaren vaklieden toeliet die mooie jurken konden maken.

⁴²⁴ Zie voor het Philips-Kommando: Klein en Van de Kamp, *Het Philips-Kommando*. Zie voor Philips in de oorlog: I.J. Blanken, *Geschiedenis van Philips Electronics N.V.*, deel IV, (1935-1950), *Onder Duits beheer* (Zaltbommel 1997) 251-314.

⁴²⁵ Klein en Van de Kamp, *Het Philips-kommando* 61; Wanneer Philips precies voor kamp Vught gevraagd werd is niet bekend. Het kamp was volgens Frits Philips al geopend toen het verzoek kwam. Dus het zal tussen 13 januari en 22 februari 1943 zijn geweest.

⁴²⁶ F. Philips en L. Ott, *45 Jaar met Philips* (Amsterdam 1976) 164.

tewerkgesteld toen de afdeling materiaalsortering op 22 februari 1943 voorzichtig van start ging met achttien werknemers.⁴²⁷

Ook nadat de omstandigheden van de Schutzhaftgevangenen en joodse gevangenen veranderden en de nood onder de joodse gevangenen steeds groter werd, bleef Philips aanvankelijk onwillig om joodse gevangenen in dienst te nemen, zo vertelde Laman Trip, die vanuit Eindhoven toezicht moest houden op het Philips-Kommando:

Gedwongen door de kampleiding hebben wij hen [de joodse gevangenen] pas genomen, wij wilden hen eigenlijk liever niet in ons bedrijf, en vrouwen wilden wij er ook buiten houden. In grote lijn wilden wij uitsluitend politieke gevangenen, maar al heel vlug moesten wij ook Joden en vrouwen aannemen.⁴²⁸

Het was voor Philips niet handig om joodse mensen in dienst te hebben, omdat ze door de veelvuldige transporten niet op die mensen konden rekenen, vervolgde Laman Trip. De Philips-leiding deed zijn beklag bij de commandant, maar die meldde alleen dat de joodse gevangenen altijd in kamp Vught zouden blijven. ‘Hoewel wij er in principe niet veel voor voelden, konden wij niet al te zeer te keer gaan, zodat wij er toe overgingen, ook Joden aan te nemen.’⁴²⁹ Uiteindelijk omvatte het Philips-Kommando vijf productiebanden voor onder meer de productie van radio’s, scheerapparaten, condensatoren en knijpkatten. In totaal werkten er 3100 gevangenen, waarvan 500 joodse vrouwen en 100 joodse mannen.

De opmerking van Frits Philips in het boek *45 Jaar met Philips* dat de tactiek van Philips ‘er stelselmatig op was gericht de joodse vrouwen en mannen aan het werk te zetten aan (...) “kriegsentscheidend” werk’, moet dus met een korrel zout genomen worden.⁴³⁰ Dit heeft hooguit betrekking op de eerste helft van 1944 toen Philips veel in het werk heeft gesteld om de laatste joodse gevangenen, die allemaal bij Philips werkzaam waren, zo lang mogelijk in Vught te houden.

---

⁴²⁷ Website van de Stichting Geschiedschrijving Philips-Kommando Concentratiekamp Vught, ’43-’44. <http://www.philips-kommando.nl/> (Geraadpleegd d.d. 20.7.09).

⁴²⁸ Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 23.

⁴²⁹ Ibidem.

⁴³⁰ Philips en Ott, *45 Jaar met Philips* 166-167.

Naast de grote industrieën waren er ook nog vele kleinere en wisselende industrieën waar de gevangenen aan het werk werden gezet, zoals het *Luftwaffekommando*, waar neergeschoten geallieerde vliegtuigen gedemonteerd moesten worden. Het was zwaar en vuil werk, vanwege de vettige olie die de gevangenen op hun handen en kleren kregen en die bij gebrek aan zeep bijna niet weg te krijgen was. Ook moesten mannen en vrouwen in de zomer een tijdlang na werktijd bonen schoonmaken voor Hero Conserven Breda.

Volgens Reinier Jansen, directeur van de Hero, had hij geen invloed op het feit dat door de heer Schuster van de *Hauptabteilung Ernährungs- und Landwirtschaft* besloten werd tot de inzet van Vughtse gevangenen bij het verwerken van bonen die bestemd waren voor export naar Duitsland.⁴³¹ Naar eigen zeggen zorgde hij ervoor dat er na enkele dagen een einde kwam aan het overwerk, door op te merken dat de gevangenen niet goed genoeg werk leverden.⁴³²

Maar volgens de gevangenen was dit niet geheel de waarheid. Albertus Santegoeds beschreef hoe de meeste gevangenen zich niet al te druk maakten of ze de bonen goed schoonmaakten, omdat ze voor de Weermacht bestemd waren. Na enkele dagen kwamen er inderdaad controleurs van de fabriek zeggen dat de bonen niet goed gebleesd werden. Maar in plaats van dat het blezen stopte, moesten de gevangenen de bonen beter schoonmaken, zodat ze langer bezig waren. ‘Ongeveer drie weken hebben we iedere avond ons zelf aldus verdienstelijk gemaakt voor “das grosze Vaterland”!’, schreef Santegoeds.⁴³³

Naast industrieën en werkcommando’s op het kampterrein waren er ook elders in Nederland buitencommando’s waar joodse geïnterneerden geplaatst werden om te werken.⁴³⁴ Een groot joods werkcommando, dat op 27 maart 1943 geopend werd, was het buitencommando aan de Moerdijk. De eerste vijfhonderd mannen die daarheen gestuurd werden, zouden na vier weken weer terugkomen. Het samenstellen van het transport zorgde voor spanning omdat men er niet gerust op was dat het transport niet

---

⁴³¹ De Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft viel onder het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft onder leiding van Hans Fischböck. Het was een adviserend orgaan met betrekking tot de verdeling van levensmiddelenrantsoenen. Klemann, *Nederland 1938-1948* 224.

⁴³² Rapport inzake de door den Militairen Commissaris voor West-Brabant tegen de heren R.A.M.J.J. Jansen, A.M.J. Jansen en F.J.C.B. Jansen, resp directeur en procuratiehouders der N.V. Hero Conserven Breda genomen maatregelen p. 5, BHIC, Militair Gezag Noord-Brabant (127), inv.nr. 388.

⁴³³ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 112.

⁴³⁴ Zie voor de verschillende commando’s: De Vries, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch’. In: Benz en Distel (red.), *Terror im Westen* 214-216; De Vries e.a., ‘Herzogenbusch’. In: Benz en Distel (red.), *Der Ort des Terrors*, VII, 151-184.

toch voor Polen bedoeld was, zoals blijkt uit de beschrijving van David Koker. ‘Plotseling: iedereen aantreden (...) ik rustig naar de appèlplaats. Daar eindeloos gechicaneer met rijden enz. (...) Men knikte elkaar toe en fluisterde: transport naar Polen. (...)’⁴³⁵ Maar het bleek om een transport naar de Moerdijk te gaan, waar ze tankvallen moesten gaan graven.⁴³⁶

De mannen werden ondergebracht in barakken en over de omstandigheden schreef Izak Kruijer in een clandestiene brief het volgende:

Nu 7 weken geleden werden we bij elkaar geroepen en, werd ons medegedeeld dat er 500 mannen moesten gaan werken in moerdijk ik met mijn vrienden waren er ook bij en nu zit ik hier dus 7 weken we moeten hier grondwerk verrichten het valt best met schappen en kruien enz. Weermacht’s werk. De ligging is hier slechter als in Vught, geen tafels of bank, eten doen we op de kribben die zijn als in Vught 3 boven elkaar. Het eten is goed, een halve kuch per dag dat is 500 gram een half pond boter per week en flink wat bij het brood. Het avondeten is weer koolsoep beter klaargemaakt als in Vught, maar toch slecht want het is meestal te dun. (...) We staan op om 5 uur, 6 uur appèl 6.30 naar het werk om 12 tot 1 uur schaft en om 6.30 komen we weer in het kamp dan weer appèl en brood uitdelen, dus dan is het half acht geworden. Dan nog wat eten en dan naar bed. Zondag werken tot 12 uur of 1, dus we kunnen nauwelijks iets anders doen.⁴³⁷

Zoals uit het verslag van Kruijer blijkt, waren de beloofde vier weken inmiddels al uitgelopen tot zeven weken. En voor velen zou het nog veel langer duren. De meeste mannen bleven aan de Moerdijk tot enkele dagen voor ze naar Westerbork op transport gesteld zouden worden. Voor sommigen gebeurde dit pas in september. Degenen die pas na juni weer terugkeerden, kwamen in een kamp dat inmiddels sterk veranderd was en inmiddels geen Auffangs- maar Durchgangslager heette.

---

⁴³⁵ Koker, *Dagboek* 82.

⁴³⁶ In tegenstelling tot wat soms gedacht wordt, mochten de mannen aan de Moerdijk ook pakketten ontvangen. Deze waren wel langer onderweg omdat ze via Vught gestuurd werden. Twee maal per week werden pakketten van Vught naar de Moerdijk gebracht. Vgl.: De Vries, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch’. In: Benz en Distel (red.), *Terror im Westen* 206; I. Kruijer, Brief d.d. 16.5.43, HCKW, inv.nr. 6548-05, standplaatsnr. Do 511.

⁴³⁷ Kruijer, Brief d.d. 16.5.43, HCKW, inv.nr. 6548-05, standplaatsnr. Do 511.

Dit was een sluipend proces geweest. Het eerste transport uit kamp Vught naar Westerbork vertrok al twaalf dagen na de opening van het joodse kamp, dus op 28 januari 1943 en bestond alleen uit mensen boven de zeventig.⁴³⁸ Omdat dit nog te rijmen viel met de plannen om alle ouderen en zieken naar Westerbork te sturen, behielden de meesten nog de hoop dat de Duitsers zich aan hun toezeggingen zouden houden. Maar er vertrokken meer transporten en hoewel die klein waren en voornamelijk uit ouderen en jonge gezinnen met kleine kinderen bestonden, was het niet langer te ontkennen dat dit in tegenspraak met de beloftes was.⁴³⁹ Op 8 mei 1943 werd overduidelijk dat Vught geen Auffangslager was. Op die dag vertrokken gezinnen met meer dan drie kinderen en mensen van boven de vijftig naar Westerbork, in totaal 1280 mensen. Bep de Vries, die alleen met haar twee zoontjes in het kamp verbleef terwijl haar man al in Mauthausen was omgekomen, schreef twee weken later teleurgesteld aan haar achterblijvers in een clandestiene brief: ‘Achteraf blijkt Vught ook maar een doorgangskamp te zijn, geregeld gaan groote transporten naar Westerbork.’⁴⁴⁰

Maar het waren niet uitsluitend de steeds omvangrijkere transporten en het feit dat er ook mensen weggestuurd werden die niet als *arbeitsunfähig* beschouwd konden worden, die voor onrust zorgden. In de loop van het voorjaar en de vroege zomer veranderde de status van Zivinternierten steeds meer in een positie van gewone gevangene. Er moest letterlijk en figuurlijk steeds meer ingeleverd worden. Zo moest bagage worden afgestaan en werden de bezoekmogelijkheden tussen mannen en vrouwen almaar ingeperkt. In eerste instantie kon men elkaar bijna dagelijks zien, maar dat werd al snel teruggebracht naar drie keer per week en nog later werd alleen nog op zondagmiddag bezoek toegestaan.⁴⁴¹ Verder moesten de joodse gevangenen dezelfde lange werkdagen gaan maken als de Schutzhaftgevangenen en werden ook de haren van de joodse mannen gekortwiekt. De gelijkschakeling werd uiteindelijk vrijwel compleet toen in juli 1943 ook de joodse mannen en vrouwen

---

⁴³⁸ Het bestond uit 436 personen van zeventig jaar en ouder. De Moei, *Joodse kinderen* 105.

⁴³⁹ Van januari tot begin mei 1943 vertrokken er zes transporten. Niod, 250g, Lijsten van transporten naar Westerbork, 1943-1944, inv.nr. 326-331. Het eerste transport van 28.1.43 bestond uit 436 personen en was het grootste van de zes. De overige vijf bestonden tezamen uit 685 personen. De Moei, *Joodse kinderen* 105.

⁴⁴⁰ B. de Vries-Süsskind, Brief d.d. 23.5.43, HCKW, R.A. 1492.

⁴⁴¹ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 34; De kampeiding gebruikte het afgelasten van de bezoeken als strafmaatregel, waardoor ook de zondagmiddagbezoeken regelmatig niet door gingen.

gevangeniskleding moesten dragen.⁴⁴² ‘De situatie hier wordt steeds pijnlijker’, schreef David Koker in zijn dagboek. ‘Ik voor mij houd het voor de overgang van interneringskamp naar werkkamp, meer niet. Maar de mensen worden zeer gedeprimeerd.’⁴⁴³ De definitieve kentering kwam met de zogeheten ‘kindertransporten’, die begin juni vertrokken.

De kindertransporten: ‘Wat hier op het ogenblik gebeurt is niet te beschrijven’

Aan de hand van de transportlijsten en Stärkemeldungen is te reconstrueren dat er tussen de 1950 en 2000 kinderen in kamp Vught gevangen hebben gezeten.⁴⁴⁴ De eerste maand kwamen alle kinderen onder de tien en meisjes boven de tien in de vrouwenbarakken. Jongens boven die leeftijd gingen met hun vaders mee. Op 19 februari 1943 werd er echter een ‘kinderkamp’ geopend, waarbij een barak werd ingericht voor moeders met kinderen onder de vier jaar en een voor kinderen tot zestien, waar ze, gescheiden van hun ouders, verzorgd werden door leidsters.⁴⁴⁵ ‘Op zichzelf was het een juiste beslissing’, vertelde de Amsterdamse verpleegster Eveline Susan in 1947:

Tot nu toe hadden de vrouwen met baby’s midden tussen de andere mensen gelegen, er kwamen allemaal zieken, dus aan alle kanten was het beter hen te scheiden. De opzet was dus op zichzelf niet kwaad, maar het is helaas geheel verkeerd uitgelopen.⁴⁴⁶

Zowel in de barak met moeders en jonge kinderen als in de andere kinderbarak liep het in korte tijd vreselijk uit de hand. De barak was overvol en ziekten hadden vrij spel. De zieke kinderen werden in een aparte ziekenbarak ondergebracht, waar de situatie volledig onhoudbaar was. Het was er overvol en er was onvoldoende linnengoed, medicijnen en voedsel. Op de tafels waaraan gegeten moest worden

---

⁴⁴² A. Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 16.7.43 en 21.7.43, NMKV, Collectie Vrachtdoender en Granaat (235), inv.nr. 315 en 318.

⁴⁴³ Koker, *Dagboek* 84.

⁴⁴⁴ Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD d.d. 3.4.43, Niod, 250g, inv.nr. 19; Zie ook: Lijsten van transporten naar Westerbork, 1943-1944, Niod, 250g, inv.nr. 326-348; De Moei, *Joodse kinderen* 105-106.

⁴⁴⁵ De Moei, *Joodse kinderen* 41.

⁴⁴⁶ Susan, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 751 p. 5.

werden ook de kinderen gewassen en verschoond. Het was nauwelijks mogelijk om de besmettelijke zieken op een goede manier van de gezonde kinderen af te scheiden.⁴⁴⁷

De erbarmelijke omstandigheden zorgden voor een groot aantal doden onder de kinderen. In totaal stierven er in de eerste maanden ruim dertig van zeven jaar en jonger.⁴⁴⁸ Net als de Schutzhäftlingen schatten de gevangenen het aantal sterfgevallen veel hoger. Dat was tekenend voor de grote indruk die de sterfte onder de kinderen op de gevangenen maakte en de diepe sporen die het overlijden van de kinderen trok.⁴⁴⁹ Zoals Tilly Simon schreef toen ze op het punt stond om van kamp Vught naar Westerbork te gaan: 'Ik zal flink blijven hoor ik heb nu al zoo veel verloren, mijn kind, mijn rijkste bezit, dus wat kan me nu nog gebeuren.'⁴⁵⁰

De oudere kinderen werden alleen, zonder hun ouders, in barakken ondergebracht, waar ze verzorgd werden door mannen en vrouwen uit het joodse kamp, onder het toezicht van Aufseherinnen.⁴⁵¹ Contact tussen de kinderen en hun ouders werd maar zeer beperkt toegestaan. Om de kinderen wat afleiding en een dagbesteding te geven deden enkelen uit het joodse kamp het voorstel aan de kampleiding om een school op te richten. Al kort na de opening van het kamp had de Joodse Raad van de leiders van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung te horen gekregen dat het geoorloofd, ja zelfs gewenst was dat de kinderen scholing in het kamp zouden krijgen, 'omdat men geen analphabeten wenschte'.⁴⁵²

Het was dan ook geen verrassing dat er toestemming kwam voor het opzetten van een school. Maar volgens Annie Verduin-Vijevano had de Duitse kampleiding

---

⁴⁴⁷ B. Poppers-Prins, Rapport d.d. 24.10.45, Niod, 250g, inv.nr. 708 p. 1.

⁴⁴⁸ Voûte, *Het feit van overleven verplicht* 9-10 en [24-25]; Notitie over de sterfte tussen 26 februari en 27 mei 1943, Niod, 250g, inv.nr. 1011. Het is niet bekend hoeveel kinderen er totaal in die leeftijdscategorie in het kamp zaten in die maanden. Op 3 april 1943 waren er 950 kinderen tussen de 0 en 16 jaar in het kamp. Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD d.d. 3.4.43, Niod, 250g, inv.nr. 19.

⁴⁴⁹ Zo schreef Vogeline Kat: 'De kindersterfte was ontzettend hoog, want er was geen melk en geen groente voor de baby's en ieder moment zag je weer een dokter lopen met een gestorven kindje.' Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 2; Eveline Susan vertelde: 'Alles besmette elkaar. Wij hebben dagen gehad, dat er op een dag dertig baby's stierven van onder het jaar.' Susan, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 751 p. 5-6; Ook in een rapport over de toestanden in kamp Vught over het voorjaar van 1943 wordt het aantal van '50 doodelijke gevallen per dag' onder de joodse kinderen na een difteritisepidemie genoemd. Dit rapport was gebaseerd op verhalen van ontslagen gevangenen. Het geeft aan hoe sterk de geruchten waren die hierover de ronde deden. Rapporten van het Bureau Inlichtingen over de omstandigheden in Kamp Vught, 19 augustus 1943 – 22 juni 1944, GB 2564/43, Niod, 250g, inv.nr. 786.

⁴⁵⁰ Brieven en briefkaarten die door kampingezetenen zijn verzonden, 1937-1945, van Tilly Simon aan fam. Hilsum d.d. 1.7.43, Niod, 250i, inv.nr. 885.

⁴⁵¹ Volgens Noömi Kohn waren de ouderen in vier groepen verdeeld: van 4 tot 6, van 6 tot 10, van 10 tot 12 en van 13 tot 16. N. Kohn, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 6.

⁴⁵² Verslagen van de Joodsche Raad d.d. 28.1.43, Niod, 182, inv.nr. 1d.

weinig interesse in het bijbrengen van kennis aan de kinderen en werd het idee van de school alleen maar geaccepteerd omdat de kinderen dan rustig gehouden werden.⁴⁵³ De kinderen waren blij met de lessen die ze kregen, zoals blijkt uit de brief die de dertienjarige Joop Caneel naar zijn tante Martha stuurde:

We zijn ook nog op school. Dat is een aardige tijdpassering en tevens nuttig, want dan vergeet ik tenminste niet alles. We krijgen les in gewone vakken, maar tekenen doe ik het liefst. Alles wat er enigszins toe reikt teken ik na. Ik hoop dat ik het U nog eens zal kunnen laten zien.⁴⁵⁴

Alhoewel de school een gunstige uitwerking op de kinderen had en er meer rust kwam in het kinderkamp, bleef het een moeilijke situatie door de scheiding van hun ouders en de strenge regels van het concentratiekamp. De kampleiding zag dit ook en speelde hier op een duivelse manier op in.

Eind mei, begin juni 1943 begonnen geruchten te circuleren dat er iets met de kinderen zou gaan gebeuren, maar lang bleef onduidelijk wat er nu precies aan de hand was.⁴⁵⁵ Uiteindelijk kwam op 5 juni de joodse kampleiding met de officiële aankondiging:

Tot ons groot leedwezen moeten wij U op de hoogte stellen van een verschrikkelijk ongeluk, dat ons getroffen heeft. Op hoog bevel van elders, moeten alle kinderen van 0 tot ca. 16 jaar het kamp verlaten om, zoals men ons mededeelde, in een speciaal Kinderkamp te worden ondergebracht.⁴⁵⁶

Het wegvoeren van de kinderen zou met twee transporten gebeuren. Met het eerste transport, van zondag 6 juni, zouden alle kinderen onder de vier vertrekken, verplicht vergezeld door hun moeders. Met het tweede transport, een dag later, moesten alle kinderen tot zestien jaar mee, waarbij de ouders in principe de keuze hadden wie van

---

⁴⁵³ Verduin-Vijevano, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 764 p. 16.

⁴⁵⁴ J. Caneel, Brief z.d., HCKW, inv.nr. 12438-06, standplaatsnr. Do 513. Zijn tante zou zijn tekeningen nooit te zien krijgen. Hij stierf op 18.10.44 in Auschwitz.
<http://www.joodsmonument.nl/person/445951> (Geraadpleegd d.d. 16.7.09).

⁴⁵⁵ David Koker schreef in zijn dagboek dat hij nog nooit zo een perfecte geheimhouding had gezien. Koker, *Dagboek* 127.

⁴⁵⁶ Brief van de joodse kampleiding aan de kampbewoners van Vught i.v.m. de deportatie van alle kinderen tot 16 jaar, 5 juni 1943, Joods Historisch Museum (JHM), document 00000785.

hen hun kind(eren) zou begeleiden. Wel gold de restrictie dat degenen die in de industrie werkten in het kamp zouden moeten blijven. Ouders die beiden niet werkten werd de mogelijkheid geboden beiden met hun kinderen mee te gaan.⁴⁵⁷

De aankondiging zorgde voor ontzette reacties in het kamp ‘Men is tot in het diepst geschokt’, meldde David Koker.⁴⁵⁸ ‘Vandaag is er het ergste aan het gebeuren wat men zich maar kan indenken’, schreef de joodse Tilly Bosman:

Wat hier op het ogenblik gebeurt is niet te beschrijven. De vrouwen wier mannen aan de Moerdijk werken of in Amersfoort moeten ook alleen. Deze vrouwen gaan morgen. Het betreft ca. 3000 mensen! We blijven hier heus geen van allen. De enige Sperre hier is atelier of Philips. (...) In de proclamatie werd gezegd dat de kinderen naar een kinderkamp in Nederland zullen gaan! Niemand, die het gelooft. Er is ook gezegd, dat de ouders kunnen terugkomen naar hier.⁴⁵⁹

Uit de brief van Tilly Bosman blijkt dat de ontzetting niet alleen het gevolg was van het feit dat de kinderen weg moesten, maar ook omdat, voor het eerst en tegen de beloftes in, gezinnen uit elkaar gehaald werden doordat gehuwde mannen en vrouwen los van elkaar weggestuurd werden. Ook Kaatje Wurms, die met haar vader en één zusje mocht blijven, maar wier moeder en zusjes mee zouden moeten, schreef in een clandestiene brief aan haar familie hoe erg ze het vond dat hun gezin uit elkaar zou vallen. Hoe een ‘hel’ Vught ook was, schreef ze, ze waren in ieder geval nog bij elkaar geweest. Daar kwam nu een einde aan. ‘Dit is wel de zwaarste slag die ons tot nu toe heeft getroffen. We hebben heel veel hier meegemaakt, maar dit is nog wel het allerergste.’⁴⁶⁰ Wat het voor veel gezinnen nog erger maakte was dat hun mannen en

---

⁴⁵⁷ Brief joodse kampleiding, 5 juni 1943, JHM, document 00000785.

⁴⁵⁸ Koker, *Dagboek* 127.

⁴⁵⁹ T. Bosman, Brief d.d. 6.6.43, NMKV, Ordner Namen gevangenen Vught BI t/m Bij; Het transport bestond inderdaad uit bijna 3000 personen waarvan tenminste 1269 kinderen. Het precieze aantal kinderen is niet bekend. Op het gedenkteken bij het NMKV, dat herinnert aan de kindertransporten, staan 1269 namen. Janneke de Moei schrijft dat op zondag 806 en op maandag 502 kinderen vertrokken. De Moei, *Joodse kinderen* 106. De stichting Sobibor en het Nederlands Auschwitz Comité noemen op hun websites het aantal van 1296. <http://stichtingsobibor.nl/index.php/402/herdenking-kindertransporten/> en <http://www.auschwitz.nl/paviljoen/deportatie/vught/kindertransporten> (Beiden geraadpleegd d.d. 16.7.09).

⁴⁶⁰ Brief van Kaatje Wurms vanuit kamp Vught over het aangekondigde verdere transport van haar moeder en twee zusjes Juultje en Eva, 6 juni 1943, JHM, document 00001689.

vaders op dat moment aan de Moerdijk werkten en men dus geen afscheid van elkaar kon nemen.⁴⁶¹

Direct na de bekendmaking van de namen ontstond er een ware run op de Schreibstube van mannen die probeerden om vrijwillig met hun vrouw en kinderen mee te mogen. De mannen schreeuwden tot ‘hun stemmen tot rafels versleten’ waren, maar de meesten hadden geen succes.⁴⁶² Zoals Moszek Sztycer die zijn vrouw en drie kinderen van vier, drie en één jaar alleen moest laten gaan. ‘Ik had zo graag de laatste minuten erbij willen zijn en helpen dragen’, vertelde Moszek na de oorlog, die hij als enige van zijn gezin overleefde, maar het was hem niet gegund. Machteloos moest hij toezien hoe zijn vrouw alleen met drie kleine kinderen de reis moest aanvaarden.⁴⁶³

Ook jongeren die net oud genoeg waren om niet op transport te hoeven, maar wier ouders meegingen met broers of zussen die wel weg moesten, bleven alleen achter. Lotty Huffener-Veffler was een van hen. Haar moeder en zusje van veertien stonden op de transportlijst en na langdurig beraad besloot vader vrijwillig mee te gaan. In zekere zin, vertelde Lotty Huffener-Veffler 65 jaar later, was het ook wel een opluchting:

Toen ze eenmaal weg waren en ik alleen voor mezelf moest zorgen toen, het klinkt misschien egoïstisch, maar dan werd het wat rustiger. Toen dacht ik nou mijn vader is er bij en dat komt wel goed. Tot je hoorde dat ze vergast waren en toen hoopte je alleen dat het heel vlug is gegaan.⁴⁶⁴

Na vele uren van spanning en twijfel vertrokken op zondag en maandag de transporten. Hein van Wijk, die als Schutzhaftgevangene in kamp Vught zat en een leidende rol vervulde in het Philips-Kommando, beschreef in zijn dagboek het troosteloze vertrek van de stoet ‘oude vrouwen, moeders met zuigelingen op de arm (...) dreinende kleuters, luchtig huppelde kleuters, (...), hollende O.D.’s, (...), alles haastig, gejaagd, opgejaagd’, van het transport op 6 juni.⁴⁶⁵ Op het station van Vught stonden goederenwagens klaar om de ouders en kinderen naar Westerbork te vervoeren. Sommigen hadden hoop in Westerbork te kunnen blijven op basis van een

---

⁴⁶¹ De meeste mannen aan de Moerdijk hoorden zelfs pas van de transporten nadat deze al vertrokken waren.

⁴⁶² Koker, *Dagboek* 129.

⁴⁶³ M. Sztycer, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 752 p. 1.

⁴⁶⁴ Gesprek Huffener-Veffler, d.d. 14.1.08.

⁴⁶⁵ J.H. van Wijk, ‘Bedrijfskroniek Speciale Werkplaats’, Niod, 250g, inv.nr. 775 p. 16.

vrijstelling, maar de meesten zouden te kort in dat kamp zijn om nog iets aan hun vertrek uit Nederland te kunnen doen. Bijna iedereen werd binnen een dag doorgestuurd naar Sobibor.⁴⁶⁶

De achterblijvers in kamp Vught waren ondertussen in diepe droefheid gedompeld. De joodse kampleiding kondigde een periode van rouw af:

Met het oog op deze verschrikkelijke toestand gebieden wij voor het hele Jodenkamp een rouw van 8 dagen en verbieden alle vermakelijkheden van welke aard ook tot Zaterdag, 12 Juni 5 uur 's middags.⁴⁶⁷

Sommige achterblijvers troostten zich met de gedachte dat de toestand voor de kinderen in kamp Vught ook onhoudbaar was geweest en ze het wellicht beter zouden krijgen. De joodse kampleiding had immers in het memorandum van 5 juni laten weten 'dat de goede hoop bestaat, dat de kinderen hier in het land ondergebracht zullen worden en de ouders kunnen dan, indien zij dit wensen, nog terugkeren'.⁴⁶⁸ Maar zoals uit het citaat van Tilly Bosman al bleek waren er ook velen die hier niet in geloofden.

Ondanks het feit dat Chmielewski zich in Gusen kamp uitzonderlijk wreed had gedragen, was zijn manier van leiding geven in kamp Vught een stuk minder gewelddadig en kon Rauter wat dat betreft vooralsnog tevreden zijn, alhoewel er in totaal wel 302 mensen stierven door de slechte levensomstandigheden in de eerste maanden.

De verschillende opvattingen over de behandeling van de Schutzhaftgevangenen, de joodse geïnterneerden en de studentengijzelaars, en de verschillende doelstellingen die het Duitse bezettingsbestuur en de kampleiding met betrekking tot de subkampen nastreefden, leidden ertoe dat iedere afdeling een eigen organisatie en structuur kende.

---

⁴⁶⁶ Een enkeling had geluk, zoals Anny Sulzbach en haar dochttertje. Zij werden in Westerbork door een kennis uit de rij gehaald omdat hij wist dat ze vrijstellingspapieren had. Zij konden langer in Westerbork blijven en werden later naar Bergen-Belsen getransporteerd. Zowel Anny als haar dochttertje hebben uiteindelijk de oorlog overleefd. A. Sulzbach, *Eine deutsche Jugend, Speyer – Bergen-Belsen: Lebensgeschichte* (S.l. [Speyer] 1998) 96 en 102.

⁴⁶⁷ Brief joodse kampleiding, 5 juni 1943, JHM, document 00000785.

⁴⁶⁸ Ibidem.

Het Schutzhaftlager leek, zowel qua levensomstandigheden als qua organisatie, in de eerste maanden sterk op het in de Duitse concentratiekampen gehanteerde model, wat betekende dat de gevangenen onderworpen werden aan een harde behandeling van intimidatie en terreur. Een verschil was dat de SS zich relatief weinig in het kamp liet zien en zich sterk verliet op de Duitse kapo's, die speciaal naar Vught waren gehaald. Onder de Nederlandse gevangenen was er nauwelijks sprake van een hiërarchische structuur. Zij vormden een lamgeslagen massa die vooral aan overleven dacht.

De studenten die vanaf februari als represaillegevangenen het Studentenkamp bevolkten, waren veel beter af. De kampleiding hield zich aan het gewoonrecht dat gevangenen behandeld dienden te worden als krijgsgevangenen, wat inhield dat ze correct en humaan moesten worden behandeld. De studenten hadden hierdoor de mogelijkheid om hun eigen studentencultuur te bewaren en hun morele waarden hoog te houden, ondanks de confrontatie met hun plotselinge machteloosheid en ondergeschiktheid aan de 'minderwaardige' Duitse bezetter.

Ook de joodse gevangenen waren machteloos en afhankelijk van de plannen die het Duitse bezettingsbestuur met hen had. Onderdeel van dit plan was echter om hen in eerste instantie te laten geloven dat zij de zaken nog gedeeltelijk in eigen handen hadden en dat ze in Vught veilig waren voor deportatie. Om dit te bereiken werd de organisatie van het kamp in handen gegeven van Funktionshäftlingen en bleef de SS ogenschijnlijk op afstand. In werkelijkheid waren de Funktionshäftlingen echter machteloze leiders die niets anders konden dan de Duitse bevelen uit te voeren.

Alhoewel de Funktionshäftlingen medewerking verleenden aan de uitvoering van het Duitse kampbeleid, was de mening van de 'gewone' gevangenen over hen relatief positief. Dit kwam voornamelijk doordat men begrip had voor de 'scheve positie' waarin de Funktionshäftlingen zich bevonden. Hoewel sommigen meenden dat de Funktionshäftlingen wel erg consciëntieus de Duitse orders uitvoerden, beseften velen dat ook zij slechts door de Duitsers gebruikt werden en dat er voor hen ook nauwelijks sprake was van een keuze.

De aparte doelstellingen die de bezetter ten aanzien van de Schutzhaftgevangenen en joodse geïnterneerden hanteerden, zorgden ervoor dat de afdelingen in de eerste periode een tegengestelde ontwikkeling doormaakten. Waar in de loop van het voorjaar steeds meer een einde kwam aan de erbarmelijke omstandigheden in het Schutzhaftlager, verslechterde en versomberde de situatie in

het joodse kamp. En waar de joodse gevangenen in eerste instantie met medelijden naar de Schutzhaftgevangenen hadden gekeken en zij op hun beurt met enige jaloezie hadden geconstateerd hoeveel beter hun burenen het in het joodse kamp hadden, werd deze situatie in de daarop volgende maanden volledig omgekeerd.

3. Het Judendurchgangslager: een einde aan illusies

Terwijl het aantal joodse gevangenen in de zomermaanden en het najaar van 1943 gestaag daalde tot iets minder dan 700 in november 1943 bemoeide met name de Duitse SS zich steeds intensiever met hen. Van ‘Zivilinternierten’ was geen sprake meer, ook in het joodse kamp heette men nu ‘gevangenen’. Maar dat was niet de enige wijziging; de gevangenen kregen meer en meer te maken met het in de concentratiekampen gebruikelijke systeem van intimidatie en geweld. In dit hoofdstuk zal dan ook allereerst aandacht besteed worden aan de vraag in hoeverre en op welke wijze de behandeling van de ongeveer 4200 joodse geïnterneerden, die in de zomer van 1943 na de kindertransporten nog in kamp Vught opgesloten zaten, veranderde?

Ook werd meer en meer duidelijk dat waarschijnlijk niemand aan transport zou kunnen ontkomen. Waar men zich de eerste maanden nog had kunnen sussen met de gedachte dat alleen ouderen en zieken, die arbeidsunfähig waren, doorgestuurd werden, daar kon men zich na de kindertransporten niet meer mee geruststellen. De transporten veroorzaakten een constante spanning in het joodse kamp, hoewel de angst, zo vertelde Max Koker bijna 65 jaar na dato, niet zo allesoverheersend was als in Westerbork.⁴⁶⁹ Dit kwam doordat de transporten uit kamp Vught minder frequent waren en niet direct naar Polen gingen.⁴⁷⁰ Westerbork vormde een buffer en de mensen putten hoop uit de gedachte dat wanneer ze uit Vught weg moesten, ze altijd nog kans hadden om daar te blijven. Dit bleek in de meeste gevallen ijdele hoop want ‘Transporten uit Vught worden altijd direct doorgestuurd [naar Polen], zij vormen zgn. transportmateriaal’, schreef Mirjam Bolle-Levie.⁴⁷¹ Over wat hen in Polen te wachten zou staan deden vele verhalen en geruchten de ronde. In hoeverre waren de joodse gevangenen hiervan op de hoogte? Wat hoorden zij van de SS’ers in het kamp, welke waarde hechtten zij aan de verhalen en hoe interpreteerden zij de geruchten?

---

⁴⁶⁹ Gesprek Koker, d.d. 16.3.07.

⁴⁷⁰ In totaal vertrokken van juli 1942 tot januari 1945 97 transporten vanuit Westerbork. Tot november 1942 vertrokken er ongeveer twee treinen per week. Van november 1942 tot juli 1943 ging iedere week één trein. Daarna vertrokken de treinen onregelmatig. Meestal één à twee in de maand, maar soms ook geen of drie. Transportlijsten, 1942-1945, Niod, 250i, inv.nr. 232-327 en 1014.

⁴⁷¹ M. Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* (Amsterdam/Antwerpen 2003) 164. Zij werkte als secretaresse voor het Comité voor Joodse Vluchtelingen. Dit Comité, met als voorzitter David Cohen, werd in 1933 opgericht als onderafdeling van de Comité Bijzondere Joodse Belangen, een vluchtelingenorganisatie voor Duitse vluchtelingen. Vanaf 1941 viel het Comité onder de Joodse Raad. Bolle-Levie was daar sinds 1938 werkzaam en daardoor lange tijd gesperrd. In juli 1943 moest ze toch naar Westerbork, waarvandaan ze dagboekbrieven schreef aan haar verloofde in Palestina, die ze overigens niet kon versturen, omdat er tijdens de oorlog geen postverkeer mogelijk was met Palestina.

Daarnaast is het de vraag welk effect dit alles had op hun gedrag en hun houding ten aanzien van de SS-bewaking?

Een ander thema dat in dit hoofdstuk centraal zal staan is hoe de onderlinge sociale relaties in het joodse kamp waren gevormd. Resulteerde de grote diversiteit in achtergrond van de gevangenen in strijd of bracht het gezamenlijke lot verbroedering teweeg? En wat vormde de basis voor de sociale relaties in het joodse kamp? Eveneens krijgt de verhouding tussen de gevangenen van het Judendurchgangslager en de Schutzhaftgevangenen aandacht. Ten aanzien van deze verhouding zal de vraag beantwoord worden in hoeverre de verschillen in arrestatiegrond, behandeling en toekomstverwachting tot saamhorigheid of afstand leidde.

‘Het wordt hier met de dag linker’

De transformatie van Auffangslager naar Durchgangslager was onder meer merkbaar tijdens de appèls die steeds meer verwerden tot lange uren vol treiterijen en vernedering. Om te beginnen werden de joodse mannen niet meer apart in hun eigen afdeling geteld, maar werd het appèl samen met de Schutzhaftgevangenen gehouden, waardoor de duur flink toenam.⁴⁷² Daarnaast werden de appèls ook vaker gebruikt om straffen uit te voeren. Favoriet bij sommige SS'ers was om de gevangenen te laten 'gymnastieken', oftewel kniebuigingen maken, over de grond rollen en springen als een kikker.⁴⁷³ Een ander onderdeel van de treiterijen was het dagelijks herhaalde commando 'Mützen ab' en 'Mützen auf', waarbij de gevangenen en masse in één beweging hun mutsen af en op moesten zetten. Omdat het onmogelijk was om dit met duizenden gevangenen precies tegelijkertijd te doen, bood dit een uitgelezen mogelijkheid om de appèls te verlengen.⁴⁷⁴ Dit gold overigens alleen voor de avond. Ochtendappèls werden over het algemeen kort gehouden, zodat de gevangenen snel aan het werk konden.

Verder werden er tijdens de appèls straffen bekend gemaakt, zoals *Pakketten- en Briefsperr*e. Dit betekende dat een individu, een barak of een groep gevangenen voor een bepaalde tijd geen pakketten en of brieven mocht ontvangen. Hiervoor konden verschillende aanleidingen bestaan, bijvoorbeeld omdat er verboden

---

⁴⁷² Josephson, Afschrift verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 635 p. 1; Koker, *Dagboek* 111.

⁴⁷³ Zie: H. Borghaus, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 552; F. Kwak, Brief d.d. 4.9.48, Niod 250g, inv.nr. 656; Koker, *Dagboek* 84, 90 en 94.

⁴⁷⁴ Jaap, Brief d.d. 20.6.43, NMKV, Ordner Correspondentie Kamp Vught, inv.nr. 3317; Van der Hal, *Het mesje* 48; Marchand, *Mijn dubbel spoor* 130.

voorwerpen in pakketten of brieven waren gevonden of omdat het de kampeiding ter ore was gekomen dat gevangenen het kampeten door het toilet spoelden, wat verboden was. Het voedsel uit de pakketten was beter dan het kampeten. De meeste gevangenen kregen geregeld pakketten, waardoor ze het kampeten lieten staan. Terugsturen van het overtollige kampeten, zo vertelde Schutzhaftgevangene J. Schaank, kon niet omdat er dan direct gezegd zou worden “‘Jullie krijgen te veel eten van buiten.’”, met als gevolg “Paketensperre””. Daarom spoelden de gevangenen het eten weg, maar dat mocht dus niet in de gaten lopen.⁴⁷⁵ Soms werd niet duidelijk waarom een *Sperre* opgelegd werd: De gevangenen vermoedden dat het was omdat de SS beslag kon leggen op aangekomen maar nog niet uitgereikte pakketten.⁴⁷⁶

Het appèl werd tot slot ook gebruikt om bokstraffen uit te voeren. Gevangenen konden tot een bokstraf veroordeeld worden als ze bijvoorbeeld onder werktijd zaten te roken, slapen of lezen. Deze straf werd in de zomer van 1943 door Chmielewski ingevoerd, zogenaamd ter vervanging van de willekeurige bestraffingen die tot dan toe door SS'ers werden toegepast, maar in de praktijk bleven ook die nog steeds bestaan. De bok was 80 cm hoog, met onderaan een lat waaraan de voeten van de gevangene gebonden werden en aan de andere zijde een lat voor de handen, zodat de gevangene gestrekt over de bok kwam te liggen. De bestrafte moest dan, ten overstaan van iedereen, 10 tot 25 slagen met de bullenpees incasseren, waarbij hij hardop mee moest tellen.⁴⁷⁷ ‘Geen verheffend gezicht’, schreef een gevangene erover.⁴⁷⁸ Ook Joop Citroen kon het niet aanzien. ‘[Ik] sloot de ogen. Maar ik bleef het striemen en het tellen van de zweepslagen horen (...) Hoe kunnen mensen elkaar zo iets aandoen’, vroeg hij zich in zijn naoorlogse memoires af.⁴⁷⁹

De hardere opstelling was ook duidelijk waar te nemen in de werkcommando's. Het werktempo kwam in de loop van de tijd steeds hoger te liggen en de werkzaamheden waren veelal vermoeiend en zwaar. In februari 1943 had David Koker nog geschreven dat de mensen boos werden op degenen die een baantje hadden, omdat iedereen iets wilde doen, maar in de zomer van 1943 merkte hij op dat mensen

---

⁴⁷⁵ J.R.H. Schaank, ‘Tweede conflict met de Duitse bezetting’, Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 19; Zie ook: Koker, *Dagboek* 90.

⁴⁷⁶ J.C. Otto, Brief d.d. 14.9.48, Niod, 250g, inv.nr. 694 p. 6; Van Kampen en Van Kampen, *Jane en Karel van Kampen* briefnr. 39.

⁴⁷⁷ H. Haan, Brief d.d. 11.11.44, Niod, 250g, inv.nr. 612 p. 1; Bal, Brief d.d. 31.8.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3036; No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 85.

⁴⁷⁸ Jaap, Brief d.d. 20.6.43, NMKV, Ordner Correspondentie Kamp Vught, inv.nr. 3317.

⁴⁷⁹ Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 98.

juist hun best deden om tijdens het werken zo weinig mogelijk uit te voeren.⁴⁸⁰ ‘Rustig wachten met de handen op de rug (...) En af en toe, als iemand tien scheppen heeft opgegooid, de schep overnemen.’⁴⁸¹

Een van de meest uitputtende commando’s was het Philips *Baugelände*, die door de gevangenen ‘Bouwellende’ genoemd werd.⁴⁸² Het *Baugelände* was een stuk grond, ingeklemd tussen de Lunettenlaan en één van de Lunetten, waar industriebarakken voor Philips gebouwd werden en hiervoor moest er gegraven, geroid en gesjouwd worden. Andere zware werkcommando’s vormden: het vergroten van de appèlplaats, de aanleg van een spoorlijn naar het kamp en de bouw van het ziekenhuis en de kampgevangenis.

Bij de meeste commando’s werden overigens zowel joodse als niet-joodse gevangenen tewerkgesteld.⁴⁸³ Wel schepten sommige SS-bewakers er een genoeg in om het werk voor de joodse gevangenen extra zwaar te maken. Schutzhaftgevangenen bij het Philips *Baugelände* mochten bijvoorbeeld een boom met acht man dragen, terwijl joodse gevangenen hetzelfde werk met vier man moesten doen.⁴⁸⁴ En A. van Meurs schreef hoe de joodse gevangenen bij het stenen sjouwen harder opgejaagd werden dan hun niet-joodse medegevangenen en SS’ers met honden de lijnen wel eens lieten vieren zodat de honden konden bijten.⁴⁸⁵

In het najaar van 1943 werden binnen korte tijd drie joodse mannen zonder duidelijke reden door SS’ers doodgeschoten. Op 5 september werd de 59-jarige Louis Israël eerst zodanig opgejaagd en getreiterd tijdens het werk dat hij niet meer verder kon. Vervolgens nam de Nederlandse SS’er Douwe Bleeker hem mee uit het zicht van de gevangenen en schoot hem dood.⁴⁸⁶ Op 19 oktober werd Isaac Jacobsen, 63 jaar oud, doodgeschoten nadat hij toestemming had gekregen om even bij een boom zijn behoefte te doen. En de 42-jarige Julius Meijer, overleed op 4 december aan schotwonden, omdat hij in de ogen van SS’er Walter V. te ver buiten het toegestane

---

⁴⁸⁰ Koker, *Dagboek* 37.

⁴⁸¹ Ibidem.

⁴⁸² Zie: J. Key, *Drachtster Courant* d.d. 28.9.45, Niod, 250g, inv.nr. 644; W. de Wijs, Brief d.d. 14.4.46, Niod, 250g, inv.nr. 777 p. 7.

⁴⁸³ Een van de weinige zware commando’s die alleen uit joodse gevangenen bestond was het zogeheten zandcommando waarbij de gevangenen kruiwagens met zand moesten kruien. Max Groen vertelde hierover: ‘Alles moest in de looppas. Dan ging het er wel op los. Ze hadden honden, die vals gemaakt waren op streepjespakken. Als je voorbij kwam, gaven ze hun hond een beetje meer lijn en dan was het ggr... bijten en happen.’ Kors, *De tocht opnieuw* 161.

⁴⁸⁴ J. Weismann, ‘Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 771 p. 1.

⁴⁸⁵ A. van Meurs, Brief z.d., Niod, 244, inv.nr. 1295 p. 11.

⁴⁸⁶ T.G. Nooitrust, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 689; Englander, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 589 p. 4.

werkgebied kwam, wat Walter opvatte als een ontsnappingspoging. Alleen in het laatste geval werd de SS'er bestraft omdat na onderzoek duidelijk werd dat Meijer geen vluchtpoging had gedaan. Walter werd door het SS- und Polizeigericht X tot twee maanden gevangenisstraf veroordeeld, die hem later weer kwijtgescholden werden.⁴⁸⁷

De bovenstaande gebeurtenissen waren niet de eerste voorvallen met dodelijke slachtoffers – in het voorjaar van 1943 waren kort na elkaar ook al twee joodse gevangenen doodgeschoten – maar door de constante in- en uitstroom de eerste maanden zullen er weinig mensen zijn geweest die dat in het najaar van 1943 nog geweten hebben.⁴⁸⁸ Het psychologische effect van de drie moorden was groot, temeer daar het oudere gevangenen betrof die totaal zonder aanleiding doodgeschoten werden. ‘Er heerste toen een grote consternatie onder de joodse gevangenen’, verklaarde Philip Mahler na de oorlog.⁴⁸⁹

Al met al was het kampleven een stuk grimmiger geworden. In grote lijnen was de behandeling van de joodse gevangenen gelijk aan die van de Schutzhaftgevangenen, maar het cruciale verschil was dat de joodse gevangenen opgesloten zaten zonder enige aanleiding en zonder veel mogelijkheden te hebben gehad om opsluiting te voorkomen. De politieke gevangenen werden ook disproportioneel gestraft, maar wat hen betreft was er in ieder geval sprake van een relatie tussen hun daden en de straf. De vangenneming van de gijzelaars kende meer overeenkomsten met die van de joodse gevangenen, zij het dat de eersten beter behandeld werden en dat hun toekomstverwachting onvergelykbaar was. Gijzelaars konden, evenals politieke gevangenen, hopen op vrijlating terwijl voor de joodse gevangenen transport onontkoombaar was. Ze konden alleen trachten de SS zo weinig mogelijk reden tot ontevredenheid te geven, door hard te werken en zorgvuldig hun bevelen op te volgen, in de hoop op die manier het onvermijdelijke zo lang mogelijk uit te stellen.

Hierdoor was de verhouding tussen de SS en de joodse gevangenen wezenlijk anders. Er was relatief weinig ruimte voor ontspanning of toegeeflijkheid, in de zin van het oogluikend toestaan van clandestien gedrag. Het beleid van de SS was erop

---

⁴⁸⁷ Walter V., Feldurteil d.d. 18.4.44 en Verslag van openbare rechtszitting van de Bijzondere Raad van Cassatie d.d. 27.10.48, NA, CABR, inv.nr. 76693.

⁴⁸⁸ Zie hoofdstuk 2, pagina 90, noot 292.

⁴⁸⁹ Bleeker, PV d.d. 27.3.48, getuige P. Mahler, NA, CABR, inv.nr. 732 dossier 742/48.

gericht verwarring en onzekerheid te zaaien en op die manier weerstand te voorkomen. Zo schreef een joodse gevangene in een clandestiene brief:

Je maakt hier zeer contrastrijke dingen mee. 's Morgens worden we uitgescholden en soms geschopt door de SS en 's avonds laten ze ons voetballen tegen de Häftlingen. Vanmiddag zijn er boxwedstrijden, terwijl we hier sinds korte tijd een orkest hebben, zoals er buiten Vught moeilijk te vinden zal zijn. (...) Een orkest in een concentratiekamp. De SS is er gek op en komt elke avond op bezoek en zit midden tussen die rot-joden.⁴⁹⁰

Voordelen werden aan de joodse gevangenen vrijwel alleen geboden als de SS er ook het nut voor zichzelf in zag en vanuit het besef dat ze uiteindelijk ook de medewerking van de gevangenen(leiding) nodig had om het kamp in goede banen te leiden. Met sommige SS'ers was er in één op één situaties wel een wat meer ontspannen contact mogelijk, maar niet wanneer er collega's in de buurt waren. Zoals Max Koker vertelde: 'Met die SS'ers... daar zijn wel vertrouwelijke gesprekken mee geweest, (...) onder vier ogen, niet zodra er iemand anders bij was, dan liep het mis.'

Er waren ook gevangenen die zich minder serviel durfden op te stellen. Eén van hen was Ernst Verduin. Volgens hem was het belangrijk om bij het persoonlijke contact met de SS je niet onderdanig en angstig te gedragen. Hij herinnerde zich een keer dat hij iets gedaan had waar hij volgens een SS'er een klap voor verdiende. Hij zette eerst zijn bril af, deed toen een stapje naar voren en zei: "nou mag u slaan." 'Ja, dan is het lachen, ook die SS'er lachen. (...) Dan is de angel eruit.'⁴⁹¹ Hij kreeg nog wel quasi een draai om zijn oren, maar echte straf bleef uit. Ook Jopie Rood, kampoudste van de Moerdijk, benadrukte het belang van de juiste houding ten opzichte van de SS. 'Ik was brutaal, maar beleefd en dat maakte een goede indruk op de heren!'⁴⁹²

Getalenteerde gevangenen die iets konden betekenen werden door de SS'ers beter behandeld. Emile Franken bijvoorbeeld, was tekenaar en toen de SS daar achter kwam, werd hij meteen een stuk vriendelijker behandeld. Dit kwam voortuit de wens door hem getekend te worden. Zo kreeg hij onder meer een opdracht van de

---

⁴⁹⁰ Jaap, Brief d.d. 20.6.43, NMKV, Ordner Correspondentie Kamp Vught, inv.nr. 3317.

⁴⁹¹ Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08.

⁴⁹² Rood, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 720 p. 21.

Hundenführer om hem met hond en al te portretteren. Geen prettige opgave, want hij was doodsbang voor het beest.⁴⁹³ En ook bontwerkers bij Splitter mochten zich in de belangstelling van de SS verheugen. ‘Niet alleen vrouwen hebben belangstelling voor bont’, vertelde Isaac de Leeuw, ook verschillende SS’ers deden privébestellingen bij de bontwerkers.⁴⁹⁴

Er waren echter maar weinig mensen die gebruik durfden te maken van de beperkte mogelijkheden die de SS bood. Het waren met name Funktionshäftlingen of hun familieleden, die dat durfden te riskeren. De meeste anderen waren te bang een fout te maken en vervolgens op transport gesteld te worden. Deze angst was niet ongegrond, want de SS bleef onberekenbaar. Ook wanneer een gevangene en een SS’er elkaar wat beter kenden en er sprake was van een zekere verstandhouding, kon een gevangene er niet zeker van zijn dat hij de volgende keer niet op zijn donder zou krijgen. Zo vertelde Max Groen dat hij het redelijk goed kon vinden met een Duitse *Scharführer* die hij ‘Onckel Pipi’ noemde. Het was een gemoedelijke aardige man, van het type ‘gezellige huisvader’. Toch zou hij niet verbaasd gekeken hebben als Onckel Pipi opeens naar hem toe gekomen zou zijn met de mededeling: ‘Verzeihung Groen, man hat gesagt, ich soll dich niederknallen’, en het dan zonder meer zou hebben gedaan.⁴⁹⁵

De joodse gevangenen waren zich uiteraard bewust van het feit dat zij in de ogen van de SS een minderwaardige status hadden en beseften hun eigen afhankelijkheid. Het lijkt erop dat ze het beeld dat de nazi’s van hen hadden internaliseerden en daardoor ook zelf in hun dagboeken en brieven nauwelijks spraken over de onrechtvaardigheid van hun behandeling. Een van de schaarse referenties is te vinden in het dagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch. ‘Ondergebracht in een concentratiekamp, en dat alleen omdat wij joden waren. De grootste misdaad die wij ooit hadden kunnen begaan.’⁴⁹⁶ Ook uitten ze nauwelijks boosheid ten aanzien van degenen die verantwoordelijk waren voor de positie waarin zij zich bevonden. Tekenend hiervoor is de opmerking van Bep de Vries in een clandestiene brief, waarin ze openlijk schreef over de omstandigheden in het kamp: ‘Soms haat ik de mensen die ons dit konden aanraden om te gaan, het is hier gruwelijk.’⁴⁹⁷ Haar

---

⁴⁹³ Franken, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 598 p. 4.

⁴⁹⁴ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 60.

⁴⁹⁵ Kors, *De tocht opnieuw* 162.

⁴⁹⁶ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 46.

⁴⁹⁷ De Vries-Süsskind, Brief d.d. 5.5.43, HCKW, R.A. 1492.

woede richtte zich dus tegen de mensen in haar omgeving en niet tegen de Duitsers die schuldig waren haar opsluiting in het kamp en de omstandigheden daar.

De joodse gevangenen waren in het Durchgangslager dus vrijwel geheel afhankelijk van de grillen van de SS en het beleid van de kampleiding. Dit alles werd nog eens versterkt door de komst van een nieuwe kampcommandant, Adam Grünewald.

Kampcommandant Grünewald: 'Een heel ander figuur'

De vervanging van Chmielewski en zijn eerste en tweede Schutzhaftlagerführer Ettliger en Reinecke vond plaats in oktober 1943. Over de precieze reden van de val van Chmielewski bestaat nog altijd onduidelijkheid.⁴⁹⁸ In de verklaringen en verslagen van zowel de gevangenen als de SS'ers en Aufseherinnen deden verschillende verhalen de ronde. Sommigen meenden dat hij goederen van joden gestolen had, anderen veronderstelden dat hij ontslagen was omdat hij zich schuldig maakte aan grote feesten en seksuele uitpattingen.⁴⁹⁹ Ook Dr. Ernst Härtel, de Inspektionsrichter West van de Waffen-SS, kon in 1947 niet zeggen wat er precies gebeurd was. Hij vertelde dat er een 'dol drinkgelag' zou hebben plaatsgevonden, 'waarbij ongelooflijke ongepastheden met gevangenen van beider geslacht zouden zijn voorgekomen'. Maar hij moest daarop laten volgen, dat hij 'overigens tot op

---

⁴⁹⁸ Ook tijdens het proces in 1961 moest geconstateerd worden: 'Welche Straftaten dieser Verurteilung zugrunde lagen, konnte nicht ermittelt werden. Sagel-Grande e.a. (red.), *Justiz und NS-Verbrechen*, XVII 154.

⁴⁹⁹ David Koker noemde een aantal mogelijke redenen: De boekhouding zou een deficit hebben van 80.000 gulden. Ze zouden een feestkrant hebben gevonden. Gemeker zou geklaagd hebben dat mensen in 'transportunfähige uitrusting' aankwamen en Chmielewski zou voorraden hebben verkocht en de winst in eigen zak hebben gestoken. Koker, *Dagboek* 175; Bij De Jong is te lezen dat de feestkrant scabreuze teksten bevatte *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 656; Vrouwtje Assou-Polak schreef na de oorlog dat Chmielewski met Ettliger en Reinecke sieraden en bontjassen van joodse gevangenen zou hebben verkocht. Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 10; Steiner vermeldde dat Chmielewski zich ten koste van gevangenen zou hebben verrijkt en omgang zou hebben gehad met joodse vrouwen. Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 18; Maliepaard vertelde dat Chmielewski zou zijn beschuldigd van corruptie en uitpattingen en dat er geruchten gingen dat hij twee mensen vrijgelaten zou hebben, nadat zij hem geld hadden betaald. Maliepaard, Aanvulling, Niod, 250g, inv.nr. 673 p. 3; Ad Bal schreef dat hij 'eruit gesmeten [was] wegens malversaties en mishandeling van gevangenen'. Bal, Brief d.d. 6.10.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3040; In het Feldurteil van Grünewald, naar aanleiding van het bunkerdrama, is te lezen dat hij wegens 'unzuträglicher Verhältnisse im Lager abgelöst und festgenommen worden war'. Grünewald, Feldurteil d.d. 6.3.44, NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126 p. 3; Chmielewski's arrestatie vond plaats twee weken na de *Posener Rede* van Himmler op 4 oktober 1943. Hierin benadrukte hij nogmaals dat al het afgenomen joodse bezit ten gunste moesten komen aan het Duitse Rijk: 'Wer sich auch nur eine Mark davon nimmt, der ist des Todes.' Mogelijk is er een verband tussen Himmlers rede en Chmielewski's arrestatie. <http://www.nationalsozialismus.de/dokumente/texte/heinrich-himmler-posener-rede-vom-04-10-1943-volltext.html> (Geraadpleegd 10.12.10).

heden niet [wist], wat er nu eigenlijk werkelijk is gebeurd'.⁵⁰⁰ Chmielewski zelf verklaarde in het kader van zijn proces in 1961 dat hij wegens 'Wehrkraftzersetzung und Zuwiderhandlung gegen einen Befehl der RFSS' bestraft was, wat voor meerdere uitleg vatbaar is.⁵⁰¹

Hoewel het *Dienstaufsicht* van Rauter ten aanzien van kamp Vught onontbeerlijk was voor de leider van het WVHA, Oswald Pohl, om het kamp als SS-concentratiekamp te beheren, leidde de gedeelde verantwoordelijkheid tot onderlinge botsingen. Het onderzoek naar en de arrestatie van Chmielewski leidde tot het eerste conflict. Volgens Härtel ontving Rauter berichten dat er in het kamp geklaagd werd over Chmielewski en stuurde hij SS-rechter Dr. Boulanger naar Vught om poolshoogte te nemen. Dit deed hij, tegen de regels in, 'op eigen houtje', aldus Härtel, dus zonder Pohl te informeren. Terwijl het Boulanger niet lukte om tastbare bewijzen voor de klachten te vinden en hij niet veel meer kon doen dan Chmielewski nog eens waarschuwen dat mishandelingen of corruptie zouden worden vervolgd, kwam het Pohl ter ore dat Rauter naspeuringen had laten verrichtten.⁵⁰²

Pohl besloot op zijn beurt om zonder Rauter op de hoogte te stellen *Hauptuntersuchungsführer* Schmidt Chevenow naar Vught te sturen om Chmielewski, Ettliger en Reinecke te arresteren en naar Sachsenhausen over te brengen. Nu was Rauter verbolgen. Iedere *SS-führer* die naar Nederland kwam, moest zich immers eerst bij hem melden. Rauter protesteerde bij de chef van het SS- und Polizeigericht in Berlijn, maar kreeg verder geen gehoor. De zaak liep met een sisser af, maar de toon tussen Rauter en Pohl was gezet.⁵⁰³

---

⁵⁰⁰ Proces-verbaal van de PRA over de berechting van SS-officieren, 6 mei 1947, Niod, 250g, inv.nr. 995 p. 5.

⁵⁰¹ Sagel-Grande e.a. (red.), *Justiz und NS-Verbrechen*, XVII 154;

⁵⁰² Proces-verbaal van de PRA over de berechting van SS-officieren, 6 mei 1947, Niod, 250g, inv.nr. 995 p. 5. Mogelijk heeft Chmielewski Pohl zelf ingelicht; Härtel schreef dat het Boulanger niet lukte om bewijzen te verzamelen omdat gevangenen hem niet vertrouwden en geen aangifte durfden te doen. Steiner die ondanks zijn joodse achtergrond als Schutzhaftgevangene in het kamp zat, was een van de drie gevangenen – naast Hans van Ketwich Verschuur, de latere directeur van het Nederlandse Rode Kruis en Joep Birnie – die verhoord werden. Hij schreef: 'Het was voor mij een moeilijke positie. Hier had ik nu de mogelijkheid iets voor de gevangenen te bereiken, maar aan de andere kant hing mij boven het hoofd, dat ik de volgende dag niet meer zou leven, want Chmielewski zou zich makkelijk kunnen wreken.' Volgens Steiner vroeg men hem hoofdzakelijk naar de beginperiode van het kamp en dan met name over de medische verzorging, het eten en de houding van de SS. Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 18.

⁵⁰³ Härtel meende dat er vanuit Pohl sprake was van een "doofpot" taktiek' en was ervan overtuigd dat Chmielewski opzettelijk aan hun jurisdictie onttrokken was. Proces-verbaal van de PRA over de berechting van SS-officieren, 6 mei 1947, Niod, 250g, inv.nr. 995 p. 5.

Chmielewski's opvolger, Adam Grünewald, was in 1901 bij Würzburg in Beieren geboren. Na de lagere school volgde hij enkele jaren een bakkersopleiding, maar uiteindelijk koos hij in 1919 voor een twaalfjarig dienstverband als beroepssoldaat in de *Reichswehr*. In 1931 trad Grünewald, die inmiddels getrouwd was, achtereenvolgens toe tot de SA en de NSDAP. In 1934 stapte hij over naar de SS.⁵⁰⁴ Daar doorliep hij eerst de *Dachauer Schule*, de door Eicke opgezette opleiding voor de wachtroepen van de concentratiekampen. Vervolgens werd hij ingezet bij het concentratiekamp Berlin-Lichtenburg, waarna verscheidene andere kampen volgden. In 1938 legde hij het examen af voor de *SS-Führerschule*. Uit zijn beoordeling blijkt dat hij wel een goede soldaat was, maar dat zijn intellectuele vermogens en leiderschapskwaliteiten niet hoog werden ingeschat. De examencommissie maakte gewag van een zeer beperkte intelligentie, weinig bevattingsvermogen en nauwelijks geestelijke wilskracht. Zijn algemene ontwikkeling liet te wensen over en ook het geschreven Duits was hij onvoldoende machtig.⁵⁰⁵

De commissie was wel te spreken over zijn lichamelijke conditie en sportieve inspanning. Ook zijn kameraadschappelijke houding werd als voldoende beoordeeld. Het eindoordeel luidde dan ook:

Keine Führernatur und Persönlichkeit von Format und Linie. Seine Stärke wird stets der körperliche Einsatz und der militärische Ausbilder kleinerer Einheiten sein. Angesichts seiner stark begrenzten Geistesgaben wird wohl auch eine längere Schulung und Ausbildung auf einer Führerschule kaum den beabsichtigten Erfolg haben.⁵⁰⁶

Niettemin werd Grünewald in 1938 toch als tweede Schutzhaftlagerführer in Dachau aangesteld. En in 1942 werd hij eerste Schutzhaftlagerführer in Sachsenhausen. In oktober 1943 volgde zijn promotie tot commandant van kamp Vught.⁵⁰⁷

Grünewald betrok in Vught met zijn vrouw en twee zoontjes de commandantsvilla op het kampterrein.⁵⁰⁸ De gevangenen merkten snel dat Grünewald

---

⁵⁰⁴ Grünewald, Lebenslauf d.d. 17.6.36, Niod, 210, inv.nr. P 29, nr. 09202.

⁵⁰⁵ Grünewald, Beurteilung, d.d. 8.4.38, SS-Führerschule München-Dachau, NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126.

⁵⁰⁶ Ibidem.

⁵⁰⁷ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 657.

⁵⁰⁸ Volgens Van de Mortel bracht Grünewald hiermee een nieuw element in het kampleven. Zijn vrouw 'flaneerde op gezette tijden door het kamp, gehuld in de meest fantastische bontjassen, die gefabriceerd

uit een ander hout gesneden was dan zijn voorganger. Grünewald was ‘een heel ander figuur’, zei Maliepaard. ‘Ik kan me voorstellen, dat zij na alles, wat er onder de eerste commandant was gebeurd, een dergelijk strenge figuur naar Vught hebben gestuurd’, zei Maliepaard.⁵⁰⁹ En Laman Trip noemde hem ‘een geheel ander type mens’, dat ‘zich bemoeide met de kleinste kleinigheden’.⁵¹⁰ Volgens Koker toonde Grünewald interesse in alle mogelijke dingen waar Chmielewski zich niet om bekommerde, maar hij interpreteerde dat in eerste instantie positief. ‘Zijn algemene maatregelen en inzichten zijn zonder meer gunstig’, noteerde hij. ‘Pakkettensper weg, geld en bezittingen terug aan mensen van wie ze in beslag zijn genomen (het geld komt op het conto).’⁵¹¹

De 24-jarige Schutzhaftgevangene Ad Bal, die wegens verzetsactiviteiten vastzat, was voorzichtiger met zijn eerste oordeel over Grünewald. Hij schreef, op dezelfde dag als Koker, dat het nog maar afwachten was of de nieuwe commandant een verbetering zou betekenen of niet. Zijn voorzichtigheid bleek terecht, want Grünewald begon al snel orde op zaken te stellen in het gehele kamp, waarbij de regels aanzienlijk werden aangescherpt. Zo mochten pakketten nog maar 2,5 kilo wegen, werd de censuur van pakketten en brieven strenger, evenals de controle op sabotage en roken tijdens het werk, en stelde hij een strafbarak in. Ook maakte hij een einde aan de ‘gezellige’ avonden. Het orkest werd opgeheven en er mochten geen cabaretavonden meer gehouden worden.⁵¹²

Daarnaast betekende het nieuwe beleid van Grünewald speciaal voor de joodse gevangenen een verslechtering. Volgens Lehmann ging er met de komst van Grünewald een ‘scharf-antisemitischen Wind’ waaien.⁵¹³ En Bal constateerde:

Wel is zeker dat het voor de joden een achteruitgang is, want hij is een anti-semiet in optima forma. Zijn eerste order was om de haren van de joden af te

---

werden door de firma Escotex.’ Ook werd Van een Mortel een keer door Grünewalds achtjarige zoon afgeblaft. Van de Mortel, *Kamp Vught* 60; In Laman Trips dagboekantekeningen is te lezen hoe Grünewald zijn zonen wel eens meenam bij zijn bezoeken aan het Philips-Kommando. Laman Trip, Dagboekantekeningen d.d. 30.12.43, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 8.

⁵⁰⁹ Maliepaard, Aanvulling, Niod, 250g, inv.nr. 673 p. 3

⁵¹⁰ Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 16.

⁵¹¹ Koker, *Dagboek* 176.

⁵¹² Zie: Ibidem, 179 en 186; Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 16; Meyer, PV d.d. 2.1.47, getuige S. Arts, NA, CABR, inv.nr. 112306; Kors, *De tocht opnieuw* 145; De Jong schrijft dat Grünewald ook verantwoordelijk was voor het instellen van de beruchte bokstraffen, maar dit is niet juist. Vgl.: Jaap, Brief d.d. 20.6.43, NMKV, Ordner Correspondentie Kamp Vught, inv.nr. 3317; Brauner, PV d.d. 22.4.47, getuige K. Lennertz, NA, COOM, inv.nr. 1288 p. 5.

⁵¹³ Lehmann, ‘Das Lager Vught’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 23.

laten knippen, zodat nu het gehele kamp (uitgezonderd de gijzelaars) met een kale kop loopt.⁵¹⁴

Verder werden mannen en vrouwen in de industrie strikter van elkaar gescheiden. ‘Als dit boek in hoofdstukken ging, moest er nu een komen dat heette: Het wordt hier met de dag linker’, noteerde Koker op 1 november.⁵¹⁵

Hoewel hij later schreef dat ‘inmiddels (...) de scherpe kantjes’ van Grünewalds regime af waren, was duidelijk dat hij hardvochtiger optrad dan zijn voorganger.⁵¹⁶ Tekenend hiervoor was dat onder zijn leiding een van de meest barbaarse transporten met joodse gevangenen vertrok, namelijk dat van 15 november 1943. Bepakt en bezakt stonden 1151 mannen en vrouwen in hun eigen kleding te wachten op vertrek, toen plotseling het bevel kwam dat ze allemaal naar de badruimte moesten.⁵¹⁷ Daar moesten ze zich geheel uitkleden en hun bagage achterlaten om vervolgens aan de andere kant van de badruimte slechts ondergoed en gevangenenkleding terug te krijgen. Vervolgens werden ze weer verzameld op de appèlplaats om nog uren in de kou te staan wachten tot ze eindelijk in veewagens geladen werden om de reis, met niets anders dan de kleding die ze droegen, te aanvaarden.⁵¹⁸

Onder de gevangenen bevond zich ook kampoudste Süsskind. Deze was kort daarvoor uit de gratie gevallen, zo schreef David Koker:

De almachtige, die een privé-privaat had, een sekretaris in het begin, die uitdrukkelijk rookte, als het anderen verboden was en daarmee zijn rechten en zijn positie wilde demonstreren, die hier überhaupt in een soort Urvaterpositie leefde (...), sjouwt op het ogenblik stenen.⁵¹⁹

---

⁵¹⁴ Bal, Brief d.d. 10.10.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3041.

⁵¹⁵ Koker, *Dagboek* 186.

⁵¹⁶ Ibidem, 191.

⁵¹⁷ Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD, Niod, 250g, inv.nr. 19. De Moei noemt het aantal van 1152, *Joodse kinderen* 106; Het NMKV noemt ‘ongeveer 1135’ slachtoffers <http://www.nmkampvught.nl/index.php?id=730> (Geraadpleegd d.d. 23.8.10).

⁵¹⁸ A. Krol-Groen, ‘Herinneringen aan het Jodentransport’, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. i-viii; Zie ook: J. Pais-Hofman, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 696 p. 3; Tollenaar-Ubens, *Dagboek* d.d. 15.11.43, Niod, 244, inv.nr. 186; Walda, *Een huilbui van jaren* 53-54; Marchand, *Mijn dubbel spoor* 136.

⁵¹⁹ Koker, *Dagboek* 187.

Zijn val zou samenhangen, zo gingen de geruchten, met de relatie die hij onderhield met Hertha Poppert, een vrouwelijke gevangene.⁵²⁰ Arthur Lehmann nam de plaats van Süsskind in en bleef kampoudste tot hij zelf in maart 1944 naar Westerbork werd gestuurd.⁵²¹

'Dan gaan we voor 4 maanden naar Polen en dan (...) naar Amsterdam terug'
Het transport van 15 november was een van de laatste transporten met joodse gevangenen die het kamp zou verlaten; daarna volgden er nog drie. Op 20 november vertrok nog een klein transport van 19 personen naar Westerbork en in maart en juni van 1944 gingen de laatste 677 gevangenen naar Westerbork en Auschwitz. In totaal waren er toen 24 transporten vanuit Vught weggegaan. De meeste gingen via Westerbork. Alleen de transporten van 15 november 1943 en 2 juni 1944 gingen rechtstreeks naar Auschwitz.

Verhalen en geruchten over wat de gedeporteerde joden te wachten zou staan, waren wijdverbreid.⁵²² Al snel na het begin van de massa-executies van joodse burgers in Polen en de Sovjet-Unie in de zomer van 1941, sijpelde het nieuws hierover in het Westen door. En ook berichten over de vernietigingskampen, als Belzec, Sobibor en Treblinka, die in 1942 in gebruik werden genomen, lekten uit, ondanks de geheimhouding.⁵²³ Aan het einde van dat jaar, op 17 december 1942, bevestigden de geallieerden in een verklaring dat:

The German authorities, not content with denying to persons of Jewish race
(...) the most elementary human rights, are now carrying into effect Hitler's

---

⁵²⁰ Rood, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 720 p. 4. Rood verklaarde ook: 'Wat hij precies allemaal uitgevoerd heeft, weet ik niet, dat werd je als outsider nooit gewaar.'; Süsskind stierf uiteindelijk op 31.7.44 in Auschwitz. <http://www.joodsmonument.nl/person/520426> (Geraadpleegd d.d. 24.8.10).

⁵²¹ Daarna ressorteerden de 380 gevangenen in het joodse kamp onder de kampoudste van het Schutzhaftlager, Jan Hurkmans.

⁵²² Zie: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VII 320-363; Voor een overzicht van de berichtgeving in 1942: W. Laqueur, *The terrible secret. An investigation into the suppression of information about Hitler's 'Final Solution'* (Londen 1980); A. Voolstra en E. Blankevoort (red.), *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 76-89; I. Vuijsje, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging* (Amsterdam/Antwerpen 2006) 75-77.

⁵²³ Zie voor de kampen onder andere: E.A. Cohen en A. Nuis, *De negentien treinen naar Sobibor* (Amsterdam/Brussel 1979); Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard death camps* (Bloomington 1987); J. Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 1994); W. Chrostowski, *The Extermination Camp Treblinka* (Londen 2004); Benz en Distel (red.), *Der Ort des Terrors*, VIII, *Riga-Kaiserwald, Warschau, Vaivara, Kauen (Kaunas), Plaszów, Kulmhof/Chelmno, Belzec, Sobibor, Treblinka* (München 2008)

oft repeated intention to exterminate the Jewish people in Europe. From all the occupied countries Jews are being transported, in conditions of appalling horror and brutality, to Eastern Europe. (...) None of those taken away are ever heard of again. (...) The number of victims of these bloody cruelties is reckoned in many hundreds of thousands of entirely innocent men, women and children.⁵²⁴

Ook in Nederland waren in de illegale pers en via de Nederlandse uitzendingen van de BBC berichten over de Duitse plannen omtrent het ‘jodendom’ en over de daadwerkelijke uitroeiing in Oost-Europa te lezen en te beluisteren. Evenals de bovenstaande verklaring die dezelfde dag in Nederlandse vertaling door Radio Oranje uitgezonden werd.

Op basis van de vele en soms zeer gedetailleerde berichten over de jodenvervolgung concludeerde de journalist Ies Vuijsje, in zijn veelbesproken boek *Tegen beter weten in*, dat eind 1942 ‘eenieder die wilde weten, kon weten’ dat de Duitse nationaalsocialisten bezig waren de joden uit te roeien.⁵²⁵ Maar dat was nu juist het probleem: men wilde niet weten of kon niet geloven dat het nazi-bezettingsbestuur werkelijk uit was op de totale vernietiging van de joodse burgers. Dat de berichten letterlijk genomen moesten worden en de nazi’s werkelijk bezig waren met de uitroeiing van alle joodse burgers in alle gebieden waarover zij op dat moment de macht hadden, ging het voorstellingsvermogen van velen te boven. Echt weten wat de getransporteerde joden te wachten stond, was alleen mogelijk wanneer men in het Oosten de vernietigingskampen met eigen ogen had aanschouwd. Eerder was het aan de hand van het grote aantal geruchten en verhalen en de ongerijmdheid daarvan met het idee van de Duitsers als beschaafd, westers volk, moeilijk zich een voorstelling te maken over de precieze gang van zaken.

Er werden dan ook alle mogelijke verklaringen gezocht. Het zou om Engelse propagandaverhalen gaan en woorden als ‘Endlösung’ en ‘vernietigen’ zouden eigenlijk iets anders betekenen of alleen betrekking hebben op de Oost-Europese joden. Oud-gevangene Noömi Kohn vertelde na de oorlog over de ontluizing van de barakken met blauwzuur:

---

⁵²⁴ <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1942/dec/17/united-nations-declaration>

(Geraadpleegd d.d. 30.8.10).

⁵²⁵ Vuijsje, *Tegen beter weten in* 80.

Dit heette de vergassing. Toen hebben wij allemaal gezegd: “Zie je wel, de Engelsen hebben natuurlijk van deze verhalen gehoord en die verdraaid. Ze hebben zich vergist. Het is gewoon propaganda”. Ik heb toen nooit gedacht aan een vergassing van mensen. Dat was ook niet te geloven.⁵²⁶

Bij velen heerste in het kamp grote twijfel over wat zij van de verhalen moesten geloven. Het dagboek van David Koker geeft een aangrijpende kijk op de worsteling die meerderen doorgemaakt zullen hebben. Op 14 februari 1943, na drie dagen in kamp Vught, schreef hij voor het eerst iets over het mogelijke lot van zijn medebewoners. ‘Ik kan me niet voorstellen, dat ik het niet haal. Maar de dood is ook het enige onvoorstelbare. Wij leven hier in een ijle sfeer (...) vanwege alle zinneloze speculaties op de toekomst.’⁵²⁷

Koker werd heen en weer geslingerd tussen optimisme en angst. Zo schreef hij op 17 april 1943: ‘Wat al eerder begonnen is, laat mij sedert dagen niet meer los, zo hevig is het geworden: angst voor Polen, angst voor de dood.’ Dit hing, zo blijkt uit zijn aantekeningen, voornamelijk samen met het feit dat het kamp was veranderd in een Durchgangslager. ‘Wij hebben daar allemaal verklaringen voor en die zouden zeer geruststellend zijn, wanneer we ze geloofden, maar we geloven ze alleen niet.’⁵²⁸

In de zomer was hij weer wat optimistischer. De Duitse SS’er Menne Saathoff sprak tijdens een vergadering van de Joodse Raad in het kamp wat men in Polen moest verwachten en vertelde dat de toestand in de Poolse werkkampen vergelijkbaar zou zijn met de omstandigheden van de Schutzhaftgevangenen in Vught. Koker noteerde dat ze misschien nog wel verbluft zouden staan als ze daar nog eens kwamen. ‘De Engelse zender vertelt ten slotte over Vught zulke overdreven verhalen, dat die over Polen wel van hetzelfde kaliber zullen zijn.’⁵²⁹ In de vroege herfst van 1943 was zijn optimisme nog niet verdwenen. ‘Uit Polen komen (...) goede berichten binnen’, schreef hij in zijn dagboek. ‘Jammer is alleen dat de mensen er wel degelijk in de kolenmijnen werken. Maar het werk valt niet zwaar, schrijven veel.’⁵³⁰ In november 1943 hoorde hij sombere verhalen van de SS’ers die een transport naar Auschwitz

---

⁵²⁶ Kohn, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 4.

⁵²⁷ Koker, *Dagboek* 27.

⁵²⁸ Ibidem, 101.

⁵²⁹ Ibidem, 142.

⁵³⁰ Ibidem, 169.

hadden begeleid en daarna in Vught terugkeerden. ‘Het lijkt hier een lustoord daarbij vergeleken en men heeft ze met zweepen opgewacht. Gaandeweg begin ik minder optimistisch over Polen te denken.’⁵³¹

Er kwam een einde aan Kokers vertwijfeling toen hij een week later, op zijn verjaardag, een brief te lezen kreeg, die zijn vriend en medegevangene Alfred Spitz die dag ontvangen had. De brief kwam uit Polen en er stond in dat Alfreds verloofde en haar ouders bij ‘Mowes’ woonden, wat ‘de dood’ in het Hebreeuws betekende. Koker schreef:

Ik lees het over en over. Zelden zag ik zo iets duidelijk geschreven staan en bleek ik het vergeten te zijn als ik het gelezen had. Onze optimistische berichten over Polen zijn niet onjuist. Ze zijn alleen maar onvolledig geweest. Een (waarschijnlijk relatief kleine) groep werkt en heeft het redelijk. En de rest: erledigt. De wereld is veranderd.⁵³²

Vanaf dat moment hadden David Koker en Alfred Spitz geen illusies meer over het lot dat hen te wachten zou staan, maar ze besloten er bewust niet met anderen over te spreken. ‘Wij zijn nu gedwongen bij alle gesprekken, waarin men gissingen doet, ons gezicht in een strakke en betekenisloze plooi te houden.’ Dat lukte zo goed, dat zijn broer Max bij zijn aankomst in Auschwitz niet wist wat hij daar moest verwachten. Jaren later herinnerde hij zich nog zijn reactie op de verhalen van de mensen in Auschwitz die hem vertelde wat er daar gebeurde. ‘Die zeiden we “luister eens je hoeft ons niet te ontgroenen, (...) want we hebben anderhalf jaar concentratiekamp achter de rug”. Totdat het tot ons doordrong dat het wél waar was.’⁵³³

Kokers dagboek laat zien dat de gevangenen tussen hoop en vrees leefden. Dat ze nadachten over de verhalen, maar niet wilden of konden geloven dat ze voor waar aangenomen moesten worden. Uit contemporaine bronnen blijkt dat ook anderen de gedachten aan de mogelijke dood probeerden te ontkennen en verdringen om hoop te kunnen houden en het leven nog enigszins dragelijk te laten zijn.

Sommigen deden hun best er maar niet te veel bij stil te staan, zoals blijkt uit de clandestiene brief van de 26-jarige Izak Kruijer. ‘Jet aan papa en moeke wil ik niet

---

⁵³¹ Koker, *Dagboek* 197-198.

⁵³² *Ibidem*, 201.

⁵³³ Interview van Selma Leydesdorff met Max Koker, d.d. 17.1.06.

denken. Die schatten, waar zouden ze zitten. Enfin, maar niet over spreken. Alles komt toch terecht, en ik ben nog steeds hetzelfde.’⁵³⁴ Ook de 27-jarige Henri Sluizer deed zijn best te hopen op een goede afloop, nadat zijn vrouw en kind met een van de kindertransporten vertrokken waren. En dat lukte:

Een afstand van ca. 2000 km. af te leggen in veewagons en goederenwagens. Als ik bedenk dat Jannie deze reis heeft moeten maken met een baby van een half jaar, dan hou ik mijn hart vast over wat van hen geworden zal zijn. Toch moeten wij moed houden en hopen dat zij nog leven en zodra de toestand verandert pogingen doen vast te stellen waar zij zijn en hen zoo snel mogelijk hulp bieden.⁵³⁵

Enkele maanden later, in september 1943, werd Sluizer zelf op transport gesteld. ‘Onze weg naar A’dam leidt via Warschau’, schreef hij vol goede moed.

Denk niet dat wij in paniek zijn. In tegendeel. Liever was ik natuurlijk in Holland gebleven, omdat ik, in vrijheid zijnde, meer voor Jannie had kunnen doen, dan in deze omstandigheden, doch, overigens gaan wij allen in ’t volle vertrouwen spoedig bevrijd te worden.⁵³⁶

Ook Max Koker herinnerde zich het optimisme over de snelle afloop van de oorlog, dat onder meer werd gevoed door de ontwikkelingen in Afrika en Italië. Op 13 mei 1943 gaven de Duitse en Italiaanse legers in Afrika zich over en in juli 1943 werd de Italiaanse, fascistische leider, Benito Mussolini, afgezet. De nieuwe regering, die onder leiding van Maarschalk Pietro Badoglio gevormd werd, capituleerde op 8 september 1943 en verklaarde aansluitend Duitsland de oorlog. Al deze gebeurtenissen, die ook in kamp Vught bekend waren, zorgden voor optimisme en hoop: nu zou de oorlog snel afgelopen zijn.⁵³⁷

---

⁵³⁴ Kruijer, Brief d.d. 16.5.43, HCKW, inv.nr. 6548-05, standplaatsnr. Do 511; Kruijer werd op 9.9.43 in Sobibor vergast. <http://www.joodsmonument.nl/person-541727-nl.html> (Geraadpleegd d.d. 10.8.09).

⁵³⁵ H. Sluizer, Brief d.d. 14.7.43, HCKW, R.A. 1478; Zijn vrouw en zoontje waren op dat moment al meer dan een maand dood. Ze waren op 11 juni 1943, direct bij aankomst in Sobibor, vergast. Hijzelf stierf op 31 januari 1944 in Auschwitz. <http://www.joodsmonument.nl/person/482833> (Geraadpleegd d.d. 23.8.10).

⁵³⁶ Sluizer, Brief d.d. 11.9.43, HCKW, R.A. 1478.

⁵³⁷ Gesprek Koker; Zie ook: Borghaus, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 552; Sluizer, Brief d.d. 14.7.43, HCKW, R.A. 1478.

Weer anderen slaagden goed om de gedachte aan een permanent verblijf in Polen te verdringen. Een van hen was de 21-jarige Annie Vrachtdoender-Granaat. Zij en haar man Maurits kwamen in februari 1943 in kamp Vught aan en eind maart werd Maurits naar de Moerdijk gestuurd, waar hij tot 4 september 1943 zou blijven. In die periode schreven ze brieven, waaruit blijkt dat Annie zich geheel niet bewust was van de betekenis van de transporten naar Polen.

In haar brief van 5 juli 1943 schreef ze: ‘Maup we zijn vast 1 januari thuis. Ik heb zo gedacht dat we een half jaar op Vught blijven dan gaan we voor 4 maanden naar Polen en dan gaan we naar Amsterdam terug.’⁵³⁸ Een kleine week later voegde ze daar nog stellig aan toe: ‘Moppie ik heb met mezelf afgesproken dat we 1 januari thuis zijn. Misschien eerder maar in geen geval later.’⁵³⁹ Toch klonk in haar brieven ook een enkele keer de twijfel over de toekomst door.

In je brief van 1 Aug heb je mij geschreven Ans van de winter zijn we thuis of in Polen, maar je denkt het eerste. Maar lieveling ik dacht dat je altijd gezegd heb, wij gaan niet uit Nederland. Ben van idee veranderdt? En ik hou mij nog wel zo aan je vast. Zouden we met Nieuw jaar thuis zijn?⁵⁴⁰

Kennelijk had ze zich krampachtig vastgeklampt aan de woorden van haar man en nu hij onzekerheid toonde, sloeg bij haar de vrees ook toe.

Een grote bron van onrust was het feit dat men niets meer van de getransporteerden hoorde. Het angstige ‘Komen er nog berichten uit Polen door?’, dat Bep de Vries schreef tussen de groeten aan nog vrije familieleden en het informeren naar kennissen in Westerbork, spreekt boekdelen. Om de onrust weg te nemen, lieten de nazi’s daarom een deel van de gedeporteerden direct na aankomst een standaardbericht sturen dat ze de reis goed doorstaan hadden en dat de eerste indrukken gunstig waren.⁵⁴¹ Vanaf augustus 1942 kwam er zo een geringe hoeveelheid brieven uit de vernietigingskampen naar Nederland. Maar dat was niet voldoende om de twijfels bij de achterblijvers in Nederland geheel weg te nemen, want van augustus 1942 tot september 1943 kwamen er iets meer dan 1700 kaarten

---

⁵³⁸ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 5.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 307.

⁵³⁹ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 11.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 312.

⁵⁴⁰ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 6.8.43, NMKV, 235, inv.nr. 325.

⁵⁴¹ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VII 338.

binnen terwijl er in diezelfde periode bijna 80.000 mensen gedeporteerd werden. Daarbij kwamen de kaarten maar uit een beperkt aantal kampen.⁵⁴²

De Joodse Raad drong bij herhaling aan op meer informatie. Zo kaartten Asscher en Cohen in maart 1943 bij Aus der Fünten aan dat er zo weinig post uit het Oosten kwam. En in juli 1943 vroegen ze aan Lages of het niet mogelijk was dat Cohen samen met medewerkers naar Auschwitz ging om het kamp te bekijken. In beide gevallen werd een onderzoek toegezegd, maar werd er vervolgens nooit meer iets over gehoord.⁵⁴³ Er werd alleen verteld dat in Auschwitz ‘een groot terrein van ongeveer 26 x 26 km als verdeelkamp van Joden ingericht’ was.⁵⁴⁴ Op dit terrein bevonden zich kleine werkkampen en er was een groot stenen ziekenhuis. Niet iedereen zou in Auschwitz blijven, er werden ook mensen naar andere werkkampen doorgestuurd. Bagage mocht men niet houden, maar deze werd als gemeenschapsgoed in gebruik genomen.⁵⁴⁵ Met deze informatie moest de Joodse Raad het doen.

In kamp Vught deden Duitse SS’er hun best onrust onder de gevangenen in het Durchgangslager te voorkomen door de geruchten te ontcrachten. Noömi Kohn vertelde dat de Duitse SS’er Franz Ettlinger kort nadat hij uit Auschwitz terug was, sprak over zijn ervaringen daar. Hij beschreef het werk daar en de prachtige barakken die er waren en wist velen te overtuigen, aldus Kohn. ‘Och, in het begin waren wij zo naïef’, verzuchtte ze.⁵⁴⁶ ‘Wel namen wij aan, dat de oudere mensen de kampen niet zouden kunnen overleven en zouden bezwijken. (...) We wisten dat we jong waren en dachten er daarom wel door te komen.’⁵⁴⁷

Voormalig blokoudste Arthur Rosenthal vertelde dat hij met andere blokoudsten een keer bij Lagerführer Otto Reinecke ontboden was. Bij deze gelegenheid vertelde Reinecke hen over Auschwitz en over de ontluizingen die daar noodzakelijk waren en helemaal niet gevaarlijk. Hij zei, volgens Rosenthal, dat alle

---

⁵⁴² Laqueur, *The terrible secret* 153; Zie ook: Lijsten met uitgaande transporten in de periode 15 juli 1942 - 13 september 1944, z.d, Niod, 250i, inv.nr. 208; Aanvankelijk hadden de berichten uit de kampen wel effect, zoals blijkt uit de rapportage over de deportaties (d.d. 16.11.42) van Otto Bene, de vertegenwoordiger van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken in Nederland. ‘Die holländische Bevölkerung hat sich an den Abtransport der Juden gewöhnt. Irgendwelche Schwierigkeiten wurden nicht gemacht. Die Berichte aus dem Lager Rauschwitz lauten günstig, so daß die Juden ihre Benken fallen gelassen haben und mehr oder weniger freiwillig bei den Sammelstellen erscheinen.’ I. Krüger-Bulcke, H.G. Lehmann en M. Mantzke (red.), *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*. Serie E: 1941-1945, IV, *1. Oktober bis 31. Dezember 1942* (Göttingen 1975) 329.

⁵⁴³ Verslagen van de Joodsche Raad d.d. 24.3.43 en 22.7.43, Niod, 182, inv.nr. 1d.

⁵⁴⁴ Notulen van de Centrale Commissie d.d. 7.6.43, Niod, 182, inv.nr. 9b.

⁵⁴⁵ Ibidem.

⁵⁴⁶ Kohn, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 4.

⁵⁴⁷ Ibidem.

mensen in Auschwitz weer tewerkgesteld werden en spiegelde voor dat het er goed uit te houden was.⁵⁴⁸

En Jopie Rood, Lagerälteste van de Moerdijk, sprak meerdere keren openlijk met Friedrich Meyerhoff, de SS'er die daar commandant was. 'Vaak heb ik (...) met hem gepraat en ik heb vrijuit met hem gesproken over de Jodenvervolgingen en alle problemen, die aan het Jodenvraagstuk vastzaten.'⁵⁴⁹ Volgens Jopie Rood ontkende Meyerhoff pertinent het bestaan van de gaskamers en leerden de joden in het Oosten alleen maar werken, zodat ze later hun eigen land op zouden kunnen bouwen. Ook toen Rood hem onomwonden zei dat de SS er op uit was om de joden uit te moorden, bleef hij dit ontkennen.⁵⁵⁰

Er waren ook SS'ers die wel openlijk vertelden over de manier waarop het er in Auschwitz aan toging. Zo wist Ernst Verduin te voorkomen dat hij direct bij aankomst in Auschwitz vergast werd, omdat hij na een cabaretavond tot in detail van een SS'er gehoord had hoe de selectieprocedure op het perron van Auschwitz eraan toging. Door deze kennis had Ernst bij aankomst in Auschwitz door dat hij in eerste instantie voor de gaskamer geselecteerd werd en dat hij dus bij de andere groep moest zien te komen, wat hem lukte.⁵⁵¹

Ook de joodse arts Ies van der Hal werd op de hoogte gesteld van hetgeen in Auschwitz plaatsvond. Hij kreeg dit te horen van een SS'er, Joachim Perthes, en twee gevangenen, Ernst Bandholz en Leo Laptos, die vanuit Auschwitz naar kamp Vught overgeplaatst werden. Toen Van der Hal in maart 1944 naar Westerbork getransporteerd werd sprak hij daar met collega-artsen over wat hem over Auschwitz verteld was, maar hij kreeg de indruk dat ze zijn woorden niet geloofden.⁵⁵² In zijn memoires schreef Van der Hal later dat het tekenend was voor de kracht van verdringing dat na de oorlog een aantal artsen zich helemaal niets meer van het gesprek wist te herinneren.⁵⁵³

---

⁵⁴⁸ Rosenthal, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 723 p. 2.

⁵⁴⁹ Rood, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 720 p. 10.

⁵⁵⁰ Ibidem.

⁵⁵¹ Na eerst tevergeefs een SS'er aangeklampt te hebben, besloot hij uiteindelijk doodkalm van de ene naar de andere groep te lopen. Er werd wel naar hem geschreeuwd, maar men liet hem gaan omdat hij geen paniek veroorzaakte. Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08.

⁵⁵² De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VII 347.

⁵⁵³ Van der Hal, *Het mesje* 9-10; Mede dankzij de spraakzaamheid van Perthes, Bandholz en Laptos verscheen in september 1943 voor het eerst een artikel in de Nederlandse illegale pers, in dit geval *Het Parool* waarin de werking van de gaskamers beschreven werd. 'Zoo'n gaskamer maakt de indruk een badlokaal te zijn. Een groot aantal mensen wordt er naakt ingebracht, dat heeft het voordeel, dat men de lijken naderhand meteen verassen kan, zonder dat men eerst nog kleren behoeft uit te trekken. Het

Het blijkt dat Ies Vuijsje met zijn conclusie dat iedereen die het wilde ook kon weten, een wezenlijk punt buiten beschouwing heeft gelaten. Het ging er juist om dat velen niet wilden weten omdat de waarheid zo onvoorstelbaar en buitengewoon gruwelijk was dat het toelaten daarvan ondraaglijk zou zijn. Peter Longerich die eenzelfde studie deed als Vuijsje, maar dan ten aanzien van Duitsland en met meer aandacht voor de manier waarop de bevolking op de berichten reageerde, concludeerde dan ook: ‘Zwischen Wissen und Unwissen gab es also eine breite Grauzone, gekennzeichnet durch Gerüchte und Halbwahrheiten, Imagination, (...), Nicht-Wissen-Wollen und Nicht-Begreifen-Können.’⁵⁵⁴

‘Is gedeelde smart geen halve smart?’

De spanningen die veroorzaakt werden door de transporten en de geruchten over het lot dat men in het Oosten te wachten stond, kwamen bovenop de agitatie die werd veroorzaakt door het feit dat de gevangenen gedwongen werden te leven met vele lotgenoten, in een beperkte leefruimte, zonder privacy en onder een streng kampregime.

Toen ik naar Vught werd gebracht, gaf mij de gedachte, dat ik deel zou gaan uitmaken van een grooten kring van mensen, die hetzelfde leed als ik te dragen hadden, een zekeren troost. Wat zouden wij niet een steun aan elkaar hebben; is gedeelde smart geen halve smart?

Vroeg de anonieme schrijver van het boek *Vught, poort van de hel!* zich af.⁵⁵⁵ Om daar teleurgesteld op te laten volgen: ‘Helaas, wat is de mentaliteit van een in een concentratiekamp opgesloten massa, mij deerlijk tegengevallen!’⁵⁵⁶ Dat de auteur onderlinge spanningen en een gebrek aan een gevoel van eenheid constateerde, wekt geen verbazing gezien de grote diversiteit van de gevangenen wat betreft hun religieuze overtuiging, leeftijd, sociaal-economische achtergrond en nationaliteit.

Allereerst ten aanzien van de diversiteit van hun religieuze overtuiging: sommigen verwachtten dat de gemeenschappelijke geloofsband tot onderlinge

---

procédé is eenvoudig. De deuren gaan dicht de kranen gaan open. Een kwartier later komt het lijkencommando om de slachtoffers weg te halen.’ *Het Parool*, d.d. 27.9.43 p. 5.

⁵⁵⁴ Longerich, »*Davon haben wir nichts gewusst!*« 328.

⁵⁵⁵ *Vught, poort van de hel!* 39.

⁵⁵⁶ *Ibidem*.

verstandhouding had moeten leiden.⁵⁵⁷ Dit was bijvoorbeeld de verwachting van Joop Citroen, die in de jaren tachtig zijn kampervaringen op schrift stelde. Hij schreef dat ‘het gedrag van gevangenen met hetzelfde (joodse) geloof ten opzichte van elkaar, (...) dikwijls zeer teleurstellend was’.⁵⁵⁸ Echter, door de criteria die de Duitse nationaalsocialisten hanteerden om te bepalen wie ‘joods’ was, was er van een gedeelde geloofservaring geen sprake, omdat niet iedereen zich in dezelfde mate religieus joods voelde. Zo waren er orthodoxe joden, maar ook mensen die in het geheel niet joods voelden, zoals Ernst Verduin die uit een dermate areligieus gezin kwam dat hij niet eens besneden was.⁵⁵⁹ Deze tegenstellingen in geloofsopvatting leidden in sommige gevallen tot conflicten. Ik heb wel ruzie gehad met vrome joden’, vertelde Ernst Verduin. ‘Al die aanstellerij en al die komedie die jullie maken. Ik zeg, jullie storen er alleen SS mee, maakt ze extra kwaad.’⁵⁶⁰

Aanvankelijk bood de kampleiding ruimte om de joodse godsdienst te belijden. Zo werd toegestaan dat er in een van de barakken Sabbatsdiensten gehouden werden.⁵⁶¹ Ook kregen de gevangenen de eerste maanden nog wel de gelegenheid om op feestdagen godsdienstoefeningen te houden, zoals met Pesach in 1943. ‘De kampafdeling [heeft] speciaal voor de mensen gezorgd, die het wilden vieren’, schreef Curt Blüth in zijn verslag. ‘Er waren Matzeth voor de Seder⁵⁶² en een smakelijk sla voor de mensen, die op die dagen geen brood wilden eten.’⁵⁶³ De auteur van *Vught, poort van de hel!* werd door deze Pesachviering geraakt: ‘Langzamerhand [ben ik] onder den indruk van deze seiderplechtigheid (...) gekomen. Er ging iets mystieks van uit (...) Triomf van het onwrikbare Joodsche geloof door alle eeuwen heen!’⁵⁶⁴ Maar ook constateerde hij bitter: ‘Ondanks de honderden miljoenen gebeden, die tot Hem

---

⁵⁵⁷ Zie voor de joodse religie in de kampen onder andere: T. Rahe, “Höre Israel”. *Jüdische Religiosität in nationalsozialistischen Konzentrationslagern* (Göttingen 1999); Siertsema, *Uit de diepten* 25-40, 127-200, 229-344 en 587-602.

⁵⁵⁸ Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 15.

⁵⁵⁹ Gesprek met Ernst Verduin, d.d. 16.04.2008; Zie ook: Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 3.

⁵⁶⁰ Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08. Zijn opmerking is tevens een goed voorbeeld van hoe men in het kamp de SS geen reden tot ontevredenheid probeerde te geven.

⁵⁶¹ Ibidem. Gedoopte joden, die gereformeerd of katholiek waren, werd de mogelijkheid gegeven om erediensten te houden; In het Schutzhaftlager waren godsdienstige uitingen verboden.

⁵⁶² Seider is de rituele maaltijd op eerste paasavond.

⁵⁶³ Blüth, Verslag, Yad Vashem, 0.3, inv.nr. 941 p. 6; Ook Arthur Lehmann herinnerde zich dat de Joodse Raad die eerste Pesach zorgde voor matzes en de hagada, het boek met liederen en het verhaal van de uittocht uit Egypte, waar op seideravond uit voorgelezen en gezongen werd. ‘Fuer einige hundert Personen, die die oesterlichen Speisevorschriften halten wollten, erwirkten wir von der Kommandantur die Erlaubnis, in Amsterdam bereitetes Essen waehrend der 8 Tage taeglich ins Lager kommen zu lassen.’ Lehmann, ‘Das Lager Vught’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 21.

⁵⁶⁴ *Vught, poort van de hel!* 50.

opgestegen zijn, is het er voor Zijn “Uitverkoren Volk” steeds somberder gaan uitzien.⁵⁶⁵

Ook Isaac de Leeuw constateerde naderhand dat mensen die voorheen niet zeer gelovig waren geweest door de omstandigheden weer een hernieuwde interesse voor het geloof hadden gekregen:

Het godsdienstig leven in het kamp stond niet op een hoog plan. Maar de mentaliteit van “Nood leert bidden” bestond inderdaad en het is zeer juist gezien van Jo Spier, toen hij zei: “Door een kerkraam zie je God niet zo duidelijk als door de tralies.”⁵⁶⁶

Zo leidde de religie ook tot verbroedering. Toen op 19 december 1943 Chanoeka begon, vierde een kleine groep van de driehonderd overgebleven joodse mannen samen het feest. Iedere dag stak iemand anders een kaars in de geïmproviseerde kandelaar aan en zei de zegenbede, in zijn eigen taal of, zoals Abraham Cohen, die een Portugese jood was, op zijn eigen manier, ‘so dass in den Segensspruechen alle die verschiedenen Melodien zu ihrem Rechte kamen’, aldus Arthur Lehmann.⁵⁶⁷

De mogelijkheden om iets aan het godsdienstig leven te doen, werden in de loop van de maanden echter steeds meer beperkt. Het was niet meer toegestaan om Sabbatsdiensten te houden en ook feestdagen mochten niet meer worden gevierd.⁵⁶⁸ Dit weerhield de vrome joden er echter niet van om in het geheim nog wel gebedsbijeenkomsten gehouden of, zoals Lehmann vertelde, Chanoeka te vieren. Maar het werd steeds moeilijker om dit te ondernemen zonder betrappt te worden. Ook bleef er naast slapen, eten, werken en de appels weinig tijd over. Al met al werd er na de herfst van 1943 nog maar weinig aan het geloof gedaan.⁵⁶⁹

---

⁵⁶⁵ Ibidem.

⁵⁶⁶ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 54-55.

⁵⁶⁷ Lehmann, ‘Das Lager Vught’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 22.

⁵⁶⁸ Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 18-19.

⁵⁶⁹ Lehmann, ‘Das Lager Vught’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 21-22. Bettine Siertsema constateerde in haar boek, dat veel joodse overlevenden door hun ervaringen in de (vernietigings)kampen in Duitsland en Polen, definitief afscheid namen van hun geloof, voornamelijk door een worsteling met vragen als ‘Waar was God nu?’ of ‘Hoe kon God dit toelaten?’ Siertsema, *Uit de diepten* 591-592. Michael Pollak, die onderzoek deed naar mondelinge en schriftelijke getuigenissen van kampoverlevenden, kwam tot een tegengestelde conclusie. Hij schreef ‘Allegemein gesehen scheint der KZ-Aufenthalt fest verwurzelte (...) religiöse Überzeugungen nicht tiefgreifend verändert zu haben.’ Vgl.: M. Pollak, *Die Grenzen des Sagbaren. Lebensgeschichten von KZ-Überlebenden als Augenzeugenberichte und als Identitätsarbeit* (Frankfurt/New York 1988) In de schaarse contemporaine verwijzingen van de gevangenen in Vught is nog niet te merken dat men worstelde met

Een grotere bron van frictie vormden de leeftijdsverschillen in het joodse kamp. De ouderen ergerden zich aan de ontspannen houding van jongeren die zich de ernst van de situatie zich niet leken te realiseren. ‘Gisteravond werd het een vrolijke bende op de slaapzaal’, noteerde Klaartje de Zwarte-Walvisch over meisjes in haar barak. ‘Sommige schijnen te denken dat ze een vakantiereisje maken en in een jeugdherberg zijn. (...) De meeste zijn in de veronderstelling dat ze gauw naar huis gaan.’⁵⁷⁰ Ook de achttienjarige Helga Deen constateerde dat de jongeren de ernst van de situatie niet schenen te beseffen. ‘Iedereen denkt aan zich zelf, niemand begrijpt iets, velen, meest de jongeren, beseffen niet eens de toestand, denken dat ze hier voor hun plezier zijn.’⁵⁷¹ En daarbij hielden ze weinig rekening met hun barakgenoten. ‘Tot ’s avonds laat, ondanks het telkens weer beleefde vragen van anderen, zingen, joelen en lachen ze. Ze ontzien niemand, geen zieken, geen ouderen’, merkte ze op.⁵⁷² Ook wekte wrevel dat sommige jongeren weigerden om hard te werken. Zij probeerden zich te drukken of deden het rustig aan. Zo klaagde de bijna vijftigjarige Vrouwtje Assou-Polak over het feit dat jonge vrouwen liever bleven zonnebaden in de bermen.⁵⁷³

Verder hadden de ouderen moeite met het seksuele gedrag van sommige jongeren. Net als in het gewone leven, gingen jongeren ook in kamp Vught op zoek naar een vriend of vriendin. Zo schreef de zestienjarige Elly van Dal aan haar oma: ‘Ik heb hier verkering van een schat van een jongen. (...) Oma schrijft u aan Piet en Mies en feliciteert u ze met hun huwelijk van mij. En zegt maar dat ik het ze gauw nadoe.’⁵⁷⁴ Jongeren waren door de omstandigheden ook eerder geneigd een seksuele relatie aan te gaan. Helga Deen constateerde dat er in kamp veel jonge mannen en vrouwen waren die uit ‘angst om elkaar te verliezen en haast elkaar te binden’, een relatie aanknoopten met elkaar:

---

het geloof. Zie: Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 26-27 en 30; A. Polak, Brief d.d. 17.10.43, HCKW, inv.nr. 4466-7, standplaatsnr. Do 330; De Vries-Süsskind, Brief d.d. 1.7.43, HCKW, R.A. 1492.

⁵⁷⁰ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 75.

⁵⁷¹ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 29. Zij was in 1933 met haar Duitse moeder, Nederlandse vader en broertje Klaus vanuit Duitsland naar Nederland verhuisd en was goed op de hoogte van de serieuze dreiging die uitging van de nationaalsocialistische anti-joodse politiek.

⁵⁷² Ibidem.

⁵⁷³ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 8.

⁵⁷⁴ Brief van Esther (Elly) van Dal uit concentratiekamp ’s Hertogenbosch in Vught aan haar oma Lena van Dal-Graute, mei 1943, JHM, document 00010956; Ook in het dagboek van Koker is te lezen hoe hij een meisje, Hannie, leert kennen waar hij een verliefdheid voor voelt. Tot zijn grote spijt bleek Hannie verloofd te zijn, waardoor het bij vriendschap bleef. Koker, *Dagboek* 182-183.

Van alle jonge meisjes hier, kinderen nog waarvan je het nooit gedacht had, hoor je plotseling “me man”, “mevrouw”, de ongelukkigen, er zullen in de komende tijd niet veel “liefdekinderen” zijn, maar geboren uit wellust en het nu één keer verbonden zijn.⁵⁷⁵

Volgens Ernst Verduin speelde hierbij de gedachte mee dat ze lol wilden maken zolang het nog kon. De toekomst was onzeker, dus, zo was hun antwoord aan de mensen die schande spraken van hun gedrag, ‘wij hebben nog eventjes wat plezier kunnen hebben en daar maken we nog even gebruik van’.⁵⁷⁶ Joop Citroen opperde dit eveneens als verklaring. Meisjes die vroeger ingetogen waren, vrijden volgens hem nu zonder gêne in een hoekje van de barak.⁵⁷⁷

Volgens Citroen waren het overigens niet alleen jonge vrouwen, maar ook getrouwde vrouwen zonder man in het kamp, die ‘onverbloemd’ en ‘met succes’ relaties probeerden aan te knopen. Ook hij werd benaderd, maar de kampomstandigheden hadden in hem ‘ieder verlangen naar vrijerijen gedooft’.⁵⁷⁸ Ook Max Groen vertelde na de oorlog dat zijn libido in het kamp sterk afgenomen was. ‘Je was te veel van de kaart om er nog een seksueel gevoel om na te houden. (...) En bovendien, je raakte ondervoed, je werd afgeknoedeld.’⁵⁷⁹

Maar dit gold lang niet voor alle gevangenen: ‘Bah, getrouwd of vrij dat is hier allemaal hetzelfde’, schreef Anna Vrachtdoender-Granaat aan haar man Maurits. ‘Mautje zijn alle mannen en vrouwen niet te vertrouwen? Geen één vrouw die voor haar man haar hand (...) in het vuur kan steken. Mautje is dat zo?’⁵⁸⁰ Om daar in een latere brief aan toe te voegen: ‘Het is hier een (...) zootje. Je wordt er gewoon misselijk van, wat je al ziet hier. Van getrouwde mannen die het met vrouwen houden, en omgekeerd ook.’⁵⁸¹

Er waren ook gevangenen die een relatie aangingen met medegevangenen in de hoop dat een betere positie in het kamp te bemachtigen of bescherming tegen

---

⁵⁷⁵ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 38.

⁵⁷⁶ Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08.

⁵⁷⁷ Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 97. Daarnaast had het volgens hem te maken met de vernederingen en beledigingen die de vrouwen van de ‘SS-kerels’ moesten ondergaan en waardoor ze hun schaamtegevoelens overboord zetten; Ook David Koker merkte bij zichzelf veranderingen op. ‘Vughtse Häftlinge-brutaliteit’ noemde hij het ‘wellustige spel’ dat hij speelde met een ‘vlam’ die hem ‘lichamelijk buitengewoon aantrok’. Koker, *Dagboek* 139-140.

⁵⁷⁸ Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 97.

⁵⁷⁹ Kors, *De tocht opnieuw* 165.

⁵⁸⁰ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 19.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 316.

⁵⁸¹ Vrachtdoender-Granaat, Brief z.d. [juli 1943], NMKV, 235, inv.nr. 341.

deportatie. Een van hen was Hertha Poppert die, ondanks het feit dat zij getrouwd was, een relatie onderhield met de eveneens gehuwde kampoudste Süsskind.⁵⁸² Volgens Annie Verduin-Vijevano was Hertha vanaf het eerste moment vastbesloten geweest om een goede positie in het kamp te verwerven en bood Süsskind haar die mogelijkheid. Hij was helemaal weg van haar.⁵⁸³ Met behulp van Süsskind lukte het Hertha inderdaad om een goede positie in het vrouwenkamp te krijgen, namelijk als *Lagerschreiberin*.⁵⁸⁴

Een potentiële bron van ergernis en conflict werd ook gevormd door de gedifferentieerde sociaal-economische achtergrond van de joodse gevangenen. Hoewel het merendeel van de gevangenen handwerkers waren in textiel- of diamantindustrie, waren er ook hoger opgeleiden en mensen uit hogere sociale klassen. Slechts enkelen verwezen naar verschillen met mensen uit de lagere sociale klasse. Zo schreef Helga Deen, wier moeder arts en vader zeepfabrikant was: ‘Er zijn hier een types bij, echt laagste uit het volk, erger als elk viswijf.’⁵⁸⁵ En H. van Cleeff vroeg zich af of de ‘individualistische kijk’ van moeders ten aanzien van de verzorging en bescherming van hun kinderen toe te schrijven was aan normale moederlijke gevoelens of dat deze zich bij ‘bij A’damsche J. volkswrouwen wel extra’ manifesteerde.⁵⁸⁶

Ten aanzien van de ‘intellectuelen’ merkten sommigen op dat zij ‘zich moeilijker schikten’ en daardoor ‘in de omgang niet prettiger waren dan de anderen’, in de woorden van Annie Verduin-Vijevano. En Joop Citroen was teleurgesteld in het feit dat een sommige mannen die hoge posities binnen Philips hadden bekleed, jammerlijk ten onder gingen in het harde kampeven.⁵⁸⁷ Anderen hadden daardoor juist medelijden met hen, onder wie Klaartje de Zwarte-Walvisch. Zij vroeg zich af wat er in de ‘intellectuelen’ omging:

---

⁵⁸² Hertha Poppert-Speier was dertig jaar, Duitse van geboorte en in 1934 naar Nederland gekomen samen met haar toekomstige man, Erich Poppert, met wie ze datzelfde jaar trouwde. Samen kregen ze een dochtertje. In de oorlog dook het gezin Poppert afzonderlijk van elkaar onder. Haar dochtertje overleefde de oorlog in de onderduik, maar Hertha en haar man werden beiden opgepakt. Hertha, die zich verzet gepleegd had, zat van juli 1942 tot maart 1943 in de gevangenis aan de Amstelveenseweg, voordat ze naar kamp Vught doorgestuurd werd. Klein en Van de Kamp, *Het Philips-Kommando* 274; Erich Poppert stierf op 1 mei 1943 in Sobibor. <http://www.joodsmonument.nl/person/540261> (Geraadpleegd 5.8.10).

⁵⁸³ Verduin-Vijevano, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 764 p. 17.

⁵⁸⁴ B. Peine-Levi, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 698 p. 9.

⁵⁸⁵ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 24.

⁵⁸⁶ H. van Cleeff, Aantekeningen, Niod, 250g, inv.nr. 565 p. 1.

⁵⁸⁷ Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 14.

Natuurlijk voelen zij zich boven dergelijke handelingen (...) verheven, maar dat neemt toch niet weg dat zij ze ook moeten doorstaan. Deze mensen, die in de regel nogal rustig zijn, laten alles over zich heen gaan en zeggen niet wat ze voelen, maar des te meer gaat er in hen om.⁵⁸⁸

Mensen uit hogere sociale klassen waren in het kamp onderworpen aan hetzelfde regime en hadden over het algemeen weinig extra mogelijkheden ten opzichte van hun medegevangenen. Een van de weinige uitzonderingen vormden de broers Julius, Bolo en Heinrich Einhorn. Zij waren bankiers en werden door Max Cahen en David Koker omschreven als ‘koningen’. Blijkbaar hadden ze in het kamp de beschikking over geld en hoefden ze in het kamp niet te werken ‘vanwege de steekpenningen’ die ze uit konden delen.⁵⁸⁹ Totdat ook hun mogelijkheden beperkt werden door controles en inbeslagnames van de kampleiding.⁵⁹⁰ Sommigen merkten op dat het bevreemdend was om mensen die in de maatschappij hoger op de sociale ladder stonden nu ineens op gelijke hoogte te zien. Voor anderen, onder wie Helga Deen en Noömi Kohn was het een belevenis om kennis te maken met de cultuur van de ‘Amsterdamse volkswomen’. ‘Ik kwam in Vught in een milieu, dat ik geheel niet kende’, schreef Kohn na de oorlog. Ze was opgegroeid in de ‘wat “betere” kringen’ en had met het ‘joodse proletariaat’ eigenlijk nooit contact gehad.⁵⁹¹ Er was dus wel oog voor de verschillen in sociaal-economische achtergrond, maar het speelde geen grote rol in de verhoudingen en zorgde niet voor conflicten.

Meer spanningen veroorzaakten de verschillende nationaliteiten van de gevangenen. De Duitse gevangenen vervulden als Funktionshäftlingen de meeste belangrijke posten, wat voor scheve ogen en rancuneuze gevoelens bij de Nederlandse gevangenen zorgde. De bodem voor deze gevoelens was al in de jaren dertig gelegd toen joodse burgers uit Duitsland naar Nederland vluchtten. Binnen de heterogene joodse gemeenschap werd er ambivalent gereageerd op de komst van de joodse vluchtelingen. Aan de ene kant was er sprake van solidariteit en spanden de Nederlandse joden zich in voor de opvang en verzorging van de vluchtelingen

---

⁵⁸⁸ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 90.

⁵⁸⁹ Cahen, *Ik heb dit alles opgeschreven* 81-2; Koker, *Dagboek* 167; Volgens Max Cahen hadden ze vestigingen aan de Herengracht en in New York. Alleen Heinrich overleefde de oorlog. Julius en Bolo stierven beiden in het voorjaar van 1945 in Mauthausen. <http://www.joodsmonument.nl/person/444560> en <http://www.joodsmonument.nl/person/549196> (Geraadpleegd 8.9.10).

⁵⁹⁰ Koker, *Dagboek* 167.

⁵⁹¹ Kohn, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 1-2.

middels het in 1933 opgerichte Comité Bijzondere Joodse Belangen.⁵⁹² Anderzijds was men ook bang dat de Duitse vluchtelingen een negatieve invloed zouden hebben op de positie van de Nederlandse joden, door aantasting van hun economische positie en het aanwakken van antisemitische gevoelens in de Nederlandse samenleving.⁵⁹³ Dit leidde tot kritiek van Nederlandse joden op de Duitse vluchtelingen, waarbij ook vooroordelen ten aanzien van de Duitse mentaliteit meespeelden. Zo klaagden Nederlandse over Duitse joden: “zij zijn zoo onbeschaafd”, “zij spreken zoo hard”, “zij nemen overal de beste plaatsten in” [en] “zij gedragen zich zoo onbehoorlijk”.⁵⁹⁴

Ook in kamp Vught bestond deze ambivalente houding. Joop Citroen schreef dat de Duitse joden wellicht terecht reden tot wrok hadden over hun behandeling in Nederland en dat hun Duitse nationaliteit hen natuurlijk niet aan te rekenen viel. Maar dat het idee dat Duitse joden in de eerste plaats Duits waren met een Duitse mentaliteit en dat het jood-zijn bij hen pas op de tweede plaats kwam, duidelijk bevestigd werd door hun typisch Duitse gedrag in het kamp.⁵⁹⁵ Vrouwtje Assou-Polak was dit met hem eens. De ‘Duitsers verloochenden hun afkomst toch nooit’, merkte zij op. ‘En op de bevelen van de moffen, vlogen ze direct altijd in tegenstelling met de Hollanders.’⁵⁹⁶ Dit leidde tot kritiek op ‘de Duitse manier’ waarop de joodse gevangenenleiding het kamp leidde. Zo schreef David Koker direct na aankomst dat er geen controverse tussen de Hollandse en Duitse joden bestond, maar moest dat een aantal weken later nuanceren. Zij bestond wel, ‘Maar op een bizondere manier. Zij is

---

⁵⁹² Deze opvang en verzorging was niet uitsluitend het resultaat van solidariteit uit eigen beweging. De regering beschouwde de opvang van vluchtelingen in die tijd niet direct als haar taak en liet het over aan particuliere initiatieven. Dat de Nederlandse joden zich inspanden voor de Duits-joodse vluchtelingen lag in de verzuilde samenleving daarbij voor de hand. Wat niet wegneemt dat zeker in de eerste helft van 1933 de hulp vanuit de joodse gemeenschap spontaan en snel op gang kwam. Later zwakte dit af. J.C.H. Blom en J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)’. In: Blom e.a. (red.), *De geschiedenis van de Joden* 247-310, aldaar 297.

⁵⁹³ D. Michman, ‘De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940’. In: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 93-108, aldaar 105; Blom en Cahen, ‘Joodse Nederlanders’. In: Blom e.a. (red.), *De geschiedenis van de Joden* 299.

⁵⁹⁴ Michman, ‘De joodse emigratie’. In: Dittrich en Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil* 105; Deze kritiek was ook te lezen in *Vught, poort van de hel!*. In het voorwoord schreef de auteur dat het betreuenswaardig was dat een groot deel van de Nederlandse bevolking de emigranten alleen als joden had gezien, terwijl ze in de allereerste plaats Duitsers waren ‘wier meeste eigenschappen wij, (...), nu eenmaal niet “zetten” kunnen’. Hij betoogde dat het antisemitisme in Nederland eerst alleen onderhuids aanwezig was geweest, maar dat de Duitse vluchtelingen met hun hautaine en onbetrouwbare gedrag het antisemitisme hadden aangewakkerd. *Vught, poort van de hel!* 6 en 9.

⁵⁹⁵ Citroen en Citroen, *Duet Pathétique* 109.

⁵⁹⁶ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 4.

gericht tegen Süsskind en ook tegen zijn medewerkers Dresel, Lehmann. Met name tegen hun militaire manieren, die zoals ik zei echter noodzakelijk zijn'.⁵⁹⁷

Er waren ook gevangenen die beseften dat de strijd van alle joodse gevangenen in wezen dezelfde was. Volgens H. van Cleeff waren de Duitse joden wel in het voordeel doordat ze Duits spraken en dezelfde mentaliteit hadden, maar dat het begrijpelijk was dat ze van deze voordelen gebruik maakten, want het 'gaat om het leven en dat na deze nachtmerrie te mogen doorzetten is het verlangen'.⁵⁹⁸

In vergelijking met Westerbork was de tegenstelling tussen de Nederlandse en Duitse joden veel minder scherp. Volgens de journalist Philips Mechanicus konden in Westerbork de Nederlanders en Duitsers 'elkaar niet lijden'. Hij schreef: 'De Duitsers hebben minachting voor hun Nederlandse kampgenoten, de Nederlanders haten de Duitse Joden, (...) omdat zij *Duitsers* zijn, *Pruisen*.'⁵⁹⁹ De controverse in Vught was minder diepgaand omdat de groep Duitse joden veel kleiner was dan in Westerbork. Daar verbleven op het moment dat het kamp als doorgangskamp in gebruik genomen werd al circa vijftienhonderd Duitse joden. Ook waren de Nederlandse en Duitse joden tegelijkertijd naar Vught gebracht, in tegenstelling tot Westerbork, waar al vanaf 1939 Duitse joodse vluchtelingen woonden. Hierdoor was in Vught de tegenstelling tussen de Duitse *alte Kampinsassen* en Nederlandse nieuwelingen, die in Westerbork wel een belangrijke rol speelde, niet aanwezig.

Verder was de gevangenenleiding in kamp Vught niet geheel in Duits joodse handen, maar waren er ook veel gevangenen van Nederlandse afkomst die belangrijke functies in het kamp vervulden. Zo waren Annie Verduin en Vrouwtje Assou-Polak de directe helpsters van mevrouw Klafter, de Duitse leidster van het vrouwenkamp. Ook waren veel blok- en stubeoudsten Nederlanders. Volgens Arthur Lehmann hadden de Duitse joodse kampleiders er bewust voor gekozen om deze aan te stellen, toen ze merkten dat er sprake was van spanningen tussen de Nederlanders en Duitsers.⁶⁰⁰

Een tweede bron van spanning tussen de joodse gevangenen in Vught had betrekking op de mensen die deel uitmaakten van de Ordedienst. De leiding van de OD was in handen van Friedländer en zijn medecommandanten Ralph Levie en Frits Langstadt. In Westerbork was de Ordedienst berucht vanwege de harde manier

---

⁵⁹⁷ Koker, *Dagboek* 25 en 46-47.

⁵⁹⁸ Van Cleeff, Aantekeningen, Niod, 250g, inv.nr. 565 p. 3.

⁵⁹⁹ P. Mechanicus, *In dépôt. Dagboek uit Westerbork van Philip Mechanicus* (Amsterdam 1964) 25.

⁶⁰⁰ Lehmann, 'Das Lager Vught', Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 22.

waarop ze zorg droegen voor het ordelijke verloop van de transporten, waar ze zelf door hun positie tijdelijk van gevrijwaard waren. Philip Mechanicus beschreef de Ordedienst in Westerbork als volgt:

Een gedeelte van de OD-ers, Duitsers én Nederlanders, is getrokken uit de heffe⁶⁰¹ der Joden, ruwe, grove kerels, zonder beschaving, zonder gevoel, zonder mededogen; (...) Zij dragen, evenals de grüne Polizei, groene uniformen en hoge kaplaarzen. Zij vinden voor hun botte manieren een voorbeeld in die van hun Duitse collega's, die kwistig met de vuist en snel en hard met de kaplaars zijn. De Joden in het kamp duiden hen aan met: de Joodse SS. Zij zijn gehaat als de pest.⁶⁰²

In kamp Vught was kritiek op de leden van de Ordedienst minder hard, maar ook daar werden de OD'ers met gemengde gevoelens bekeken, zoals blijkt uit de omschrijving die David Koker gaf van de OD'ers met wie hij een barak deelde. Hij beschreef 'een goed deel' van de leden als 'schreeuwende, hoogst ongeciviliseerde jongelieden'.⁶⁰³ En in de barak heerste een onaangename sfeer:

Doordat al deze jongens doordat ze in een soort militaire dienst zijn, die in het verlengde ligt van het Duitse gezag, niet weinig over het paard getild zijn. Zij spreken van de dienst en nemen de zaak (nog wel zulk een onaangename zaak) pocherig serieus.⁶⁰⁴

Volgens tweede OD-commandant Frits Langstadt had de OD als taak 'de Duitsers zoveel mogelijk werk uit handen te nemen, om het onze mensen gemakkelijker te maken en een betere verzorging te geven'.⁶⁰⁵ In praktijk kwam dit er onder meer op neer dat OD-leden aantekeningen moesten maken van misstanden die ze waarnamen. Zo oefenden zij controle uit op hun medegevangenen en meldden overtredingen van de kampregels aan de leiding, wat hun medegevangenen hen niet in dank afnamen. Verder was er ook commentaar op de manier waarop de Ordedienst zich bij de

---

⁶⁰¹ Heffe (des volks) betekent schorriemorrie.

⁶⁰² Mechanicus, *In dépôt* 22.

⁶⁰³ Koker, *Dagboek* 42.

⁶⁰⁴ Ibidem, 42.

⁶⁰⁵ Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 3.

binnenkomende transporten gedroeg. Volgens Vrouwtje Assou-Polak werd er door OD'ers veel gestolen. De nieuwaangekomenen waren vaak makkelijk te intimideren en geloofden het wanneer de OD'ers hen vertelden dat bepaalde spullen in het kamp verboden waren of afgepakt zouden worden en het daarom beter was ze bij hen in te leveren.⁶⁰⁶ 'Razend wordt men van het optreden van de OD en haar leider F[riedländer]', schreef David Koker. Ze treden hooghartig op en 'bedelen om eten bij de nieuwe transporten'.⁶⁰⁷

Ook was er veel kritiek op de hulp die de OD bood bij het wegbrengen van transporten naar station Vught. Zo luidde de bijnaam van de OD'ers die hielpen bij het vertrek van de kindertransporten 'de bloedgroep'. In wezen was dit een verwijzing naar de rode band met de letters 'OD' erop, die ze bij die gelegenheid om hun bovenarm droegen, maar volgens Isaac de Leeuw verwoordde deze naam, net als "de bloedbanden" en "de bloed-OD", ook het afgrijzen van de kampbevolking tegen hun hardvochtig optreden bij de vertrekkende transporten, waarbij de kindertransporten een dieptepunt vormden.⁶⁰⁸

Hoewel er ongetwijfeld OD'ers zullen zijn geweest die hun positie misbruikten, is de kritiek op hen ook tekenend voor de houdgreep waarin de kampleiding de joodse gevangenen hield door het delegeren van de kamporganisatie. Eerder bleek de mening over de Funktionshäftlingen, hoewel gemengd, relatief mild, maar ten aanzien van de OD was men kritischer. Hierbij zal meegespeeld hebben dat zij direct betrokken waren bij de transporten en de controle op het naleven van de regels. Maar uiteindelijk lag de werkelijke macht bij de SS, zoals OD'er Arthur Pop treffend verwoordde met zijn opmerking 'achter ons stond altijd een SS'er met een geweer'.⁶⁰⁹ Een tekenend voorbeeld hiervan was de belofte aan de commandanten van de OD dat wanneer zij – en hun mede-OD'ers – bij de kindertransporten zouden assisteren, hun kinderen in het kamp zouden mogen blijven.⁶¹⁰ De commandanten

---

⁶⁰⁶ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 6.

⁶⁰⁷ Koker, *Dagboek* 112.

⁶⁰⁸ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 40.

⁶⁰⁹ A. Pop, Verklaring, Niod, 250d, inv.nr. 766 p. 1.

⁶¹⁰ Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 8. Het zou overigens niet lang duren voordat de drie commandanten te horen kregen dat het uitstel voor hun kinderen maar tijdelijk was geweest en dat ook zij kamp Vught zouden moeten gaan verlaten. De mannen stonden toen voor het dilemma of ze mee zouden gaan of niet. Friedländer besloot mee naar Westerbork te gaan, omdat hij hoopte dat de relaties die hij daar had hem nog in Nederland zouden kunnen houden. Levie en Langstadt besloten hun vrouw en kind alleen te laten gaan. Of zij de oorlog hebben overleefd is niet bekend.

zegden daarop hun medewerking toe. Slechts enkele weken later werden hun kinderen echter alsnog naar Westerbork gestuurd.⁶¹¹

Een laatste scheidslijn, die met name in het mannenkamp waarneembaar was, bestond tussen oud-werknemers van Philips, die in augustus 1943 naar kamp Vught gebracht werden, en de andere joodse gevangenen die bij Philips werkten. De bedrijfsleiding van Philips in Eindhoven werd in de loop van 1941 geconfronteerd met door het Duitse bezettingsbestuur verordonneerde anti-joodse maatregelen en besloot daarom, in overleg met de joodse werknemers, om een aparte afdeling voor hen op te richten. Ideaal was dit niet, maar iedereen meende het beter was om onder de vleugels van Philips te blijven dan ontslagen te worden. De speciale werkplaats in de Philipsfabriek in Eindhoven ging op 24 december 1941 met 89 werknemers van start en kreeg de naam SOBU. Voor Philips stond SOBU voor ‘Speciale Opdrachten Bureau’, voor de Duitsers betekende het *Sonderbüro*.⁶¹²

De bedoeling was volgens Philips dat alle joden uit de SOBU-groep uiteindelijk zouden emigreren.⁶¹³ Terwijl de werknemers doorwerkten in afwachting van de administratieve afhandeling van hun emigratie, leek Philips ondertussen voldoende bescherming te bieden. Terwijl overal joden opgepakt werden en zich in Westerbork of Vught moesten melden, konden de joodse medewerkers bij Philips blijven waar ze waren. Tot op 1 juli 1943, na een aanhoudende stroom geruchten en tegenstrijdige berichtgeving, de mededeling kwam dat de emigratie niet door zou gaan en dat de werknemers het beste zouden kunnen verdwijnen. De verwarring was echter compleet toen niet lang daarna het bericht volgde dat de emigratie toch door zou gaan en SOBU-medewerkers zich met hun familieleden bij kamp Vught zouden moeten melden om daar hun emigratie af te wachten.⁶¹⁴

Vele werknemers twijfelden nog tussen onderduiken of melden, toen op 18 augustus 1943 onverwachts een Duitse inval plaatsvond in het Philips-gebouw, waarbij alle ‘SOBU-joden’ in overvalwagens werden geladen en naar kamp Vught gebracht.⁶¹⁵ Gezinsleden kregen drie dagen de tijd om zich te melden, waarbij beloofd

---

⁶¹¹ Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 8-9.

⁶¹² Philips en Ott, *45 Jaar met Philips* 165; Volgens de historici Peter Klein en Justus van de Kamp hoopte de Philips-directie met die tweede betekenis aan de Duitsers te suggereren dat het SOBU-personeel zeer gespecialiseerd en *kriegswichtig* werk verrichtte. Klein en Van de Kamp, *Het Philips-Kommando* 76.

⁶¹³ Hiervoor werden verschillende bestemmingen genoemd waaronder Spanje en Zuid- en Noord-Amerika. Zie: Citroen en Citroen, *Duet Pathétique* 70; Klein en van de Kamp, *Philips-Kommando* 148.

⁶¹⁴ Klein en Van de Kamp, *Het Philips-Kommando* 148-149.

⁶¹⁵ *Ibidem*, 150.

werd dat men in gezinsverband in kamp Vught zou kunnen wonen tot het moment van emigratie daar was.⁶¹⁶ De SOBU-medewerkers voelden zich ondanks de plotselinge veranderingen sterk door de bescherming die ze van Philips verwachtten te krijgen. Toen een joodse gevangene in kamp Vught Philips werknemer Joop Citroen toefluisterde dat ze in de val gelokt waren en dat ze net zoals hij als gevangenen in het kamp zouden komen, geloofde hij hem niet. Philips waakte over hen en met een gevoel van superioriteit vertelde hij hem dat ze zouden emigreren.⁶¹⁷

Ook David Koker merkte dit bij de SOBU-groep op: ‘Zij kwamen met vouwen in hun broek en wij twijfelden of we ze mochten aanspreken.’⁶¹⁸ Maar niet lang daarna beseften de SOBU-werknemers dat ze inderdaad in de val gelokt waren, want na een paar dagen begon de transformatie van geprivilegieerde groep tot gewone gevangenen. ‘Ze raakten alles veel grondiger kwijt dan wij. Ook levensmiddelen.’⁶¹⁹ Het verlies van de SOBU-werknemers was niet alleen letterlijk, maar ook figuurlijk: ineens was alle hoop de bodem ingeslagen. Joop Citroen, en ongetwijfeld anderen met hem, verweet zichzelf dat hij ondanks alle waarschuwingen toch in de val gelopen was.⁶²⁰

Maar het gevoel anders en beter te zijn verdween niet direct. Ze hadden dan alleen nog maar ‘de pretentie’ over, zoals David Koker schreef, maar daar hielden ze zich nog lange tijd aan vast. De samenwerking tussen de ‘SOBU-joden’ en andere zogeheten ‘Philips-joden’, leidde de eerste tijd dan ook tot wrijvingen. De SOBU-werknemers waren als aparte groep binnengekomen en wilden dat ook blijven. Daarnaast vonden ze dat ze, als ‘echte’ Philips-werknemers meer rechten hadden dan de anderen die niet officieel geschoold waren voor het werk in de Philips-werkplaats. Dit gevoel werd versterkt doordat de SOBU-groep aanvankelijk in een aparte ‘elitebarak’ werd geplaatst, met alleen maar mede-SOBU’ers. Daardoor werd het SOBU-verband gehandhaafd en werden ze ook enigszins anders behandeld dan de andere ‘Philips-joden’.⁶²¹ Zo was de medische verzorging van de toch al beter

---

⁶¹⁶ Volgens Sophie Citroen, Joops vrouw, ging er bij de vrouwen van de SOBU-groepsleden een werknemer van Philips langs om hen te overtuigen dat ze zich bij het kamp moesten melden. Zij besloot na lang twijfelen om met haar zoontje onder te duiken. Citroen en Citroen, *Duet Pathétique* 70.

⁶¹⁷ Ibidem, 69.

⁶¹⁸ Koker, *Dagboek* 160.

⁶¹⁹ Ibidem, 160.

⁶²⁰ Citroen en Citroen, *Duet Pathétique* 73.

⁶²¹ G.J. Kircz, ‘Overzicht Geschiedenis SOBU Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 646 p. 11. Kircz was later ook betrokken bij de afwikkeling van kamp Vught door het Afwikkelingsbureau Concentratiekamp

gevoede en verzorgde SOBU-groep beter en werkte de SOBU-groep in een aparte werkbarak.

Deze controverser kwam tot een kleine uitbarsting toen in oktober 1943 besloten werd om radiobuizen in het Philips-Kommando te gaan produceren. Dit was *kriegswichtige* arbeid en was bedoeld om de positie van de joodse gevangenen te beschermen. Er werd gesteggeld tussen de leiding van de ‘SOBU-joden’ en de ‘Philips-joden’ wie die radiobuizen zouden gaan maken en onder wiens leiding. Uiteindelijk werd besloten de SOBU als aparte werkgroep op te nemen in een groter verband van ‘Philips-joden’. Dit zou de eerste stap blijken in de volledige samensmelting van de twee groepen. Op 30 december 1943 noteerde Laman Trip in zijn dagboek: ‘SOBU mag niet meer samen eten: laatste voorrecht!’⁶²² Ondanks het geleidelijke verlies van het groepsverband bleef de saamhorigheid onder de ‘SOBU-joden’ groot. Zij gingen voornamelijk met elkaar om en handhaafden zo een zekere exclusiviteit ten opzichte van hun medegevangenen.⁶²³

De tegenstelling tussen de joden die bij Philips werkten en de SOBU-groep was dus met name in de eerste paar maanden duidelijk aanwezig en uitte zich niet zo zeer in echte aanvaringen als wel in een gescheiden leef- en werkomgeving. ‘De SOBU vormde in Vught een zeer speciale groep’, schreef Vrouwtje Assou-Polak na de oorlog. ‘Maar de verhouding tot de andere Jodenmensen was niet zo slecht als wel wordt voorgesteld.’⁶²⁴ Zij vergoelijkte hun houding uit het feit dat ze zich voor gek gezet hadden gevoeld omdat ze onder valse voorwendselen naar het kamp waren gelokt. Ook Gyula Kircz noemt de desillusie van de gebroken beloftes het ‘Leitmotiv’ in de geschiedenis van de SOBU.⁶²⁵

Het samenleven van velen met verschillende leeftijden, geloofsovertuigingen, sociaal-economische achtergronden en functies, onder een streng SS-regime en in de schaduw van vertrekkende transporten, leidde tot irritaties en aanvaringen. ‘Ruzies komen vaak voor’, merkte David Koker op nadat hij een week in het kamp zat. ‘Maar men leeft ook op zijn naakte zenuwen.’⁶²⁶ En ook Klaartje de Zwarte-Walvisch

---

Vught. Zie: Stukken over personeelsleden G.J. Kircz, Niod, Afwikkelingsbureau Concentratiekampen (250m), inv.nr. 36.

⁶²² Laman Trip, Dagboekantekeningen d.d. 30.12.43, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 8.

⁶²³ Men probeerde de band in stand te houden door bijvoorbeeld op verjaardagen een gedichtje voor te lezen of samen te werken aan een cabaretvoordracht. Ibidem.

⁶²⁴ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 10.

⁶²⁵ Kircz, ‘Overzicht SOBU’, Niod, 250g, inv.nr. 646 p. 10.

⁶²⁶ Koker, *Dagboek* 40.

schreef in haar dagboek: ‘De zenuwen van de mensen zijn tot het uiterste gespannen en daardoor kunnen ze ook heel weinig van elkaar verdragen.’⁶²⁷

Maar die ruzies waren in het algemeen oppervlakkig en kortdurend. ‘De mensen zijn in veel opzichten heel redelijk. Ook tegen elkaar. Wel gauw ruzie. Maar ook direkt weer zonder rankune’, noteerde Koker in zijn dagboek.⁶²⁸ Ook in de gewone maatschappij kwamen spanningen en ruzies voor en die in Vught moesten min of meer op dezelfde manier gezien worden. Carla van Lier noteerde in haar boek *Schroeiplekken*: ‘Door de vele spanningen konden ruzies niet uitblijven, maar de vrede werd gauw weer getekend en dan lachte je maar om de onbenulligheden. Vergeven en vergeten!’⁶²⁹ In grote lijnen verliep het leven in de barakken dus in redelijke verstandhouding. Isaac de Leeuw schreef: ‘Wij leefden in Vught niet in een volkomen sjacherijgnigheid. (...) Wij leefden er tijdenlang heel plezierig, de stemming was vaak heel goed.’⁶³⁰

Cruciaal voor het feit dat het onderlinge leven, ondanks spanningen en botsingen, relatief gezien toch zonder veel strijd en groepsvorming verliep, was dat de meeste gevangenen met gezins- en familieleden in het kamp zaten. Die familiebanden bleven doorgaans de basis vormen voor de relaties in het Judendurchgangslager.

Het gezin als basis van de kampsamenleving

De mannen en vrouwen leefden in principe geheel gescheiden.⁶³¹ In de allereerste weken was het nog mogelijk elkaar vrijwel dagelijks te zien, maar daar kwam een einde aan toen na enige weken de vrouwen met prikkeldraad van de rest van het kamp afgesloten werden.⁶³² Vanaf dat moment vormden de bezoeken op zondagmiddag één van de weinige mogelijkheden om als gezin bij elkaar te zijn, bij te praten, spelletjes te spelen en samen te wandelen en naar deze momenten werd altijd enorm uitgekeken. Arthur Lehmann vertelde dat de vrouwen daarbij hun best deden een gezellige sfeer te creëren. Hij schreef dat de vrouwen ‘gewöhnlich die Tische mit Decken und Blumen

---

⁶²⁷ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 90-91.

⁶²⁸ Koker, *Dagboek* 53.

⁶²⁹ C. van Lier, *Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow* (Amsterdam 1978) 26.

⁶³⁰ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 44-45.

⁶³¹ Dit in tegenstelling tot in Westerbork waar de mannen en vrouwen weliswaar in aparte barakken sliepen, maar elkaar dagelijks op konden zoeken, met elkaar konden eten en samen de avond konden doorbrengen.

⁶³² Lehmann, ‘Das Lager Vught’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 21.

geschmueckt hatten. Es gab Kaffee und Kuchen; Gott weiss wo das immer herkam und wie es bereitet wurde'.⁶³³

De gevangenen waren echter creatief in het zoeken naar mogelijkheden om ook op andere momenten contact met elkaar te hebben. Zo maakten ze, in de tijd dat de joodse mannen nog gescheiden van de Schutzhaftgevangenen appèl hadden, gebruik van het feit dat hun appèl eerder afgelopen was. De mannen renden in dat kwartiertje naar het prikkeldraad om nog even met hun vrouwen te praten.⁶³⁴ Verder waren baantjes als barakschrijver of klusjesman erg gewild door mannen, omdat ze daarvoor vaak in het vrouwenkamp moesten zijn. Maar ook zonder zo'n baan, waren er voor mensen met lef, zoals Izak de Lange, mogelijkheden om het vrouwenkamp in te komen. 'Je nam bv. een kwast en een pot verf in de hand of een kruiwagen, liep dan met een gewichtig gezicht alsof je er moest werken naar het vrouwenkamp en ze lieten je dan wel lopen', vertelde hij.⁶³⁵

Ook de werkplaats van Philips bood mogelijkheden. Contact was eigenlijk niet toegestaan, maar met behulp van een goed uitkijksysteem was er wel gelegenheid. En toen Erich Beck, de hoofdkapo bij Philips, verliefd was geworden op een joods meisje, mocht de tussendeur die de mannen- en vrouwenafdeling scheidde zelfs helemaal open en konden mannen en vrouwen vrij in- en uitlopen.⁶³⁶ Dit verzachtte de pijn toen in de herfst van 1943 de zondagse bezoeken niet meer toegestaan werden en Philips nog de enige mogelijkheid was. Vrijwel alle joodse gevangenen, die op dat moment nog in het kamp waren, werkten bij Philips en konden hiervan dus gebruik maken.⁶³⁷

Verder schreven mannen, vrouwen en kinderen eindeloos briefjes aan elkaar. Deze werden of via de interne post verstuurd, en door de zogenaamde Barackschreiber 'bezorgd', of clandestien aan bekenden meegegeven. 'Zoo kladde het geheele kamp (...) alle schoone en onschoone stukjes papier, die er maar te vinden waren, tot op den laatsten centimeter met finaal overbodig geklets vol', mopperde de auteur van *Vught, poort van de hel!*, die de taak had al die briefjes te bezorgen.⁶³⁸

Ondanks het feit dat de mannen en vrouwen gescheiden leefden, bleef de taakverdeling in het gezin goeddeels dezelfde als in de vrije maatschappij. Zo kwam de zorg voor de kinderen met name op de vrouwen neer. Deels vloeide dit voort uit

---

⁶³³ Lehmann, 'Das Lager Vught', Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 21.

⁶³⁴ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 50-51.

⁶³⁵ I. de Lange, Afschrift verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 659 p. 1.

⁶³⁶ Citroen en Citroen, *DuetPatétique* 90-91.

⁶³⁷ Lehmann, 'Das Lager Vught', Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 21; Gesprek Koker, d.d. 16.3.07.

⁶³⁸ *Vught, poort van de hel!* 59.

het feit dat door de kampeleiding bepaald was dat zij met de kleine kinderen samen in een barak moesten wonen. Maar ze waren ook meer betrokken bij de verzorging van de kinderen die zonder ouders in de kinderbarakken woonden. ‘De moeders sjuowden de hele dag en waren steeds bezig met het opwarmen van wat eten, (...), breien voor de kinderen, de barak schoonhouden voor zover mogelijk natuurlijk, en het wassen’, zo schreef Eveline Susan.⁶³⁹

Bij de mannen was deze preoccupatie minder uitgesproken dan bij de vrouwen, wat niet wil zeggen dat ook zij hun kinderen niet misten en zich geen zorgen om hen maakten. Gyula Kircz schreef dat de mannen het als een groot nadeel ervoeren dat ze hun kinderen niet konden zien. Een van de mogelijkheden om vaders toch even een moment met hun kinderen te geven, was dat de Philips-prak voor de kinderen naar hun barak gebracht moest worden. ‘En wel op tourbeurten (...), zoodat deze althans één keer in de 8 à 10 dagen hun kinderen konden zien.’⁶⁴⁰

Ook wat betreft de verzorging van hun mannen bleven de vrouwen vasthouden aan de standaard rolpatronen. Zo bleven ze zich in grote mate verantwoordelijk voelen hun kleding. ‘Moppie ik ben benieuwd wat jij van het stoppen terecht brengt’, schreef Anna Vrachtdoender-Granaat aan haar man aan de Moerdijk. ‘Stuur je sokken maar vuil op. Dan stuur ik ze gemaakt weer op.’⁶⁴¹ En veel vrouwen deden hun best hun mannen wat extra eten toe te stoppen. Klaartje de Zwarte-Walvisch schreef in haar dagboek: ‘Als we geen pakjes ontvingen hadden we zelf honger, maar toch probeerden we nog zoveel als mogelijk was naar de Moerdijk te sturen.’⁶⁴² En ook elders in haar dagboek is te lezen hoeveel zorgen ze om haar man hield en hoe moeilijk ze het vond dat ze niet voldoende had om hem te sturen wat hij nodig had. ‘Dat hinderde me vreselijk en ik spaarde zoveel als mogelijk was mijn kuch, om hem die te sturen.’⁶⁴³

De mannen waren op hun beurt verantwoordelijk voor de bescherming van hun gezin tegen transport. Zoals Koker schreef naar aanleiding van de kindertransporten waren het de mannen die op de Schreibstube hun kelen schor schreeuwden in een poging de namen van hun gezinsleden van transportlijsten verwijderd te krijgen. Ook uit de beschrijving van mevrouw ‘M’ blijkt deze

---

⁶³⁹ Susan, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 751 p. 10.

⁶⁴⁰ Kircz, ‘Overzicht SOBU’, Niod, 250g, inv.nr. 646 p. 12.

⁶⁴¹ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 17.4.43, NMKV, 235, inv.nr. 277.

⁶⁴² De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 119.

⁶⁴³ *Ibidem*, 173.

rolverdeling. In juli 1943 kregen zij en haar dochter te horen dat ze op transport gesteld zouden worden. Ze ging direct naar het prikkeldraad op zoek naar haar man, die ook op de lijst bleek te staan, evenals hun zoon. Haar man zei haar: ‘Packt, aber ich versuche was ich kann, dass wir bleiben.’ Uren wachtten zij, bepakt en bezakt en vol spanning tot haar man met het verlossende woord kwam; deze keer was het in ieder geval gelukt om vrijgesteld te worden.⁶⁴⁴

De gescheiden opsluiting van mannen en vrouwen mocht dan de mogelijkheden om een gezin te vormen beperken, vaders en zonen en moeders en dochters hadden nog wel de gelegenheid om zoveel mogelijk samen met elkaar te leven. Gezinsleden die in hetzelfde deel van het kamp verbleven, sliepen doorgaans naast elkaar in de barak, aten samen en zorgden voor elkaar. Dit was in de begintijd gemakkelijker, toen gelijktijdig aangekomen gezinsleden in dezelfde barak geplaatst werden. Naarmate het kamp langer bestond, kwam er meer diversiteit in de soorten barakken. Zo kwam er bijvoorbeeld een barak waar alle leden van de Ordedienst in ondergebracht werden, aangevuld met andere gevangenen, en een barak voor alle mensen die bij Philips werkten. Dit betekende dat ouders en kinderen meer verdeeld raakten.

Alhoewel de gezinsleden veel steun van elkaar ondervonden, was het leven en wennen voor ouders en ouderen over het algemeen zwaarder dan voor de jongvolwassen kinderen. Die stonden nog flexibeler in het leven en werden niet geconfronteerd met het verlies van de maatschappelijke status. ‘Natuurlijk was voor mijn ouders de overgang en het leven in het kamp veel moeilijker dan dit voor ons jonge mensen het geval is geweest’, zei Max Koker tijdens een lezing in mei 2000.⁶⁴⁵ ‘Bij mij heeft gedurende al die kampjaren het avontuur mede een rol gespeeld. Veranderingen waren bij mij welkom.’⁶⁴⁶ Daarbij moesten ouders machteloos toezien hoe ze hun kinderen niet voor het kampleven hadden kunnen behoeden. En ze niet in staat waren hen te beschermen tegen de moeilijkheden die ze in het kamp doormaakten of hen gerust konden stellen over wat hen eventueel allemaal nog te wachten zou staan.

Voor kinderen, en dan met name jongeren die goed in de gaten hadden wat er allemaal om hen heen gebeurde, was het op hun beurt moeilijk om te zien hoe hun

---

⁶⁴⁴ Mrs. M. Vught, ‘Experiences in Vught (Holland)’, Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 47 p. 14.

⁶⁴⁵ Tekst van lezing van Max Koker gehouden in Vught d.d. mei 2000 p. 2.

⁶⁴⁶ Lezing Koker d.d. mei 2000 p. 5.

ouders in het kamp gekleineerd werden. Het beeld dat de kinderen van hun ouders hadden als gezagsdragers en beschermers, werd ruw verstoord. De personen die tot dan toe een vertrouwd houvast in hun leven waren geweest, werden nu toegeschreeuwd, geslagen en moesten zelf als kinderen gehoorzamen aan de bevelen van de SS. Lotty Huffener-Veffler was niet de enige die beschreef hoe ze moeite had geconfronteerd te worden met het feit dat haar ouders vernederingen te verduren kregen.⁶⁴⁷ Ook Rita Koopman vertelde over de verandering die haar moeder in het kamp doormaakte. Ze was altijd een flinke vrouw geweest. Dik en gezellig, een zonnig mens die hen vaak aan het lachen maakte. Maar het kampleven drukte, zowel geestelijk als fysiek, zwaar op haar moeder en ze moest veel huilen. Rita voelde zich machteloos tegenover haar tranen en vond het verschrikkelijk om haar zo te zien. Plotseling waren de rollen omgedraaid en moest zij voor haar moeder zorgen in plaats van andersom. Ook zij ervoer een gevoel van bevrijding toen haar ouders vier weken later uit het kamp weg moesten. ‘Ik durf het haast niet te zeggen – ik was opgelucht toen ze vertrokken. Dan werd ik niet langer geconfronteerd met die ellende’, vertelde ze.⁶⁴⁸ Bij het afscheid wist ze nauwelijks wat ze moest zeggen om haar moeder te troosten. ‘Ik dacht: misschien komen ze bij mijn tante Kee terecht, dat is beter voor hen. Want tante Kee is veel flinker dan ik.’⁶⁴⁹

Er was bij de jongvolwassenen dus sprake van ambivalentie ten aanzien van de nabijheid van hun ouders. Max Koker herinnerde zich bijna 65 jaar later, gevraagd naar zijn beleving van het feit dat hij met zijn ouders in het kamp woonde, dat het deels als een belemmering voelde. ‘De nabijheid van mijn familie benauwde mij, terwijl hun aanwezigheid toch een van de geluksfactoren is geweest die mij de kans bood te overleven.’⁶⁵⁰ Toen hij eenmaal in Auschwitz zat ervoer hij het feit dat hij samen met een vriend nu zelf de verantwoordelijkheid had voor zijn doen en laten in zekere zin als een bevrijding.⁶⁵¹

Er waren ook ouders die zich heel sterk toonden in het kamp, zoals de ouders van Ernst Verduin, beiden Funktionshäftling. Ernst vertelde dan ook dat hij zich nooit verantwoordelijk voor zijn ouders had gevoeld of het idee gehad dat hij voor hen moest zorgen. Het waren ‘krachtige mensen die niet met zich lieten sollen. (...) Ik heb

---

⁶⁴⁷ Gesprek Huffener-Veffler, d.d. 14.1.08. Zie ook hoofdstuk 2 pagina 129

⁶⁴⁸ Walda, *Een huilbui van jaren* 46.

⁶⁴⁹ Ibidem.

⁶⁵⁰ Lezing Koker d.d. mei 2000 p. 5.

⁶⁵¹ Gesprek Koker, d.d. 16.3.07.

mijn moeder wel horen schreeuwen tegen SS'ers' toen hij haar ter verantwoording riep voor iets waar zij niets mee te maken had gehad.⁶⁵²

En waar David Koker het gevoel had te moeten zorgen voor zijn vader en soms moeite had met diens hulpeloosheid, bleek zijn moeder in het kamp juist een ferme vrouw en bleef zij een steunpunt waar hij op terug kon vallen. 'Moeder is het, van wie ik op het moment hoop en inzicht verwacht.'⁶⁵³ Dat Judith Koker haar zoon tot steun kon zijn, kwam mede voort uit het feit dat ze in het kamp ook wat had gewonnen. Afkomstig uit een redelijk beschermd milieu ging in het kamp een wereld voor haar open. Ze kwam in aanraking met vrouwen die over de maatschappij en het leven heel andere opvattingen hadden. Het was een vrouwenwereld die zij niet had gekend. Dat was een positieve ervaring waarbij ze zich goed had gevoeld en die haar sterker had gemaakt, zo vertrouwde ze haar zoon Max na de oorlog toe.⁶⁵⁴

Ondanks de ambivalentie was de nabijheid van gezinsleden en familie belangrijk om staande te blijven in het kamp en niet opgeslokt te worden door de ellende, verlamd te raken door de angst voor wat komen kon en te verdrinken in depressieve gedachten. Dat degenen die nieuw in het kamp kwamen uit hun evenwicht gebracht werden door alle nieuwe indrukken en het verlies aan privacy en eigenwaarde, was niet te voorkomen. Maar de snelheid waarmee men in staat was een nieuw evenwicht te vinden, werd mede bepaald door de steun die men kon ontlenen aan dierbare naasten. Zo bleef het gezin en de directe familie de spil van de contacten in Vught en leefde men voornamelijk in de kleine gezinsverbanden naast elkaar.

'Wij zijn maar joden. En leven (...) bij de gratie van onze vijanden en weldoeners'

Behalve verschillen tussen de gevangenen binnen het Judendurchgangslager, bestonden er ook tegenstellingen tussen de joodse en de niet-joodse gevangenen. Deze beide groepen vormden twee duidelijk afgebakende gemeenschappen. Om te beginnen letterlijk doordat beide kampen met prikkeldraad van elkaar gescheiden waren en men niet met elkaar mocht spreken of in dezelfde werkcommando's mocht werken. In de loop van de maanden, als gevolg van de afname van het aantal joodse gevangenen, werd aan deze strikte scheiding echter minder steng de hand

---

⁶⁵² Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08.

⁶⁵³ Koker, *Dagboek* 91.

⁶⁵⁴ Lezing Koker d.d. mei 2000 p. 2.

gehouden.⁶⁵⁵ ‘We delen het kamp op het ogenblik met zg. Arische Häftlingen die allen in gestreepte pakjes lopen’, schreef Jaap. ‘Hoewel het verkeer met die “gestreepten” verboden is, wordt het contact steeds meer toegelaten, ook al omdat ze samen met Joden moeten werken.’⁶⁵⁶

De belangrijkste ontmoetingsplek van de joodse en niet-joodse gevangenen was het Philips-Kommando. Vooral na 20 november 1943, toen er tijdelijk een einde kwam aan de transporten, ontstond er tussen de kleine zevenhonderd overgebleven joodse gevangenen en niet-joodse gevangenen die bij Philips werkten een hecht contact. Zo schreef de Amsterdamse studente Tineke Wibaut aan haar moeder over het transport van maart 1944, toen alle joodse mannen naar Westerbork werden gestuurd: ‘Zoveel goede vrienden waren er alweer onder. Met haast niets aan moesten ze weg in de regen. Zo vreselijk erg. Hun vrouwen moesten hier blijven. God wat erg is dit.’⁶⁵⁷ Marius Flothuis liet begin mei 1944 aan zijn vrouw Leentje weten, toen alle nog overgebleven joodse gevangenen op transport gesteld dreigden te worden: ‘Ik was gewoon gek van ellende. Denk eens aan Everard! En de Lansbergjes! Ik heb nu pas gevoeld hoe ik aan die mensen gehecht ben.’⁶⁵⁸

In clandestiene brieven en naoorlogse verslagen spraken de Schutzhaftgevangenen hun ontzetting uit over de tragische taferelen rondom de transporten. Zo schreef Wim Jaburg, zelf niet joods, aan zijn joodse vrouw:

Inderdaad hebben we veel door de oorlog geleden en veel verdriet gehad, maar als ik het vergelijk met de ontzettende ellende en het zeer groote, ja namelooze verdriet van vele anderen, zoals ik het heb meegemaakt en gezien heb, dan moeten we nog zwijgen. Ik heb hier in het kamp hartverscheurende tooneelen meegemaakt als er Joden transporten waren en een deel van de familie weggevoerd werd en een ander deel achter bleef, waarschijnlijk in het vooruitzicht, dat ze elkander nooit meer zouden zien.⁶⁵⁹

---

⁶⁵⁵ Er werden op een gegeven moment, met toestemming van de kampleiding, zelfs voetbalwedstrijden georganiseerd tussen joodse en niet-joodse elftallen, iets wat buiten het kamp op dat moment niet mocht. H. Kühler, ‘Verslag over het concentratiekamp Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 32.

⁶⁵⁶ Jaap, Brief d.d. 20.6.43, NMKV, Ordner Correspondentie Kamp Vught, inv.nr. 3317.

⁶⁵⁷ Wibaut, Brief d.d. 21.3.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 38b.

⁶⁵⁸ M. Flothuis, ‘Herinneringen aan transporten in Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 596 p. 2.

⁶⁵⁹ Clandestiene brief W. Jaburg aan S. Jaburg-Italiaander d.d. 2.6.44, privébezit R. Jaburg.

Meer Schutzhaftgevangenen gebruikten in hun beschrijving de woorden ‘hartverscheurend’ en ‘hartroerend’. De 44-jarige Nicolaas Mostert vertelde:

De taferelen, die ik daar gezien heb zijn niet onder woorden te brengen. (...) Hartroerend was het te zien, bij het formeren van transporten, dat mannen vrouwen en kinderen zielig in groepjes bij elkaar stonden, met de wetenschap, dat na een laatst afscheid, zij elkander niet weer zouden zien.⁶⁶⁰

En T. de Haan schreef in januari 1946 aan oud-Dachaugevangene Nico Rost: ‘Ja, die Joden, hartverscheurende taferelen maakten we daarvan mede.’⁶⁶¹

Behalve de woorden ‘hartverscheurend’ en ‘hartroerend’, valt echter nog een tweetal begrippen op uit de citaten van Mosterd en De Haan, namelijk ‘zielig’ en ‘die Joden’. Deze zijn typerend voor de wijze waarop de Schutzhaftlingen de joodse gevangenen bezagen. Want hoezeer men ook meeleeft met de vertrekkende gevangenen en hoewel politiek gevangene Chris Smit na de oorlog schreef dat ‘welk onderscheid de nazi’s ook maakten tussen “Ariërs” en “niet-Ariërs”’, de gevangenen onder elkaar Nederlanders en antifascisten waren en één blok vormden, bleek er tussen de beide groepen gevangenen ook figuurlijk een evidente kloof te bestaan.⁶⁶²

Deze kloof kwam onder meer tot uiting in de manier waarop men over elkaar sprak en schreef in brieven, dagboeken, naoorlogse verslagen en verklaringen. Zo werden termen als ‘(die) joden’, ‘jodenmensen’ en ‘Ariërs’ en ‘Häftlingen’ gebruikt om elkaar aan te duiden. En werd er nergens gesproken over onze ‘(joodse) medegevangenen’ of ‘lotgenoten’. Daarnaast, refereerde vrijwel niemand aan het onrechtvaardige en uitzonderlijke karakter van alles wat de joodse gevangenen moesten doorstaan. Dat deze burgers zonder reden als gevangenen in het kamp waren opgesloten, overgeleverd aan de Duitse nazi’s en hun misdadige plannen, werd in contemporaine bronnen, maar ook in de direct naoorlogse verslagen en verklaringen, door bijna geen enkele gevangene benoemd laat staan veroordeeld. Albertus Santegoeds was een van de uitzonderingen toen hij schreef:

---

⁶⁶⁰ N.B. Mostert, ‘Vughtbelevissen’, Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 36.

⁶⁶¹ T. de Haan, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 613 p. 8.

⁶⁶² C. Smit, ‘Het Philips-commando’, Niod, 250g, inv.nr. 742 p. 3.

Dagelijks komen er mannen zoals wij: staatsgevaarlijk door de oorlog. Maar vandaag komen er niet alleen mannen, maar ook vrouwen en kinderen, staatsgevaarlijk door hun geboorte. Zij moeten uit de maatschappij verwijderd worden, want het zijn Joden!⁶⁶³

Dit stilzwijgen is des te opmerkelijker omdat veel niet-joodse gevangenen in kamp Vught onomwonden schreven over het lot van de gedeporteerden. Zo schreef Hein van Wijk over het vertrek van de kindertransporten in zijn dagboek: ‘En dan te weten, dat dit alles holt, schuifelt, strompelt, sleept, wandelt en – de kleuters – huppelt naar de planmatig gereedgemaakte Vernichtung in Auschwitz of Mauthausen.’⁶⁶⁴ Ook Ad Bal was duidelijk. In een brief aan zijn ouders schreef hij over het transport van 15 november 1943: ‘We hebben de joden hier vaak onmenselijk zien behandelen, maar wat we maandag gezien hebben, was het toppunt van sadisme en liederlijkheid.’ Hij meldde hen dat er ongeveer 1150 joden naar Duitsland waren getransporteerd, ‘waar hun een zekere dood te wachten staat’.⁶⁶⁵ Hoewel er ook Schutzhaftgevangenen waren die moeite hadden de berichten over de uitroeiing te geloven. Politieke gevangene Lambertus Schmidt schreef dat hij van een Duitse kapo verhalen hoorde over het vermoorden van joden in Auschwitz en Lublin ‘en die wy met ongelooflyke naïeviteit half als sprookjes beschouwden’.⁶⁶⁶

Hoe valt het gebrek aan protest tegen de behandeling van de joodse gevangenen te verklaren? Wat meegespeeld zal hebben is de fysieke scheiding tussen de afdelingen en de verschillen in omstandigheden in de eerste maanden. Dat de joodse gevangenen in de eerste periode een ‘bevoorrechte’ positie innamen, had bij een deel van de Schutzhaftgevangenen afgunstige gevoelens veroorzaakt. Maar deze verklaring is niet afdoende, aangezien de verschillen in omstandigheden na enkele maanden afnamen en het contact toenam.

Kwam dit dan voort uit antisemitisme, zoals Everard van Royen suggereerde? Hij schreef dat de kindertransporten een van de zeer zeldzame hulp momenten vormden tijdens welke het gehele kamp één was en waarin het latente antisemitisme bij velen plaatsmaakte voor menselijk mededogen en roerende hulpvaardigheid.⁶⁶⁷

---

⁶⁶³ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 58.

⁶⁶⁴ Van Wijk, ‘Bedrijfskroniek’, Niod, 250g, inv.nr. 775 p. 16.

⁶⁶⁵ Bal, Brief d.d. 19.11.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3044.

⁶⁶⁶ Schmidt, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 735 p. 6.

⁶⁶⁷ E. van Royen, ‘Kindertransport Juni ’43 uit Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 724.

Hoewel het antisemitisme in Nederland in het interbellum over het algemeen niet zo virulent en wijdverbreid was, was het wel in verschillende vormen aanwezig.⁶⁶⁸ In de jaren dertig nam het betrekkelijk milde sociaal en cultureel antisemitisme, zoals de historicus Ivo Schöffner dit typeerde, steeds meer toe. Dit gebeurde mede door de komst van joodse vluchtelingen uit Duitsland, die in tijd van economische crisis de vrees opriepen van toenemende werkloosheid onder Nederlandse bevolking.⁶⁶⁹

Na de bezetting van Nederland ontwikkelde het bezettingsbestuur een strategie om de bevolking gelijk te schakelen en te nazificeren en werd door middel van propaganda getracht de nationaalsocialistische ideeën over het gevaar dat het joodse volk vormde, op de Nederlandse bevolking over te brengen; en niet zonder succes. Verschillende illegale bladen uitten tijdens de oorlog hun bezorgdheid over het feit dat het antisemitisme was toegenomen. Zo schreef *De Vrije Kunstenaar* in maart 1944 dat het ‘ontstellend en zeer bedroevend was te bemerken hoe een groot deel van het Nederlandsche volk zijn joodsche landgenoten heeft losgelaten en (...) gevluht is in het antisemitisme’.⁶⁷⁰

Antisemitisme speelde inderdaad een rol in het oordeel van een deel van de gevangenen ten aanzien van hun joodse medegevangenen, zo constateerde ook Bettine Siertsema. Zij merkte in haar boek *Uit de diepten*, waarin zij egodocumenten van Nederlanders in de nazi-kampen onderzocht, op dat niet-joodse auteurs vaak wel oog hadden voor de hardere behandeling die de joodse gevangenen moesten ondergaan, maar dat er wel sporen van antisemitisme zichtbaar waren in hun negatieve oordeel over het gehecht zijn aan bezit, hun geklaag en het gebrek aan discipline.⁶⁷¹ Ook in verhalen over kamp Vught zijn deze sporen terug te vinden. Aaltje Krol-Groen beschreef haar aankomst in kamp Vught als volgt:

Uit die joodse barakken kwamen veel vrouwen te voorschijn, die zich erg aan ons opdrongen en al de verhalen die ze deden waren nu niet zo bijzonder interessant. Ze (...) maakten geen prettige indruk, zodat we wel eens gezegd

---

⁶⁶⁸ Zie: I. Schöffner, ‘Nederland en de joden in de jaren dertig in historisch perspectief.’ In: Dittrich en Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil* 79-92; Blom en Cahen, ‘Joodse Nederlanders’. In: Blom e.a. (red.), *De geschiedenis van de Joden* 277-287; D. Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1998) 37-58; Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht* 86-94.

⁶⁶⁹ Schöffner, ‘Nederland en de joden’. In: Dittrich en Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil* 90.

⁶⁷⁰ L.P.J. Braat en P.J. Rijsser (red.), *De vrije kunstenaar. Facsimilé herdruk van alle tijdens de bezetting verschenen afleveringen* (Amsterdam 1970) 100; Zie ook: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VII 437-441.

⁶⁷¹ Siertsema, *Uit de diepten* 568.

hebben: “Zijn dit nu de mensen waarvoor we onze vrijheid hebben opgeofferd?”⁶⁷²

En politiek gevangene Willem Alderding schreef dat hij het ‘principiële niet prettig vond om aan Joden mensen eten te vragen’.⁶⁷³ Er waren mensen die het wel deden, maar de joden antwoordden volgens Alderding meestal dat zij niet genoeg hadden om aan anderen af te staan.⁶⁷⁴ Maar het aantal verwijzingen naar anti-joodse stereotypingen of expliciete antisemitische ideeën is beperkt en dit geeft aan dat er ook andere oorzaken waren.

Een daarvan was, zo stelde historicus Bart van der Boom vast, was dat de mensen in de loop van de oorlog afgestompt waren geraakt voor het leed dat de joodse bevolking werd aangedaan. Van der Boom deed onderzoek naar de stemming onder de Nederlandse bevolking tijdens de bezetting en constateerde dat mensen opmerkten dat ze ‘immuun’ werden voor het feit dat de joden vervolgd werden en dat wat eerst ‘monsterachtig’ leek, ‘tegenwoordig heel gewoon was’.⁶⁷⁵ In het kamp, waar iedereen geconfronteerd werd met het harde regime van de Duitse kampleiding en een gevecht leverde om zelfhandhaving was dit proces van afstomping nog eens zo sterk.⁶⁷⁶ Daarbij droeg de aparte behandeling en positie van de joodse gevangenen bij aan de gedachte dat ze inderdaad wel iets misdaan zouden hebben of inderdaad anders waren.

Dit gevoel werd versterkt door de weerloosheid van de joodse gevangenen en hun volledige afhankelijkheid van de grillen en plannen van het Duitse bezettingsbestuur en de kampleiding. Hierdoor gedroegen ze zich anders en meer onderdanig dan de Schutzhaftgevangenen, wat irritatie opriep.⁶⁷⁷ Zo was werd de joden voorgehouden dat wanneer ze hun ‘kriegswichtige’ werk naar tevredenheid vervulden, ze hun kansen op uitstel van doorzending vergrootten. De joodse gevangenen werkten dus harder dan de politieke gevangenen, die juist zo min mogelijk probeerden uit te voeren. Politiek gevangene Herman Brons schreef: ‘Ik

---

⁶⁷² Krol-Groen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. 6.

⁶⁷³ Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 6.

⁶⁷⁴ Ibidem.

⁶⁷⁵ B. van der Boom, *We leven nog. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 55.

⁶⁷⁶ Ad Bal verwoordde dit als volgt: ‘Een mensenleven beschouw je op den duur als een stuk steen dat je wegschopt.’ Bal, Brief d.d. 10.10.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3041.

⁶⁷⁷ Dit onbegrip wordt onder meer geïllustreerd door het verhaal van een niet-joodse gijzelaar over een bezoek van Rauter aan het kamp in de winter van 1943. De vrouw ergerde zich aan de vrouwen die zich rond Rauter verdrongen ‘en maar bedelden om zijn aandacht’ om hun vrijlating te bepleiten. Met name aan de ‘jodengevallen’, zoals ze het noemde. Ze vond het minderwaardig dat ze vrouwen zich zo verlaagden. J. Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 6.

voerde mijn eigen strijd tegen Hitler en was daarom niet van plan om ook maar één vinger in zijn kamp krom te maken.’⁶⁷⁸ De noeste arbeid van de joodse gevangenen stuitte daarmee op onbegrip bij de niet-joodse gevangenen. David Koker schreef hierover:

De Häftlinge zijn zeer beducht voor de arbeidsprestaties van de joden. Vrezen dat op die manier hogere eisen aan hen gesteld worden. Maken dus schuinse opmerkingen als iemand twee tafelbladen opneemt in plaats van een.⁶⁷⁹

Tegelijkertijd bleek hierin hoe groot het vermogen was van de joodse gevangenen om de ogen te sluiten voor de voortdurende realiteit van de transporten, waarvan was aangetoond dat er niet aan te ontkomen viel. Alleen het werk bij het Philips-Kommando bracht echt respijt, maar dit was slechts voor een kleine groep weggelegd. Er waren echter maar weinig gevangenen die zich bij deze feiten konden of wilden neerleggen. Eén van de uitzonderingen was Klaartje de Zwarte-Walvisch die schreef:

Vanaf de eerste dag dat ik in het kamp kwam, had ik me voorgenomen om als het enigszins mogelijk was, zo min mogelijk te doen. (...) Ik had de vaste overtuiging dat het helemaal geen invloed had op de transporten. Velen onder ons waren van mening dat wanneer men werkzaamheden had, de kans op doorsturen geringer was, maar de ervaring had me beter geleerd.⁶⁸⁰

De meesten bleven zich echter vastklampen aan de hoop dat er een uitweg mogelijk was en ook de Duitse kampleiding deed zijn best om de joodse kampbevolking daarin te laten geloven. Jo Witteveen-Timmerman schreef hierover: ‘De Jodinetjes hadden zij wijs gemaakt, dat, hoe meer zij produceerden, zij wel altijd in Vught zouden blijven, en zoo werkten die vrouwen voor hun leven’, letterlijk en figuurlijk.⁶⁸¹

Ook de zelfregulering en strikte navolging van de kampregels werd door een deel van de politieke gevangenen met ergernis bekeken. Mevrouw Fischer, een politieke gevangene, schreef over de joodse vrouwen dat hun positie hachelijk was, omdat zij ieder moment gedeporteerd konden worden. Maar ze waren over het

---

⁶⁷⁸ H.B.B. Brons, ‘Onder het kruis met haken 1940-1945’, Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 12.

⁶⁷⁹ Koker, *Dagboek* 151.

⁶⁸⁰ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 161.

⁶⁸¹ L.J. Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 21.

algemeen niet erg geliefd omdat ze naar de smaak van de anderen te serviel waren ten opzichte van de bewaking.⁶⁸²

In de loop van de maanden ontstond er een ongelijke voedselsituatie, in het nadeel van de joodse gevangenen, waardoor de verschillen in positie tussen de beide groepen gevangenen nog eens extra benadrukt werden. Klopten de politieke gevangenen aanvankelijk bij de joden aan om te kijken of er wat eten over was, in de loop van de tijd werden de rollen omgedraaid. Hoewel de richtlijnen voor het ontvangen van pakketten voor alle gevangenen dezelfde waren, stokte de aanvoer van pakketten voor joodse gevangenen in de loop van 1943. Dit werd veroorzaakt doordat naarmate het 'jodenvrij' maken van Nederland vorderde, er minder familieleden of vrienden op vrije voeten waren om pakketten te sturen.⁶⁸³

Men was dan aangewezen op niet-joodse relaties, zoals voormalige werkgevers, burens of niet-joodse vrienden, maar lang niet iedereen had zulke contacten en ook gold 'uit het oog uit het hart'. Hierdoor nam het aantal pakketten af en werden de omstandigheden voor een deel van de joodse gevangenen steeds moeilijker, zoals blijkt uit de brief die 'Ella' schreef toen ze op transport naar Westerbork moest. Ze vond het niet erg om uit kamp Vught weg te zijn, want daar was het de laatste tijd een ware verschrikking. In Westerbork was de verzorging prima: 'Niet met V. te vergelijken Er zal hier beslist niemand van de honger omkomen.'⁶⁸⁴

Met de terugloop van pakketten voor de joodse gevangenen nam hun afhankelijkheid van de gulheid van de niet-joodse gevangenen toe. Niet alleen wat betreft voedsel, maar ook ten aanzien van tabak, kleding en verzorgingsproducten. Hun hulpbehoefendheid leidde bij een deel van de Schutzhaftgevangenen tot laatzinnigheid en hooghartigheid ten aanzien van hun joodse lotgenoten. Zo schreef David Koker over 'de Philipsheren' dat ze behalve een charitatieve houding tegenover de joden ook de aanmatiging vertoonden die daarbij hoorde. 'Wij zijn maar joden. En leven maar bij de gratie van onze vijanden en weldoeners', noteerde hij.⁶⁸⁵

De aparte behandeling van joodse gevangenen versterkte als vanzelf het gevoel dat de joodse burgers een aparte groep vormden en anders waren dan de Nederlanders. Van der Boom haalde in zijn boek een man aan die in zijn dagboek schreef: 'Als je niet oppast zie je in die hulpeloze troep aan de overkant ook allereerst

---

⁶⁸² Fischer, 'Aantekeningen over het Vrouwen-kamp Vught', Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1.

⁶⁸³ Lehmann, 'Das Lager Vught', Yad Vashem, 0.2, inv.nr. 448 p. 24-25.

⁶⁸⁴ Ella, Brief d.d. 19.9.43, HCKW, R.A. 1726.

⁶⁸⁵ Koker, *Dagboek* 155-156.

Joden in plaats van Nederlanders', en zo verging het de mensen in kamp Vught ook.⁶⁸⁶ Hierdoor werd het makkelijker om de onrechtvaardigheid van hun behandeling uit het oog te verliezen. Ook bestond een gevoel van opluchting bij de niet-joodse gevangenen dat zij niet tot die groep behoorden die het subject vormden van de haat van de nationaalsocialisten en daar ook nooit deel van uit zouden gaan maken.

De sfeer in het Judendurchgangslager was in de zomer van 1943 steeds grimmiger geworden. De SS trachtte niet meer te verhullen dat het leven van de joodse gevangenen in hun ogen weinig waarde bezat en het bestaan in het kamp werd bepaald door de transporten en de dreigende geruchten over het lot dat de gevangenen te wachten zou staan. Ondanks dat berichten over de moord op de joden voorhanden waren, konden en wilden de joodse gevangenen niet geloven dat de nazi's uit waren op hun stelselmatige vernietiging. Zij trachtten de berichten dan ook te verdringen of zochten naar geruststellende verklaringen. Dit mechanisme was zo sterk dat men niet alleen bleef geloven door middel van hard werken in Vught te kunnen blijven, maar ook dat gevangenen die wel overtuigd waren van de echtheid van de berichten daar liever over zwegen om zo de onwetendheid van anderen in stand te houden.

Een van de karakteristieke kenmerken van het joodse kamp en bepalend voor de onderlinge verhoudingen was het feit dat men met gezins- en familieleden in het kamp zat en dat deze banden ook in het kamp de basis van de sociale relaties bleven vormen. Dit ondanks het feit dat een 'echt' gezinsleven door scheiding van mannen en vrouwen niet mogelijk was. Hierdoor speelden onderlinge verschillen wat betreft religieuze overtuiging, leeftijd, sociaal-economische achtergrond en nationaliteit, minder een rol en resulteerden ze niet in diepgaande scheidslijnen en onderlinge strijd. Wel bestond in het kamp verdeeldheid tussen de Duitse en Nederlandse joden, de leden van de OD en de zogeheten 'SOBU-joden'. Deze werd hoofdzakelijk veroorzaakt doordat de Duitse kampleiding de organisatie van het joodse kamp aan de gevangenen zelf overliet en door de privileges die sommige groepen hadden ten opzichte van anderen.

De verhouding tussen de niet-joodse en joodse gevangenen had uiteindelijk een dubbelzinnig karakter. Aan de ene kant was er sprake van betrokkenheid van de

---

⁶⁸⁶ Van der Boom, *We leven nog* 55.

politieke gevangenen bij de ellendige situatie van de joodse gevangenen en boden ze hulp in de vorm van eten en goederen.⁶⁸⁷ Ook leefden de Schutzhaftgevangenen mee met de hartverscheurende taferelen tijdens het vertrek van transporten. Van apert antisemitisme was in het kamp dus nauwelijks sprake.

Aan de andere kant bezagen de niet-joodse gevangenen de behandeling van de joodse gevangenen met een zekere onverschilligheid ten aanzien van de onmenselijkheid, onrechtvaardigheid en het uitzonderlijk karakter van de behandeling in het kamp en hun uiteindelijke lot. De propaganda van het nationaalsocialistische bezettingsbestuur, het sluipende proces van discriminatie en uitsluiting van de joodse bevolking, de verschillen in behandeling door de kampleiding en in beperkte mate een latent antisemitisme droegen hiertoe bij.⁶⁸⁸ De vervolging accentueerde de verschillen tussen de joodse en niet-joodse gevangenen en vergrootte de kloof. Abel Herzberg concludeerde dan ook dat de vervolging medelijden opwekte, ‘maar medelijden betekent niet dat men tot de lijdenden behoort. Het betekent juist dat men er niet toe behoort’.⁶⁸⁹ Medelijden was volgens hem dan ook de tweelingbroer of de vader van afkeer. ‘Die afkeer, waarvoor men zich op bevel van zijn verstand moge schamen, maar die men toch niet in staat is te bedwingen.’⁶⁹⁰

---

⁶⁸⁷ Zo verklaarde tweede OD-commandant Frits Langstadt na de oorlog, enigszins gechargeerd, dat er tijden waren geweest dat ze de kachels met brood hadden gestookt, omdat ze zoveel eten van de Arische gevangenen hadden gekregen. Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 20.

⁶⁸⁸ Een opmerking uit de rapportage van Otto Bene van 25 juni 1943 over de transporten lijkt ook van toepassing op de houding van de Schutzhaftgevangenen in kamp Vught: ‘Die niederländische Bevölkerung steht den Abtransporten vollkommen ablehnend gegenüber, zeigte sich jedoch äusserlich überwiegend teilnahmslos.’ *Urteil in dem Strafverfahren gegen 1. dr. Wilhelm Harster, 2. Wilhelm Zoepf, 3. Gertrud Slotke*. Das Schwurgericht bei dem Landgericht München II 12 Ks 1/66 (S.I. [München] s.a. [1967]) 225.

⁶⁸⁹ Herzberg, *Kroniek* 252.

⁶⁹⁰ *Ibidem*.

4. Het Frauenlager: gevangen maar niet geknecht

Tot het begin van de jaren negentig was er weinig aandacht voor de vrouwelijk bewakers in de concentratiekampen van het Derde Rijk. Wat er over hen geschreven werd, toonde telkens hetzelfde beeld: vrouwen die als Aufseherin in een concentratiekamp hadden gewerkt werden voorgesteld als naïeve mensen die de consequenties van hun keuzes niet hadden kunnen overzien. Verleid door propaganda en onder invloed van bekenden, vaak hun man of vriend, hadden ze een baan als opzichteres aanvaard.⁶⁹¹ Dit beeld was gebaseerd op de notie dat alleen mannen in staat zouden zijn om geweld te gebruiken, terwijl vrouwen werden beschouwd als zorgzame, apolitieke wezens, die van nature geneigd waren hun medemens te verzorgen en helpen.⁶⁹²

Mede onder invloed van het feminisme en de opkomst van de vrouwenbeweging in de jaren zestig en zeventig en naar aanleiding van het Majdanekproces, dat liep van 1975 tot 1981 en waarbij onder meer zes voormalige Aufseherinnen terecht stonden, nam de aandacht voor vrouwelijke daders toe.⁶⁹³ Maar dit was slechts mondjesmaat. Tekenend hiervoor zijn twee grote debatten die in de jaren negentig plaatsvonden. Naar aanleiding van de studies van de historici Christopher Browning en politicoloog Daniël Goldhagen barstte een jarenlang debat los over de vraag hoe ‘gewone’ Duitse mannen daders werden.⁶⁹⁴ Tegelijkertijd vond

---

⁶⁹¹ Zie: R. Wiggershaus, ‘Frauen im Nationalsozialismus’. In: J. Beck e.a. (red.), *Terror und Hofnung in Deutschland 1933-1945. Leben in Faschismus* (Reinbeck bei Hamburg 1980) 357-365; J. Duesterberg, ‘Von der »Umkehr aller Weiblichkeit«. Charakterbilder einer KZ-Aufseherin’. In: I. Eschebach en S. Wenk (red.), *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistische Genozids* (Frankfurt/New York 2002) 227-243; U. Weckel en E. Wolfrum, ‘NS-Prozesse und ihre öffentliche Resonanz aus geschlechtergeschichtlicher Perspektive’. In: Idem, *»Bestien« und »Befehlsempfänger«. Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945* (Göttingen 2003) 9-21; K. Kompisch, *Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus* (Keulen 2008) 7-9.

⁶⁹² Zie voor het ontstaan en de ontwikkeling van ideeën omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid en geweld: J. Bourke, *An intimate history of killing. Face to face killing in twentieth-century warfare* (Londen 1999); J.S. Goldstein, *War and gender. How gender shapes the war system and vice versa* (Cambridge etc. 2001); S. Dudink en K. Hagemann, ‘Masculinities in politics and war in the age of democratic revolutions, 1750-1850’. In: S. Dudink, K. Hagemann en J. Tosh (red.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history* (Manchester/New York 2004) 3-21; S. Dudink, K. Hagemann en A. Clark (red.), *Representing masculinity. Male citizenship in modern Western culture* (New York etc. 2007).

⁶⁹³ Zie voor dit proces: I. Müller-Munch, *Die Frauen von Majdanek. Vom zerstörten Leben der Opfer und der Mörderinnen* (Rowohlt bei Hamburg 1982); Zie voor het werk van de Aufseherinnen aldaar: Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag*.

⁶⁹⁴ Browning meende dat conformisme en groepsdruk een belangrijke rol gespeeld hadden in feit dat ‘gewone’ mannen daders werden. Goldhagen verwierp dit en argumenteerde dat de verklaring gezocht moest worden in een virulent antisemitisme dat al vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw onderdeel uitmaakte van de Duitse cultuur. Vgl.: C.R. Browning, *Ordinary men. Reserve police*

met betrekking tot de vrouwen in het Derde Rijk, de zogenaamde *Historikerinnenstreit* plaats. Hierin discussieerden de voornaamste opponenten, historici Claudia Koonz en de Gisela Bock, over de vraag of vrouwen in nazi-Duitsland überhaupt als daders of alleen als slachtoffers moesten worden gezien.⁶⁹⁵

De eerste die het daderschap van vrouwen tot thema koos was de sociologe Gudrun Schwarz. Zij deed dit in de bundel *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* uit 1992.⁶⁹⁶ Drie jaar later verscheen onder redactie van de historica en sociologe Karin Orth het boek *Täterinnen*. Dit gebeurde naar aanleiding van een colloquium een jaar eerder, waarbij voor het eerst het mannelijke en vrouwelijke bewakingspersoneel van concentratiekampen in het middelpunt had gestaan.⁶⁹⁷ Vanaf dat moment ontstond er steeds meer aandacht voor vrouwelijke daders en werd het beeld dat alle vrouwen passieve slachtoffers waren, vervangen door onderzoek naar de maatschappelijke achtergrond van vrouwelijke daders en de actieve bijdrage die zij hadden geleverd aan de Holocaust en de terreur in de concentratie- en vernietigingskampen.⁶⁹⁸

Over de Aufseherinnen die werkzaam waren in kamp Vught is tot nu toe niet gepubliceerd.⁶⁹⁹ Vragen als wat de achtergrond van deze vrouwen was en waarom ze bereid waren om een baan te accepteren in een concentratiekamp dat onderdeel

---

battalion 101 and the final solution in Poland (New York 1993); D.J. Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (New York 1996); Zie voor 'gewone' daders met betrekking tot de Holocaust, extreem geweld en genocide in vergelijkend perspectief: H. Welzer, *Täter. Wie ganz normalen Menschen Massenmörder werden* (Frankfurt am Main 2005); D.G. Dutton, *The psychology of genocide, massacres and extreme violence. Why "normal" people come to commit atrocities* (Westport 2007); J. Semelin, *Purify and destroy. The political uses of massacre and genocide* (New York 2007); J. Waller, *Becoming evil. How ordinary people commit genocide and mass killing* (Oxford 2007); E. Staub, *The roots of evil. The origins of genocide and other group violence* (Cambridge etc. 2009).

⁶⁹⁵ Koonz betoogde dat vrouwen een actieve, bewuste en onontbeerlijke bijdrage hadden geleverd aan het in stand houden van het nationaalsocialistische regime, terwijl Bock de massale bijdrage van vrouwen bestreed en hen voornamelijk als slachtoffers zag van het patriarchale nazi-systeem. Vgl.: C. Koonz, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (New York 1987); G. Bock, 'Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz'. In: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 15 (1989) 4 563-579.

⁶⁹⁶ G. Schwarz, 'Verdrängte Täterinnen. Frauen im apparat der SS (1939-1945)'. In: T. Wobbe (red.), *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Frankfurt am Main 1992) 197-227; ⁶⁹⁷ K. Orth (red.), *Täterinnen im Konzentrationslager* (Hamburg 1995).

⁶⁹⁸ Zie I. Eschebach, 'SS-Aufseherinnen des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück. Erinnerungen ehemaliger Häftlinge'. In: *Werkstatt Geschichte* 13 (Hamburg 1996) 39-48; Weckel en Wolfrum (red.), »Bestien« und »Befehlsempfänger«; C. Taake, *Angeklagt. SS-Frauen vor Gericht* (Oldenburg 1998); S. Erpel (red.), *Im Gefolge der SS: Aufseherinnen des Frauen-KZ Ravensbrück. Begleitband zur Ausstellung* (Berlijn 2007); Kompisch, *Täterinnen* 155-202; Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag*.

⁶⁹⁹ Rioud-medewerkster A. Hiemstra-Timmenga werkte in de jaren vijftig aan een monografie over Vught, waarvoor zij een hoofdstuk over de Aufseherinnen schreef. Deze monografie is echter nooit voltooid. Zie: Aufseherinnen, Niod, Onderzoek – kamp Vught (474), inv.nr. 8.

uitmaakte van het bezettingsbestuur, zijn nog grotendeels onbeantwoord. Evenmin is er diepgaand onderzoek gedaan naar de wijze waarop de Aufseherinnen invulling gaven aan hun taken.

Het Frauenlager werd op 8 mei 1943 geopend met de komst van de eerste 77 vrouwelijke Schutzhaftgevangenen en breidde zich in de maanden daarna langzaam uit.⁷⁰⁰ In november 1943, toen de joodse vrouwen ook deel uitmaakten van het vrouwenkamp, herbergde de vrouwenafdeling 885 gevangenen en dit aantal bleef in de wintermaanden redelijk stabiel, ondanks het feit dat er telkens gevangenen binnengebracht, overgeplaatst en vrijgelaten werden.⁷⁰¹ Op 31 januari 1944 zaten er 735 vrouwen in het kamp opgesloten.⁷⁰²

De gevangenen in het vrouwenkamp vormden een gedifferentieerde groep. Wat was, afgezien van de joodse vrouwen, de arrestatiegrond van de vrouwen? En zorgde de differentiatie in het vrouwenkamp voor groepsvorming en onderlinge strijd of werd het leven in de barakken juist gekenmerkt door solidariteit en saamhorigheid? Er zal aandacht besteed worden aan de verhouding tussen de bewaaksters en de verschillende categorieën gevangenen. Hielden de Aufseherinnen de gevangenen in een ijzeren greep en welke (groepen) gevangenen durfden zich tegen hen te verzetten?

‘Je zal je misschien afvragen hoe ik daar zoo plotseling heenkom’

Aan het hoofd van het Frauenlager stond de *Oberaufseherin*. Haar positie was vergelijkbaar met die van de Schutzhaftlagerführer van het mannenlager, maar zij was wel aan hem ondergeschikt. Officieel bestond haar taak dan ook uit het adviseren van de Schutzhaftlagerführer, maar in praktijk bepaalde zij in hoge mate zelf het leven van de Aufseherinnen en de gevangenen. Zij stuurde de Aufseherinnen aan, gaf fouten, overtredingen en ongeoorloofde absentie door aan de commandant, hield toezicht op de samenstelling van de arbeidscommando's en op de productiviteit. Verder droeg ze

---

⁷⁰⁰ Opgaven van veranderingen in de kampsterkte (Veränderungsmeldungen), 6 maart 1943 - 7 september 1944, Niod, 250g, inv.nr. 252. De circa 1800 joodse vrouwen die op dat moment nog in Vught opgesloten zaten, werden niet tot het Frauenlager gerekend.

⁷⁰¹ Dit waren 314 Schutzhaftgevangenen, 127 gijzelaars, 380 joodse vrouwen en 64 vrouwen behoorden tot het Polizeiliches Durchgangslager. Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen in de verschillende kampafdelingen en buitencommando's, 1943-1944, d.d. 30.11.43, Niod, 250g, inv.nr. 256.

⁷⁰² Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen, 1943-1944, Niod, 250g, inv.nr. 256. In november en december 1943 schommelde het aantal gijzelaars rond de 130. Vlak voor de kerst werd een grote groep vrouwelijke gijzelaars vrijgelaten en na 24 december bedroeg hun aantal 43. Dit aantal daalde daarna snel en vanaf 20 januari waren er nog slechts enkele vrouwelijke gijzelaars in het kamp. Na 19 november 1943 waren er nog circa 400 joodse vrouwen in kamp Vught en dit aantal bleef tot 2 juni 1944 vrijwel gelijk. Het aantal politieke gevangenen schommelde tussen de 320 en 380; Zie ook: Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD, Niod, 250g, inv.nr. 19.

zorg voor de dagelijkse Stärkemeldungen van Aufseherinnen en gevangenen, stelde ze Funktionshäftlingen aan en was ze eindverantwoordelijk voor de orde, hygiëne en rust in de gevangenenbarakken.⁷⁰³

De eerste Oberaufseherin in Vught was de Duitse Margaretha Gallinat. Zij was in 1894 in het Oost-Pruisische Ragnitz geboren, waar ze tot haar vijftiende de *Mittelschule* doorliep. Van 1916 tot het einde van de Eerste Wereldoorlog werd ze gedwongen te werk gesteld als telefoniste in Rusland. Kort daarna, in 1920, werd ze ongehuwd moeder van een zoon.⁷⁰⁴ Vanaf 1924 werkte ze zeven jaar lang als verkoopster, waarna een periode van werkloosheid volgde. In 1934 vond ze weer een baan als verkoopster in een stationskiosk en daar bleef ze tot 1940. In april van dat jaar las ze in de krant een advertentie voor Aufseherin en besloot ze te solliciteren. Twee maanden later begon ze in Ravensbrück, waar ze tot de zomer van 1943 werkte en opklom tot plaatsvervangend Oberaufseherin. In augustus van dat jaar werd ze naar kamp Vught gestuurd.⁷⁰⁵ Naar eigen zeggen was ze alleen lid geweest van het *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) en nooit van de NSDAP.⁷⁰⁶

In mei 1944 vroeg Gallinat om gezondheidsredenen ontslag aan, dat gehonoreerd werd. Haar dossier vermeldde dat ze wegens ‘hochgradiger, nervöser Erschöpfung’ was ontslagen.⁷⁰⁷ Per 1 juli 1944 vertrok ze naar Duitsland en werd haar plaats ingenomen door Gertrud Weniger, die ook afkomstig was uit Ravensbrück en wel lid was van de NSDAP.⁷⁰⁸ Volgens de gevangenen was ze ergens in de twintig. Veel jonger dan haar voorgangster in ieder geval.⁷⁰⁹ Weniger bleef tot en met de evacuatie van het kamp in Vught.

---

⁷⁰³ Strebel, *Das KZ Ravensbrück* 67-68; Zie ook: Kompisch, *Täterinnen* 156 en 158.

⁷⁰⁴ Over de vader is niets bekend. Ze is verder haar hele leven ongehuwd gebleven.

⁷⁰⁵ M.M. Gallinat, Pleitnota advocaat z.d., NA, CABR, inv.nr. 73223.

⁷⁰⁶ Gallinat, PV d.d. 23/24.4.48, NA, CABR, inv.nr. 73223. Ze claimde dat ze in 1936 verplicht lid was geworden van het DAF. Lidmaatschap van de NSDAP was inderdaad niet verplicht voor Aufseherinnen. Kompisch, *Täterinnen* 162; Zie ook: L. Wolfram, ‘Weibliches SS-Personal in Konzentrationslagern: überzeugte Parteigängerinnen der NSDAP oder ganz normale deutsche Frauen?’. In: E. Frietsch en C. Herkommer (red.), *Nationalsozialismus und Geschlecht. Zur Politisierung und Ästhetisierung von Körper, »Rasse« und Sexualität im »Dritten Reich« und nach 1945* (Bielefeld 2009) 312-321.

⁷⁰⁷ Pflock, *Auf vergessenen Spuren* 95; Ontslag als Aufseherin kwam niet vaak voor, maar was mogelijk op grond van zwangerschap, leeftijd, ziekte, persoonlijke omstandigheden en ongeschiktheid. Kompisch, *Täterinnen* 168.

⁷⁰⁸ Daar was ze in ieder geval voor 1 juli 1941 werkzaam, want op dat moment werd ze vanuit het kamp ingeschreven als lid bij de NSDAP. L. Wolfram, ‘KZ-Aufseherinnen – Parteigängerinnen der NSDAP?’. In: Erpel (red.), *Im Gefolge der SS* 39-47, aldaar 39.

⁷⁰⁹ Vier oud-gevangenen hebben een schatting van haar leeftijd gegeven, namelijk 22, 23, 24 en 28 jaar. C. ten Boom, *Gevangene en toch... Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam 1945) 73; Wibaut, Brief d.d. 28.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 67; Dijs-Mol, PV d.d.

Naast de twee Oberaufseherinnen waren er zeker nog acht andere Duitse vrouwen in het kamp werkzaam. Vier van hen werkten als bewaakster, de vier anderen of als Aufseherin of op de Kommandantur als secretaresse.⁷¹⁰ Twee van hen, namelijk Hilde Schieber en Lore Reichert, zijn na de oorlog over hun werkzaamheden in kamp Vught ondervraagd, maar geen van beiden heeft uiteindelijk terecht gestaan.

Hilde Schieber was negentien toen ze in maart 1943 vanuit Ravensbrück naar kamp Vught kwam om daar als SS-opzichteres in het kampziekenhuis te gaan werken.⁷¹¹ Volgens het formulier dat haar verloofde Kurt Lauer, die als SS'er in Ravensbrück werkte, voor het Rasse-und Siedlungshauptamt moest invullen was ze betrouwbaar, kameraadschappelijk, spaarzaam en huiselijk en een goed verdedigster van het nationaalsocialisme.⁷¹² Schieber zou tot Dolle Dinsdag als Aufseherin in kamp Vught werken, waar ze het grootste deel van de tijd hoofd van het naaiatelier was.

Haar collega Lore Reichert was even oud als Schieber. Haar vader was ingenieur in de mijnbouw en nadat zij de huishoudschool en *Berufsschule* gevolgd had, werkte ze enige tijd als kantoorbediende. Ze was volgens eigen zeggen alleen verplicht lid geweest van de *Bund Deutscher Mädel*. Bij de algemene arbeidsinzet in Duitsland in augustus 1943 werd ze opgeroepen en met haar instemming na een korte opleiding in Ravensbrück naar kamp Vught verwezen.⁷¹³ Ook zij zou tot de evacuatie van het kamp in Vught werkzaam blijven. Na de oorlog zat zij als enige van de Duitse Aufseherinnen voor lange tijd, twee jaar, in Nederland vast. Maar er werd geen strafvervolging tegen haar ingesteld omdat: 'Van een door U gepleegd oorlogsmisdrijf

---

13.12.46, getuigene H. Rutten, NA, CABR, inv.nr. 76571; Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 14.

⁷¹⁰ Van hen zijn geen gerechtelijke dossiers en zij werden na de oorlog niet vervolgd aangezien zij zich niet schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdaden en hen niet 'lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie' of 'werken voor de vijand' ten laste kon worden gelegd. De meeste Duitse vrouwen zijn na de oorlog dan ook ongemerkt uit Nederland vertrokken.

⁷¹¹ H. Schieber, Rapport d.d. 8.9.47, NA, CABR, inv.nr. 112128.

⁷¹² Fragebogen d.d. 15.12.42, BArch, BDC, RuSHA/Lauer, Kurt, geb. 27.02.1923 318. Kort voor Hilde's vertrek naar Nederland hadden Lauer en zij een huwelijksaanvraag ingediend bij het Rasse-und Siedlungshauptamt. Ze kregen inderdaad toestemming om te trouwen, maar tot een huwelijk is het nooit gekomen. Ze kreeg uiteindelijk een kind van Johan Schweiger, de commandant van de bunker in kamp Vught. Hij kwam in juli 1944 mee vanuit het Oranjehotel met de SD-gevangenen. Schieber, Rapport d.d. 8.9.47, NA, CABR, inv.nr. 112128

⁷¹³ L. Reichert, PV d.d. mei 1948, NA, CABR, inv.nr. 112076; Volgens Kompisch is de bewering van Duitse vrouwen dat ze als gevolg van de *Dienstverpflichtung* uit 1943 verplicht in een concentratiekamp te werk waren gesteld, niet juist. Werk was verplicht, maar ten aanzien van het soort werk hadden de vrouwen een keuze. Kompisch, *Täterinnen* 168.

of misdrijf tegen de menselijkheid (...) niet gebleken [was]', aldus Procureur-Fiscaal A.F. van Voorst tot Voorst.⁷¹⁴

De Duitse Aufseherinnen hadden in totaal twintig Nederlandse collega's die voor kortere of langere tijd in het kamp werkten.⁷¹⁵ De gemiddelde leeftijd van de vrouwen op het moment dat ze in dienst traden was nog geen 23 jaar. Tien waren jonger dan 20 en acht waren tussen de 21 en 26 jaar oud. De jongste, Hannie W., was slechts 16 jaar toen ze zich bij kamp Vught meldde. Verreweg de meeste vrouwen waren niet gehuwd, wat paste bij hun leeftijd.⁷¹⁶ De 38-jarige Johanna Dijs-Mol was de enige getrouwde vrouw; twee anderen waren getrouwd geweest, maar inmiddels gescheiden.⁷¹⁷ Slechts twee Aufseherinnen hadden kinderen op het moment dat ze solliciteerden. De gescheiden Editha Sedlaček had twee dochters en de 26-jarige Suze Arts was in 1941 bevallen van een buitenechtelijke zoon.⁷¹⁸ De moeders van de Aufseherinnen waren veelal thuis, waar ze voor het huishouden zorgden, terwijl de meeste vaders werkten als (hand)arbeider of kleine middenstander.⁷¹⁹

Het opleidingsniveau van de bewaaksters was over het algemeen laag, maar niet bijzonder laag. Negen vrouwen hadden alleen de lagere school gevolgd en waren daarna aan het werk gegaan. Eenzelfde aantal vrouwen had na hun lagerschooltijd nog enkele jaren verder geleerd op de Mulo of de HBS, maar slechts drie hadden daar ook een diploma van behaald.⁷²⁰ Meer dan de helft van de vrouwen werkte voor het kamp als dienstbode of hulp in de huishouding wat in die tijd gebruikelijk was voor

---

⁷¹⁴ Reichert, Brief d.d. 14.7.48, NA, CABR; Hilde Schieber werd bij haar thuis in Duitsland verhoord en was niet geïnterneerd.

⁷¹⁵ Er is geen volledige zekerheid dat dit het totale aantal is, maar het is niet waarschijnlijk dat het er veel meer geweest zijn.

⁷¹⁶ De gemiddelde huwelijksleeftijd voor vrouwen uit de geschoolde arbeidersklasse lag tijdens het interbellum rond de 24 jaar. Zie: F.W.A. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw* (Wageningen 1992) 25, 153-154 en 183-187.

⁷¹⁷ J.E. Dijs-Mol, Pleitnota z.d., Niod, 250g, inv.nr. 116; T.H.E. Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; E.T.E. Sedlaček, Lebenslauf d.d. 8.5.44, NA, CABR, inv.nr. 110183.

⁷¹⁸ Sedlaček, Personalkarte, NA, CABR, inv.nr. 110183; Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; Deze kwam voort uit een verhouding met de arts waar zij als apothekersassistente bij in dienst was. Het levensverhaal van Arts wordt ook besproken in: Olink, *Vrouwen van Vught*.

⁷¹⁹ Vier gezinnen vormden hierop een uitzondering. De vader van Aat Admiraal was gymnastiekleraar. A.M. Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige J. Admiraal, NA, CABR, inv.nr. 42754; De vader van Suze Arts was hoofdredacteur van de Nieuwe Tilburgse Courant geweest. Arts, Rapport zenuwarts, dr. S.P. Tammenoms Bakker z.d. [1947], NA, CABR, inv.nr. 63557; Lies Kochs vader was arts. Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; De vader van Hannie W. was oud-beroepsmilitair en werkte bij de marechaussee. Hannie W., PV d.d. 3.7.47, NA, CABR, inv.nr. 44942.

⁷²⁰ Van twee vrouwen zijn geen gegevens over hun vooropleiding bekend.

ongehuwde meisjes uit de arbeidersklasse.⁷²¹ Veel van hen hadden daarvoor of daarna ook andere baantjes gehad, zoals naaister of kokkin. Verder werkten vijf vrouwen op kantoor als typiste of telefoniste, twee als fabrieksarbeidster, twee als winkelhulp en één als verpleegster.⁷²² Dat de vrouwen over het algemeen niet hoog opgeleid waren, hangt grotendeels samen met het feit dat er aan Aufseherinnen geen opleidingseisen werden gesteld.⁷²³ Op het formulier dat bij de werving gebruikt werd, stond te lezen dat ze aangenomen werden om gevangenen te bewaken die op welke manier dan ook gezondigd hadden tegenover de volksgemeenschap. ‘Sie brauchen für diese Arbeit also keine beruflichen Kenntnisse zu besitzen, da es sich ja lediglich um die Bewachung der Häftlinge handelt.’⁷²⁴

De rekrutering van de vrouwen verliep grotendeels op dezelfde manier als in Duitsland, namelijk door mond-op-mondreclame of de bemiddeling van arbeidsbureaus.⁷²⁵ Lies Koch werkte bijvoorbeeld bij de gemeente Utrecht waar ook Gerda Grijseels werkte, de moeder van een meisje dat op de Kommandantur van kamp Vught als telefoniste werkte. Van Gerda hoorde Koch van de mogelijkheden om in kamp Vught te gaan werken. Ze solliciteerde als telefoniste, maar daar was op dat

---

⁷²¹ Vanaf het einde van de negentiende eeuw was dit beroep, mede vanuit het oogpunt van het beschavingsoffensief, steeds meer verworpen tot het beroep dat het meest passend werd geacht voor arbeidersmeisjes. Niet alleen konden ze op deze manier alvast leren hoe ze later als getrouwde vrouw hun eigen huishouden moesten runnen, ook werd een dergelijke baan over het algemeen beschaafder geacht dan het werken in de fabriek of een atelier. B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985) 14.

⁷²² Tijdens de crisis van de jaren dertig werd er druk op de vrouwen uitgeoefend om niet in de fabriek te gaan werken, omdat ze op die manier plekken voor mannen bezet zouden houden, terwijl er daarnaast een groot tekort aan dienstmeisjes was. Henkes en Oosterhof, *Kaatje ben je boven?* 18; Er waren echter steeds minder meisjes die zin hadden in een baan als hulp of dienstbode. Het was vervelend werk en verdiende slecht, terwijl in fabrieken en op kantoor steeds meer werk was dat beter betaald werd. Klemann, *Nederland 1938-1948* 413; Zie voor vrouwen en arbeid in het Interbellum: C. van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994).

⁷²³ I. Arndt, ‘Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück’. In: *Dachauer Hefte: Frauen-Verfolgung und Widerstand* 3 (1987) 125-137, aldaar 134; Kompisch, *Täterinnen* 163.

⁷²⁴ Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag* 95.

⁷²⁵ De rekrutering van vrouwelijk bewakingspersoneel gebeurde in eerste instantie door het plaatsen van advertenties in kranten, het verspreiden van informatiebladen en mond-op-mondreclame. Toen dit op een gegeven moment niet meer volstond, werd de druk op vrouwen dankzij de Dienstverpflichtung opgevoerd, waarbij arbeidsbureaus een belangrijke rol speelden. In de loop van de herfst en winter van 1943 steeg de behoefte aan bewaaksters door een toenemend aantal gevangenen zo sterk dat er zelfs vrouwen uit de wapenindustrie geworven werden. Doordat het werk lichter was en het loon beter, lieten vele vrouwen zich overhalen. Zie: Arndt, ‘Das Frauenkonzentrationslager’. In: *Dachauer Hefte* 134-135; S. Erpel, ‘Einführung’. In: Idem (red.), *Im Gefolge der SS* 15-36; Er was één Nederlandse Aufseherin die zich naar eigen zeggen aanmelde naar aanleiding van een advertentie in de krant. Het is echter twijfelachtig of er inderdaad geadverteerd is. Ze kon niet zeggen welke krant. G.E. Koorn, Rapport Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) d.d. 2.10.47, NA, CABR, inv.nr. 70069; Er waren twee vrouwen die verklaarden in de trein van Aufseherinnen over het werk in het kamp te hebben gehoord. Kole en Hannie W.; Sedlaček kreeg de tip van een collega die ook als stoker in kamp Vught werkte.

moment geen behoefte aan; ze kon wel als Aufseherin aan de slag.⁷²⁶ Jo van D. kwam via het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) in Tilburg in het kamp terecht. In januari 1942 was ze via dat bureau als werkster in het *Wehrmachtsheim* in Den Bosch geplaatst en in januari 1943 vroeg het GAB haar of ze niet in het pas geopende kamp Vught aan de slag wilde. Aangezien ze daar ruim veertig gulden per maand meer zou kunnen verdienen, accepteerde ze de baan.⁷²⁷

Aat Admiraal, kwam wel op een zeer bijzondere manier in het kamp terecht. Ze was in mei 1943 opgepakt, omdat ze na spertijd nog op straat was, en voor straf naar kamp Vught gebracht. Toen haar moeder dat hoorde haastte zij zich naar het kamp waar ze de commandant te spreken vroeg. Daar legde ze uit dat haar dochter, net als zij, ‘fanatiek’ was en dat het een vergissing was om haar in een concentratiekamp vast te zetten. Het resultaat was dat Admiraal op de Kommandantur geroepen werd, waar haar gevraagd werd of ze niet als Aufseherin aan de slag wilde.⁷²⁸

De meest voorkomende beweegreden van de vrouwen om bij kamp Vught te solliciteren was, evenals bij de mannen, dat ze een – beter betaalde – baan zochten en dat het kamp die mogelijkheid bood. De vrouwen verdienden in het kamp tussen de 70 en 120 gulden per maand, wat flink hoger was dan de bedragen die ze ervoor verdienden; die lagen tussen de 52 en 65 gulden.⁷²⁹ Van het loon als Aufseherin ging f1,20 per dag af voor kost en inwoning, maar voor dat geld ontvingen ze volledige verzorging en daarnaast ook een uniform.⁷³⁰

Een tweede vaak voorkomend motief was dat zij een vriendschappelijke of liefdesrelatie hadden met een Duitse of Nederlandse SS'er die ook in het kamp werkte. Dit gold bijvoorbeeld voor de 26-jarige Suze Arts. Zij had tweede Lagerführer Franz Ettlinger in de jaren dertig leren kennen, toen zij in Duitsland op school zat en was met hem blijven corresponderen. In 1943 was ze werkloos en bleef ze door de slechte

---

⁷²⁶ Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281.

⁷²⁷ Jo van D., PV d.d. 8.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815.

⁷²⁸ Admiraal zelf verklaarde na de oorlog dat ze onder druk was gezet om Aufseherin te worden door het dreigement dat anders haar vader en broer op gepakt zouden worden. A.M. Admiraal, PV d.d. 31.7.46, NA, CABR, inv.nr. 42754; Haar moeder, A.J.J. Meijerink, schreef in 1944 in een brief aan de SS over de dienstneming van Admiraal dat zij ingestemd had met een functie als Aufseherin omdat ze aangedaan was door de tien vreselijke dagen in het kamp. Brief d.d. 24.7.44, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁷²⁹ Lonen in Vught: Arts, PV d.d. 12.6.46, NA, CABR, inv.nr. 63557; C.M. Schot, Verslag rechtszitting BG Amsterdam z.d. [1947], NA, CABR, inv.nr. 76193; Roelofs, PV d.d. 6.1.47, NA, CABR, inv.nr. 524, 1072/47 + 70/49; Hannie W., PV d.d. 3.7.47, NA, CABR, inv.nr. 44942; Verdiensten voor komst naar kamp Vught: Jo van D., PV d.d. 5.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815; G.H.J. Jorink, Verzoek om vrijlating d.d. 23.1.48, NA, CABR, inv.nr. 60645; Koorn, PV d.d. 14.7.47, NA, CABR, inv.nr. 70069.

⁷³⁰ Arts, PV d.d. 12.6.46, NA, CABR, inv.nr. 63557; Zie ook: Kompisch, *Täterinnen* 155.

verhouding met haar stiefmoeder na de dood van haar vader eenzaam en zonder financiële steun achter. Ettlinger, getrouwd en vader van vier kinderen, liet haar weten dat hij in Konzentrationslager Herzogenbusch werkte als Lagerführer en dat daar ook wel een betrekking voor haar was. De kans op een baan dichtbij iemand die ze graag mocht liet ze zich niet ontzeggen en begin juli 1943 meldde ze zich bij de commandant.⁷³¹

Ria Jorink kwam als 23-jarige in kamp Vught te werken dankzij haar contacten met Nederlandse SS'ers en ook bij haar speelde de slechte verstandhouding met stiefmoeder en vader mee. De verhouding met haar ouders was goed, totdat de oorlog uitbrak, zij vriendschap sloot met Duitse militairen en zich aanmeldde bij de NSB. Toen ze in 1941 vaste verkering kreeg met een Duitse militair en weigerde deze uit te maken, werd ze het huis uitgezet en trok ze in bij een vriendin die ze kende van de Nationaalsocialistische Vrouwenorganisatie (NSVO).⁷³²

De relatie met de Duitse militair ging op den duur uit, maar omdat ze als 'het zwarte schaap' van haar familie' taal noch teken van hen kreeg, leunde ze sterk op vrienden die haar nationaalsocialistische ideeën deelden.⁷³³ Zo begon ze onder meer een correspondentie met een zekere Jan Thier die lid was van het Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps.⁷³⁴ In september 1943 schreef ze aan hem dat ze zich aangemeld had als Aufseherin en legde uit hoe dat gekomen was:

Weet je je zal je misschien afvragen hoe ik daar zoo plotschling heenkom (...). zooals je misschien wel weet ligt in Amersfoort het Wach btl. Nord-west en de 4 Kompie daarvan is verplaatst naar Vught voor wache bij het concentratie kamp. Aangezien Bep. en ik die jongens heel goed gekend hebben omdat ze hier dikwijls kwamen hebben ze ons geschreven we zouden ons toch melden

---

⁷³¹ Gebührnis-Karte en Brief aan het Rasse- und Siedlungshauptamt d.d. 6.7.37, BArch, BDC, RuSHA/Ettlinger, 350 en 388; Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁷³² Vrouwelijke leden van de NSB en de NSVO werden kameraadskes genoemd. De NSVO werd in 1938 in Nederland opgericht met als doel 'het bevorderen en versterken van de nationaalsocialistische levens- en wereldbeschouwing onder de Nederlandse vrouwen; de verzorging van nationaalsocialistische werkers die dit van noode hebben'. Voor de oorlog was het werk van de NSVO vooral sociaal, tijdens de bezetting kreeg de organisatie steeds meer een politiek karakter. Zie: Matthée, *Voor volk en vaderland* 119-149 en 169-199.

⁷³³ Jorink, Brief d.d. 11.9.43, NA, CABR, inv.nr. 60645.

⁷³⁴ Zie hoofdstuk 1, pagina 69, noot 222.

als Aufseherin nu toen ben ik de vorige week gegaan en ze hebben me direct aangenomen “zoo’n eerlijk gezicht heb ik wat zegt u”.⁷³⁵

Ook voor vrouwen die niet vanwege een vriend of geliefde naar het kamp kwamen, gold dat vriendschappelijke contacten met Duitse soldaten en Duitse en Nederlandse SS’ers de weg naar het kamp hadden geëffend. Door deze contacten kregen de vrouwen een ander beeld van de militairen en SS’ers en de vijandige gevoelens die veel Nederlanders ten opzichte van de SS en Duitse bezetter koesterden deelden zij niet. Daarbij deden de vrouwen over het algemeen weinig moeite om hun contacten met de SS’ers en militairen te verbergen. Ze ontmoetten hun Duitsers openlijk in cafés, in zwembaden en op straat. Zo schreef Aat Admiraal in september 1942 aan een vriendin dat ze ‘zo fanatiek’ geworden was. ‘Ik sta met Liebling voor de deur te kletsen lach tegen Duitsers en zeg (...) Houzee. alles keihard. Het laat me Siberisch wat de mensen zeggen.’⁷³⁶ Hierdoor riepen ze de afkeuring op van familie en weerstand in hun omgeving, waardoor ze in een sociaal isolement kwamen en nog sterker neigden naar degenen om wie ze werden geminacht.

Daarnaast was een groot deel van de vrouwen afkomstig uit relatief grote gezinnen. Twaalf kwamen uit een gezin met vijf of meer kinderen, terwijl het gemiddelde kindertal per vrouw van 1900 tot 1940 juist daalde van 4,4 naar 2,6.⁷³⁷ En veel van de Aufseherinnen kwamen uit gezinnen waarvan de ouders gescheiden of overleden waren. Editha Sedlaček en Suze Arts waren beiden wees, vier vrouwen moesten hun vader of moeder missen omdat deze in de jaren dertig overleden was en van vier vrouwen waren de ouders gescheiden.⁷³⁸ In totaal was dus de helft van de

---

⁷³⁵ Jorink, Brief d.d. 12.9.43, NA, CABR, inv.nr. 60645. Na de oorlog verklaarde ze dat ze zich bij het kamp gemeld had omdat ze een relatie had met de Nederlandse SS’er Bernard Becker, die in Vught gestationeerd was. Ibidem, PV d.d. 31.12.47. In 1952 zouden zij uiteindelijk trouwen. CBG, Uittreksel GBA Jorink; Ook Ria M. meldde zich voor een baan bij het kamp omdat haar vriend, Antoon Nelissen, met wie zij sinds 1941 een relatie had en die sinds eind 1942 lid was van de SS, in Vught bij het Wachbataillon werkte en haar schreef dat daar ook werk voor haar was. Ria M., PV d.d. 15.5.45, NA, CABR, inv.nr. 111900.

⁷³⁶ Admiraal, Brief d.d. 3.9.[42], NA, CABR, inv.nr. 42754. ‘Houzee’ was de groet van de NSB.

⁷³⁷ Th.L.M. Engelen, ‘Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem’. In: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale volks-, beroeps- en woningtellingen, 1795-2001* (Den Haag 2007) 51-71, aldaar 53; Zie ook: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37556&D1=53,61-74,78-79,86-89&D2=1,11,21,31,41,51,61,71,81,91,101,I&VW=T> (Geraadpleegd 16.9.10).

⁷³⁸ De ouders van Sedlaček waren al tijdens de Eerste Wereldoorlog overleden. Sedlaček, Lebenslauf d.d. 8.5.44, NA, CABR, inv.nr. 110183; De moeder van Arts was twee jaar na haar geboorte overleden. Haar vader, Harry Arts, overleed op 1 oktober 1942. Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; De ouders van Admiraal, Jo van D., Koch en Petra T. waren gescheiden. Admiraal, PV openbare rechtszitting kantongerecht Haarlem d.d. 24.8.48, NA., CABR,

Aufseherinnen afkomstig uit incomplete gezinnen wat, gezien het feit dat het scheidingspercentage tussen de vijf en tien procent lag en de levensverwachting in het interbellum van zestig naar zeventig jaar steeg, buitenproportioneel is.⁷³⁹

De vrouwen uit incomplete gezinnen misten controle, sturing en aandacht van de overgebleven ouder van het gezin, wat versterkt werd door het feit dat de vrouwen zo veel broers en zussen hadden. Daarbij waren de meesten juist in hun puberteit toen de scheiding of het overlijden plaatsvond, dus in een extra kwetsbare leeftijd. Dit kan ertoe geleid hebben dat ze meer gevoelig waren voor de aandacht en liefde van de militairen en SS'ers, die er in hun uniformen ook nog eens heel spannend uitzagen.

Daarbij vormden de contacten met Duitse militairen en Nederlandse SS'ers voor de jonge vrouwen – die vaak nog thuis woonden – een uitgelezen mogelijkheid om zich tegen het ouderlijk gezag of hun omgeving af te zetten. Dit constateerde de pedagoog Jaap Koekebakker in de studie uit 1945:

Terwijl dergelijke, door milieuspanningen uit hun evenwicht gebrachte, meisjes in normale tijden niet zoo gemakkelijk een uitdrukkingvorm vinden voor hun protesthouding, werd het lopen met Duitse soldaten in deze oorlogsjaren als het ware het symbool voor hun verzet tegen de geldende opvattingen in hun kring.⁷⁴⁰

Hun contacten met Duitse militairen waren een prachtige manier om hun afkeer tot uitdrukking te brengen omdat ze wisten dat hun familie daar aanstoot aan zou nemen. 'Intussen raakten de meisjes steeds sterker gewend aan deze (...) omgang en verstrikten zich in alle gevolgen hiervan.'⁷⁴¹

Een derde verklaring voor het aanvaarden van een baan in een Duits concentratiekamp werd gevormd door de ideologische achtergrond van de vrouwen.

---

inv.nr. 42754; Jo v. D., PV d.d. 8.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815; Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; Petra T., PV d.d. 9.10.45, NA, CABR, inv.nr. 68993; Van de zussen Vaessen was de vader overleden en van Jorink en Winnie Ter B. de moeder. E.W.G.M. Vaessen, PV d.d. 19.5.45, NA, CABR, inv. nr. 45011; Jorink, PV d.d. 7.8.47, NA, CABR, inv.nr. 60645; Winnie ter B., PV d.d. 16.7.45, NA, CABR, inv.nr. 9995.

⁷³⁹ Het percentage echtscheidingen lag aan het einde van de Eerste Wereldoorlog ongeveer op vijf procent en steeg tot het begin van de Tweede Wereldoorlog tot negen procent. Van Poppel, *Trouwen in Nederland* 278; Engelen, 'Vergrijzing in Nederland'. In: Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld* 54.

⁷⁴⁰ J. Koekebakker, *Onze kindbescherming in oorlog en vrede. Studie in opdracht van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid* (Purmerend s.a. [1946]) 32.

⁷⁴¹ Koekebakker, *Onze kindbescherming in oorlog en vrede* 32.

Voor sommigen kwamen hun sympathieën voor het nationaalsocialisme voort uit de contacten met de SS'ers en Duitse militairen, maar er waren ook vrouwen die er van huis uit mee opgegroeid waren. Eén van hen was Katja Schot: haar vader was lid van de NSB en zijzelf werd op haar veertiende lid van de NJS. Ook kwamen er thuis regelmatig NSB-kameraden van haar vader over de vloer. In 1942 ging haar vader in dienst bij het SS-Wachbatallion en in juli 1943 meldde Schot zich bij het kamp.⁷⁴²

Er waren ook vrouwen die uit eigen beweging aanhangster waren geworden van de NSB of aanverwante organisaties, onder wie Johanna Dijs-Mol. Zij was in 1933 lid geworden van de NSB, omdat ze, zo verklaarde ze na de oorlog, verwachtte dat de NSB zou zorgen voor een betere sociale toekomst voor de arbeiders. Na twee jaar had ze haar lidmaatschap om onduidelijke redenen weer opgegeven. Na het uitbreken van de oorlog trokken de nationaalsocialistische ideeën opnieuw en werd ze lid van de Nederlandse Volksdienst.⁷⁴³ In 1942 trad ze weer toe tot de NSB. Ook Jo van D. en Lies Koch werden beiden tijdens de bezetting uit eigen overtuiging lid van de NSB en later van de NSVO.

Maar lang niet alle vrouwen die zich bij kamp Vught meldden voor een baan als bewaakster waren fanatieke aanhangers van het nationaalsocialisme. Vijf van hen waren nimmer lid van een nationaalsocialistische organisatie; wat ook geen vereiste was. Negen vrouwen waren lid van de NSB en twee waren daarnaast ook nog lid van de NSVO. De overige zes waren lid van organisaties als de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD), de NJS en de NVD.⁷⁴⁴

Een vierde en laatste verklaring is dat sommige vrouwen een Duitse of Oostenrijkse achtergrond hadden. Een van hen was Editha Sedlaček. Ze was van oorsprong een Oostenrijkse, maar in de jaren twintig als achttienjarige naar Nederland gekomen om daar als huishoudster te werken. In 1931 trouwde ze met een Nederlander, maar het was geen gelukkig huwelijk en in februari 1944 scheidden ze. Sedlaček bleef op Duitsland georiënteerd. Ze stuurde haar twee kinderen naar een

---

⁷⁴² Schot, PV d.d. 27.1.47, NA, CABR, inv.nr. 76193; Ook de vaders van Petra van E. en Dora Kole werden in de loop van de oorlog lid van de NSB en hun broers meldden zich aan bij de SS. Petra van E., PV d.d.1.5.47, getuige J.W. van Breugel, Niod, 250g, inv.nr. 124; T.A.M. Kole, PV d.d. 22.7.47, NA, CABR, inv.nr. 72796.

⁷⁴³ De Nederlandse Volksdienst werd in juli 1941 opgericht als de Nederlandse equivalent van de Nationalsozialistische Volkswohlfahrt in Duitsland. Het doel was de bundeling van al het sociaal-maatschappelijke werk om het zo een nationaalsocialistisch stempel te geven.

⁷⁴⁴ De NAD kwam voort uit de Opbouwdienst die na mei 1940 werd opgericht met als doel Nederlandse gedemobiliseerde militairen in te zetten voor het herstel van de oorlogsschade in Nederland. De dienst had in opzet geen nationaalsocialistisch karakter, maar kreeg dat in de loop van de tijd steeds meer.

Duitse school in Nederland en liet haar oudste dochter meedoen met oefeningen van de *Hitlerjugend*. In de zomer van 1944 leerde ze een stoker uit Vught, een zekere Van der Elst, kennen die haar attent maakte op het feit dat ze wellicht als Aufseherin in het kamp terecht kon.⁷⁴⁵

Om aangenomen te worden behoeften de vrouwen geen uitgebreide medische keuring te ondergaan. Ze werden meestal direct aangenomen op basis van een sollicitatiegesprek. Wel werd bij allen nagetrokken of ze geen strafblad hadden, wat bij geen van de vrouwen het geval was. Na hun aanstelling waren de vrouwen *Zivilangestellten der SS* en vielen onder de voorschriften, regels en strenge interne rechtspraak van die organisatie, maar maakten er niet volledig deel van uit. Ze hoefden geen eed van trouw op Hitler af te leggen en maakten geen deel uit van de SS-hiërarchie. Hun officiële benaming luidde *SS-Gefolge*.⁷⁴⁶

Nieuwe Aufseherinnen liepen de eerste weken mee met ervarener collega's en raakten zo vertrouwd met de werkzaamheden. Na enkele weken vertrokken ze naar Ravensbrück. Dat kamp was in de loop van 1942 het centrale opleidingscentrum voor Aufseherinnen geworden en tot april 1945 werden daar circa 3500 bewaaksters opgeleid.⁷⁴⁷ De Nederlandse vrouwen kregen er een opleiding van zes weken.⁷⁴⁸ Ze werden geschoold in het nationaalsocialistische gedachtegoed en het omgaan met vuurwapens, hoewel de Nederlandse Aufseherinnen in Vught geen vuurwapens droegen. Verder liepen ze ook in Ravensbrück met ervaren vrouwen mee. Na afloop van de opleiding werden de vrouwen getoetst op drie criteria, namelijk: 'Weltanschauliche und Nationalpol[itische] Ausrichtung', 'Dienstkunde und Bewährung im Einsatz' en 'Persönliche Haltung und Führung'.⁷⁴⁹

De vrouwen leerden officieel dat ze de gevangenen niet mochten mishandelen. Bij hun aanstelling moesten ze zelfs een verklaring tekenen waarin stond dat ze het

---

⁷⁴⁵ Sedlaček, PV d.d. 27.8.46, NA, CABR, inv.nr. 110183; De andere Aufseherin met Duitse achtergrond was Lies Koch. Haar moeder kwam oorspronkelijk uit Duitsland.

⁷⁴⁶ De status van de Aufseherinnen binnen de SS werd in de zomer van 1942 geregeld middels het Kommandaturbefehl nr. 3, d.d. 24.7.42. Zie: Arndt, 'Das Frauenkonzentrationslager'. In: *Dachauer Hefte* 136.

⁷⁴⁷ Erpel 'Einführung'. In: Idem (red.), *Im Gefolge der SS* 26.

⁷⁴⁸ Zie onder andere: Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; Schot, PV d.d. 27.1.47, NA, CABR, inv.nr. 76193; Sommige vrouwen zeiden dat ze een opleiding van vier weken hadden gehad: Koorn, PV d.d. 14.7.47, NA, CABR, inv.nr. 70069; W. Kuypers, PV d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 111917. De officiële opleidingsduur was eerst drie maanden. Toen de behoefte aan bewaaksters toenam, werd de opleiding tot zes weken teruggebracht. Kompisch, *Täterinnen* 160.

⁷⁴⁹ G. Schwarz, 'SS-Aufseherinnen in nationalsozialistischen Konzentrationslagern (1933-1945)'. In: *Dachauer Hefte: Täter und Opfer* 10 (1994) 32-49, aldaar 42.

straffen van de gevangenen aan de daartoe bevoegde personen over zouden laten en gevangenen niet zelf zouden slaan.⁷⁵⁰ Maar Jenny van R. verklaarde na de oorlog: ‘Ik ben uit Ravensbrück teruggekeerd met een zware last en drukkend gevoel. Ik heb daar gezien dat vrouwelijke gevangenen werden geslagen en geschopt en gebeten door een hond.’⁷⁵¹ Om zichzelf verder niet te belasten haastte ze zich vervolgens te verklaren dat de cursus die ze had gevolgd niet van toepassing was op kamp Vught omdat dat een doorgangslager was.⁷⁵² Ook Suze Arts was in Ravensbrück onder de indruk van de omstandigheden, die volgens haar ‘zeer treurig’ waren. Maar ook zij benadrukte dat ze daar verder persoonlijk niets mee te maken had gehad.⁷⁵³

Aan het einde van hun opleiding kregen de vrouwen een grijs uniform en waren ze volwaardige Aufseherinnen. ‘Ook hoorde ik van Eef dat je uniform hebt en dat het je denderend staat, ’t leukst van alle meisjes; we zijn razend benieuwd, je komt vast gauw eens even om de hoek kijken, hè?’, schreef Gerda Grijseels aan Lies Koch.⁷⁵⁴ Ook Ria Jorink was trots op haar uniform. Ze schreef aan NSKK’er Jan Thier: ‘Een kepi op dan een jasje met adelaar op de linkermouw en een broekrok, die ken je zeker wel en dan nog lange laarzen gewoon sjiek.’⁷⁵⁵

Een aantal Aufseherinnen kreeg een vaste taak, zoals de Duitse Hilde Schieber, die eerst hoofd was van het vrouwenrevier en later van het naaiatelier, of Jo van D., die leidster was in de barak waar joodse kinderen verbleven.⁷⁵⁶ De meeste bewaaksters hadden echter steeds wisselende werkzaamheden die bestonden uit het begeleiden van de gevangenen, naar onder meer het werk, de barakken, het ziekenhuis en bij het eten halen en het bewaken van gevangenen tijdens het werk in de vele verschillende werkcommando’s. Wanneer de bewaaksters dienst hadden verbleven ze boven de Kommandantur waar ze met elkaar kamers deelden; tijdens vrije dagen of weekenden gingen ze naar huis.

---

⁷⁵⁰ Na de oorlog verwees een heel aantal Aufseherinnen naar deze verklaring om hun claim dat ze de gevangenen niet mishandeld zouden hebben, kracht bij te zetten. Zie: Jo van D., PV d.d. 8.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815; Jorink, PV d.d. 18.11.47, NA, CABR, inv.nr. 60645; Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; Koorn, PV d.d. 14.7.47, NA, CABR, inv.nr. 70069; Jenny van R., PV d.d. 14.8.46, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁷⁵¹ Jenny van R., PV d.d. 14.8.46, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁷⁵² Ibidem.

⁷⁵³ Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁷⁵⁴ Koch, Brief d.d. 21.1.44, NA, CABR, inv.nr. 69281.

⁷⁵⁵ Jorink, Brief d.d. 6.2.44, NA, CABR, inv.nr. 60645.

⁷⁵⁶ Ze bleef leidster tot de kindertransporten in juni 1943. Daarna waren nog slechts enkele, voornamelijk oudere, kinderen in het kamp over en was een aparte kinderbarak niet meer nodig.

De gevangenen van het Frauenlager

De gevangenen in het vrouwenkamp behoorden hoofdzakelijk tot vier verschillende categorieën; er waren joodse en politieke gevangenen, ‘asocialen’ en gijzelaars.⁷⁵⁷ De joodse gevangenen waren de eerste tijd gescheiden van de anderen, hoewel er wel contact plaatsvond. Tot ver in 1943 werden de niet-joodse vrouwen door de joodse vrouwen ingeschreven omdat in de Schreibstube van het vrouwenkamp en de zogeheten Bekleidungskammer alleen joodse vrouwen werkten. Daarnaast kwam men elkaar tegen bij Philips, waar de vrouwen naast elkaar werkten. In de zomer of het najaar van 1943 werden beide afdelingen samengevoegd en leefden de vrouwen in dezelfde barakken.⁷⁵⁸

Het grootste deel van de vrouwelijke gevangenen zat vast wegens verzetsactiviteiten. Het aantal verzetsvrouwen in Nederland bedroeg volgens ruwe schattingen ongeveer tien procent van het totale aantal verzetslieden, wat neerkomt op circa 3000 vrouwen.⁷⁵⁹ Ongeveer veertig procent van deze vrouwen werd tijdens de oorlog gearresteerd en opgesloten in gevangenissen en concentratiekampen, waaronder Vught.⁷⁶⁰ Het grootste deel van deze vrouwen waren jonge, ongetrouwde vrouwen zonder kinderen. Deze vrouwen waren minder gebonden en hadden niet de verantwoordelijkheid voor een gezin. Getrouwde vrouwen die meededen in het verzet waren meestal al wat ouder en uit de kleine kinderen.

Vrouwen met een hogere opleiding raakten eerder bij het verzet betrokken dan lager opgeleiden, met uitzondering van leden van de Communistische Partij van Nederland (CPN), die zeer actief waren in het verzet, maar meestal een lagere opleiding hadden. De verzetsdeelname van gereformeerde, vrijzinnige en onkerkelijke

---

⁷⁵⁷ Daarnaast was er ook een aantal Jehovah's Getuigen met een paarse driehoek. Hun aantal was echter zo gering dat zij hier niet als aparte groep behandeld zullen worden. Een van hen was Johanna Wildschut. Zie: T. Piersma, *Getrouw aan hun geloof. De vervolging van de Nederlandse Jehovah's Getuigen in de Tweede Wereldoorlog* (Westervoort 2005) 158-165.

⁷⁵⁸ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 7.

⁷⁵⁹ De bepaling van het aantal vrouwen dat een bijdrage heeft geleverd aan het verzet, hangt samen met de gehanteerde definitie. Veel activiteiten werden gezien als natuurlijke vrouwelijke taken, zoals gastvrouwschap bij vergaderingen of de opvang van mannelijke verzetsleden, en werden niet als verzet beschouwd.

⁷⁶⁰ B. de Graaff en L. Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet, 1940-1945* (Amsterdam 1980) 46; Naar de achtergrond van deze vrouwen is relatief weinig onderzoek gedaan. Twee uitgegeven doctoraalscripties, beiden uit 1980, zijn de enige twee boeken over de rol en positie van vrouwen in het verzet. Naast *Kinderwagens en korsetten* is dat: M. Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1980); Meer recent verschenen er wel twee boeken waarin individuele verzetsvrouwen geportretteerd werden: J. Hof, *Vrouwen in het verzet 1940-1945. 'Tot iedere tegenwerking bereid'* (Baarn 1995); J. Crum, *Wat bewoog u? Gesprekken met mannen en vrouwen uit het verzet* (Soesterberg 2007).

vrouwen was hoger dan op grond van hun bevolkingsaandeel te verwachten zou zijn en dat van katholieke en hervormde vrouwen lager. Als laatste kwamen de meeste vrouwen uit grote steden, omdat de sociale controle op het platteland groter was en het meer opviel wanneer vrouwen vaak of langere tijd van huis waren.⁷⁶¹

De verzetsactiviteiten lagen grotendeels in het verlengde van de traditionele sekserollen. Vrouwen waren actief bij het verlenen van hulp aan onderduikers, neergeschoten geallieerde piloten en bij het redden van joodse kinderen. Toen later in de oorlog de Arbeidsinzet ertoe leidde dat mannen zich niet meer zo makkelijk op straat durfden te vertonen, raakten vrouwen ook steeds meer betrokken bij koerierswerk; het wegbrengen van illegale bladen, bonkaarten, wapens, geld en dergelijke.⁷⁶²

De motieven van de vrouwen om verzetsactiviteiten te ontplooien, liepen sterk uiteen.⁷⁶³ Volgens de historici Bob de Graaf en Lidwien Marcus vormden humanitaire overwegingen voor veel vrouwen een belangrijke drijfveer.⁷⁶⁴ Zoals Jo Polak-van 't Kruys, in 1924 geboren in een socialistisch arbeidersgezin, het vijftig jaar na dato verwoordde: 'Verzet is een te groot woord; zo zag je dat toen niet. Het was meer: mensen die geholpen moesten worden.'⁷⁶⁵ Verder werd een antifascistische overtuiging vaak als beweegreden genoemd, vooral door communistische of socialistische vrouwen. Drijfveren als vrijheids- en vaderlandsliefde, godsdienstige overwegingen en anti-Duitse gezindheid waren ook van belang, maar speelden een aanmerkelijk minder prominente rol.⁷⁶⁶

De derde categorie vrouwen in het vrouwenkamp waren de 'asocialen'. Deze groep bestond voor een deel uit vrouwen die waren opgepakt omdat ze verordeningen van de Duitse bezetter hadden overtreden. Bijvoorbeeld omdat ze na spertijd nog op straat waren of wegens het beledigen van de Führer. Zo vertelde mevrouw Tollenaar-Ubbens dat een jonge gevangene was opgepakt omdat ze in een café 'Swing, swing – Hitler gaat de doodskist in – Göring met z'n kale kop – gaat er bovenop', had gezongen.⁷⁶⁷ Een groot deel van de 'asociale' vrouwen bestond uit prostituees die

---

⁷⁶¹ De Graaff en Marcus, *Kinderwagens en korsetten* 47-60 en 95-99.

⁷⁶² J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995) 166-169

⁷⁶³ Het is opvallend hoe weinig er in verslagen en verklaringen gezegd werd over de motieven om verzetsactiviteiten te ontplooien. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat zo vlak na de oorlog de beweegredenen als vanzelfsprekend en algemeen bekend werden verondersteld.

⁷⁶⁴ De Graaff en Marcus, *Kinderwagens en korsetten* 32.

⁷⁶⁵ J. Withuis, *Drie vrouwen, drie levens, één oorlog* (Utrecht 1996) 44.

⁷⁶⁶ De Graaff en Marcus, *Kinderwagens en korsetten* 32-33.

⁷⁶⁷ Tollenaar-Ubbens, Dagboek d.d. 14.9.43, Niod, 244, inv.nr. 186.

geslachtsziekten onder Duitse soldaten hadden verspreid. Een groep van circa 70 Rotterdamse prostituees behoorde tot de eerste gevangenen die voor vele maanden in het Frauenlager werden opgesloten.⁷⁶⁸ De commissaris van de Zedenpolitie te Rotterdam, Lems, vertelde na de oorlog over de maatregelen die het Duitse bezettingsbestuur tegen deze vrouwen nam. In individuele gevallen, wanneer bij een Duitse soldaat een geslachtsziekte was geconstateerd, waarschuwde de dienstdoende *Sanitäter* de politie. Op basis van gegevens over de vrouw en het café waarin de soldaat de desbetreffende vrouw had ontmoet, werd zij dan door de zedenpolitie opgespoord en naar de Geneeskundige Dienst, De Baan, gebracht.⁷⁶⁹

Daarnaast werden er ook razzia's gehouden in cafés waar veel Duitse soldaten kwamen. Hierbij werden dan alle meisjes van lichte zeden opgepakt en naar de Baan gebracht, waar onderzocht werd of zij een geslachtsziekte hadden. Het kwam ook voor dat de zedenpolitie vrouwen moest ophalen die drie of meer keer wegens geslachtsziekten in behandeling waren geweest. Ze werden dan voor enkele weken naar kamp Vught gestuurd.⁷⁷⁰ Dit was deels als straf, maar tegelijkertijd werden de vrouwen behandeld met Salvarsan, waarmee syfilis bestreden werd. Na de behandeling gingen deze vrouwen weer naar huis.⁷⁷¹

De laatste categorie werd gevormd door de gijzelaarsvrouwen, die in totaal ongeveer uit vierhonderd vrouwen heeft bestaan.⁷⁷² Dit waren voornamelijk Sippengeiseln die vastgezet waren om hun voortvluchtige mannen, zonen of broers te bewegen zich aan te geven. Volgens politiek gevangene Fischer was hun psychische gesteldheid anders, omdat zij niet voor bepaalde daden vastzaten en zich zorgen maakten om hun dierbaren. Daarbij konden ze moeilijk op vrijlating hopen, want dat betekende dat de gezochte dan gevonden was.⁷⁷³ Gijzelaar Jantje Schipper-ter Strake verklaarde na de oorlog juist dat ze nooit in de put zat: 'Er waren wel vrouwen die de moed wel eens verloren, maar ik vond het zo de moeite waard dat ik voor mijn man zat, dat ik me daardoor gesterkt voelde.'⁷⁷⁴ Het kwam echter ook voor dat

---

⁷⁶⁸ Jo van D., Brief N.H. Schokking d.d. 12.9.47, NA, CABR, inv.nr. 75815; Een aantal van deze vrouwen zat tot en met het einde van het kamp in Vught en werd daarna naar Ravensbrück getransporteerd. M. Burger-Steensma, *Zo was het ...ongeveer...* (S.l. [Oudewater] 1984) 28.

⁷⁶⁹ Lems, Verslag van het onderhoud met de heer Lems, Commissaris van de Zedenpolitie te Rotterdam, Niod, 250g, inv.nr. 665 p. 1.

⁷⁷⁰ Ibidem.

⁷⁷¹ T. Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar. Kampervaringen* (Amsterdam 1983) 56.

⁷⁷² De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 651.

⁷⁷³ Fischer, 'Aantekeningen', Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1.

⁷⁷⁴ Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 8.

Sippengeiseln werden vrijgelaten voordat de gezochte zich gemeld had of gevonden was.⁷⁷⁵

Het vrouwenkamp als geheel kende, net als het joodse kamp, dus een grote differentiatie. De vraag is nu hoe de andere gevangenen zich tot elkaar verhielden en of er sprake was van strijd of saamhorigheid? Wat betreft de niet-joodse vrouwen bestond er duidelijke scheiding tussen de politieke en ‘asociale’ vrouwen, en dan met name de prostituees.

Vanuit het perspectief van de politieke gevangenen trokken de leden van de ‘stoottroepen’, zoals een van de bijnamen van prostituees luidde, sterk naar elkaar toe, terwijl de andere vrouwen hen liever op afstand hielden.⁷⁷⁶ Dit kwam voor een deel voort uit de (onredelijke) angst voor besmetting. Zo vertelde Conny van Otten na de oorlog dat de gevangenen de prostituees bij haar in de barak ‘kleefjes’ noemden, omdat op hun pannen en bekers stukjes pleister waren geplakt om ze uit elkaar te kunnen houden.⁷⁷⁷ Maar meest belangrijk was wel dat veel van de vrouwen moeite hadden met de mentaliteit van de prostituees en hun (on)zedelijke moraal. Dit werd versterkt doordat sommige prostituees hun werkzaamheden in het kamp voortzetten door met mannelijke gevangenen, kapo’s en SS’ers het bed in te duiken.⁷⁷⁸

Maar er waren ook gevangenen die wat meer sympathie voor de vrouwen op konden brengen en bewondering hadden voor het feit dat ze zich niet zomaar uit het veld lieten slaan:

Vorige week hebben we in het blok een prachtgrap beleefd. Niemand had meer iets te roken. Zelfs de stoottroep niet en dat zegt heel wat. (...) Plotsklaps krijgt de stoottroep een lumineus idee. (...) Wij gebruiken al maanden lang de spijlen van onze bedden als asbak. Vroeger verdwenen daar ook de peuken in. Als je nu dus de bedden omdraait komt er na een reuze

---

⁷⁷⁵ Dit was bijvoorbeeld het geval bij het gezin Gouman. Vader, moeder, vier zonen en drie dochters werden opgepakt omdat een vijfde zoon, die wachtmeester was bij de marechaussee, ondergedoken zat. De vrouwen werden op 17 december en de mannen een week later vrijgelaten, zonder dat de ondergedoken zoon zich had gemeld. 7058 [Gouman], *Ondergedoken politie gestraft: Vught 1943. Herinneringen van oud-gevangenen: 407,480,409,410,7056, 7058,7059 en 7060* (S.I. s.a.) 78 en 80-81.

⁷⁷⁶ Een andere bijnaam was straatmadelieven. Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1; En ‘de afdeling hoera’. Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 56; Burger-Steensma, *Zo was het* 28.

⁷⁷⁷ C. van Otten-Snijders, Afschrift van verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 693.

⁷⁷⁸ Zie onder andere: Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1; L.F. Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 7; Koorn, PV d.d. 20.5.47, getuige H. Rutten, NA, CABR, inv.nr. 70069.

hoeveelheid as van de laatste maanden de as en peuken van lang vervlogen tijden tevoorschijn. De oogst was groot en de stoottroep had weer te roken.⁷⁷⁹

En politiek gevangene Non Verstegen beschreef hoe leden van de ‘stootploeg’ op tweede kerstdag 1943 dronken in de barak kwamen.⁷⁸⁰ Een van de vrouwen had een ‘treurige dronk’ en lag op bed te huilen: “‘ben ik nu zo slecht dat ik zo lang moet zitten?’”. En een paar oude dametjes kregen zo’n medelijden met haar, dat ze zeiden: “‘Ach, dat arme kind, dat heeft heimwee naar haar moeder’”.⁷⁸¹ Het was volgens Non maar goed dat ‘die oudjes’ niet in de gaten hadden dat het kwam doordat ze ‘stikvol jenever’ zat. Verschillende vrouwen bekommerden zich om de dronken vrouwen en legden hen ‘zo goed en zo kwaad als het ging’ in bed.⁷⁸² Alhoewel de ‘stoottroepen’ een groep op zichzelf vormden, werden ze dus niet buiten de kampsamenleving geplaatst en bleven medegevangenen ook naar hen toe zorgzaam.

Aan de andere vrouwen die tot de categorie ‘asocialen’ behoorden, werd maar zelden gerefereerd, maar duidelijk is dat de politieke gevangenen op hen neer keken. ‘Er zitten hier natuurlijk ook vrij veel nare elementen onder, maar die weren we’, schreef Tineke Wibaut aan haar moeder.⁷⁸³ En Non Verstegen vertelde over de ‘bepaalde mentaliteit’ die je moest hebben om ’s avonds een plek bij de kachel te bemachtigen en dat ze zich daar verre van hield.⁷⁸⁴ Mieke Burger-Steensma verklaarde na de oorlog dat ze gelukkig niet op de Schreibstube had gewerkt, want dan moest je goed kunnen ‘schmeicheln’ bij de Aufseherinnen anders lag je er meteen uit. ‘Niet onze beste vrouwen hebben daar dus gewerkt’, concludeerde ze.⁷⁸⁵

Het meest duidelijk was Han Schokking, hoofd van de sociale afdeling van het Nederlandse Rode Kruis, die als 34-jarige in kamp Vught zat. Zij schreef na de oorlog:

---

⁷⁷⁹ Wibaut, Brief d.d. 7.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 63a-b; Een aantal prostituees moest in september 1944 mee naar Ravenbrück. Daar waren de omstandigheden vele malen zwaarder en ontwikkelde zich tussen de voormalige Vughtse politieke gevangenen en prostituees een bijzondere verstandhouding. Zo schreef Wibaut later in haar boek dat het boeiende meiden waren met een hart van goud. En over Jans, een bordeelhoudster uit Rotterdam, schreef ze, ‘Jans kon je af en toe verrot schelden, maar haar “pokke wijf” was ook een bewijs van vriendschap.’ Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 56; Zie ook: Burger-Steensma, *Zo was het* 28.

⁷⁸⁰ Ze was op 8 december 1942, op 32-jarige leeftijd, opgepakt wegens verzetsactiviteiten. Ze was aangesloten bij de groep van Jeanne Schrijver, waar onder meer ook de beeldhouwer Johan van Zweden deel van uit maakte. Van Zweden kwam later ook in kamp Vught terecht. Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 1.

⁷⁸¹ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 56.

⁷⁸² Ibidem, 56-57.

⁷⁸³ Wibaut, Brief d.d. 6.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 15.

⁷⁸⁴ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 143.

⁷⁸⁵ M. Burger-Steensma, Verslag, NMKV, Ordner Egodocumenten p. 5.

‘M.i. wordt te vaak vergeten dat het aantal werkelijk principieel gestraften niet zo heel groot was in het K.Z. in verhouding tot de vele a-sociale en misdadige elementen.’ Zij meende dat voor deze groep ‘andere maatregelen en straffen nodig waren dan voor de politieke gevangenen’.⁷⁸⁶

Kenmerkend voor het vrouwenkamp was dat de gevangenen met een rode driehoek niet verdeeld waren naar politieke overtuiging. Zo stond de communistische overtuiging van de vrouwen vriendschappen niet in de weg, getuige onder meer de verklaring van Ali van Manen. Ze was enthousiast over het Philips-Kommando waar allerlei bijzondere vrouwen werkten, onder wie communistes, moeders en jonge meisjes die allemaal bijzondere persoonlijkheden waren. Het waren, volgens haar, stuk voor stuk fijne, meelevende, mensen, die alles voor een ander over hadden en intuïtief wisten wanneer je hun steun nodig had.⁷⁸⁷ Vaak werd er niet eens verwezen naar de politieke overtuiging van medegevangenen. Zo was de communiste Tine van Ieperen een goede vriendin van Tineke Wibaut, maar in haar brieven zijn geen verwijzingen naar Van Ieperens communistische overtuiging te vinden. Hetzelfde gold voor Non Verstegen.⁷⁸⁸ Zij had een communistische achtergrond, maar daar werd in de vele beschrijvingen die er van haar zijn, niet aan gerefereerd.⁷⁸⁹

De groep vrouwelijke gijzelaars telde in het najaar van 1943 circa 130 vrouwen en was daarmee groot genoeg om in een eigen barak te worden ondergebracht. Daar vormden ze een hechte gemeenschap. Op het laatst was het alsof iedereen in de barak familie van je was, schreef Janna de Koning-Gouman na de oorlog. ‘Als je ’s morgens naar je werk ging kuste je elkaar of je altijd bij elkaar was geweest.’⁷⁹⁰ En Ali Koopmans, die blokoudste van de barak was, schreef na de oorlog:

---

⁷⁸⁶ Jo van D., Brief N.H. Schokking d.d. 12.9.47, Niod, 250g, inv.nr. 118.

⁷⁸⁷ A. van Manen, ‘Sfeer’, Niod, 250g, inv.nr. 674.

⁷⁸⁸ Ze was tot 1936 lid geweest van de CPN. In 1940 meldde zij zich weer opnieuw aan omdat ze zo actief waren in het illegale werk, maar naar eigen zeggen deelde ze de opvattingen van de partij niet meer. Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 1.

⁷⁸⁹ Dit is des te opmerkelijker omdat, zoals Jolande Withuis in haar boek *Na het kamp* aantoonde, na de oorlog al snel een strijd losbarstte tussen oud-gevangenen over de waarde van het verzet en de wijze waarop de kampgeschiedenis herdacht diende te worden. Zo wilden de communisten de na de oorlog opgerichte kampcomités gebruiken als instrument in de CPN-politiek en mocht er geen aandacht zijn voor individuele verzetsacties of het persoonlijke leed, terwijl dit juist in niet-communistische comités centraal stond. Withuis, *Na het kamp* 32; Ook de verschillen in politieke opvatting tussen Hetty Voûte, Gisela Söhnlein en Tineke Wibaut enerzijds en de communiste Tine van Ieperen anderzijds, deden hun innige vriendschap na de oorlog eindigen in ruzie. Maar kennelijk waren in het kamp karakter en solidariteit belangrijker dan politieke overtuiging.

⁷⁹⁰ J. de Koning-Gouman, Verslag, NMKV, Ordner 5a.

‘Onze barak was werkelijk “de Elitebarak”. Bij ons heerste orde en was er naastenliefde, verdraagzaamheid en eerbied voor elkanders opvattingen.’⁷⁹¹

Na de vrijlatingen van december 1943 en januari 1944 was het aantal gijzelaars zo klein dat ze ondergebracht werden bij de rest van de vrouwen. Daarbinnen vormden ze geen apart te onderscheiden groep aangezien hun behandeling en positie verder vrijwel gelijk was aan die van de andere vrouwen. ‘Ze waren over ’t algemeen solidair met de andere gevangenen’, aldus mevrouw Fischer.⁷⁹²

Hoewel er een aantal duidelijke scheidslijnen door het vrouwenkamp liepen, leidde dit niet tot onderlinge ruzie of strijd. Zelfs voor de prostituees, die het meest duidelijk buiten de groep stonden, kon een groot deel van de vrouwen nog wel sympathie opbrengen. Ook in andere vrouwenkampen bleek dat de samenbindende krachten over het algemeen sterker waren dan de verschillen. Zo constateerde de historica Sybil Milton:

Bindungen auf Grund religiöser und politischer Überzeugungen mögen für Frauen nicht spezifisch gewesen sein, der Grad des für Frauen erreichbaren Gruppenzusammenhaltes und uneigennütigen Beistands scheint jedoch erheblich größer gewesen zu sein.⁷⁹³

‘Geslagen werd er vrijwel niet. (...) Schelden en schreeuwen was aan de orde van de dag’

Over de verhouding tussen de vrouwelijke gevangenen en de Aufseherinnen schreef David Koker dat deze ‘heel merkwaardig’ was. ‘Tot een aantal bepaald kameraadschappelijk.’⁷⁹⁴ En evenals gijzelaar Sipko Boersma constateerde Koker dat de vrouwelijke gevangenen zich regelmatig verzetten tegen de voorschriften van de bewaaksters.⁷⁹⁵ Van een ijzeren greep van de Aufseherinnen op de gevangenen was dus geen sprake, maar hoe gedroegen de bewaaksters zich dan wel?

---

⁷⁹¹ A. Koopmans, Brief d.d. 12.6.45, NMKV, Collectie J. de Koning-Gouman, (37), inv.nr. 128.

⁷⁹² Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1.

⁷⁹³ S. Milton, ‘Deutsche und deutsch-jüdische Frauen als Verfolgte des SS-Staates’. In: *Dachauer Hefte: Frauen-Verfolgung und Widerstand 3* (1987) 3-20, aldaar 15; Zie ook Pollak, *Die Grenzen des Sagbaren* 100 en 120-125; H. Embacher, ‘Frauen in Konzentrations- und Vernichtungslagern – weibliche Überlebensstrategien in Extremsituationen’. In: R. Streibel en H. Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens. Häftlingsgesellschaften in KZ und Gulag* (Wenen 1996) 145-167, aldaar 153.

⁷⁹⁴ Koker, *Dagboek* 180.

⁷⁹⁵ Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 10.

Een veel gehoorde klacht over de Aufseherinnen betrof hun taalgebruik. Er werd door hen heel wat afgesnauwd, geschreeuwd en gescholden. Zo schreef Tineke Wibaut aan haar moeder: ‘Je lacht je dood als je hoort waarvoor ze ons allemaal uitscheldt. Elende Hunde, Mistvieh, benüzte Bandage, Saubände, enz.enz.’⁷⁹⁶ Dit schelden ging geregeld gepaard met een klap, schop of aan de haren trekken. Zo getuigde de joodse gevangene H. Kops dat de bewaaksters, als er iets niet naar hun zin ging, of een gevangene liep hen voor de voeten, zo iemand opzij geduwd werd, ‘wat meestal met een snauw of een tik (...) gepaard ging’.⁷⁹⁷

Hoewel in de geschiedschrijving over kamp Vught in de loop der jaren het beeld is ontstaan dat de Aufseherinnen wrede vrouwen waren met een zeer hardhandig en hardvochtig optreden, blijkt dat direct na de oorlog het gedrag van de Aufseherinnen over het algemeen minder sterk als hardhandig en wreed beoordeeld werd. Typerend is de opmerking van mevrouw Fischer die zei dat er wel eens een tik uitgedeeld werd, maar dat er geen sprake was van veelvuldige mishandelingen. ‘Er moest gehoorzaamd worden. Geslagen werd er vrijwel niet. (...) Schelden en schreeuwen was aan de orde van de dag’, verklaarde ze.⁷⁹⁸

Uit de getuigenissen spreekt wel boosheid en verontwaardiging over het feit dat de jonge vrouwen, die zogezegd net kwamen kijken en zich heel wat voelden in hun uniform, zich leenden voor dit werk en het handhaven van absurde kampregels. Ten aanzien van hun optreden hadden de getuigenissen veelal een strekking als: ‘Zij was een onverschillig type en had geregeld omgang met een SS-bewaker. Ik heb eenmaal gezien, dat (...) [ze] op een appèl een medegevangene met de bloote hand in het gezicht sloeg.’⁷⁹⁹ Of: ‘[Ze] was streng in haar optreden en kon op bekoorlijke wijze (...) schelden. Het moet echter gezegd worden, dat zij steeds redelijk bleef en zich nimmer schuld maakte aan slaan en mishandelen.’⁸⁰⁰

De opmerking ‘zij had geregeld omgang met een SS-bewaker’ is veelzeggend. en geeft aan dat het gedrag van de Aufseherinnen niet alleen beoordeeld werd op basis van hun taal- en geweldgebruik. Dat een heel aantal Aufseherinnen in het kamp verkering kreeg met een SS’er werd algemeen bekritiseerd. Verschillende bewaaksters raakten in de loop van hun diensttijd zelfs in verwachting. Zo raakte Suze

---

⁷⁹⁶ Wibaut, Brief d.d. 17.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 27.

⁷⁹⁷ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige H. Kops, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁷⁹⁸ Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 2.

⁷⁹⁹ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige A. Hagenaar, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁸⁰⁰ Sedlaček, PV d.d. 24.3.47, getuige H. Rutten, NA, CABR, inv.nr. 110183.

Arts zwanger van Franz Ettlinger, Katja Schot van Friedrich Meyerhoff en Jo van D. van de Nederlandse SS'er Harm Oterdoom, met wie ze in het najaar van 1944 trouwde. De gevangenen typeerden de bewaaksters als vrouwen die op seksueel gebied volkomen losgeslagen waren en meer oog hadden voor de SS'ers dan hun werk en het iedere keer weer met een ander aanlegden. Zo werd Suze Arts omschreven als iemand met een 'hyper sexuele mannenjacht lust' en verklaarde Ester van Broeckhoven dat Katja Schot geen moeite deed om iets te doen aan het water dat in de toiletruimte stond, maar intussen met een SS'er stond te vrijen.⁸⁰¹

Een ander belangrijk criterium bij de beoordeling van de bewaaksters was hoe ze reageerden op onschuldige overtredingen, zoals eten koken op de kachel in de barak of jassen gebruiken als extra deken tijdens koude nachten. Er waren bewaaksters die dit oogluikend toe stonden, maar er waren ook Aufseherinnen die vrijwel nooit bereid waren iets door de vingers te zien en overal melding van maakten. De gevangenen beschouwden die Aufseherinnen als onaangenaam en kwaadaardig, want meldingen leidden over het algemeen tot vrij zware straffen in de vorm van strafappèl, bunkerstraf of verlenging van de straftijd. Dit laatste was de meest zware straf, die nog verergerd werd door het feit dat de gevangenen niet op de hoogte gebracht werden van het feit dat er tijd aan hun straf was toegevoegd en hoeveel, zodat vrouwen tevergeefs op hun vrijlating wachtten.

Bunkerstraf werd in het vrouwenkamp veelvuldig toegepast, ook voor relatief kleine overtredingen, zoals roken wanneer dat niet was toegestaan.⁸⁰² Hiermee diende het als alternatief voor de bokstraf die aan vrouwen niet opgelegd werd. Aan de bunkerstraf kon een zware of minder zware invulling gegeven worden, al naar gelang de ernst van de overtreding. Non Verstegen bijvoorbeeld zat na haar voorttrekkersrol bij de bestraffing van een medegevangene die verdacht werd van verraad, weken eenzaam in *Dunkelhaft* zonder bed of emmer om haar behoefte op te doen en met onvoldoende eten. Zij schreef later: 'Mijn hele kamptijd heb ik zeker geweten dat ik het overleven zou, maar in de bunker heb ik vaak gedacht dat ik dood zou gaan.'⁸⁰³

Voor minder zware overtredingen werd een gevangene kort opgesloten met voldoende voorzieningen en dan viel de bunkerstraf mee. Zo schreef Tineke Wibaut

---

⁸⁰¹ Arts, Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; Schot, PV d.d. 27.3.47, getuige E. van Broeckhoven, NA, CABR, inv.nr. 76193.

⁸⁰² Fischer, 'Aantekeningen', Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 4; Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 29; Wibaut, Brief d.d. 16.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 64i.

⁸⁰³ Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 22.

over de straf van haar vriendin Suus van Stokkum die drie dagen de bunker in moest voor het roken van een sigaret:

Nu het niet koud meer is, helemaal geen straf. Integendeel, rustig alleen zitten, goed uitrusten en geen storende elementen om je heen. Alle tijd om eens rustig je gedachten over alle mogelijke dingen te laten gaan.⁸⁰⁴

Wat betreft de behandeling van de gevangenen maakten de Aufseherinnen nauwelijks onderscheid tussen vrouwen afkomstig uit de verschillende categorieën. Een viertal Aufseherinnen gaf na de oorlog toe antipathie tegenover de joden te hebben gevoeld, en soms harder tegen hen te zijn opgetreden, maar doorgaans behandelden de bewaaksters de joodse vrouwen niet stelselmatig slechter. Zo getuigde de joodse Jeanne Courant-Pool over Jenny van R., een Aufseherin die toegaf een aversie tegen de joodse gevangenen te hebben: ‘Wij dachten dat ze een felle anti-semiete was en daarom zo slecht voor ons, maar toen de niet-joodse vrouwen kwamen, was ze minstens zo erg.’⁸⁰⁵ Wel hadden de vrouwen in de gijzelaarsbarak als onderdeel van hun ‘bevoorrechte’ behandeling weinig van de Aufseherinnen te duchten. Maar toen de groep later zodanig geslonken was dat ze geen eigen barak meer hadden, verdween deze voorkeursbehandeling en werden zij hetzelfde bejegend als de andere gevangenen.⁸⁰⁶

Hoewel het oordeel over de meeste Aufseherinnen dus gematigd was, was er ook een aantal dat er in de getuigenverklaringen uitsprong in negatieve of positieve zin. Tot degenen die bijzonder negatief beoordeeld werden behoorden Suze Arts, Jo van D, Jenny van R. en Katja Schot. De voormalige gevangenen omschreven deze vrouwen in getuigenverklaringen in termen als: ‘onmenselijk’, ‘sadistisch’, ‘tiranniek’ en ‘beestachtig’. Volgens de gevangenen sloegen de vier vrouwen veel vaker en ‘met de vlakke hand’, wat zij opvatten als een teken van kwaadaardigheid en sadisme omdat deze klappen harder aankwamen. Daarnaast schreeuwden ze meer dan de anderen, hielden zich strikter aan de regels en maakten meer meldingen. Zo luidde een getuigenverklaring over Jenny van R.:

---

⁸⁰⁴ Wibaut, Brief d.d. 14.5.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 55.

⁸⁰⁵ Jenny van R., PV d.d. 25.2.47, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁸⁰⁶ Zie onder andere: De Koning-Gouman, Verslag, NMKV, Ordner 5a; Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1; Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 14-15.

Ik heb meerdere malen een klap in het gezicht gekregen van Jenneke van R.(...). Zij sloeg gewoonlijk in het voorbij gaan als ik op de appelplaats stond of liep. Ik kan mij niet meer herinneren of Jenneke van R.(...) mij met een stok geslagen heeft, doch zij liep dikwijls met een stok in haar hand. (...) Zij gilte en schreeuwde altijd in het Duitsch als een wild beest. Ik weet dat Jenneke van R.(...) alle overtredingen van ons doorgaf aan den Commandant, waar dan gewoonlijk straf opvolgde. (...) Ik heb ook meerdere malen meegemaakt dat Jenneke van R. (...) de gevangenen zonder reden meer als een uur op de appelplaats liet staan.⁸⁰⁷

De negatieve beoordeling van Suze Arts en Katja Schot lijkt voor een belangrijk deel bepaald door hun betrokkenheid bij het bunkerdrama. Suze Arts kreeg van Grünewald de opdracht de vrouwelijke gevangenen op te halen en naar de bunker te begeleiden. Waarbij ze de gevangenen, die zich sterk voelden en dachten ‘dat enkele dagen bunker (...) [hen] niet zouden schaden’,⁸⁰⁸ toeriep: ‘Wacht maar, het lachen zal jullie wel vergaan, als je eenmaal in den bunker zit.’⁸⁰⁹ Nadat de bunkerstraf in een drama was geëindigd, trokken de vrouwelijke gevangenen uit die opmerking de conclusie dat Arts had geweten wat hen te wachten stond en desondanks aan de straf had meegewerkt.⁸¹⁰ Katja Schot was aanwezig bij het insluiten van de gevangenen en moest de speech van kampcommandant Adam Grünewald vertalen waarin hij de vrouwen beschuldigde van muiterij en zei dat ze niet mochten schreeuwen en geen raam mochten openen. Schot was ook degene die de volgende morgen als eerste de cel weer opendeed.

Er waren vrouwen die na de oorlog de beeldvorming rondom Arts en Schot in perspectief probeerden te plaatsen. Zo verklaarde Han Schokking: ‘Suze was een loeder, maar met werkelijk nog enige fatsoenlijke noties.’ En ze weigerde ‘om iemand te hangen door een uitspraak (...) in die verhitte uren, waar niemand ook de S.S. niet normaal reageerde’.⁸¹¹ Verstegen zei later over het feit dat Schot de woorden van

---

⁸⁰⁷ Jenny van R. PV d.d. 14.8.46, getuige M. Schelvis, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁸⁰⁸ Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 10.

⁸⁰⁹ Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, getuige M. van Ieperen, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁸¹⁰ Of Arts inderdaad op de hoogte was, is niet zeker. Tijdens haar proces na de oorlog waren de meningen van de gevangenen daar ook over verdeeld. Arts, Brief Expogé d.d. 13.11.46, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, getuige M. van Ieperen, Brief L. Wastiaux d.d. 16.1.47 en Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁸¹¹ Arts, Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

Grünewald had moeten vertalen: ‘Katja moet die speech vertaald hebben, wat op zichzelf haar niet zwaar aangerekend kan worden, omdat zij nu eenmaal de Aufseherin was.’⁸¹²

Toch kwamen beide Aufseherinnen, en met name Arts, in de ogen van de meeste gevangenen, en later ook in de publieke opinie, symbool te staan voor het drama. Hierbij heeft ongetwijfeld een rol gespeeld dat de hoofdverantwoordelijken, Grünewald en zijn adjudant, *SS-Obersturmführer* Arnold Strippel, na de oorlog niet ter verantwoording konden worden geroepen.⁸¹³ Arts en Schot waren daarmee de enigen die voor het bunkerdrama konden boeten. Arts werd afgeschilderd als een van de ‘onmenselijkste opzichteressen’ die met ‘sadistisch genoegen’ van het leed van de gevangenen in de bunker genoot.⁸¹⁴ En Schot als een ‘loeder’ met een ‘minderwaardig en wispelturig karakter’.⁸¹⁵

Er waren ook Aufseherinnen die vrij gunstig bekend stonden. Niet alleen omdat ze zich redelijk gedroegen en weinig of geen meldingen maakten, maar ook omdat ze de gevangenen hielpen. Vaak gebeurde dit door middel van het clandestien smokkelen of het niet verraden van smokkelroutes.⁸¹⁶ Een gevangene, mevrouw J.T. van den Berg, vertelde over Aufseherin Petra van E. dat ze werkelijk niets anders dan goeds over haar kon verklaren. Ze lapte regelmatig opdrachten van de Oberaufseherin aan haar laars en ze was zelfs een keer bij haar ouders in Boxmeer de groeten gaan brengen.⁸¹⁷

Hannie W., de jongste van allemaal, kreeg een wel heel positieve beoordeling van oud-gevangene Thea Berkers. Zij schreef na de oorlog in een brief aan de moeder van W. dat het schandalig was hoe Hannie na de oorlog behandeld werd, gelet op alle goeds dat ze voor de gevangenen had gedaan. Ze had de gevangenen die onder haar leiding het huis van de commandant schoon moesten maken heel vrij gelaten, had hen op het appel toe in plaats van uitgelachen, controleerde de pakketten nooit en had de

---

⁸¹² Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 69.

⁸¹³ Grünewald was in 1944 omgekomen aan het front en Strippel was voortvluchtig. In de jaren zestig en zeventig werd alsnog een poging gedaan om Strippel te berechten. De uitkomst was dat actieve betrokkenheid van hem niet met voldoende zekerheid kon worden bewezen en dat hem alleen ‘grove nalatigheid de dood ten gevolge hebbende’ ten laste kon worden gelegd, maar dat delict was inmiddels verjaard. Olink, *Vrouwen van Vught* 112.

⁸¹⁴ Arts, PV d.d. 24.5.46, getuigen M.A. Wasmoeth, M. van Ieperen, A.C. Haagsma en A.E. Rosendahl, NA, CABR, inv.nr. 63557

⁸¹⁵ Schot, PV d.d. 14.10.46, getuigen J.A. van Angeren en D.N. van Stam, NA, CABR, inv.nr. 76193.

⁸¹⁶ Koch, PV d.d. 23.4.47, getuige N.H. Schokking, NA, CABR, inv.nr. 69281.

⁸¹⁷ Petra van E., PV d.d. 16.10.47, NA, CABR, inv.nr. 33053.

gevangenen die op de Schreibstube werkten op de hoogte gehouden van nieuwsberichten.⁸¹⁸

Hulp aan de gevangenen was niet zonder risico, want als de betreffende Aufseherin betrapt werd, wachtte haar straf. Margot van Z., die op de administratie werkte, kwam zelf als gevangene in het kamp terecht nadat ze gesnapt was op het smokkelen van brieven. En van de negen Aufseherinnen die in december 1943 en maart 1944 naar Auschwitz en Krakau gestuurd werden om daar te werken, claimden vijf dat het als straf was voor geboden hulp. Hoewel dit door gevangenen niet bevestigd werd.

Dat de Aufseherinnen de gevangenen durfden te helpen, werd mede veroorzaakt door het gebrek aan overwicht van Gallinat. Toen zij in kamp Vught aankwam, maakte ze in eerste instantie wel indruk. Zo schreef Suze Arts dat het leven van de Aufseherinnen met haar komst sterk veranderde. Tot dan toe hadden zij hun dagtaken en rusttijden zelf in kunnen delen, maar vanaf dat moment moesten ze zich aan roosters en regels houden. Deze beperking van hun zelfstandigheid en de strengere discipline die Gallinat hen probeerde op te leggen, werden haar niet in dank afgenomen.⁸¹⁹ Gallinat had op haar beurt veel moeite met de ongedisciplineerdheid van de Vughtse Aufseherinnen die heel anders was dan ze in Ravensbrück gewend was.

Er ontstond een wederzijdse antipathie tussen Gallinat en de Aufseherinnen, die in de loop van de tijd verergerde. Gallinat poogde haar gezag over de Aufseherinnen te laten gelden, maar mede door haar geringe organisatievermogen lukte het haar niet om echt voldoende overwicht te krijgen. Ze had dan ook regelmatig woede-uitbarstingen, die waarschijnlijk een uiting waren van haar machteloosheid. Gevangene Han Schokking constateerde dat zelfs de Nederlandse Aufseherinnen over het algemeen lak aan haar hadden.⁸²⁰

Haar opvolgster, Gertrud Weniger, had ondanks haar jonge leeftijd de wind er goed onder. Zij pakte de zaken een stuk strakker en strenger aan dan haar voorgangster, maar ook zij kon op weinig sympathie van de Aufseherinnen rekenen. Zo schreef Tineke Wibaut aan haar vrienden:

---

⁸¹⁸ NA, CABR, W., Brief T. Berkers d.d. 16.7.45.

⁸¹⁹ Arts, vrijwillige verklaring z.d., NA, CABR, inv.nr. 63557

⁸²⁰ Jenny van R., Brief N.H. Schokking d.d. 27.1.47, NA, CABR, inv.nr. 75795.

Het is op het ogenblik net een gekkenhuis in het FKL [Frauenkonzentrationslager]. We hebben n.l. een nieuwe Oberknol, kersvers uit Auschwitz. 23 jaar oud. Maar ziet er veel ouder uit. Heeft bovendien een vreselijk ontevreden blasée smoel.. Ze is kennelijk van plan de zaak hier eens grondig te reorganiseren. Als het nu maar bij het plan blijft, zijn wij allang tevreden.. Om te beginnen moesten onze haren eraf. d.w.z. kort geknipt.. Grote consternatie. De oude Aufseherinnen die grondig de pé aan haar hebben, omdat ze ook voor hen erg streng is, hebben zowaar geprotesteerd. Gevolg, we hebben onze pruik nog.⁸²¹

Meer ontzag hadden de Aufseherinnen voor de Duitse SS. Zo verklaarde Winnie ter B. dat ze nooit meldingen had gemaakt, behalve als er een hogergeplaatste in de buurt was.⁸²² En er waren meer Aufseherinnen die na de oorlog zeiden dat ze strenger optraden als ze in de nabijheid van Duitse SS'ers waren. Getuigenissen van gevangenen bevestigen dit. Zo verklaarde de joodse mevrouw Kops over het stenen sjouwen dat het meerdere malen voorkwam dat 'als er een Duitscher in de buurt was, [Aufseherinnen] zich verdienstelijk trachtten te maken door de gevangenen met wat geschreeuw, liefst in het Duitsch, tot meer spoed aan te zetten'.⁸²³

Al met al verdient het beeld dat de Vughtse Aufseherinnen allemaal bijzonder sadistische en beestachtige vrouwen waren bijstelling. Een aantal bewaaksters sprong eruit vanwege hun hardhandigheid en hardvochtigheid en een aantal juist vanwege hun gemoedelijke optreden en de hulp die ze aan individuele gevangenen boden. Het gedrag van de meesten hield tussen deze twee uitersten het midden. De Aufseherinnen hadden de vrouwelijke gevangenen dus niet in een houdgreep van terreur en geweldgebruik, wat zijn weerslag had op de wijze waarop de Funktionshäftlingen hun functies vervulden en op de dynamiek tussen de gevangenen en de Aufseherinnen.

---

⁸²¹ Wibaut, Brief d.d. 28.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 67a; De gevangenen waren wel meer onder de indruk van Weniger dan van Gallinat, aldus Jo Witteveen-Timmerman. 'Als die "Oberknol", een type van 28 jaar, (...), zeide of schreeuwde "Ruhig", dan waren al die vrouwen muisstil.' Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 14.

⁸²² Winnie ter B., PV d.d. 12.9.46, NA, CABR, inv.nr. 9995

⁸²³ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige H. Kops, NA, CABR, inv.nr. 42754.

Ze kregen 'het appèl niet voor elkaar (...), want een paar vrouwen weigerden hun bed uit te komen'

Het systeem van Funktionshäftlingen had dezelfde vorm als in het mannelijke Schutzhaftlager, met als belangrijk verschil dat er in het Frauenlager niet gebruik werd gemaakt van Duitse kapo's. De term 'kapo' werd in het vrouwenkamp überhaupt niet gebruikt; de gevangenenleidsters van de werkcommando's heetten daar 'voorwerkers'. Gallinat stelde de Funktionshäftlingen aan, maar zij liet zich hierbij deels leiden door de gevangenen.

De Funktionshäftlingen speelden in het vrouwenkamp een minder prominente rol in de machtsverhoudingen dan in het mannenkamp. In het mannenkamp was de afstand tussen de gevangenen en Funktionshäftlingen groter en oefenden de laatsten nadrukkelijker macht uit over de aan hen ondergeschikte gevangenen. Waarbij zij die macht ook vaker aanwendden om hun eigen positie te versterken en de omstandigheden voor zichzelf en hun naaste kameraden zo aangenaam mogelijk te maken.

De vrouwelijke Funktionshäftlingen vormden meer een verlengstuk van de gevangenen en schipperden tussen het naleven van bevelen en het behartigen van de belangen van de gevangenen. Dit werd treffend verwoord door Non Verstegen, die schreef:

Aan de ene kant kreeg je orders van de SS die uitgevoerd moesten worden, en aan de andere kant moest je rekening houden met de wensen van de gevangenen en [afwegen] of de dingen in hun voor- of nadeel waren. Er waren natuurlijk dingen, die je weigeren kon, maar je kon ook weer niet stomweg alles weigeren.⁸²⁴

De vrouwelijke Funktionshäftlingen spanden zich in om het leven voor iedereen in de barak of op het werk zo aangenaam mogelijk te maken en in goede harmonie te laten verlopen. 'Als je zelf voor anderen leeft, sta je nooit met je handen in je haar', schreef Aaltje Krol-Groen over haar taak als blokoudste. 'Want dan staan er altijd wel weer

---

⁸²⁴ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 138.

een paar klaar om je te helpen. (...), dat vond ik zo fijn. Een dergelijke houding waardeer je zo.’⁸²⁵

Dit betekent niet dat de Funktionshäftlingen hun taak allemaal naar behoren vervulden en boven kritiek verheven waren. Zo werd er bijvoorbeeld geklaagd als het een Funktionshäftling niet lukte om de orde in de barak op een goede manier te handhaven of wanneer het eten niet eerlijk verdeeld werd. Ook werd de manier waarop Funktionshäftlingen leiding gaven niet altijd door iedereen gewaardeerd. Zo nam Tineke Wibaut het op voor blokoudste Riek, met wie niet iedereen even goed op kon schieten:

Ze is erg moeilijk voor zichzelf en voor anderen. Maar als je haar goed kent is ze een schat. Veel mensen vinden haar te heerszuchtig. Dat is niet waar. Ze is nu eenmaal onze voorvrouw en dan moet je ook naar haar luisteren.⁸²⁶

Maar verhalen van machtsmisbruik door vrouwelijke Funktionshäftlingen komen vrijwel niet voor en ook gebruikten ze geen geweld.

Een verklaring voor de geweldloze wijze waarop de vrouwen hun functies vervulden, is te vinden in het werk van sociologe en Auschwitz-overlevende Anna Pawelczynska. Zij schreef dat naarmate de SS gewelddadiger was en de kloof tussen de bewakers en de gevangenen groter, de Funktionshäftlingen geneigd waren ook meer geweld te gebruiken om de kloof tussen henzelf en de SS te dichten en ten aanzien van de ‘gewone’ gevangenen te vergroten.⁸²⁷ In het Frauenlager in Vught was de afstand tussen de Aufseherinnen en de vrouwelijke gevangenen relatief klein. De Aufseherinnen waren redelijk makkelijk benaderbaar, met de meesten viel nog wel enigszins te praten en ze maakten niet vaak gebruik van geweld. De Funktionshäftlingen hoefden dus niet veel geweld te gebruiken om zich te bewijzen ten opzichte van de Aufseherinnen of om zich af te zetten tegen de ‘gewone’ gevangenen.

Ook sluit de manier waarop de Funktionshäftlingen hun taken vervulden aan bij de traditionele, maatschappelijke rolverdeling. Mannen bezaten maatschappelijke

---

⁸²⁵ Krol-Groen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. 10.

⁸²⁶ Wibaut, Brief d.d. 16.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 64h.

⁸²⁷ A. Pawelczynska, *Values and violence in Auschwitz. A sociological analysis* (Berkeley etc. 1979) 49; Zie ook: M. Mulder, *Omgaan met macht. Ons gedrag met en tegen elkaar* (Amsterdam/Brussel 1984) 33. Hij schrijft dat uit studies blijkt dat meermachtigen ernaar streven zich af te zetten tegen mindermachtigen en wel des te sterker naarmate de machtsafstand groter is.

en economische macht en waren over het algemeen meer gewend onderdeel uit te maken van hiërarchische structuren. Ze hadden in het kamp daardoor minder moeite mee zich aan te passen aan het machtsspel en zichzelf binnen de kamphiërarchie te positioneren. Voor vrouwen die doorgaans het huishouden verzorgden was het minder gewoon om macht te bezitten of in een hiërarchische structuur te werken. Zij vervulden hun positie dan ook vanuit hun traditionele rolpatroon als moeder en verzorgster. Dit blijkt onder andere uit de opmerking van Aaltje Krol-Groen over blokoudste Han: ‘Han had eerst met het broodsnijden, (...) altijd de grootste moeite en dan plaagden we haar wel eens dat je daardoor wel kon zien dat ze geen huisvrouw was.’⁸²⁸

Door de geringe machtsafstand tussen de bewaaksters en de gevangenen, hadden de eersten niet altijd overwicht op de vrouwen en daardoor wel eens moeite om de zaken goed te laten verlopen. Zo registreerde David Koker op 14 oktober 1943 in zijn dagboek: ‘Onlangs zou er een [Aufseherin] gemeld hebben, dat ze het appèl niet voor elkaar konden krijgen, want een paar vrouwen weigerden hun bed uit te komen.’⁸²⁹ Hoewel dit niet aan de orde van de dag was, blijkt hieruit dat de gevangenen zich niet zomaar lieten knechten.

In hoeverre en op welke manieren de gevangenen hun speelruimte ten opzichte van de bewaaksters probeerden te vergroten of zelfs een machtsstrijd leverden, hing grotendeels af van de groep of persoon. Een mooi voorbeeld vormt de anekdote van Non Verstegen over de ‘stoottroepen’, die niet onder de indruk waren van de leiding van de Aufseherinnen en net zo hard terugscholden. Volgens Verstegen kon geen enkele Aufseherin iets met de groep prostituees beginnen. Ook Oberaufseherin Gallinat niet, zoals bleek toen ze zelf eens de leiding van de vrouwen op zich nam. Na de transporten van november 1943 kregen de stoottroepen de taak de twee vrijgekomen barakken schoon te maken. Halverwege de morgen stuitte Non Verstegen op de groep prostituees die rond de kachel koffie zat te drinken. ‘Weten jullie waar de Knoll is?’, vroeg ze hen. ‘O, die zal wel in [barak] 30 of 31 zijn’, was het antwoord. Toen Non daar ging kijken stond Gallinat daar in haar eentje de vloer aan te vegen, terwijl haar hele werkcommando er vandoor was.⁸³⁰

---

⁸²⁸ Krol-Groen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. 9.

⁸²⁹ Koker, *Dagboek* 180.

⁸³⁰ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 55. Knoll, afkorting van Oberknoll, was de bijnaam die de gevangenen aan de Oberaufseherin gaven.

Voor een dergelijke houding ten opzichte van de Aufseherinnen was lef en bravoure nodig, eigenschappen die Jo Visbaan, ‘een van de brutaalste Amsterdamse volkswomen die je kunt voorstellen’, bezat.⁸³¹ Zij gaf mannelijke gevangenen wel eens eten door het hek en als een Aufseherin haar dan met een ‘Donder op’ tot de orde riep antwoordde zij: ‘Nou gut, Frau Aufseherin, als die fent toch honger heb, zal ik hem toch eten magge geven.’, en ging rustig verder, terwijl de Aufseherin er naast stond.⁸³²

Maar het waren niet alleen brutale vrouwen uit lagere sociale klassen die weerstand boden aan de Aufseherinnen. Ook Non Verstegen, maatschappelijk werkster van beroep, had dit in zich. Ze schreef: ‘Dik, zolang ik trouw blijf aan mezelf en m’n overtuiging kan me niets gebeuren, zodat in laatste instantie ik ook in deze tijd m’n leven en geluk in eigen hand heb.’⁸³³ Verstegen ging er vanuit dat ze voor ‘de duur van de oorlog’ vast zou zitten en hoefde daarom niet bang te zijn dat ze met haar gedrag haar straftijd zou verlengen. Daarbij was ze niet bang aangelegd, zich bewust dat de strijd tegen de bezetter offers vergde en was ze van harte bereid die te brengen.⁸³⁴ Mede door deze instelling durfde ze de Aufseherinnen vaak openlijk te trotseren.

Er waren ook vrouwen die dat niet durfden en heimelijk hun bevelen omzeilden om zo wat speelruimte te creëren. Zij maakten bijvoorbeeld gebruik van het feit dat de Aufseherinnen niet alles in de gaten konden houden. Maria Teulings-Stitzinger verhaalde na de oorlog over een medegevangene, mevrouw Gregorius, die door Jo van D. geslagen werd en terug sloeg. Voor straf stuurde Jo haar naar het keukencommando wat een van de zwaarste commando’s was, omdat de vrouwen hard moesten werken, de hele dag op een smalle houten bank zonder rugleuning moesten zitten en nat werden van het waswater van de groenten en aardappelen. Na één dag keukencommando overtuigde Teulings-Stitzinger haar medegevangene om weer gewoon naar het Philips-kommando te gaan. ‘Het was voor die Aufseherinnen onmogelijk op al die vrouwen, die zo moeilijk te regeren waren, oog te houden.’⁸³⁵

De joodse vrouwen durfden niet veel ruimte in te nemen ten opzichte van de Aufseherinnen. ‘De verhouding tussen de Aufseherinnen en de joodse vrouwen is een

---

⁸³¹ Ibidem, 54.

⁸³² Ibidem, 54-55.

⁸³³ Verstegen, Brief d.d. 5.5.43, Niod, 250g, inv.nr. 767. Voor haar transport naar kamp Vught zat Verstegen vanaf haar arrestatie op 28.12.42 tot 10.8.43 in het huis van bewaring in Arnhem.

⁸³⁴ Verstegen, Brief d.d. 5.5.43, Niod, 250g, inv.nr. 767.

⁸³⁵ M.C. Teulings-Stitzinger, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 62.

van de merkwaardigste verschijnselen in dit kamp’, schreef David Koker in zijn dagboek. ‘Zij is in het algemeen zonder meer goed. Te goed? Wij zijn zo bang, en de angst heeft ons verleerd te haten alles wat uit die hoek komt.’⁸³⁶ Omdat de joodse vrouwen bang waren voor de transporten durfden ze de macht van de bewaaksters noch openlijk, noch heimelijk aan te vechten.

Naast transporten was er ook een tweede dreigement dat de Aufseherinnen graag hanteerden wanneer de vrouwen niet luisterden, namelijk dat hun mannen die zondag niet op bezoek zouden mogen komen. ‘Wij mochten dan twee uur bij elkaar zijn’, herinnerde Bertha Peine-Levi zich. ‘Het gaf de Duitsers natuurlijk een schitterende bedreiging in handen; de zwaarste straf die ze ons konden toedienen, was het stopzetten van het bezoek van de mannen en kinderen.’⁸³⁷

Dit betekende echter niet dat de joodse vrouwen op geen enkele manier de Aufseherinnen tegen durfden te spreken of om een gunst durfden te vragen. Zo vertelde mevrouw Kops na de oorlog dat ze aan Admiraal had gevraagd of ze haar man, die ze al dertien weken niet gesproken had, eventjes mocht zien. Admiraal vond het goed, maar door toedoen van de Duitse arts mislukte het plan en kreeg Admiraal een uitbrander.⁸³⁸ En Carla van Lier beschreef in haar boek *Schroeiplekken* hoe ze afscheid nam van haar zus, die helemaal alleen op transport moest terwijl haar man nog bij de Moerdijk aan het werk was. Een Aufseherin kwam woedend en dreigend op hen af toen ze elkaar, tegen de regels in, wilden omhelzen. Maar Carla siste nijdig: ‘Meine Schwester!’ Er volgde geen zweepslag of scheldwoord en de zussen kregen een moment om afscheid te nemen.⁸³⁹

Een van de manieren waarop de joodse vrouwen probeerden toch speelruimte voor zichzelf te creëren was door te netwerken, iets wat bij de niet-joodse vrouwen in veel mindere mate gebeurde. Het doel van het netwerken was met name om zo dicht mogelijk bij gezin of familie te komen en zichzelf en dierbaren een zo goed mogelijke positie te bemachtigen en deze te verdedigen of te verbeteren. Over deze strijd om de juiste baan schreef H. van Cleef in mei 1943:

---

⁸³⁶ Koker, *Dagboek* 186.

⁸³⁷ Peine-Levi, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 698 p. 13-14.

⁸³⁸ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige H. Kops, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁸³⁹ Van Lier, *Schroeiplekken* 26-27.

Vandaar àl het diplomatieke gedoe, de felle concurrentie, het gekuip, de corruptie. Leelijk, ellendig, maar begrijpelijk. 't Gaat om het leven en dat na deze nachtmerrie te mogen doorzetten is het verlangen.⁸⁴⁰

Ook Helga Deen was zich direct bewust van het belang van relaties in het kamp. Na twee dagen schreef ze in haar dagboek over een ontmoeting met een oude vriendin die haar aan een hoop dames had voorgesteld. Het waren er zoveel dat ze de meeste namen en gezichten meteen weer vergeten was. 'Toch', schreef ze, 'moet ik hier met een hoop vrouwen in aanraking zien te komen, omdat je hier voor alles en nog wat lorriewagens nodig hebt'.⁸⁴¹

De meeste netwerken waren niet erg groot en liepen voornamelijk langs familiebanden en via bekenden die men in het kamp tegenkwam. Exemplarisch is de opmerking van Vogeline Kat hierover: 'In augustus 1943 kwam nog een zusje van mij met haar man in Vught. Ik heb gezorgd, dat zij bij ons op het atelier kwam.'⁸⁴² Er bestonden dus vele kleine netwerkjes naast elkaar, die allemaal uit korte lijnen bestonden; van een groter overkoepelend netwerk was geen sprake.

Hoewel het geweldgebruik in het vrouwenkamp relatief beperkt was en de verhouding tussen de Aufseherinnen en de vrouwelijke gevangenen een andere dynamiek had en zich kenmerkte door een meer openlijke machtsstrijd tussen beide groepen, bestond ook voor de vrouwen het kampleven uit intimidatie, vernedering en verlies van de individualiteit en van privacy. Een van de belangrijkste onderwerpen met betrekking tot het leven in het vrouwenkamp was de aantasting van de lichamelijke integriteit en de wijze waarop zij juist door gebruikmaking van hun fysiek en uiterlijk een deel van hun eigenwaarde probeerden te handhaven.

'Nog een gek geval, geen enkele vrouw krijgt hier haar regels meer'

Een van de eerste schokken die de vrouwen bij aankomst in het kamp te verwerken kregen, waren niet schreeuwende SS'ers met geweren die hen met klappen probeerden te intimideren, zoals bij de mannen, maar het feit dat ze zich met velen tegelijk naakt moesten uitkleden om gezamenlijk te douchen. Dat ze met al die blote lijven dicht opeengepakt het was- of douchelokaal in moesten, vonden velen

---

⁸⁴⁰ Van Cleeff, Aantekeningen, Niod, 250g, inv.nr. 565 p. 3.

⁸⁴¹ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 24.

⁸⁴² Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 7.

verschrikkelijk. Het was iets waar ze ook tijdens het dagelijkse wassen in het waslokaal of tijdens het wekelijkse gezamenlijke douchen in het badhuis niet aan gewend raakten.⁸⁴³ ‘Langzamerhand ging ik wennen in het kamp. Of wennen was het eigenlijk niet (...), alleen ik ging me er in schikken’, zo schreef Klaartje de Zwarte-Walvisch. ‘Hoewel er steeds dingen waren die me opnieuw weer afstootten. Met zo’n massa mensen in een waslokaal waar het stonk naar opeengeplakte vrouwenlijven.’⁸⁴⁴

Alle vrouwen hadden moeite met deze massale waspartijen, maar door en voor de oudere vrouwen werd het nog erger gevonden. Zij schaamden zich voor hun lichamen. Zo schreef Maria Teulings-Stitzinger, die op 57-jarige leeftijd in het kamp zat:

Eens in de week moest je naar het badhuis. Maar wij oudere vrouwen hadden daar gauw genoeg van. Je stond met vier of vijf vrouwen onder één douche, met je naakte lichamen vlak tegen elkaar aan; (...) terwijl de opzichteressen, snotmeiden van 18 tot 22 jaar, gilden van het lachen.⁸⁴⁵

Zij kwamen er onderuit door voor te wenden dat ze bronchitis hadden. Annie, een Duitse Aufseherin, die verantwoordelijk was voor het baden, was ‘de kwaadste niet’ en wilde dat dan wel geloven.⁸⁴⁶

Ook bij de geregelde ontluizingen moesten de vrouwen zich helemaal uitkleden, om vervolgens met een flitspuit bespoten te worden.⁸⁴⁷ ‘Het ergste heb ik de ontluizing gevonden nl. het feit dat we allemaal naakt op straat moesten’ vertelde Cato Groen-Vleeschdrager. ‘En die Duitsers stonden maar te wijzen en te lachen. Wij vonden het verschrikkelijk.’⁸⁴⁸ Janna de Koning-Gouman schreef over de ontluizing:

---

⁸⁴³ Het douchen stelde niet veel voor: met een grote groep tegelijk uitkleden, kort wassen en aankleden. Het was dringen om in de korte tijd een straaltje water op te vangen. ‘Ik vond het bad zelf wel prettig alleen je moest een half uur krijgen. Ik schrijf er nu langer over dan dat het geduurd heeft’, schreef Annie Vrachtdoender-Granaat aan Maurits. Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 11.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 312.

⁸⁴⁴ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 53; En B. Tollenaar-Ubbens memoreerde na de oorlog aan de hand van dagboekantekeningen: ‘De vrijdag (douche-dag, die we zo mogelijk trachten te ontduiken) het nemen van de douche nl. – ’t is dan ook geen manier zoveel blote vrouwen dicht aaneengedrukt (de douchekamer is wel groot – maar het aantal vrouwen dat tegelijk moet douchen naar verhouding nog groter) is de meest gehate dag hier.’ Tollenaar-Ubbens, *Dagboek* d.d. 23.9.43, Niod, 244, inv.nr. 186.

⁸⁴⁵ Teulings-Stitzinger, *Verslag*, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 56.

⁸⁴⁶ *Ibidem*.

⁸⁴⁷ Flitspuit is een spuit waarmee Flit verstoven kan worden. Flit is een insecticide.

⁸⁴⁸ Groen-Vleeschdrager, *Verklaring*, Niod, 250g, inv.nr. 608 p. 2.

‘Het was gewoon plagen: we gingen naakt langs twee Aufseherinnen en twee Duitsers. Alles ging er zo vernederend aan toe.’⁸⁴⁹

De lachende blikken van de mannelijke SS’ers deden de vrouwen tevens beseffen hoe kwetsbaar ze waren voor seksuele intimidatie of geweld. Nu waren de omstandigheden in kamp Vught zodanig dat de vrouwen nauwelijks gevaar liepen aangerand of verkracht te worden. In de verhalen van de gevangenen zijn er vrijwel geen verwijzingen naar te vinden. Hoewel het gezien de schaamtebeladenheid van het onderwerp mogelijk is dat de vrouwen daar niet over wilden of durfden te spreken.⁸⁵⁰ Ook wordt het beeld beïnvloed doordat het overgrote deel van de joodse vrouwen de oorlog niet heeft overleefd, terwijl juist zij een kwetsbare groep vormden. Zo vertelde kampoudste Lennertz na de oorlog dat Lagerführer Reinecke mooie joodse meisjes uitzocht om op zijn kantoor te werken met de belofte dat hij hen voor transport zou vrijwaren. En Vogeline Kat zei over Ettlinger dat hij modeontwerpster Asta Klein weleens apart riep in een klein kamertje en dat ze zich één keer helemaal voor hem had moeten uitkleden omdat hij ‘haar modelletje ook wel eens wilde zien’.⁸⁵¹

De omstandigheden in het vrouwenkamp van Vught waren minder desastreus dan in andere kampen en dit blijkt ook uit de behandeling van zwangere vrouwen. In Ravensbrück ondergingen zwangere vrouwen gedwongen een abortus en joodse zwangere vrouwen in Auschwitz werden vrijwel zonder uitzondering linea recta naar de gaskamers gebracht.⁸⁵² In Vught waren geen gaskamers, maar ook daar was het voor een joodse vrouw gevaarlijk om zwanger te zijn, omdat zij dan een grotere kans liep op transport gesteld te worden. Zo werden bijvoorbeeld op 8 mei 1943 alle zwangere joodse vrouwen naar Westerbork gestuurd.⁸⁵³

In Vught kwamen gedwongen abortussen niet voor. Volgens dokter Michel Steijns liet men vrouwen die zwanger in Vught aankwamen doorgaans in de achtste maand van hun zwangerschap vrij, tenzij de reden voor hun arrestatie te zwaarwegend was. Dit was twee maal geval.⁸⁵⁴ Beide keren ging het om vrouwen die als gijzelaar

---

⁸⁴⁹ De Koning-Gouman, Verslag, NMKV, Ordner 5a.

⁸⁵⁰ Zie ook: J. Ringelheim, ‘Women and the Holocaust: A reconsideration of research’. In: *Signs. Journal of women in culture and society* 10 (1985) 4 741-761, aldaar 745; N. Shik, ‘Weibliche Erfahrung in Auschwitz-Birkenau’. In: G. Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem* (Frankfurt/New York 2005) 103-122, aldaar 110.

⁸⁵¹ Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 5.

⁸⁵² Zie: Shik, ‘Weibliche Erfahrung’. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 108; R.G. Sidel, *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp* (Madison 2004) 22.

⁸⁵³ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 10.5.43, NMKV, 235, inv.nr. 290.

⁸⁵⁴ M. Steijns, Interview door A. Hiemstra-Timmenga, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 33-35 en 38.

vastzaten en die al zwanger waren toen ze het kamp binnenkwamen.⁸⁵⁵ De vrouwen werden in een licht arbeidscommando geplaatst en door hun medegevangenen zo veel mogelijk ontzien. Eén van de moeders verklaarde na de oorlog dat ze het in het kamp niet zwaarder had gehad dan wanneer ze thuis was geweest.⁸⁵⁶

Net als in andere kampen bleef ook bij veel vrouwen de menstruatie uit.⁸⁵⁷ Zo schreef Annie Vrachtdoender-Granaat in mei 1943 aan haar man dat ze sinds zijn vertrek naar de Moerdijk, in maart, ‘haar nichtje’ niet meer gehad had. Pas twee maanden later in juli 1943 kon ze hem laten weten dat ze voor het eerst sinds maart ‘tot overmaat van ramp (...) ongesteld geworden (...) was’.⁸⁵⁸ De vrouwen vonden het over het algemeen niet erg dat ze niet meer ongesteld werden, aangezien menstrueren in het kamp onhandig en niet prettig was.⁸⁵⁹ Dit was voornamelijk uit hygiënisch oogpunt, want er was maandverband genoeg voorhanden. Mevrouw Timmenga-Hiemstra verzocht de gulle fabrikant van damesverband S. Ferwerda voorlopig te stoppen met het sturen van de verbanden, omdat er zoveel op voorraad was.⁸⁶⁰

Sommige vrouwen vroegen zich bezorgd af waarom hun menstruatie uitbleef. ‘Nog een gek geval’, schreef Bep de Vries in mei 1943. ‘Geen enkele vrouw krijgt hier haar regels meer, ze schijnen iets in het brood te doen of in één of ander eten of drinken, dat de menstruatie uitblijft.’⁸⁶¹ Maar anderen werden door artsen in het kamp gerustgesteld, zoals mevrouw Matla die te horen kreeg dat het een verschijnsel was ‘dat zich in de maatschappij ook veel voordoet’ en ‘waarschijnlijk een nerveuse kwestie is en niet aan voeding kan worden toegeschreven’.⁸⁶²

Enerzijds kregen de vrouwen dus te maken met een aantasting van hun lichamelijke integriteit en lichamelijke veranderingen, anderzijds gebruikten ze hun

---

⁸⁵⁵ Over het aantal vrouwen dat in het kamp zwanger is geraakt, zijn geen gegevens beschikbaar. Zeker is dat een joods meisje zwanger werd van kapo Erich van het Philips-Kommando, waarmee zij een relatie had. Haar zwangerschap werd pas na transport naar Auschwitz ontdekt, toen ze bij Telefunken werkte. Walda, *Een huilbui van jaren* 82; Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 90-91. Dokter Steijns kon zich één buitenbaarmoederlijke zwangerschap herinneren die in het kamp was ‘opgelopen’ en hij vertelde dat de Duitse SS-arts twee keer een miskraam geconstateerd heeft. Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 38.

⁸⁵⁶ Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 8.

⁸⁵⁷ Zie: De Vries-Süsskind, Brief d.d. 23.5.43, HCKW, R.A. 1492; P.J.M. Matla, Brief d.d. 7.11.43, Niod, 250g, inv.nr. 677; Walda, *Een huilbui van jaren* 44; Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 57.

⁸⁵⁸ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 15.5.43 en d.d. 26.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 291 en 320.

⁸⁵⁹ Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 57; Walda, *Een huilbui van jaren* 44.

⁸⁶⁰ Brief A. Hiemstra-Timmenga aan S. Ferwerda d.d. 26.5.44, NMKV, Ordner 1d.

⁸⁶¹ De Vries-Süsskind, Brief d.d. 23.5.43, HCKW, R.A. 1492.

⁸⁶² Matla, Brief d.d. 7.11.43, Niod, 250g, inv.nr. 677.

lichaam ook om door middel van persoonlijke verzorging een gevoel van eigenwaarde te behouden. Klaartje de Zwarte-Walvisch schreef in haar dagboek:

Zo ellendig als we het ook hadden, lieten we dit in uiterlijke verzorging nooit blijken. Integendeel, ik was er zelfs van overtuigd dat er hier in het kamp nog meer zorg aan besteed werd, dan toen we in het dagelijks leven waren.⁸⁶³

Deze zorg bestond onder meer uit aandacht voor de lichamelijke hygiëne. Vrouwen namen iedere avond de tijd om zich te wassen en hun haren te doen. Dit lijkt misschien heel gewoon en vanzelfsprekend, schreef oud-gevangene Mien Harmsen in 1946 in een artikel in *De Vrije Katheder*. Maar het was volgens haar logischer geweest om na een lange dag werken en bij gebrek aan zeep om zo snel mogelijk naar bed te gaan, in slaap te vallen en al dromend de verschrikkingen van het kamp te vergeten.⁸⁶⁴ Dat de vrouwen toch de tijd namen om zichzelf goed te verzorgen was van groot belang bij het doorstaan van het kampleven en een van de weinige instrumenten waarmee ze zelf een bijdrage konden leveren aan de instandhouding van een gevoel van eigenwaarde.

Behalve aan lichamelijke verzorging werd er ook aandacht besteed aan kleding en make-up. Sommige vrouwen ervoeren de verplichte blauwe overall (zomerkleding) of blauw-wit gestreepte jurk (winterkleding) met rode hoofddoek als een verschrikking. Een van hen was Annie Vrachtdoender-Granaat, die haar frustratie niet onder stoelen of banken stak:

Moppie als je mij nu zag, nu jongen dan zul je meteen van mij scheiden. Moppie we hebben allemaal een hoofddoekje gekregen. En dat moeten we op ons hoofd hebben, (...). Als je me nu ziet dan loop je hard van me weg. Maar naar een ander ging je ook niet toe, want we zijn allemaal even lelijk. Liefste je kunt je niet indenken hoe naar of we er allemaal uit zien.⁸⁶⁵

Ook bij haar is echter te lezen hoe aandacht voor het uiterlijk verbonden was met geestelijke weerbaarheid. Op hun trouwdag schreef ze dat ze 's ochtend van zes tot

---

⁸⁶³ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 158.

⁸⁶⁴ M. Harmsen, 'Der vrouwen moed'. In: *De Vrije Katheder* 6 (1946) 211-212.

⁸⁶⁵ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 6.8.43, NMKV, 235, inv.nr. 325.

tien uur gehuild had omdat hij niet bij haar kon zijn en zich toen tot de orde had geroepen met de gedachte dat er toch niets aan te doen was. ‘Ik heb toen een beetje poeder op mijn gezicht gedaan en een beetje lippenstift op mijn lippen, dat heb ik geleend want lippenstift bezit ik niet meer.’⁸⁶⁶ Zo herpakte ze zichzelf.

Veel vrouwen gebruikten regelmatig make-up, hoewel lippenstiften en poederdozen schaarser werden. En ofschoon het lastig was er leuk uitzien te zien in de verplichte kampkleding, slaagden velen er toch in om ook van hun kampkleding nog iets moois te maken, zo schreef mevrouw Mirck-Poppelsdorf in een verslag uit 1975. Van zomen werden zakjes gemaakt en er werden borduursels, plooiën en frutseltjes genaaid.⁸⁶⁷ Vrouwen die een beetje handig waren konden de jurken wat modelleren door ze hier en daar in te nemen. De kleding van de vrouwen zag er verzorgder uit dan de barakken, meende ook de mannelijke gijzelaar Boersma: ‘Zij [wisten] van kleinigheden, hoofddoeken enz. nog wat (...) te maken. (...) en de altijd aanwezige vrouwelijke coquetterie deed de rest.’⁸⁶⁸

Boersma toonde zich gecharmeerd van de vrouwen en dit was precies wat een deel van hen beoogde. De aandacht van de mannen maakte het leven in het kamp lichter. ‘Toen het warmer werd, was het soms nog wel leuk in het kamp’, vertelde Vogeline Kat. ‘Ik had poeder en van alles bij me en kon me dus wat opmaken. Als er dan zondag mannenbezoek kwam, maakten we ons mooi en zaten we buiten en voelden ons een beetje vrij.’⁸⁶⁹ Door het flirten en mannen kijken droomden de vrouwen wat weg uit het harde kampleven. In sommige gevallen leidde het geflirt ook daadwerkelijk tot een relatie. ‘Het F.K.L. ligt hier in het mannenlager en op de industriehof waar ook de Philips is, werken we gemengd’, legde Tineke Wibaut aan haar vriend Jaap uit in een brief. ‘Zelfs spelen zich hier hele liefdesdrama’s af. Wonderlijke mentaliteit om daar nog zin in te hebben als je hier zit.’⁸⁷⁰

Voor anderen gold dat ze juist door die relaties in staat waren om de zware omstandigheden te doorstaan. Rita Koopman vertelde hoe ze op een gegeven moment een relatie kreeg met de Nederlandse kapo Johan Ramaker, die het hoofd was van een van de ateliers. Los van de hulp die hij haar gaf in de vorm van extra eten en wat comfortabelere kleding, beschreef ze hoe haar gevoel van eigenwaarde steeg door

---

⁸⁶⁶ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 19.8.43, NMKV, 235, inv.nr. 330.

⁸⁶⁷ G.F. Mirck-Poppelsdorf, Verslag, NMKV, Ordner 4a.

⁸⁶⁸ Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 10.

⁸⁶⁹ Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 5.

⁸⁷⁰ Wibaut, Brief d.d. 5.4.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 55.

haar verhouding met hem: ‘Soms haalden ze je ’s nachts uit bed (...) en moest je op appel staan. Uren stond je daar. Maar ik had toch iemand, die mij niet zo’n Dreckschwein vond.’⁸⁷¹

De relaties met de mannelijke gevangenen verhoogden de eigenwaarde van de vrouwen. Maar deze contacten waren slechts sporadisch en de mogelijkheden daartoe beperkt. Het meest belangrijke instrument om het kampleven te doorstaan vormden dan ook de vriendschappelijke relaties van de vrouwen onderling.

‘Je krijgt je vriendenkring’

Met verbazing aanschouwde Riet Goedhart-van Alebeek haar eerste avond in kamp Vught hoe haar medegevangenen terugkwamen van het werk:

Al die vrouwen die de hele dag tien of twaalf uur gewerkt hebben, keren nu naar “huis” terug, (...), dekken tafels met zakdoekjes, (...), en eigen gemaakte broodplankjes (...) en scharen zich druk pratend en lachend in vriendengroepjes bij elkaar.⁸⁷²

Met het ontvangstritueel en de kennismaking met de Aufseherinnen nog op haar netvlies, vroeg ze zich af hoe dit mogelijk was. Jo Witteveen-Timmerman ervoer het ook zo: ‘Als je voor het eerst al die vrouwen aanschouwde dan denk je, hoe kunnen ze hier lachen en zingen, hoe houden ze dit leven vol.’⁸⁷³ Toen de nieuwelingen ’s avonds door hun medegevangenen ingelicht werden over de voorschriften en gebruiken in het kamp, werd al snel duidelijk wat de sleutel was tot deze opgewektheid. ‘Je wordt gewaarschuwd, nooit over je zaak te spreken en voor sommige gevangenen op te passen, maar je wordt vooral getroost. Je moet leren lachen om de dingen en je krijgt je vriendenkring.’⁸⁷⁴

‘Je krijgt je vriendenkring’, was een belofte die al snel werkelijkheid werd. ‘Iedereen die nieuw in het kamp kwam, zocht zo spoedig mogelijk een kringetje mensen, waarmee (...) zij contact had’, schreef Maria Teulings-Stitzinger.⁸⁷⁵ De vriendenkring bood een omgeving waarin men onderdelen van het gewone leven zo

---

⁸⁷¹ Walda, *Een huilbui van jaren* 62.

⁸⁷² R. Goedhart-van Alebeek, ‘In het vrouwenkamp’, Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 2.

⁸⁷³ Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 15.

⁸⁷⁴ Goedhart-van Alebeek, ‘In het vrouwenkamp’, Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 2-3.

⁸⁷⁵ Teulings-Stitzinger, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 67.

goed en zo kwaad als het ging probeerde vast te houden of na te bootsen, opdat men zich een beetje ‘thuis’ kon voelen. Niet alleen at men met vriendengroepjes bij elkaar, ook bracht men de avond al kletsend, wandelend, handwerkend of spelletjes spelend samen door. Zo schreef Tineke Wibaut aan haar moeder:

De avond was heerlijk. Gezellig gegeten met elkaar, ’s avonds in een lege barak, iedereen sliep, met Pooh en Piglet zitten praten. Dat doen we vaak. Overdag met die herrie en drukte om je heen kom je niet tot een behoorlijk gesprek en toch heb je dat zo hard nodig hier. Dus offeren we dan maar liever wat van onze nachtrust op.⁸⁷⁶

Een vriendinnengroep bood de gevangenen een veilige, vertrouwde plek en gaf hen het gevoel dat ze er als persoon nog toe deden. Vriendinnen hielden elkaar in de gaten, boden een luisterend oor, spraken elkaar moed in en hielpen elkaar waar mogelijk. Zo schreef Annie Vrachtdoender-Granaat aan haar man over de drie medegevangenen die haar vriendinnen waren geworden: ‘Wij gaan zo leuk met z’n vieren omdat wij alles delen en niets zonder elkaar doen. (...) Schat wij hebben zo’n troost aan elkaar.’⁸⁷⁷

Bij vriendinnen konden de vrouwen hun emoties kwijt. De vrouwen probeerden zich over het algemeen groot te houden en aan de Aufseherinnen te laten zien dat ze er niet onder te krijgen waren. ‘Sommige vrouwen liepen er om te huilen’, schreef de gegijzelde Jantje Schipper-ter Strake over het feit dat alle vrouwen bij aankomst hun bagage in moesten leveren en kampkleding aan moesten. ‘Maar ik moest alsmaar lachen, misschien ook van de zenuwen. Ik wilde het trouwens die mensen niet gunnen, dat ze me verdrietig zouden zien.’⁸⁷⁸ Dit gevoel leefde zo sterk dat vrouwen zich onderling ergerden aan medegevangenen die hun emoties niet onder controle konden houden. Zo beschreef Rie Goedhart-van Alebeek hoe een gevangene die op het punt stond te gaan huilen door andere vrouwen tot de orde werd geroepen. Zij, ‘even oververmoeid en zelf ook in een toestand van hoogspanning, zeggen haar

---

⁸⁷⁶ Wibaut, Brief d.d. 17.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 27. Pooh en Piglet waren de bijnamen van haar kampvriendinnen Hetty Voûte en Gisela Söhnlein.

⁸⁷⁷ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 10.6.43, NMKV, 235, inv.nr. 296.

⁸⁷⁸ Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 4; Klaartje de Zwarte-Walvisch schreef hierover: ‘We wilden alleen maar flinke joodse vrouwen zijn. We wilden de Duitsers laten zien dat we niet gebukt gingen onder het leed ons aangedaan.’ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 112.

min of meer onvriendelijk, zich nog wat te beheersen’, omdat er nog een Aufseherin bij was en ‘haar laten merken, wat er in ons omgaat, dat nooit!’⁸⁷⁹

Uiteraard waren er momenten dat het hen teveel werd en ten overstaan van vriendinnen konden de vrouwen zich dan even laten gaan. Vriendinnen troostten elkaar echter niet alleen, ze spraken elkaar ook streng toe als iemand teveel toegaf aan haar verdriet of heimwee. Zo schreef Tineke Wibaut: ‘Oh lieve mensen, wanneer zijn we weer thuis. Weet je dat we elkaar vreselijke standjes maken hier als één van ons die zin uitspreekt. Verstandig hè? Het helpt toch niet.’⁸⁸⁰

Typend voor de vriendschappen in het vrouwenkamp was het fenomeen van kampmoeders; oudere vrouwen die zich opwierpen als surrogaatmoeders van de jongere gevangenen. ‘Het oeroude moederinstinct verloochende zich niet: zeker niet in die poel van ellende’, schreef Mieke Burger-Steensma.⁸⁸¹ De band tussen kampmoeder en kampdochter ging dieper dan een ‘gewone’ vriendschap. ‘Niet iedere zorgzame oudere dame kreeg het predicaat kampmoeder. Dat was slechts voorbehouden aan een handjevol waarlijk grote persoonlijkheden: prachtvrouwen!’⁸⁸²

Niet alle jongeren voelden zich automatisch kampdochter. Mieke Burger-Steensma was bij aankomst in het kamp ook sceptisch toen een medegevangene haar tijdens het appèl aansprak en, nadat ze hoorde dat ze pas negentien was, zei: “Lieve God, kom dan alsjeblieft bij me, als je het hier niet meer aan kunt!” (...) “Graag mevrouw, maar ik denk het hier voorlopig wel aan te kunnen”⁸⁸³, was haar antwoord.⁸⁸³ Maar later voelde ze zich zoals vele anderen er heel prettig bij en genoot ze van de steun en de vriendschap die ze van haar verschillende kampmoeders ontving. Want de jongeren hadden vaak meerdere kampmoeders. Zoals Mammie Boissevain kampmoeder was in het ziekenhuis, waren mevrouw Haak en mevrouw De Koning moeders bij de knijpkattenband van Philips en weer anderen, onder wie mevrouw Hofman uit Breda waren kampmoeder in de barak.⁸⁸⁴ Veel van de kampmoeders en dochters gingen in september 1944 samen naar Ravensbrück. De ontberingen die ze daar samen meemaakten, zorgden nog eens te meer dat er een sterke en bijzondere band tussen de moeders en dochters gesmeed werd.

---

⁸⁷⁹ Goedhart-van Alebeek, ‘In het vrouwenkamp’, Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 1.

⁸⁸⁰ Wibaut, Brief z.d., NMKV, Ordner 5a, briefnr. 25.

⁸⁸¹ Burger-Steensma, *Zo was het* 24.

⁸⁸² Ibidem, 25; Zie ook: Withuis, *De jurk van de kosmonaute* 64-66.

⁸⁸³ Burger-Steensma, *Zo was het* 24.

⁸⁸⁴ Ibidem; Zie ook: Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 54.

Een keerzijde van de vriendengroepen was dat gevangenen die nergens aansluiting konden vinden volledig vereenzaamden. Zoals in het geval van Neeltje van der Leede-Rutgers, die verdrong bij een vluchtpoging uit het kamp. ‘De stakker was niet helemaal normaal. Kon er absoluut niet tegen hier’, liet Tineke Wibaut in een brief aan haar moeder weten. ‘Achteraf denk je: Ik had dieper moeten kijken, moeten zien hoe moedeloos ze was, moeten zien dat ze behoefte had aan iemand die haar er boven op hielp.’ Een week ervoor nog was ze bij Tineke en haar vriendin Suus aan tafel komen zitten, maar zij vonden haar geklets ‘vervelend (...) gedaas’ en hadden geprikkeld op haar gereageerd:

Het is een soort egoïsme om je ervan af te maken. Je hebt op zo’n moment iets anders aan je hoofd, geen zin om je eigen zaakjes terzijde te zetten en je te verdiepen in de moeilijkheden van een ander. Maar er zijn hier ook zo heel veel mensen. Als er in je eigen kringetje iemand moeilijkheden heeft, sta je allemaal klaar om te helpen, maar buiten dat kringetje ontgaat je zoveel en dat mag toch niet.⁸⁸⁵

Zoals Wibaut terecht verwoordde was het niet mogelijk om zich het lot van iedereen aan te trekken en richtte men zich daarom vooral op vrienden, maar de schaduwzijde was dat gevangenen die niet makkelijk vrienden maakten, buiten de boot vielen.

Tussen de vriendschappen van joodse en niet-joodse gevangenen bestond een verschil dat voortkwam uit het feit dat de eerste met familie en bekenden opgesloten zaten. Hierdoor ontstonden bij hen minder vaak geheel nieuwe vrienden(groepen). Zo antwoordde Lotty Huffener-Veffe op de vraag of zij, buiten de collega’s die zij voor het kamp al kende, nieuwe vrienden in het kamp gemaakt had: ‘Nee, eigenlijk niet. We zijn eigenlijk altijd in groepjes bij elkaar gebleven.’ En de drie vriendinnen waar Annie Vrachtdoender over schreef, waren ook familie van elkaar.⁸⁸⁶

De vriendschappen maakten de kampomstandigheden dragelijker, maar brachten ook de dreiging van scheiding met zich mee. Dit gevaar was voor de joodse gevangenen uiteraard het grootst. ‘Elk afscheid verdiept zich hier zo, juist omdat je hier zo op enkele mensen aangewezen bent. Eigenlijk moest je je aan niemand gaan hechten, maar het kan niet anders, ik kan nog niet alleen zijn’, schreef Helga Deen in

---

⁸⁸⁵ Wibaut, Brief d.d. 25.6.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 60a.

⁸⁸⁶ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 30.4.43, NMKV, 235, inv.nr. 285.

haar dagboek.⁸⁸⁷ Maar ook vriendschappen van niet-joodse vrouwen werden verbroken door transporten, naar andere gevangnissen. Toen Corrie, de beste vriendin van Helena Leuvenberg-van de Beijl naar Utrecht moest om haar vonnis te horen, noteerde ze naderhand: ‘Het was een afschuwelijke leegte naast me, en op de fabriek, en aan tafel, en ’s avonds in bed. (...) Natuurlijk had ik meer vriendinnen (...), maar niet zo als Corrie.’⁸⁸⁸

Aan de andere kant versterkten de omstandigheden de band tussen vriendinnen en velen hadden dan ook het gevoel in het kamp vriendschappen voor het leven te hebben gesloten. Gedurende de zware omstandigheden in het kamp leidden gezamenlijke ervaringen tot ‘ware vriendschap in de beste zin van het woord’, maar de bestendigheid van die vriendschap was na terugkeer in de vrije maatschappij niet vanzelfsprekend.⁸⁸⁹ Na het kamp deden verschillen van politieke, sociale, religieuze of levensbeschouwelijke en persoonlijke aard, die in het kamp weggefallen waren, zich vaak weer voelen.

Ook verloren vrouwen elkaar in de loop van de tijd uit het oog doordat hun leven, hun gezin en de beslommeringen van alledag hun aandacht opeisten. ‘Wat is het lang geleden dat wij elkaar schreven. Toch denk ik dikwijls aan je. Maar ik heb het zo druk dat van schrijven haast nooit iets komt’, schreef Jo Hamoet een jaar na haar vrijlating.⁸⁹⁰ Hoewel ook voorkwam dat men elkaar jaren later niet vergeten was, zoals blijkt uit de brief die Ali Koopmans naar aanleiding van de watersnoodramp in Zeeland schreef:

Je gedachten [gaan] ’t allereerst uit naar de mensen, die je zo na aan het hart liggen en dat waren voor mij de gijzelaars, want familie heb ik daar niet. (...) Van de andere gijzelaars hoor ik niet veel meer. Maar dat kan ook niet. Het zou voor mij ook geen doen zijn om ze iedere keer te schrijven. Maar met dergelijke gelegenheden wil je toch nog wel graag iets horen.⁸⁹¹

Tot in de jaren tachtig bleken sommige vriendschappen, hoewel verwaterd, nog niet gedoofd. Naar aanleiding van het boek met Vughtse herinneringen van Tineke Wibaut,

---

⁸⁸⁷ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 31.

⁸⁸⁸ H. Leuvenberg-van de Beijl, “‘Mijn Dagboek’ Vught – Ravensbrück – Dachau/München 28-3-44 – 24-5-45”, Niod, 250g, inv.nr. 669 p. 15.

⁸⁸⁹ Withuis, *Na het kamp* 12.

⁸⁹⁰ J. Hamoet, Brief d.d. 14.12.44, NMKV, 37, inv.nr. 122.

⁸⁹¹ Koopmans, Brief d.d. 22.3.53, NMKV, 37, inv.nr. 186.

vonden bevriende oud-gevangenen elkaar opnieuw en kwamen vanaf dat moment iedere zes weken bij elkaar in het Nieuwe Kafé in Amsterdam.⁸⁹²

Hoe de meeste gevangenen zich uiteindelijk aanpasten, hun plek in het kampleven vonden en de ellende probeerden te doorstaan, werd fraai verwoord door Rie Goedhart-van Alebeek:

En zo gaan de dagen voorbij, die we niet kunnen aftellen, omdat niemand weet wanneer zij eruit komt, praten en lachen we onze afkeer van het voortdurende geschreeuw weg, waar je toch soms eigenlijk niet tegen op kunt, sluit je je af voor de ellende van transporten, het strafexerceren van de mannen en soms ook van ons vrouwen, begraaf je je verlangens naar huis, maar sluit je vriendschappen voor het leven en voel je je steeds hoger uitgroeien boven het rapalje, dat je tracht te knechten.⁸⁹³

Het bunkerdrama: 'Één voor allen, allen voor één'

Het meest dramatische incident in het vrouwenkamp was het bunkerdrama dat in januari 1944 plaatsvond. De gebeurtenissen die tot het drama leidden, zijn in veel opzichten kenmerkend voor het Frauenlager. Een van de hoofdpersonen was Agnes, een van oorsprong Duitse gevangene, die in Nederland woonde en daar als huishoudster had gewerkt. Ze was verloofd met de Nederlandse ingenieur Damme. Sinds 10 juli 1943 zat ze vast in kamp Vught, omdat ze een Duitse militair had beledigd.⁸⁹⁴

Jedzini was eenzaam in het kamp. Haar medegevangenen wantrouwden haar en vonden haar provocerend, hoewel daar geen duidelijke aanleiding voor was. 'Er waren nooit echt bewijzen dat ze onbetrouwbaar was, maar niemand vertrouwde haar', vertelde Non Verstegen later. 'Het was natuurlijk heel ongunstig dat ze zo met een Duits accent sprak. Aan de andere kant was ze toch verloofd met Damme en er waren er toch meer die Duits spraken.'⁸⁹⁵ Jedzini zou zelf tegenover een medegevangene

---

⁸⁹² Withuis, *Na het kamp* 14.

⁸⁹³ Goedhart-van Alebeek, 'In het vrouwenkamp', Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 3.

⁸⁹⁴ Dit is mogelijk de bekende ingenieur Marinus Hendricus Damme, de directeur van Werkspoor.

⁸⁹⁵ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 33. Verstegen vertelde ook: 'Om haar te beoordelen moet men in het oog houden, dat zij eigenlijk niet normaal was; dat heb ik toen niet voldoende ingezien. Ik ben ervan overtuigd, dat zij niet voor 100 % verantwoordelijk gesteld kan worden voor haar daden.' Ibidem, 32.

hebben gezegd dat ze niet makkelijk was en dat ze altijd moeite had om goed met anderen op te schieten. Ook met haar familie was haar relatie moeizaam geweest.⁸⁹⁶

In een poging om haar vrijlating te bespoedigen, schreef Jedzini in januari 1944 een brief aan Oberaufseherin Gallinat waarin ze schreef dat ze van een gevangene, die de maand daarvoor was vrijgelaten, gehoord had dat deze nog onderduikers in huis had. Gallinat las de brief in het bijzijn van een aantal Aufseherinnen voor en één ervan vertelde dit door aan een aantal gevangenen op het naaiatelier. De vrouwen reageerden verontwaardigd; dit was verraad. Later die avond ontstond in de woonbarak een wilde stemming. Er werd op tafels geklommen en verhit gedebatteerd over wat Jedzini gedaan had en welke gevolgen dit voor haar zou moeten hebben.

Ook mevrouw Hoek deed mee aan het debat:

Hoofdzakelijk om de lol, want wij vatten het eigenlijk niet zo ernstig op. Alleen de spanning was heerlijk, wij vlogen telkens weer uit ons bed en waren hevig opgewonden. U had ons moeten zien, in de meest wonderlijke nachttoiletten, fluisterend en giechelend en vol brandie!⁸⁹⁷

Blokoudste Aaltje Krol-Groen had de grootste moeite om de vrouwen enigszins tot bedaren te brengen. De uitkomst van de avond was dat Jedzini, nat gegooid en bang gemaakt, naar de eetzaal vertrok om daar de nacht door te brengen, nadat ze had moeten beloven niets meer aan de kampeiding door te brieven, op straffe van het afknippen van haar vlecht.

De volgende ochtend bleek Jedzini toch naar de Kommandantur te zijn gegaan, om bij de commandant haar beklag te doen. Non Verstegen was juist de kachels in de Schreibstube aan het aanmaken, toen een Aufseherin Jedzini onverrichter zake terugbracht. De aanwezige Aufseherinnen waren nieuwsgierig naar het gebeurde en Non vertelde hen het verhaal. 'Ik weet nog dat [Aufseherin] zwarte Jenny zei, dat wij groot gelijk hadden en dat zij het ook gedaan zou hebben', herinnerde Verstegen zich. 'Liesel Koch zei niet veel, die zou zich nooit verspreken. Ze wou niet eens zeggen dat

---

⁸⁹⁶ Krol-Groen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. 12.

⁸⁹⁷ Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 8.

het niet mocht, maar toch ook niet, dat ze het niet met ons eens was.’ In ieder geval ‘lapte [ze] mij er toch ook niet bij’.⁸⁹⁸

In de loop van de ochtend overlegde Non met een aantal medegevangenen. Zij kwamen tot de conclusie dat Jedzini zich niet aan haar afspraak had gehouden en dat dit betekende dat haar vlecht afgeknipt zou moeten worden. Tijdens de middagpauze nam Non samen met medegevangene Thea Bremers het voortouw en knipte het haar van Jedzini af, wat ze zonder tegen te stribbelen liet gebeuren.

Opnieuw toog Jedzini naar de Kommandantur en meldde dat Verstegen haar vlecht afgeknipt had, waarop zij bij de commandant moest komen. Hij vroeg haar naar namen van gevangenen die mee gedaan hadden, maar die wilde ze niet geven. Uiteindelijk gaf hij Katja Schot het bevel Verstegen naar de bunker te brengen ‘in strengem Dunkelhaft, bis ich anders anordne’.⁸⁹⁹ Toen het bericht dat Non in de bunker zat de barak bereikte, ontstond er al snel een stemming van ‘één voor allen, allen voor één’.⁹⁰⁰ Iedereen was het er mee eens geweest dat Jedzini gestraft moest worden en dat nu één de schuld kreeg omdat zij de schaar gehanteerd had, was onterecht, meenden ze. Op enkele voornamelijk oudere vrouwen na besloten alle vrouwen uit de barak bij de Schreibstube hun naam op te laten schrijven als medestanders van Verstegen; dit waren er 91 in totaal. In de daaropvolgende nacht deed Jedzini een vluchtpoging waarbij ze door een bewaker neergeschoten werd, kort daarop overleed zij. Daarbij bleef het, zo leek het.

Twee dagen later, op zaterdag 15 januari 1944, aan het eind van de middag, kreeg Suze Arts van commandant Grünewald een lijst met 91 namen en de opdracht de vrouwen op de lijst bij elkaar te roepen en naar de bunker te brengen. Daar aangekomen bleek dat het plan was zo veel vrouwen als mogelijk in één cel te stoppen. Met veel duwwerk lukte het 74 vrouwen in de cel van nog geen negen vierkante meter te krijgen; de andere 17 werden in een cel ernaast opgesloten. Na een ellendige nacht in een oververhitte cel, zonder voldoende lucht, ruimte en drinken, werd de deur weer geopend. In het midden lagen twee stapels met in totaal 34 vrouwen, de rest stond

---

⁸⁹⁸ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 40; Liesel Koch is Lies Koch, een Nederlandse Aufseherin.

⁸⁹⁹ Ibidem, 48.

⁹⁰⁰ Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 9.

uitgeput langs de wanden. Van de 34 vrouwen uit het midden van de cel waren er 24 buiten bewustzijn; tien vrouwen waren dood.⁹⁰¹

Dit drama laat allereerst zien hoe belangrijk het was om aansluiting te hebben bij een groep. Jedzini was geïsoleerd en kon zich alleen tot de leiding richten. Ten tweede was de reactie van de vrouwen in de barak kenmerkend. Er was daar geen duidelijke elite die het voortouw nam bij het bedreigen van Jedzini. Iedereen bemoeide zich ermee en de vrouwen die een nadrukkelijker bijdrage leverden dan anderen, waren niet alleen prominente vrouwen die altijd al meer op de voorgrond traden. Dat bijna de gehele barak zich op de lijst liet zetten wijst op solidariteit en gebrek aan angst voor bestraffing.

Het risico dat de vrouwen namen door zich te laten registreren toont aan dat de straffen en mishandelingen van de gevangenen in het algemeen relatief mild waren. Een vrouw, die zelf overigens ook meegedaan had, schreef na de oorlog:

De vrouwen waren blijkbaar vergeten, dat ze niet op een kostschool zaten, waar de directeur, getroffen door de ridderlijkheid der pensionnaires, hen er met een reprimande of 100 strafregels af zou laten komen.⁹⁰²

Uiteraard waren de vrouwen dit niet vergeten, maar kennelijk hadden ze door de manier waarop ze doorgaans behandeld en bestraft werden en door het feit dat kamp Vught hun eerste kampervaring was, deze bunkerstraf niet zien aankomen. Tot slot was het drama typerend voor de verhouding tussen de Aufseherinnen en de gevangenen. Onder meer het feit dat een Aufseherin vertelde dat Jedzini de bewuste brief geschreven had. Zij had ook haar mond kunnen houden en kunnen profiteren van het feit dat er kennelijk iemand bereid was om informatie over te brieven. Daarnaast bleken relatief ‘normale’ conversaties tussen de Aufseherinnen en de gevangenen mogelijk.

Al met al kenmerkte het Frauenlager zich door een platte hiërarchische structuur. De machtsafstand tussen de Aufseherinnen en de gevangenen was, mede als gevolg van matig geweldgebruik, niet groot. Evenmin bestond er een duidelijke kloof

---

⁹⁰¹ Zie voor het bunkerdrama onder andere: Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 7-16; Teulings-Stitzinger, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 69-84; Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 32-76; Burger-Steensma, *Zo was het* 17-20; Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 39-43; Olink, *Vrouwen van Vught*.

⁹⁰² W.C. de Jong-Weber, ‘Het gebeurde begin januari 1944 in Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 634 p. 2.

tussen de Funktionshäftlingen en de ‘gewone’ gevangenen. Wat betreft de sociale differentiatie in het vrouwenkamp was er ondanks het bestaan van een aantal scheidslijnen geen sprake van een duidelijke sociale gelaagdheid of hiërarchie. Zo bestond er wel een afstand tussen de prostituees en de politieke gevangenen, maar was er ook sprake van bewondering voor het doorzettingsvermogen van de ‘stoottroepen’ en werden zij niet uitgesloten. Dit wil niet zeggen dat de vrouwen onderling een grote groep vormden. De barakken waren verdeeld in kleine vriendinnengroepen die sterk op elkaar gericht waren en het leven in de barak dragelijk maakten.

5. Het Schutzhaftlager: ‘Je was daar Hollander’

De arts Johan Koenraad kwam in februari 1943 als politiek gevangene in kamp Vught, waar hij tot mei 1944 zou blijven. Na de oorlog verklaarde hij dat de eerste maanden het levensgevaar zo groot was dat ieder zeer egoïstisch voor zichzelf leefde:

Ik geef U slechts een korte samenvatting. Is men nooit in een concentratiekamp bij de Duitsers geweest, dan zal men zich nooit een juiste voorstelling daarvan kunnen vormen. Vooral door de druk van boven, het voortdurende levensgevaar, de totale depersonalisatie waren het ergst van alles.⁹⁰³

Maar, zo vertelde hij: ‘Later werd dit allemaal veel beter. (...) Deze verbetering begon, door te werken in mei 1943 en het werd toen voor allen in het kamp werkelijk dragelijk.’⁹⁰⁴ Dit was deels het gevolg van het feit dat de voedselsituatie in de loop van de eerste maanden door de pakketten en door het afbouwen van de keuken sterk verbeterde. Daarnaast kwamen ook andere belangrijke faciliteiten, zoals een wasgelegenheid, de toevoer van schoon drinkwater en de sanitaire voorzieningen, in mei 1943 gereed. En hoewel het tot juli 1943 zou duren voordat het ziekenhuis klaar was, waren de omstandigheden in het tijdelijke Revier minder erbarmelijk, doordat er minder patiënten te verzorgen waren en de aanvoer van medische instrumenten en medicijnen beter op orde was.⁹⁰⁵

Dankzij al deze verbeteringen nam het sterftcijfer drastisch af. Van mei 1943 tot januari 1944 stierven er in het Schutzhaftlager 21 mannen als gevolg van geweld, ziekte of ontberingen. Daarnaast werden in deze periode 27 Belgische verzetsstrijders opgehangen. Dit gebeurde in drie groepen en zij werden hier speciaal voor naar Vught gebracht en dezelfde dag gedood; zij waren dus geen gevangenen uit het kamp. De ophanging gebeurde niet publiekelijk, maar bij het crematorium waar speciaal voor dit doel een galg opgesteld was.⁹⁰⁶

---

⁹⁰³ Meyer, PV d.d. 3.10.47, NA, CABR, inv.nr. 112306.

⁹⁰⁴ Ibidem.

⁹⁰⁵ Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 8-9 en 12; No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 92-93. Het tijdelijke Revier was gevestigd in barak 22.

⁹⁰⁶ Op 7 september 1943 werd een groep van elf Belgische gevangenen opgehangen. Op 28 september volgde een groep van tien personen en op 15 oktober 1943 werden nog zes gedood. Wibaut-Guilonard, *Bunker en crematorium* 33.

Het aantal Schutzhaftgevangenen dat in deze periode in Vught was opgesloten fluctueerde. In juni 1943 bedroeg het circa 2600, maar met de opening van het Polizeiliches Durchgangslager en het Geisellager steeg het aantal tot meer dan 3200 in november 1943. Daarna volgde een lichte daling, zodat er rond de jaarwisseling net iets meer dan 3000 mannelijke gevangenen vastzaten. Eind januari was het aantal alweer opgelopen tot 3300.⁹⁰⁷

Het verbeteren van de voorzieningen en de toestroom van pakketten, hadden niet alleen effect op het sterftecijfer en de primaire levensomstandigheden van de gevangenen. Doordat ‘overleven’ niet meer het enige was dat de gevangenen bezighield, groeide de belangstelling voor Funktionsstellen die mogelijkheden boden om het leven van de gevangenen te verlichten. Hiervoor was het wel eerst nodig om de macht van de Duitse kapo’s te breken. Dat het geweldgebruik van de SS na de eerste maanden afnam, was hierbij van groot belang.

‘Er zijn nazi’s en Duitsers’

De eerste Schutzhaftgevangenen, afkomstig uit Amersfoort, kwamen het kamp binnen zonder te worden onderworpen aan de gebruikelijke aankomstprocedure, die bestond uit: inschrijven, een nummer krijgen, het afgeven van persoonlijke bezittingen, uitkleden, douchen, kaalscheren en het aantrekken van de kampkleding.⁹⁰⁸ Schutzhaftgevangenen die later binnenkwamen ondergingen die procedure wel. ‘Toen voelde ik mij eerst recht uitgeschud en van alles beroofd’, schreef Willem van de Poll over zijn aankomst. ‘Het enige wat ik bezat was mijn lichaam, en ook dit was eigenlijk maar schijn: was het niet het volkomen bezit geworden van de Duitse Staat, die hiermede kon handelen naar willekeur?’⁹⁰⁹ Gevangene Herman Brons bracht haarfijn onder woorden wat de achterliggende gedachte van de ontvangst was:

Alles bij elkaar diende zowel kleding, bad, haar knippen enz. als vernedering en om de minachting van de bewakers aan te moedigen tot mishandeling. Er mocht niets van de gevangene overblijven dat ook maar enig respect van de bewakers kon afdwingen.⁹¹⁰

---

⁹⁰⁷ Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen, 1943-1944, Niod, 250g, inv.nr. 256.

⁹⁰⁸ Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 4-5.

⁹⁰⁹ Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 11.

⁹¹⁰ Brons, ‘Onder het kruis’, Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 10.

Eenmaal in het kamp werden de gevangenen ondergebracht in de quarantainebarakken waar ze een tot twee weken verbleven. Gedurende deze periode hoefden ze nog niet te werken, maar werden ze bekend gemaakt met de regels en dagelijkse gang van zaken in het kamp. De blokoudste van de quarantainebarak leerde hen onder meer marcheren, op appèl staan en de SS te begroeten. ‘En dit was op zich zelf allemaal vermoeiend genoeg, want ze lieten ons uren lang in modder en zand oefenen’, verklaarde Robert James hierover.⁹¹¹

Tegelijkertijd maakten ze kennis met de intimidatie en het geweldgebruik van de Duitse en Nederlandse SS’ers. ‘Uit de poort komen een paar s.s.-officieren’, beschreef Hans Tiemeijer in zijn memoires. ‘Dan begint er één tegen ons te schreeuwen in een voor mij volkomen onverstaaanbaar dialect.’ Wanneer de officieren weg zijn merkt een medegevangene op: ‘Dat betekent hier: hartelijk welkom.’⁹¹² Een kenmerkend voorbeeld van de wijze waarop de SS de gevangenen met scheldwoorden probeerde te intimideren is te lezen in het verslag van de dan 44-jarige arts J. Schaank. Volgens hem klonk het toeschreeuwen tijdens het appèl ongeveer als volgt: ‘Zeg Schweinehund, trek je dikke kont in, mijn schoonmoeder heeft zelfs niet zoo’n dikke reet. Versta je me niet, du arschloch, dein Gehirn gleicht ein Scheiskügel.’⁹¹³

Het geweld dat gebruikt werd tegen de Schutzhaftgevangenen en de straffen die uitgedeeld werden, waren grotendeels dezelfde als in het joodse kamp, zoals Brief- en Pakketensperre, bunkerstraf, de bok, strafexerceren en slaan en schoppen.⁹¹⁴ Een deel van de gevangenen omschreef het beleid en de SS in de periode juni 1943 tot januari 1944 als zeer gewelddadig, terwijl een ander deel meende dat het relatief meeviel. ‘Wat de stand hier in het kamp betreft, dat is wisselvallig; soms goed, soms slecht. Het sadisme viert echter voor het merendeel hoogtij’, schreef Ad Bal, die begin 1943 vanuit Haaren in kamp Vught terecht was gekomen, in een clandestiene brief aan zijn ouders.⁹¹⁵ Terwijl groentehandelaar Willem Alderding, die eveneens als politiek gevangene in het kamp zat, schreef: ‘Als ik twee of drie klappen heb gehad,

---

⁹¹¹ R.A. James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 1.

⁹¹² H. Tiemeijer, *Spelen met je leven. Mensen die ik heb gekend* (Den Haag 1965) 240.

⁹¹³ Schaank, ‘Tweede conflict’, Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 23.

⁹¹⁴ Zie onder andere: Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 34-36; B. Pieper, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 701; Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 16; Van Kampen en Van Kampen, *Jane en Karel van Kampen* Briefnr. 39.

⁹¹⁵ Bal, Brief d.d. 31.8.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3036.

dan is het veel geweest.’ Als je je een beetje op de vlakte hield en je aan de regels hield dan liep je niet zoveel gevaar, meende hij.⁹¹⁶

Dit tweeledige beeld wordt allereerst veroorzaakt door de verschillende referentiekaders en uitgangsposities van de gevangenen. Gevangenen die afkomstig waren uit Amersfoort of die de eerste maanden in het kamp hadden meegemaakt ervoeren de periode na mei 1943 als relatief goed. Ook gevangenen die als Funktionshäftling een positie hadden weten te verwerven, meenden over het algemeen dat het geweldgebruik matig was. Zo vertelde dokter Steijns dat hij in het Revier ‘betrekkelijk weinig te verduren’ had van mishandelingen.⁹¹⁷ En Friedrich Steiner, die een plaats had weten te bemachtigen in de Schonungsbarak, waar herstellende zieken verpleegd werden, schreef dat zijn situatie beter was dan die van zijn medegevangenen. Hij hoefde nooit meer op appèl te staan en mocht de hele dag binnen blijven. ‘Ik heb hierdoor de beste zijde van Vught meegemaakt en zal daarom misschien ook wel een te gunstig beeld van Vught als concentratiekamp geven’, verklaarde hij.⁹¹⁸

Ook kapo’s en Funktionshäftlingen liepen echter gevaar. ‘Men viel op en “opvallen” in een kamp beteekent: grootere risico’s op straffen lopen’, schreef Sipko Boersma.⁹¹⁹ Daarnaast dreigden represailles als zij hun taken niet naar behoren uitvoerden. Alderding schreef hierover: ‘Ik [had] totaal geen last van de SS. Maar de kapo wel, want omdat die zag, dat ik goed werkte, stond hij er maar wat bij te kijken en daarvoor kreeg hij op zijn duvel.’⁹²⁰

De perceptie van het geweldgebruik was ook individueel bepaald. H. Kühler, die als gijzelaar in het kamp zat, schreef bijvoorbeeld over het strafexerceren:

Op mijn leeftijd (ik was indertijd 35 jaar en sportleraar) en mijn vak in aanmerking nemend, was het niet zo erg. Maar voor degenen die zittend werk gewoon waren, die gewonde benen of voeten hadden (die heel veel voorkwamen) of die op hogere leeftijd waren, was het een kwelling.⁹²¹

---

⁹¹⁶ Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 9.

⁹¹⁷ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band II p. 5-6 en, Band IV p. 26-27.

⁹¹⁸ Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 11.

⁹¹⁹ Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 8.

⁹²⁰ Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 4

⁹²¹ Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 36.

Het gemengde beeld ten aanzien van het geweldgebruik werd mede beïnvloed door verschillen in het gedrag van de SS'ers. Sommige SS'ers gedroegen zich onmiskenbaar gewelddadiger dan anderen. De SS'ers die door de gevangenen vaak als gewelddadig benoemd werden waren vrijwel allemaal Duitsers. Alleen Harm Oterdoom, de oud-Oostfronter die op de administratie werkte, vormde hierop een uitzondering. Vanwege zijn gewelddadigheid werd hij als enige Nederlander gelijkgesteld aan de Duitse SS'ers. Dit betekent overigens niet dat alle Duitse SS'ers als zeer gewelddadig werden beschouwd. 'Er zijn nazi's en Duitsers', kreeg Tiemeijer in de Quarantainebarak te horen. Er waren Duitsers 'aan wie wij veel te danken hebben', maar er liepen ook 'degeneré's' rond.⁹²² Ook waren er naast Oterdoom meer Nederlandse SS'ers die zich aan mishandeling schuldig maakten, maar niet in dezelfde mate als de Duitse SS'ers.

De Duitse SS'ers in Vught die door de gevangenen als het meest gewelddadig benoemd werden, onder wie Saathoff, Ettliger, Pannecke en Reinecke, vervulden allen prominente functies.⁹²³ Dit verklaarde mede hun gewelddadigheid, want dit waren mannen die al eerder werkzaam waren geweest in kampen in Duitsland, waar zij aangetoond hadden goed te kunnen meedraaien in een systeem van terreur en onderdrukking. Een andere oorzaak was dat de Duitse SS'ers de Nederlandse gevangenen nadrukkelijker als vijanden zagen die middels geweld en intimidatie geknecht moesten worden.

Dat de Nederlandse SS'ers minder gewelddadig optraden kwam deels door de hiërarchie onder de SS'ers. De Duitse SS'er keken neer op hun Nederlandse collega's omdat die wel de voordelen van een SS-baan wilden, maar niet bereid waren aan het Oostfront te vechten. Volgens oud-Spanjestrider Piet Maliepaard was deze neerbuigendheid van de Duitsers ook in kamp Vught te merken:

Er was inderdaad een grote tegenstelling, tussen die Nederlandse en Duitse SSers. Inderdaad. Er schijnt toch altijd nog een bepaalde sympathie van deze Nederlandse SSers voor hun landgenoten bestaan te hebben. Temeer daar ze door de Duitsers toch maar als Nederlanders behandeld werden. Ze waren

---

⁹²² Tiemeijer, *Spelen met je leven* 242.

⁹²³ Zie onder andere: Lijsten van bewakingspersoneel, naoorlogs, Niod, 250g, inv.nr. 91; Procesverbaal van de gemeentepolitie Rotterdam met karakterisering van gevangenen en bewakingspersoneel, 28 oktober 1947, Niod, 250g, inv.nr. 93; F.A. Meyerhoff, PV d.d. 22.1.48, getuige D.R. Mansholt, NA, CABR, inv.nr. 73502.

toch altijd nog van minder ras als de Edel-Germanen. Een uitzondering hierop maakte toen [een] zekere Oterdohm.⁹²⁴

De Nederlandse SS'ers stonden dus lager op de hiërarchische ladder en dit had consequenties voor de gedragingen van de Nederlanders. Allereerst gedroegen vrijwel alle Nederlandse SS'ers zich anders wanneer er een Duitse SS'er in de buurt was. J. van Eck getuigde bijvoorbeeld na de oorlog over de Nederlandse SS'er Cornelis Dekker dat hij de vriendelijkheid in persoon was als hij zonder Duitse SS'ers in de barak was. Maar wanneer hij met Duitsers was dan was hij net zo bars en onbeschoft als de Duitsers zelf.⁹²⁵

Maar de Nederlandse SS'ers waren niet alleen lijdzaam ondergeschikt aan de Duitse. Hun neerbuigendheid riep bij hen ook weerstand op. Dit gebeurde soms letterlijk. Ad Bal schreef bijvoorbeeld: 'Zo was er zaterdag jl. voor de SS een kameraadschapsavond, waarbij het tot vechten gekomen is door de Hollanders en de Duitsers.'⁹²⁶ Maar de Nederlandse SS'ers zetten zich ook af door zich naar de gevangenen toe te positioneren als betere personen dan de Duitsers. Schaank schreef over Nederlandse SS'ers die een praatje met hem wilde maken: 'Deze heeren mopperden flink op (...) de moffen. Als het aan hen lag zouden de gevangenen in het kamp een veel betere behandeling ondergaan enz.'⁹²⁷

Zoals Maliepaard al zei bleken sommige Nederlandse SS'ers sympathie op te kunnen brengen voor hun landgenoten, zoveel zelfs dat ze bereid waren hen te helpen. In de dossiers van de Bijzondere Rechtspleging zijn tientallen verklaringen en brieven te vinden van oud-gevangenen die wezen op de hulp die ze van verdachten hadden ontvangen. Dit liep uiteen van het niet melden van overtredingen en het zorgen voor extra eten tot het smokkelen van brieven en het contact opnemen met de familie van de gevangene om te laten weten dat hij het goed maakte. Zo verklaarde R. Blink na de oorlog dat de SS'er Herman Cornelissen gevangenen die in het *Bahnhof-Kommando* in Vught werkten de gelegenheid gaf om bij bakkers brood te kopen.⁹²⁸ SS'er Cornelis Dekker was heel soepel bij het uitdelen van pakjes en gaf ze vaak door

---

⁹²⁴ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band XI p. 1-2.

⁹²⁵ C. Dekker, PV d.d. 14.11.45, getuige J. van Eck, NA, CABR, inv.nr. 66421.

⁹²⁶ Bal, Brief d.d. 21.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3038.

⁹²⁷ Schaank, 'Tweede conflict', Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 39.

⁹²⁸ Cornelissen, Brief Blink d.d. 25.11.49, NA, CABR, inv.nr. 250.

zonder te controleren, aldus marechaussee Tjerk van der Houw.⁹²⁹ En SS'er Frans M. smokkelde volgens H. Vesters brieven voor gevangenen en liet hen, wanneer ze buiten het kamp te werk werden gesteld, roken en met mensen 'uit de buitenwereld' praten.⁹³⁰ Uitzonderlijk positief was de verklaring die Jan van de Mortel aflegde over de Nederlandse SS'er Martinus Biekens. Deze had meerdere malen boodschappen voor hem gedaan en was naar zijn ouders in Tilburg geweest om daar levensmiddelen, sterke drank en rookartikelen te halen. Verder had Biekens ervoor gezorgd dat hij de afscheidsbrief van zijn broer, die in afwachting van diens executie in de bunker verbleef, in handen had gekregen. Ook stond hij toe dat de gevangenen onder zijn hoede naar de Engelse zender luisterden.⁹³¹

Het feit dat sommige Nederlandse SS'ers hulp boden en minder geweld gebruikten, leidde niet altijd tot een positievere beoordeling. Dat zij meewerkten aan een Duits systeem van vernedering en ontmenselijking van hun eigen landgenoten, was voor vele gevangenen moeilijk te verkroppen. En zij oordeelden hard over 'moffenknechten' die alleen maar Duits spraken en trouw de Duitse bevelen opvolgden. 'De Hollandsche bewaking, ja wat moet ik daar nu van zeggen', schreef Johannes Otto:

Je had er asbakken bij; soms wist ik niet, of ik nu met een Duitscher te doen had, of met een Hollander, dan was die Hollander ook in 't Duitsch tegen je aan 't schelden, als je dan door had, dat een Hollander was, was je natuurlijk heelemaal woest, want je kon meer van een Duitscher hebben, als van een Hollander natuurlijk.⁹³²

Ook de verplichte begroeting van de Nederlandse SS'ers was de gevangenen een doorn in het oog. 'Dat we voor een Duitser moesten groeten, daar was niets aan te doen', vertelde Nicolaas Moster. 'Maar je eigen landgenoten. Als ik zo'n stuk soldaat tegenkwam, dan was mijn arm als lood en kon ik hem bijna niet omhoog krijgen.'⁹³³

---

⁹²⁹ Dekker, Brief Van der Houw d.d. 23.8.45, NA, CABR, inv.nr. 66421.

⁹³⁰ Frans M., Brief H. Vesters d.d. 13.6.47, NA, CABR, inv.nr. 32766.

⁹³¹ M.A. Biekens, PV d.d. 20.4.46, NA, CABR, inv.nr. 45063; Er waren meerdere positieve verklaringen over Biekens, zoals van ook W.J.A. Aarts. Volgens hem bezorgde Biekens vele clandestiene brieven en koos hij partij voor gevangenen door andere SS'ers, die lager in rang waren dan hij, te gelastten met mishandelingen te stoppen. Ibidem, PV d.d. 21.10.46.

⁹³² Otto, Brief d.d. 14.9.48, Niod, 250g, inv.nr. 694 p. 7-8; Zie ook: A.B. Hendriks, PV d.d. 29.3.47, getuige W. Vlijm, NA, CABR, inv.nr. 76594.

⁹³³ Mostert, 'Vughtbelevissen', Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 6.

Toch hadden de gevangenen een meer genuanceerd beeld van de Nederlandse SS'ers doordat men dezelfde taal sprak en doordat de Nederlandse SS'ers door hun lagere posities juist meer in contact kwamen met de gevangenen. Dat dit contact heel goed kon zijn, blijkt uit een brief die oud-gevangene Siebren Voordewind in april 1947 aan oud-SS'er Pieter Dijkstra schreef. Dijkstra was op dat moment, in afwachting van zijn veroordeling, tewerkgesteld in de Limburgse mijnen. 'Beste vriend. Ik was blij eens iets van je te horen', schreef Voordewind aan de oud-SS'er:

Ik had allang naar eenig schrijven van je uitgezien. Nu het gaat daar goed met je, zoo je schreef nou ja het werk zal wel zwaar wezen, want mijnenarbeid valt nooit mee. Hebben jullie daar ook nog eenige vrijheid, of niet? Nou je verdient daar ook nog geld, dus je hebt het daar nog beter als wij toen.

Voordewind eindigde zijn brief met de opmerking dat hij hem wellicht nog op zou zoeken, mocht hij de volgende zomer naar Valkenburg gaan.⁹³⁴

De kapo's deden de eerste maanden wat betreft geweldgebruik nauwelijks voor de SS onder. Zo schreef Jacobus Key: 'Ze waren volkomen gedegeneerd en bewaarden de orde in hun block door schreeuwen of slaan.'⁹³⁵ Volgens Nicolaas Mostert waren 'op een enkele na (...) de meesten gedemoraliseerd'. En 'waren [ze] soms beesten gelijk'.⁹³⁶ Maar na mei 1943 kwam hier verandering in.

'De kapo's schijnen uit de pas te zijn.'

De handvol Nederlandse Schutzhaftgevangenen die het lukte om voor mei 1943 een positie te veroveren, waren diegenen die in kamp Amersfoort ook al belangrijke functies hadden bekleed, onder wie Jan Hurkmans, Joop Greeven en Chris van de Putten. Hurkmans werd tweede kampoudeste achter Lennertz, terwijl Van der Putten vrijwel direct als *Revierschreiber* in de ziekenbarak aan het werk kon. Joop Greeven wist na enig tijd een plaats op de *Postpakketenstelle* te veroveren.⁹³⁷ Ook was het een aantal 'nieuwelingen' gelukt om de positie van Funktionshäftling te bereiken, zij het in beperkte mate. Een van hen was Hans van Ketwich Verschuur. Hij werd in het

⁹³⁴ P.H. Dijkstra, Brief d.d. april '47, NA, CABR, inv.nr. 76466.

⁹³⁵ Key, *Drachtster Courant* d.d. 28.9.45, Niod, 250g, inv.nr. 644.

⁹³⁶ Mostert, 'Vughtbelevissen', Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 5.

⁹³⁷ Hurkmans, PV d.d. 23.7.45, NA, CABR, inv.nr. 74680; Van der Putten, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 711, Vervolg III p. 2b; Greeven, PV d.d. 15.7.46, NA, CABR, inv.nr. 69429.

voorjaar van 1943 bij Greeven aangesteld op de Postpakketenstelle. Mede dankzij zijn bemoeienis kwamen de pakketten sneller, ongeschonden en vaker bij de geadresseerden terecht.⁹³⁸

Naarmate de omstandigheden in het kamp verbeterden en de gevangenen meer energie overhielden om zich ook met andere zaken bezig te houden, wisten de Nederlandse Funktionshäftlingen de mogelijkheden voor Nederlanders om functies te verwerven langzaam uit te breiden. De eerste belangrijke posities die in deze periode vacant kwamen waren die op de Schreibstube. In de zomer van 1943 werd Lagerschreiber Jakob Laack uit zijn functie gezet, omdat hij in een dronken bui een hoogoplopende ruzie met een SS'er kreeg. Met Laack 'sneuvelde echter de hele Schreibstube' en dit leidde tot een machtsstrijd, waarbij het volgens Koos Aarse 'dit keer echter niet een puur Duitse kwestie [was], want de Duitse gevangenen hadden zich naar de opvattingen van de S.S. zo misdragen de laatste tijd'⁹³⁹ Uiteindelijk werd de nieuwe Lagerschreiber toch een Duitse gevangene, de uit Sachsenhausen afkomstige Robert Saevecke, maar een deel van de posten op de Schreibstube kwam in handen van Nederlanders.⁹⁴⁰

Niet lang na de val van Laack maakte de positie van de Duitse kapo's een drastische verandering door, zo blijkt uit de notitie van David Koker op zondag 20 juli. 'De kapo's schijnen uit de pas te zijn. Blijkbaar valt het Koninklijke leven dat ze hier tot dusver geleid hebben niet binnen de bedoelingen, zoals ik tot dusver dacht.'⁹⁴¹ Volgens Koker kwam er een einde aan de macht van de kapo's omdat ze het met 'Arische vrouwen aanlegden', die sinds kort het Frauenlager bevolkten.⁹⁴² Zodra het werk was afgelopen, 'snelden zij naar het draad', schreef Lambertus Schmidt. 'In de hoop een glimp op te vangen van het vrouwelijk schoon. (...) Bok noch bunker konden hen meer bedwingen.'⁹⁴³ Ondanks maatregelen van de kampleiding, zoals het vrouwenkamp met matten af te schermen en 's nachts extra bewaking in te zetten, bleken de kapo's niet te stoppen. Daarom werden ze collectief uit hun functies gezet.

De val van de kapo's bood de Nederlandse gevangenen de mogelijkheid om een einde te maken aan de machtspositie van de Duitse kapo's. Nederlandse gevangenen werden aangesteld in 'de posten, die de Duitse capo's eerst alleen hadden

---

⁹³⁸ Anoniem, 'Vught 1944 mei – september', Niod, 250g, inv.nr. 526 p. 3-4.

⁹³⁹ J.A.A. Aarse, 'Op de Schreibstube', Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 3.

⁹⁴⁰ Ibidem; *Der Bremer Antifascist* 12 (2009) 4.

⁹⁴¹ Koker, *Dagboek* 147.

⁹⁴² Ibidem.

⁹⁴³ L.W. Schmidt, *Modern Bagno. Ervaringen uit het concentratiekamp* (Rotterdam 1945) 107.

beheerst. Dat maakte onze positie veel sterker, en daardoor konden we ons veel veroorloven, wat in het begin onmogelijk was', aldus Chris Smit.⁹⁴⁴ Volgens Maliepaard was het goede werk van de Nederlandse Funktionshäftlingen niet onopgemerkt gebleven bij de SS en kregen de Nederlandse gevangenen hierdoor het voordeel van de twijfel.⁹⁴⁵ Want de SS was weliswaar beducht voor het feit dat de Nederlandse gevangenen te veel macht zouden krijgen, maar was tevens gebaat bij een ordelijk en ordentelijk geleid kamp.

Na verloop van tijd wist een aantal Duitse kapo's weer een functie als blokoudste of *Arbeitskommandoführer* te bemachtigen, maar als collectief zouden ze nooit hun vroegere machtspositie heroveren. Nu de Nederlandse gevangenen een behoorlijke machtsbasis hadden, werkte dit cumulatief: steeds meer Duitse kapo's werden vervangen door Nederlanders.

Het aanstellen van Nederlandse gevangenen werd nog makkelijker toen, niet lang nadat de Duitse kapo's in ongenade waren gevallen, ook kampoudste Lennertz zijn positie kwijtraakte. Lennertz' positie was al vaker aangevallen door kapo's afkomstig uit Mauthausen, als onderdeel van de machtsstrijd tussen hen en de kapo's uit Sachsenhausen. Dat het niet eerder gelukt was hem ten val te brengen was mede te danken aan het feit dat hem door de SS de hand boven het hoofd werd gehouden. Aan deze bescherming kwam in de zomer van 1943 een einde.⁹⁴⁶ Over de reden hiervan doen verschillende verhalen de ronde: sommige gevangenen meenden dat het te maken had Lennertz' voorliefde voor jonge jongens, anderen verklaarden dat het kwam doordat hij het te zeer voor de gevangenen opnam.⁹⁴⁷ Uiteindelijk zou hij letterlijk een bal van SS'ers hebben afgepakt met de woorden dat die voor de gevangenen bestemd was. Dit zou Lagerführer Ettlinger te ver zijn gegaan.⁹⁴⁸

Lennertz werd opgevolgd door de tweede man van dat moment, Hurkmans. Hij genoot geen goede reputatie onder de gevangenen die hem nog uit Amersfoort kenden, maar in Vught gedroeg hij zich een stuk gematigder. Volgens Lennertz was dit te danken aan het gesprek dat hij, toen hij nog kampoudste was, hierover met

---

⁹⁴⁴ Smit, 'Het Philips-commando', Niod, 250g, inv.nr. 742 p. 3.

⁹⁴⁵ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IV p. 7.

⁹⁴⁶ Het precieze tijdstip is niet bekend; vermoedelijk medio juli.

⁹⁴⁷ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band III p. 1; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 643.

⁹⁴⁸ Brauner, PV d.d. 6.6.47, getuige D.J.C. Peters, NA, COOM, inv.nr. 1288; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 642.

Hurkmans gevoerd had en het goede voorbeeld dat hij hem had gegeven.⁹⁴⁹ Over de manier waarop Hurkmans zijn functie als kampouder bestond onder de gevangenen verschil van mening. Sommigen verklaarden dat zijn geregeld hardhandige optreden niet los gezien kon worden van de verhoudingen waarmee men in het kamp te leven had.⁹⁵⁰ Zo schreef een groep van zes oud-gevangenen na de oorlog:

Jan verstond goed de kunst de moffen zand in de oogen te strooien, door bijv. luidkeels zijn bevelen uit te schreeuwen, doch in werkelijkheid was dit allemaal pro forma en deed hij zijn best om het leven zoo dragelijk mogelijk te maken.⁹⁵¹

Maar hier was niet iedereen het mee eens, getuige de verklaring van Ed Mager. Hij zei dat Hurkmans de gevangenen inderdaad voor zwaardere straffen van Duitsers had behoed, maar dat het niet zo was dat hij bij het straffen altijd uitging van het belang van de gevangenen.⁹⁵² Sommigen beschouwden hem daarom als een zeer gevaarlijke Lagerälteste die schuldig was aan mishandelingen en noemden hem een ‘intrigant’, die voornamelijk geïnteresseerd was in zijn persoonlijke, materiële belangen.⁹⁵³

De ‘machtsuitbreiding’ van de Nederlandse gevangenen ten opzichte van de Duitse kapo’s leidde hier en daar tot strijd. Sommige kapo’s konden niet verkroppen dat ze nu ineens ondergeschikt waren aan Nederlandse gevangenen. Hans Tiemeijer beschreef hoe hij als blokoudste een gevecht leverde met kapo Jupp Dillschneider van het crematorium, die eerder zelf blokoudste was geweest. ‘Hij haat me omdat ik blok-oudste ben. (...) Stukje voor beetje tracht ik hem zijn voorrechten te ontfutselen en hij verdedigt ze met alle mogelijke middelen’, schreef Tiemeijer.⁹⁵⁴ Toch werd in het algemeen een modus vivendi gevonden. Deels vloeide dit voort uit het feit dat een aantal Duitse kapo’s er na verloop van tijd weer in slaagde een functie te veroveren.

---

⁹⁴⁹ Lennertz, ‘Kamp Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 666.

⁹⁵⁰ Hurkmans, Brief H.P.J. van Ketwich Verschuur aan Mr. G.H. de Jongh d.d. 5.7.46, NA, CABR, inv.nr. 74680.

⁹⁵¹ Hurkmans, Brief van zes oud-gevangenen aan het hoofd van de Politieke(n) Dienst te Eindhoven d.d. 13.8.45, NA, CABR, inv.nr. 74680.

⁹⁵² Hurkmans, Brief E. Mager aan BG Den Bosch d.d. 23.5.46, NA, CABR, inv.nr. 74680.

⁹⁵³ Hurkmans, PV openbare rechtszitting BG Den Bosch d.d. 22.5.46, NA, CABR, inv.nr. 74680. Uiteindelijk werd Hurkmans, op 4.6.46, door het BG veroordeeld tot 2,5 jaar internering met aftrek van voorarrest; Zie ook: Brauner, PV d.d. 31.5.47, getuige W. Kalf, NA, CABR, inv.nr. 73286; Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IV p. 1-2.

⁹⁵⁴ H.A.J. Tiemeijer, ‘De gehangenen’, Niod, 250g, inv.nr. 756 p. 4.

Ook speelde mee dat de omstandigheden in het kamp niet zodanig waren dat het hebben van een functie een voorwaarde was om te kunnen overleven. Daarnaast hadden de Duitse kapo's niet veel te lijden onder de Nederlandse Funktionshäftlingen, die over het algemeen weinig geweld gebruikten.

Een daling van het geweldgebruik was een van de gevolgen van de machtsverovering van de Nederlandse gevangenen. Een tweede gevolg was dat de Funktionshäftlingen hun mogelijkheden aanwendden om de kampomstandigheden te verbeteren. Een voorbeeld hiervan was het werk van Koos Aarse en zijn medegevangenen die op de Politische Abteilung te werk waren gesteld. Zij hadden toegang tot de dossiers van gevangenen en konden nagaan hoe lang zij nog in het kamp moesten blijven. Als onderdeel van de demoralisatie werden gevangenen hierover bewust onwetend gehouden en deze onzekerheid werd door hen als bijzonder zwaar ervaren. Aarse en zijn collega's maakten voor vele tientallen gevangenen een einde aan die onzekerheid.⁹⁵⁵

Een ander voorbeeld van de mogelijkheden die de Funktionshäftlingen hadden om het leven van de gevangenen wat te verlichten, was het werk van Hans van Ketwich Verschuur, die inmiddels tot hoofd van de gevangenenleiding van de Arbeitseinsatz was opgeklommen. Hij kon op die post enige invloed uitoefenen op de tewerkstelling van de gevangenen en kon ervoor zorgen dat zwakkere gevangenen in lichtere werkcommando's geplaatst werden.⁹⁵⁶ Daarnaast waren er ook barakken waar op grote schaal getracht werd een verschil te maken in het leven van de gevangenen, namelijk in de Quarantainebarak en in het Revier.

'Solidariteitswerk' in Quarantainebarak en Revier

De quarantainebarak was de toegangspoort tot het kamp en betekende de eerste kennismaking met het kampleven. Piet Maliepaard werd rond mei of juni 1943 aangesteld om de quarantainebarak op te zetten. De Leidse hoogleraar Rudolph Cleveringa, die als gijzelaar in het kamp zat, omschreef hem als een grote, zware vent en noemde hem eerlijk, trouw en hulpvaardig. 'Een prettig mensch, als men over zijn excessen heen wilde zien.'⁹⁵⁷ Waarbij hij met 'zijn excessen' doelde op zijn communistische overtuiging. Volgens gevangene Herman Brons was Maliepaard een

---

⁹⁵⁵ Aarse, 'Dossiers', Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 9.

⁹⁵⁶ Anoniem, 'I', Niod, 250g, inv.nr. 526 p. 3-4.

⁹⁵⁷ Cleveringa e.a., *Gedenkschriften* 96.

‘uiterst vriendelijk man’ en Tiemeijer noemde hem ‘het symbool van moed en betrouwbaarheid’. Wat de nieuwaangekomenen zeker nodig hadden, omdat ze zich ‘allesbehalve helden’ voelden met hun ‘kale koppen’ en ‘nieuw verworven streep-uitrusting’.⁹⁵⁸

Volgens politiek gevangene Cornelis Fels was het feit dat ‘de ontvangst van de nieuw aangekomenen steeds meer gecultiveerd’ werd, een kenmerk van het ‘solidariteitswerk’ dat in het kamp steeds grotere vormen aannam. ‘De bakermat van deze beweging was de quarantaine en Piet Maliepaard was er de ziel van’, schreef hij na de oorlog.⁹⁵⁹ Het belang van de quarantainebarak typeerde hij als volgt:

De nieuw aangekomenen (...) werden goed gevoed en de zieken meteen goed verzorgd (...). Om het wantrouwen tussen de nieuw aangekomenen en de oudere Häftlingen weg te nemen, zorgden we direct dat er een behoorlijke portie sigaretten of tabak was en een uit oud-gevangenen bestaand cabaret en muziekgroep zorgden voor de nodige vrolijkheid. (...) Wij van onze kant lichtten de nieuwelingen zo goed mogelijk in over wat ze wel en niet moesten doen. De slechten (...) werden er meteen zo goed mogelijk uitgevist en de goeden bezorgden we zo goed mogelijk werk.⁹⁶⁰

De ontvangst in de quarantainebarak had een groot effect op de nieuwelingen. Dit schiep direct een gevoel van saamhorigheid en onzekerheden over honger werden op deze manier meteen de kop ingedrukt.⁹⁶¹ Ook zette Maliepaard door de manier waarop hij de regels uitlegde de toon. Bij het begroeten van een SS’er moesten de gevangenen de muts in de rechterhand nemen en de linkerhand strak tegen het lichaam gedrukt houden, waarbij ze verplicht de andere kant op moesten kijken. ‘Ze zijn het aankijken niet waard, moet je maar denken’, was het commentaar van Maliepaard.⁹⁶²

---

⁹⁵⁸ Brons, ‘Onder het kruis’, Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 7; Tiemeijer, ‘De gehangenen’, Niod, 250g, inv.nr. 756 p. 1.

⁹⁵⁹ C. Fels, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 592 p. 17-18.

⁹⁶⁰ Ibidem, 18.

⁹⁶¹ W. Kalf, ‘Nazi “variëties” in Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 636 p. 3; Brons, ‘Onder het kruis’, Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 7; Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 12; S.H. Speerstra, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 745 p. 7.

⁹⁶² Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 7.

Daarnaast kon hij zijn stempel drukken op de houding die gevangenen in het kamp dienden aan te nemen. Zo maakte hij de nieuwelingen bekend met het begrip ‘organiseren’. Organiseren was in wezen een ‘verzachtend’ woord voor ‘stelen’, schreef Albertus Santegoeds in zijn boek, maar, zo leerde Maliepaard de gevangenen, er was wel degelijk een belangrijk verschil. Het heette alleen ‘organiseren’ wanneer een gevangene van Duitsers stal; van een medegevangene iets achterover drukken bleef gewoon stelen en was niet acceptabel.⁹⁶³

Doordat Maliepaard en zijn vertrouwelingen de eersten waren die de gevangenen van dichtbij meemaakten, gaf dit hen de mogelijkheid om in te schatten wat voor vlees ze in de kuip hadden. Met andere woorden, welke gevangenen betrouwbaar waren en eventueel geschikt als Funktionshäftling, of voor welke mensen men juist moest oppassen. Het inschatten van nieuwelingen deed hij in samenwerking met Aarse, die na de komst van Grünwald op de Schreibstube een nieuwe werkplek had gevonden. Aarse en zijn collega Max Monas waarschuwden Maliepaard wanneer er ‘verkeerde elementen’ onder de nieuw binnengekomen gevangenen zaten.⁹⁶⁴ Deze gegevens gaf Maliepaard weer door aan de Arbeitsinsatz van het kamp, zodat Hans van Ketwich Verschuur kon proberen die ‘verkeerde elementen’ zoveel mogelijk in buitencommando’s te werk te stellen, zodat ze in het kamp geen schade konden berokkenen.

Ook vanuit het Revier probeerden de gevangenen die daar werkten bescherming te bieden aan medegevangenen. Dit was niet uniek voor kamp Vught, ook in andere kampen was het ziekenhuis een plek waar gevangenen even van het toneel konden verdwijnen wanneer de betrekkingen met de SS gespannen werden en ze kans liepen hun baan te verliezen of op transport te moeten. Dit alles in de hoop dat de zaak intussen gesust kon worden. Verder bood het ziekenhuis de mogelijkheid om tegenstanders uit de weg te ruimen.⁹⁶⁵

Het kampziekenhuis kon zich tot een dergelijke plaats ontwikkelen doordat de SS er uit angst voor besmettelijke ziektes niet graag kwam. Daarnaast viel de

---

⁹⁶³ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 19; Zie ook: Van Nooij, *Dagboek*, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 1; Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 20; Brons, ‘Onder het kruis’, Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 7; Wat overigens niet betekende dat stelen van medegevangenen niet voorkwam.

⁹⁶⁴ Maliepaard, *Aanvulling*, Niod, 250g, inv.nr. 673 p. 12; Zie ook: Aarse, ‘Dossiers’, Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 7.

⁹⁶⁵ D. Rousset, *De diepte der kampen* (Den Haag 1947) 87; J. Semprun, *De dode met mijn naam* (Amsterdam 2003).

medische staf in het kamp niet onder het gezag van de kampcommandant en de Funktionshäftlingen waren daardoor alleen verantwoording schuldig aan de SS-arts, die lang niet altijd aanwezig was. Daarnaast zorgden de machtsverhoudingen tussen de medische staf en de kampcommandant voor spanningen. In kamp Vught was de verhouding tussen SS-arts Wolter en commandant Grünwald op een gegeven moment zo slecht dat de deur van het Revier 's avonds op slot ging en alleen Chris van der Putten en dokter Steijns een sleutel kregen. Vanaf acht uur waren ze dan helemaal alleen zonder SS'ers en konden ze rustig doen en laten wat ze wilden.⁹⁶⁶

Dit alles speelde zich af in het nieuwe Revier dat juli 1943 gereed kwam. Het was een flink stenen gebouw met drie vleugels, vele kleine en grote kamers en gloednieuwe apparatuur. Bij operaties bestond er een redelijke kans dat de patiënt het er levend afbracht, aldus Schmidt.⁹⁶⁷ Het ziekenhuis had een capaciteit van 480 bedden, waarvan 100 voor de vrouwen en 380 voor de mannen, en volgens Steijns was dit doorgaans voldoende.⁹⁶⁸ Alleen in de winter, wanneer het aantal zieken toenam, was de capaciteit niet toereikend.

In de loop van de tijd ontwikkelden Steijns en zijn mede-Funktionshäftlingen Fels en Van de Putten verschillende manieren om de gevangenen bescherming en verlichting te bieden. Allereerst werd getracht de omstandigheden in het Revier zo te regelen dat de gevangenen het er zo goed mogelijk hadden. Er werd bijvoorbeeld extra voedsel verstrekt en clandestien bezoek toegestaan.⁹⁶⁹ Daarnaast werden ziektes gesimuleerd om gevangenen *transportunfähig* te maken. Hiervoor wisten ze onder meer een afspraak te maken met het laboratorium in Utrecht, dat voor het Revier het bloed, de urine en het weefsel van de gevangenen onderzocht. Wanneer de uitslag positief moest zijn dan werd de pleister met het nummer van de gevangene zo op het

---

⁹⁶⁶ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 18-22.

⁹⁶⁷ Schmidt, 'Herinneringen', Niod, 250g, inv.nr. 735 p. 2; Wat betreft het soort operaties dat uitgevoerd werd tonen kopieën van het operatieboek aan dat er in de periode eind mei 1944 tot eind augustus 1944 48 operaties uitgevoerd werden, waaronder, tumoren, blinde darmontstekingen, hernia's, cystes, amputaties, galstenen en aambeien. H.C. Fischer, NA, CABR, inv.nr. 411336 dossier 15653.

⁹⁶⁸ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 3; Dit blijkt uit lijsten met aantallen zieken uit de maanden januari tot september 1944. In januari fluctueerde het aantal tussen de 373 en de 426 en in februari liep het aantal zelfs op tot tegen de 500 zieken. Maar in het voorjaar en de zomer lag het aantal patiënten tussen de 200 en 300 en was het aantal bedden dus voldoende. Fischer, NA, CABR, inv.nr. 411336 dossier 15653.

⁹⁶⁹ Schaank, 'Tweede conflict', Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 77 en 89.

buisje geplakt dat de uiteinden van de pleister elkaar niet raakten. ‘Op die manier kon ik elk ding “positief” krijgen wat ik maar wilde’, vertelde Steijns na de oorlog.⁹⁷⁰

Een van de hoogtepunten van de door Funktionshäftlingen in het ziekenhuis geboden hulp – maar dit vond pas plaats in april 1944 – was de ontsnapping van marechaussee Arie Smits. Hij was tijdens een vluchtpoging bij zijn arrestatie in zijn been geschoten en werd bij aankomst in het kamp direct in het Revier opgenomen. Met behulp van de artsen wist hij voor te wenden dat zijn conditie slechter was dan in werkelijkheid en dat hij nog niet in staat was om te lopen. Hierdoor was de bewaking minder op haar hoede en lukte het Smits, op de dag dat hij de doodstraf tegen zich hoorde uitspreken, uit kamp Vught te ontsnappen.⁹⁷¹ Hij zou uiteindelijk de oorlog overleven. Zijn ontsnapping betekende wel het einde van de Nederlandse Funktionshäftlingen in het Revier; zij werden vervangen door Belgische artsen.⁹⁷²

De gevangenen die het tot Funktionshäftling brachten waren afkomstig uit groepen met een verschillende sociaal-economische of ideologische achtergrond. Hiermee week kamp Vught af van de kampen in Duitsland, waar meestal één groep, bijvoorbeeld de communisten of de criminelen, een groot deel van de belangrijke posities bezetten. Dit roept de vraag op hoe de sociale stratificatie in kamp Vught eruit zag, hoe de hiërarchische structuur was opgebouwd en waardoor deze werd bepaald en beïnvloed. Om deze vragen te beantwoorden is het allereerst van belang te onderzoeken hoe nieuwkomers integreerden in de kampsamenleving.

Nieuwkomers en oudgedienden: ‘Aan alles zie je zijn groenheid’

Nieuwkomers in kampen in Duitsland hadden over het algemeen grote moeite om zich een plaats in het kamp te veroveren.⁹⁷³ ‘Zwischen den alten Häftlingen und den

---

⁹⁷⁰ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band I p. 35; Zie ook: Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 15; Van der Putten, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 711, Vervolg IV p. 13-14.

⁹⁷¹ A. Smits, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 743 p. 6-19. Smits werd op de dag op een brancard gebonden en in een ambulance naar Utrecht gereden om zijn vonnis te horen, waarna hij naar Vught werd teruggebracht. Het was donderdag, de dag dat de Rode Kruisauto altijd pakketten kwam brengen. Smits wist zich in de auto te verstoppen en zo ongezien het kamp uit te komen.

⁹⁷² Zie Kircz, ‘Overzicht SOBU’, Niod, 250g, inv.nr. 646 p. 3; Schaank, ‘Tweede conflict’, Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 64.

⁹⁷³ Een studie die ten aanzien van dit fenomeen vaak wordt aangehaald is: N. Elias en J.L. Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (Londen 1965). In dit boek werd onderzoek gedaan naar de integratie van de bewoners van twee arbeidersbuurten in een, niet bij name genoemde, grote Engelse industriestad. Een deel van de buurt bestond al langer, het andere deel was nieuw. De inwoners van de oude buurt beschouwden de nieuwe buurtgenoten als minderwaardig, voelden zich superieur aan hen en wisten, door grotere cohesie en sociale controle, de macht in de buurt in eigen handen te houden. Zie ook: A. Hájková, ‘Die Juden aus den Niederlanden in

Neulingen bestand eine tiefe Kluft', schreef Sofsky.⁹⁷⁴ De oudgedienden hielden de belangrijkste functies en de plekken in de lichtste arbeidscommando's bezet en sloten nieuwkomers buiten. Zij werden beschouwd als concurrenten in de strijd om macht, voedsel en overleving. Daarnaast voelden de oudgedienden zich superieur aan de nieuwelingen en keken ze neer op hun hulpeloosheid, onervarenheid en heimwee.⁹⁷⁵ Op deze manier kwamen de nieuwelingen tussen wal en schip terecht, waarbij ze aan de ene kant hun kennismaking met en behandeling door de SS moesten zien te verwerken, en aan de andere kant geen steun en aansluiting konden vinden bij de gevangenen die al langer vastzaten. Dat dit directe gevolgen had bleek uit het hoge sterftecijfer onder nieuwkomers in de eerste drie maanden na aankomst.⁹⁷⁶

In Vught was de kloof tussen beide groepen veel minder groot. Zo schreef Alderding over zijn eerste appèl: 'Ondertussen kregen wij vriendschappelijke porren van de oudjes in Vught, aan alle kanten werden raadgevingen in ons oor gefluisterd!'⁹⁷⁷ Ook Nicolaas Mostert herinnerde zich na de oorlog dat hij direct bij aankomst raad kreeg van oudgedienden hoe hij zich ten opzichte van de SS'ers moest gedragen om zo min mogelijk klappen te krijgen.⁹⁷⁸

Het gevoel van superioriteit ten aanzien van de nieuwelingen was wel aanwezig. Zo beschreef Tiemeijer hoe hij zich ergerde aan een nieuweling die met hem meeliiep naar het werk:

Aan alles zie je zijn groenheid. (...) aan zijn blote voeten in klompen, je ruikt het aan de weë desinfecteer-lucht. Ik heb een hekel aan hem, zo maar; ongemotiveerd. Zijn moeizaam strompelen ergert me, zijn angstige reacties op een brullende capo, de stille wanhoop in zijn ogen.⁹⁷⁹

Theresienstadt'. In: J. Milotová, U. Rathgeber en G. Kalinová, *Theresienstädter Studien und Dokumente* (Praag 2002) 135-201, aldaar 180.

⁹⁷⁴ Sofsky, *Ordnung des Terrors* 171.

⁹⁷⁵ Ibidem; Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 155-156; Van den Berghe, *Met de dood voor ogen* 193-195.

⁹⁷⁶ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 155-156.

⁹⁷⁷ Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 3.

⁹⁷⁸ Mostert, 'Vughtbelevissen', Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 4; Zie ook: C.T. Affolter, 'Sexualiteit en homosexualiteit', Niod, 250g, inv.nr. 520 p. 1; Anoniem, Brief d.d. 14 januari, Niod, 250g, inv.nr. 526; Koolsbergen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 649 p. 5; M. Zandwijk, Brief d.d. 16.1.46, Niod, 250g, inv.nr. 783.

⁹⁷⁹ Tiemeijer, 'Mijn vriend uit het P.Lager', Niod, 250g, inv.nr. 756 p. 1.

Tegelijkertijd voelde Tiemeijer zich echter ook ongemakkelijk. Hij voelde zich groot en dik met trui, sokken en schoenen. Uit schuldgevoel nam hij de nieuweling een beetje onder zijn hoede, maar zonder dat de ergernis verdween. Ongeduldig legde hij de man uit dat iedereen die een tijdje in het kamp was op een of andere manier betere kleding en beter voedsel organiseerde en dat het voor de oudgediende niet meer dan een plicht was om een nieuweling daarbij te helpen.⁹⁸⁰ Zo was het in Vught mogelijk, ondanks dat de oudgedienden zich soms ergerden aan de onwetendheid en kwetsbaarheid van de nieuwelingen, om aansluiting bij hen te vinden.

Maar dat de meeste oudgedienden bereid waren nieuwelingen met raad bij te staan, betekende niet dat zij ook direct op belangrijke posten of in gewilde werkcommando's terecht konden. Dit gold wel voor mensen die vrienden of bekenden in het kamp hadden. In Vught was een atelier waar kunstenaars als Johan van Zweden en Frits van Hall en huisschilder Herman Schutte voor zichzelf en hun kameraden een plek van rust en relatieve vrijheid hadden gecreëerd. Zij trachtten alle nieuwaangekomen kunstenaars zo snel mogelijk bij hen in het atelier te krijgen.⁹⁸¹ Maar voor gevangenen uit de massa was dit niet mogelijk. 'Bij Philips kwam je als nieuweling niet', schreef oud-gevangene Brons. En ook niet in een ander licht commando, zodat er voor hem niets anders opzat dan in het herfstige weer in de buitenlucht te werken.⁹⁸²

Bij de meesten duurde het echter niet lang voordat ze hun weg in het kamp gevonden hadden en het hen met behulp van medegevangenen lukte om een redelijke plek in het kamp te veroveren. Zo beschreef gevangene T. de Haan hoe er aan zijn marteling in het Philips-Baugelände een einde kwam toen een medegevangene hem na enkele weken uitlegde hoe hij bij het Philips-Kommando kon komen.⁹⁸³ En ook Johannes van Nooij tekende kort na aankomst in zijn dagboek aan dat 'een goede genius' hem van het Baugelände in de *Gärtnerei*, oftewel het tuincommando, wist te krijgen.⁹⁸⁴

---

⁹⁸⁰ Tiemeijer, 'Mijn vriend uit het P.Lager', Niod, 250g, inv.nr. 756 p. 3.

⁹⁸¹ J.H. van Zweden, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 784 p. 9. Zij hadden contact met de Schreiber die hen doorgaf wanneer een kunstenaar binnenkwam.

⁹⁸² Brons, 'Onder het kruis', Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 12.

⁹⁸³ De Haan, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 613 p. 5.

⁹⁸⁴ Van Nooij, Dagboek, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 5; Zie ook: G.J. van der Linde, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 670 p. 6; Fels, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 592 p. 10; Smid, Brief d.d. Nieuwjaar '43, Niod, 250g, inv.nr. 741 p. xii, Niod, 250g, inv.nr. 741.

De kloof die Sofsky en Pingel in de kampen in Duitsland constateerden, is dus niet van toepassing op Vught. Een van de verklaringen hiervoor was dat het kamp in deze periode nog niet lang bestond en een groot deel van de oudgedienden zelf ook nog niet zo lang in het kamp zat. De gevangenen die in Amersfoort gezeten hadden waren al meer ervaren, maar ook voor hen waren de omstandigheden in Vught anders en nieuw. Wel hadden zij voordeel van de trucjes die zij in Amersfoort geleerd hadden en nu op hun beurt door konden geven. Zo vertelde Johan van Zweden hoe Herman Schutte hem leerde hoe hij snel zijn sigaret uit kon maken als er een SS'er aankwam. Van Zweden zat eerder in kamp Vught dan Schutte maar die had 'door zijn Amersfoortse ervaringen veel meer kamproutine'.⁹⁸⁵

Ten slotte was het ook hierbij van groot belang dat de omstandigheden in het kamp relatief leefbaar waren en nieuwkomers geen concurrenten vormden wat betreft overleving. De oudgedienden hoefden hun posities in de werkcommando's en hun functies niet met hand en tand te verdedigen, want de meerderheid van de gevangenen zat in redelijk tot goede commando's, en dankzij de pakketten die men mocht ontvangen was vrijwel iedereen in staat extra voedsel en kleding op te laten sturen. Er bestond in kamp Vught dus geen duidelijke scheiding tussen oudgedienden en nieuwkomers, maar dit betekent niet dat alle gevangenen met open armen ontvangen werden en in de kampgemeenschap werden opgenomen. Binnen de sociale stratificatie in Vught was er wel degelijk sprake van groepsvorming en uitsluiting van gevangenen. De mannelijke gevangenen waren door de SS onderverdeeld in vier groepen, namelijk politieke gevangenen, Jehovah's Getuigen, gijzelaars en 'asocialen'. De categorisering door de SS speelde echter wel een grote, maar niet de enige rol. De stratificatie werd mede bepaald door politieke overtuiging, sociaal-economische achtergrond en nationaliteit.

Politieke gevangenen: gevangenschap als taak

Tot de groep van politieke gevangenen, dragers van een rode driehoek, behoorden mannen die zich volgens de Duitse autoriteiten op de een of andere manier als oppositioneel hadden doen kennen. Dit kon zijn in woord, bijvoorbeeld door het te luidruchtig uiten van hun Oranjegezindheid of anti-Duitse sympathieën, of in daad, zoals door betrokkenheid bij de ondergrondse CPN, het bezitten, verspreiden of

---

⁹⁸⁵ Van Zweden, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 784 p. 5.

drukken van illegale blaadjes, het (meewerken aan het) herbergen van onderduikers of weigering mee te werken aan het oppakken van joodse burgers.⁹⁸⁶

Een groot deel van de politieke gevangenen voelde een morele superioriteit ten opzichte van met name de Nederlandse SS'ers. Een Nederlandse SS'er wist niet eens waarvoor hij streed, schreef gevangene Willem Schaffers. Hij was alleen toegetroten tot de SS uit haat tegen mens en maatschappij of omdat hij in het normale leven tot de uitgestotenen of mislukkelingen behoorde. De SS'ers mochten dan uit materieel oogpunt de overmacht hebben, maar moreel konden ze niet anders dan als landverraders worden gezien, aldus Schaffers.⁹⁸⁷

Wegens het door hen geboden verzet voelden de politieke gevangenen zich vaak psychisch sterk, omdat ze met hun daden zelf het risico hadden genomen gearresteerd te worden. Zo vertelde Henk van Mook:

Wij waren niet zomaar, om niets, in het kamp terechtgekomen, zoals de joden.

Wij waren vanwege onze strijd tegen de fascistten gevangen gezet; vanwege een keuze die we bewust gemaakt hadden.⁹⁸⁸

Sommigen interpreteerden hun gevangenschap zelfs als een voortzetting van die strijd, zoals Friedrich Steiner. Hij schreef: 'Ik voelde mij in het kamp meer als een soldaat, die gevochten had en beschouwde mijn gevangenschap meer als een taak, die mij opgelegd was.'⁹⁸⁹ Een ander sprekend voorbeeld hiervan is een passage uit een clandestiene brief van Ad Bal. Hij besprak de kamptoestanden en vervolgde met:

Lieve ouders, laat U door dit alles niet teneerdrukken. Het is slechts een gedeelte van het sadisme, dat hier heerst, maar waarboven wij ons verre verheven voelen. (...) De 3 jaar, die thans achter me liggen hebben veel van mijn krachten gevergd en soms is het me wel eens te veel geweest; maar de zekerheid, dat eenmaal de overwinning ons zal zijn, heeft me steeds nieuwe

---

⁹⁸⁶ Zie onder andere: Aantekeningen naar aanleiding van het gesprek met de heer J. Aarse te Rotterdam, Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 3; Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 1; Fels, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 592 p. 1; H. Karssen, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 639 p. 6; Koolsbergen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 649 p. 1; Van der Linde, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 670 p. 1; Vlijm, *In vredesnaam* 25-28; Witmond, *Prijzgegeven geheimen* 31 en 39.

⁹⁸⁷ W. Schaffers, 'Een dag' uit velen in een concentratiekamp', Niod, 250g, inv.nr. 729 p. 5.

⁹⁸⁸ Van der Horst, *Geen leven zonder verzet* 55.

⁹⁸⁹ Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 22.

kracht gegeven om (...) de mij opgedragen taak naar eer en geweten te vervullen.⁹⁹⁰

Dat de politieke gevangenen zich in moreel opzicht superieur voelden, zei niet altijd wat over hun houding in het kamp. Sommigen waren dan ook teleurgesteld in het gehalte van de politieke gevangenen. ‘Onnoemelijk veel leed is door de Duitsers aan de gevangenen veroorzaakt, doch veel heb ik ook meegemaakt door de medegevangenen’, schreef Willem van der Poll.⁹⁹¹ Hij had het zich anders voorgesteld, maar moest constateren dat bij vele mensen in moeilijke omstandigheden slechts het dier ontwaakte ‘dat vecht om zelfbehoud en belust is op wraak’.⁹⁹² Ook Johnny Weismann meende dat het ‘politieke streven’ van een groot deel van de gevangenen te wensen over liet. De meesten waren egoïstisch en kameraadschap was er zijns inziens zo goed als niet.⁹⁹³

Maar doorgaans was de beleving van de onderlinge verhoudingen positiever. Zo verteld dokter Steijns na de oorlog dat hij weinig gemerkt had van animositeit in de barakken.⁹⁹⁴ Volgens Chris Smit vormden de gevangenen in Vught ‘ondanks alle “Blöcken”, inderdaad één blok, waar de S.S. zich de tanden op stuk beet’.⁹⁹⁵ En het was deze solidariteit geweest die het, volgens hem, mogelijk had gemaakt de posten op de Duitse kapo’s te veroveren en de positie van de Nederlanders te versterken. Bijzonder lyrisch was politiek gevangene Joop van Baaren, die het volgende dichtte:

Hun legers telden rang, noch stand
’t Verschil viel weg, slechts ééne band,
Verbond hen allen, groot en klein,
Zij wilden dienen, redders zijn,
Zoo trokken z’ op en vochten,
Het leger der gezochten.⁹⁹⁶

---

⁹⁹⁰ Bal, Brief d.d. 21.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3038.

⁹⁹¹ Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 7.

⁹⁹² Ibidem.

⁹⁹³ Weismann, ‘Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 771 p. 2.

⁹⁹⁴ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 8.

⁹⁹⁵ Smit, ‘Het Philips-commando’, Niod, 250g, inv.nr. 742 p. 3.

⁹⁹⁶ J. van Baaren, Niod, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 529 p. 1; Zie ook: J. Koot, Brief d.d. kerst ’45, Niod, 250g, inv.nr. 650; Otto, Brief d.d. 14.9.48, Niod, 250g, inv.nr. 694 p. 7.

Zoals in alle concentratiekampen namen de communisten binnen de groep politieke gevangenen een aparte plaats in. Onder de communisten die in kamp Vught vastzaten waren onder meer functionarissen van de vooroorlogse CPN, mensen die betrokken waren geweest bij de partij nadat deze ondergronds was gegaan en vele verspreiders van het illegale blad *De Waarheid*. Een aanzienlijk deel van hen had al eerder in Amersfoort gezeten. Het waren dus mannen die een behoorlijke kampervaring hadden.⁹⁹⁷

Hoewel de communisten zich in Vught niet heel nadrukkelijk manifesteerden, werden zij door hun medegevangenen toch als aparte groep onderscheiden en werd er door sommigen kritiek op hen geleverd. Zo meende politiek gevangene Gerrit van der Linde dat in de Schonungsbarak een ‘communistisch stelletje’ werkte. ‘Als ze merkten, dat je niets voor hun systeem voelde, werd je daar uit geweerd’, aldus Van der Linde.⁹⁹⁸ En volgens de Haarlemse arst Hendrik Wamsteker leefden de communisten volgens het principe: ‘Wat van jou is, is van mij, maar wat van mij is, blijft van mij.’⁹⁹⁹

Een deel van de kritiek richtte zich op de communisten die Funktionsstellen bezetten als blokoudste of leider van een werkcommando. Medegevangenen meenden dat de communisten deze banen onder elkaar verdeelden en anderen buiten sloten. Zo schreef professor Cleveringa dat er een zeker ‘communistisch nepotisme’ in het kamp heerste en dat ‘de heeren’ elkaar goede baantjes toe kaatsten.¹⁰⁰⁰ En Jacq Engels, zelf voormalig lid van de CPN, maar in de jaren dertig overgestapt naar de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), vond het een raadsel dat de communisten niet alleen baantjes als kapo of blokoudste aanvaardden, maar er zelfs naar streefden en daarvoor bereid waren andere politieke gevangenen te vernederen.¹⁰⁰¹

Anderen meenden dat het niet verbazingwekkend was dat de communisten veel baantjes bezetten, omdat zij lang in het kamp waren en een ‘compacte groep’ vormden.¹⁰⁰² Volgens dokter Steijns was het ook een bewuste tactiek van de SS om

---

⁹⁹⁷ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* 65-66.

⁹⁹⁸ Van der Linde, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 670 p. 4.

⁹⁹⁹ H. Wamsteker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 769 p. 12.

¹⁰⁰⁰ Cleveringa e.a., *Gedenkschriften* 103.

¹⁰⁰¹ Engels, *Bij de Kapo's* 34; Engels werd in 1919 lid van de CPH, niet uit sympathie voor de partij zelf, maar doordat de Russische Revolutie zijn geestdrift had gewekt. In 1925 verliet hij, teleurgesteld, de partij, om zich aan te sluiten bij het Nationaal Arbeids Secretariaat van Henk Sneevliet. In 1932 werd hij uiteindelijk lid van de SDAP. J. Engels, *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam 1979) 27, 40 en 89.

¹⁰⁰² Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 12.

communisten aan te stellen, omdat ze op die manier verdeeldheid probeerden te zaaien. ‘Ik denk dat ze communisten naar voren schoven, omdat die volgens hen toch nooit bevriend zouden worden met de intellectuelen of met mensen die anders dachten op politiek gebied.’ Maliepaard sprak na de oorlog tegen dat de communisten elkaar alleen maar de baantjes toeschoven. Volgens hem keken ze in de quarantainebarak naar de betrouwbaarheid van de mensen en niet naar hun stand. Zo werden professor Cleveringa en ingenieur Johan. Ringers eruit gepikt en op de Politische Abteilung geplaatst, omdat het hem betrouwbare personen leken.¹⁰⁰³ Eerder werd al geconstateerd dat Maliepaard gelijk had en dat het niet alleen communisten waren die belangrijke posten vervulden.¹⁰⁰⁴

De kritiek op de communisten – dat ze elkaar de hand boven het hoofd hielden en bepaalde privileges genoten – was niet terecht. Ten eerste waren de bekritiseerde privileges inherent aan hun positie als Funktionshäftling en golden dus ook voor niet-communistische Funktionshäftlingen. Advocaat Robert James zei dat hij niet had gezien dat de communisten misbruik van hun macht gemaakt hadden. Natuurlijk hadden zij als blokoudste bepaalde voorrechten, maar die waren nu eenmaal verweven met dat baantje.¹⁰⁰⁵ Ten tweede gold de kritiek ook voor andere groepen in het kamp. Zo gaf Maliepaard na de oorlog toe weleens iemand bevoorrecht te hebben: ‘Natuurlijk heb je wel eens iemand, met wie je bevriend was, iets meer gegeven, maar dat is door iedereen gedaan. Werkelijk volkomen eerlijk kon je niet zijn.’¹⁰⁰⁶ Dokter Steijns verklaarde, zij het in andere bewoordingen, hetzelfde met betrekking tot het Revier. Hij zei: ‘Het is natuurlijk wel misschien (...), dat er bevoorrechting is geweest bij de Schonung, dat de mensen die in een kamp van meer waarde zijn dan anderen, ook wel een beetje makkelijker leventje hadden.’¹⁰⁰⁷ Als voorbeeld van mensen die

---

¹⁰⁰³ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IX p. 5.

¹⁰⁰⁴ Hans van Ketwisch Verschuur was geen communist. Op het Revier werkte wel een aantal communistische verplegers, maar artsen zoals Steijns waren daar uiteindelijk de baas. Van kampoudste Jan Hurkmans is onduidelijk of hij tot de communisten moet worden gerekend. Nadat hij van 1929 tot 1931 lid was geweest van de CPN had hij, zo liet hij na de oorlog weten, alle contacten met de partij verbroken. Omdat hij wel vanwege zijn communistische verleden opgepakt was, meenden sommige gevangenen dat hij een communist was. Hurkmans, PV d.d. 23.7.45 en Pleitnota advocaat d.d. 4.9.46, NA, CABR, inv.nr. 74680; Volgens De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 679; Maar Piet Maliepaard vertelde na de oorlog dat het juist Hurkmans was die in eerste instantie geen communisten als Funktionshäftlingen wilde hebben. Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band V p. 3-4.

¹⁰⁰⁵ James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 8.

¹⁰⁰⁶ Maliepaard, Aanvulling, Niod, 250g, inv.nr. 673 p. 2.

¹⁰⁰⁷ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 11.

‘van meer waarde’ waren, noemde hij onder meer ‘Mijnheer Ringers en Prof. Telders’.¹⁰⁰⁸

Er waren ook positieve geluiden ten aanzien van de mentaliteit en de kameraadschappelijkheid van de communisten te horen. Allereerst van Steijns zelf, die vertelde dat de SS niet slaagde in de opzet om verdeeldheid te zaaien. Van moeilijkheden had hij betrekkelijk weinig gemerkt, zei hij. ‘Er werd wel eens een politiek debat gehouden, waarin ze het niet eens waren met elkaar, maar (...) in het algemeen is de verhouding vrij goed geweest.’¹⁰⁰⁹ En Robert James verklaarde dat hij van de communisten een bijzonder plezierige indruk had gekregen. Hij vond ze ‘kameraadschappelijk’ en had bewondering voor hun felle verzet tegen de nazi’s.¹⁰¹⁰ De Nijmegenaar Johannes Koot herinnerde zich met een gevoel van dankbaarheid de ‘volbloed communist’ die hem een dierbaar boekje terugbezorgde dat een Nederlandse SS’er had geconfisqueerd. Dit voorval was voor hem een bewijs geweest van het gevoel van saamhorigheid, dat de gevangenen ondanks het verschil qua religie en politieke overtuiging samenbundelde in het verzet tegen de onderdrukker.¹⁰¹¹

Jehovah’s Getuigen: gevangen ter wille van hun geloof

Alhoewel niet meer dan circa negentig mannelijke en vrouwelijke Jehovah’s Getuigen in kamp Vught hebben vastgezet, worden zij in de bronnen vaak genoemd.¹⁰¹² Dit komt doordat zij als categorie duidelijk zichtbaar waren, omdat ze een aantal keer *en groupe* tijdens het appèl naar voren werden geroepen en de keuze voorgelegd kregen een zogenoemde afzweringsverklaring te tekenen, waarmee ze hun geloof afzwoeren om vervolgens te worden vrijgelaten. Zij vormden de enige categorie gevangenen die deze mogelijkheid kreeg. Volgens Jehovah’s Getuige J. Wildschut had niemand een

---

¹⁰⁰⁸ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 11-12; Na de oorlog werd J.A. Ringers minister van Openbare Werken en Wederopbouw.

¹⁰⁰⁹ Ibidem, Band IV 5.

¹⁰¹⁰ James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 7.

¹⁰¹¹ Koot, Brief d.d. kerst ’45, Niod, 250g, inv.nr. 650.

¹⁰¹² Al in de jaren dertig werden Jehovah’s Getuigen door het nazi-regime in Duitsland vervolgd omdat ze weigerden in krijgsdienst te treden, zich tegen het totalitaire nationaalsocialistische systeem verzetten en niet bereid waren de Hitlergroet te brengen, omdat ze alle heil van God verwachtten. In Nederland wilde de regering een bevriend staatshoofd niet tegen de haren in strijken en daarom werden in de jaren dertig ook hier Jehovah’s Getuigen onderworpen aan maatregelen, die hen onder meer beperkten in het colportereren met bijbelse lectuur en in het protesteren tegen de vervolging van hun geloofsgenoten in Duitsland. Met de Duitse inval nam de vervolging van Jehovah’s Getuigen in Nederland serieuze vormen aan en in de loop van de oorlog werden circa vijfhonderd Jehovah’s Getuigen in kampen en gevangenschappen in Nederland en Duitsland opgesloten. D. Garbe, *Zwischen Widerstand und Martyrium: die Zeugen Jehovas im Dritten Reich* (München 1999) 225-226; Piersma, *Getrouw aan hun geloof* 28.

dergelijke verklaring ondertekend, maar Maliepaard zei later dat enkelen dat ‘volkomen terecht’ wel hadden gedaan.¹⁰¹³ Twijfelende Jehovah’s Getuigen had hij voorgehouden: ‘Belooft hun [de Duitsers] alles, en ga rustig als je het kamp uit bent, je eigen gang.’ Maar de meesten weigerden dit, vertelde hij, en bleven in het kamp ‘met alle nare gevolgen vandien’.¹⁰¹⁴

De weigering van de Jehovah’s Getuigen kwam voort uit hun sterke religieuze overtuiging, die gevolgen had voor hun opstelling en gedrag. Zo wilden ze onder meer niet meewerken aan de oorlogsindustrie, wat kon resulteren in mishandeling of plaatsing in het strafcommando. Dokter Steijns maakte mee hoe een man die weigerde mee te werken aan het graven van een *Schießstand*, zo zwaar mishandeld werd dat hij bewusteloos raakte.¹⁰¹⁵ Hun principiële instelling verzwaarde voor hen dus het kampleven.

Anderzijds putten de Getuigen kracht uit het besef dat ze opgepakt waren omwille van hun geloof en uit de gedachte dat God hen in hun ellende zou bijstaan. Sommigen meenden dat ze niet alleen *omwille* maar ook *ter wille* van hun geloof gevangen waren gezet. Ze konden in het kamp immers hun prediking voortzetten en op die manier juist daar waar mensen het zo nodig hadden, hun geloof verder verspreiden. Dit was niet zonder resultaat; verschillende mannen, onder wie Gerrit en Joop van der Haar en Rinus de Boer, bekeerden zich in het kamp tot Jehovah.¹⁰¹⁶

De geloofsovertuiging van de Jehovah’s riep gemengde gevoelens op. Aan de ene kant had men bewondering voor hun standvastigheid en principiële houding, zo ook dokter Steijns. Hij deelde hun religieuze overtuiging niet en vond het ‘kinderlijk’ en ‘bijna waanzinnig’ wat ze zeiden, maar hij bewonderde ‘hun geweldige uithoudingsvermogen en hun zelfstandigheid’.¹⁰¹⁷ Aan de andere kant leidde hun standvastigheid tot kritiek, bijvoorbeeld op het feit dat ze niet wensten te ‘organiseren’ omdat dat gelijk stond aan stelen. De SS-leiding wist dit en stelde de Getuigen daarom opzettelijk in de keuken of het levensmiddelenmagazijn aan.

---

¹⁰¹³ J. Wildschut, Verslag, NMKV, Ordner 5b p. 5; Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IX p. 8.

¹⁰¹⁴ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IX p. 8.

¹⁰¹⁵ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 14.

¹⁰¹⁶ NMKV, expositie ‘Trouw aan hun geloof’ (Vught 2006).

¹⁰¹⁷ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 14.

Medegevangenen ergerden zich er aan dat Jehovah's Getuigen op deze posten niet bereid waren eten voor hen te organiseren.¹⁰¹⁸

'Intellectuelen': 'Het was eigenlijk voortrekken van de professoren'

Net als de communisten namen ook de 'intellectuelen' los van de SS-categorisering een aparte plaats in. Zij werden gedifferentieerd op basis van hun professionele kennis en sociaal-economische positie. Het waren onder meer doktoren, professoren, advocaten en notarissen. Voor hen was de overgang van de status die ze in de vrije maatschappij gewend waren naar het kampleven zeer groot. Vrijwel alles waar de mannen vóór het kamp hun maatschappelijke status aan hadden ontleend was van het ene op het andere moment verdwenen. 'Vervolgens moesten wij ons uitkleden', schreef H. Kühler over zijn aankomst in het kamp, 'en enkele minuten later waren wij allen gelijk in Adamskostuum en vielen alle maatschappelijke verschillen weg'.¹⁰¹⁹ T. de Haan schreef over de uitdeling van de gevangenskledij: 'Ik zou juist nog even zoeken, maar: alweer een grote schreeuw van den bijbehorenden S.S.er en daar ging de v.m. gemeente-secretaris, met 2 linkse klompen, jas zonder knopen en de broek op z'n hielen.'¹⁰²⁰

Eenmaal in het kamp kregen deze gevangenen te maken met dezelfde ontberingen als alle andere gevangenen. Ook zij kregen luizen, hoewel sommigen ondanks het feit dat zij tot een grauwe groep genummerden behoorden, een houding hadden dat bij hun stand een luis nu eenmaal niet paste, aldus Koos Aarse.¹⁰²¹ Gewenning aan het kampleven was voor de mannen uit de hogere sociale klasse niet gemakkelijk.¹⁰²² Professor Cornelis Weststrate, hoogleraar Staathuiskunde en Statistiek aan de Leidse Universiteit, die als gijzelaar was opgepakt, had als 'burger van stand' moeite om te wennen aan de gewoonten van het kamp. Toen Weststrate ziek werd en in het Revier werd opgenomen, moest hij, zoals gebruikelijk was, eerst in bad. Hij trof badwater aan dat er uitzag of er een flinke hoeveelheid borden en pannen in waren afgewassen:

---

¹⁰¹⁸ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IX p. 6; Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 14-15.

¹⁰¹⁹ Kühler, 'Verslag over Vught', Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 5.

¹⁰²⁰ De Haan, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 613 p. 2.

¹⁰²¹ Aarse, 'Slag tegen de luizen', Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 1; Zie ook: Mostert, 'Vughtbelevissen', Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 14; Van Doorn, *Vught* 30-31.

¹⁰²² Zie: Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IX p. 2; James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 7.

Ik vroeg aan de verpleger, in de veronderstelling dat men dit water bij vergissing erin had laten zitten, om even schoon water erin te laten lopen, waarop deze mij te kennen gaf, dat hij toch heus niet voor elke nieuwkomer schoon water beschikbaar kon stellen.¹⁰²³

Ook hadden sommige ‘intellectuelen’ moeite met de omgang met gevangenen uit lagere sociale klassen. Robert James, zelf advocaat, herinnerde zich bijvoorbeeld een notaris die zichtbaar zijn neus optrok voor zijn medegevangenen en hen liever uit de weg ging, terwijl James zelf merkte hoe waardevol de kameraadschap met deze mensen kon zijn. ‘Je moest je nu eenmaal bij hen aanpassen en je op hun geestelijk niveau stellen, (...). Dan waren ze bijzonder aardig en deelden ze alles met je zoals je met hen deelde.’¹⁰²⁴

Ondanks dit alles demoraliseerden de ‘intellectuelen’ niet eerder of meer vergaand dan de andere gevangenen. Natuurlijk waren er mensen met leidende posities in het normale leven die in het kamp moreel in elkaar zakten, aldus de gegijzelde dokter Wamsteker, maar niet meer dan anderen.¹⁰²⁵ Dit hing grotendeels samen met het feit dat de mensen uit de hogere sociale klasse in Vught niet in de grijze massa verdwenen. Integendeel, deze prominente gevangenen kwamen in het algemeen ook in het kamp op bevoorrechte plaatsen terecht. ‘Intellectuelen’ waren bijvoorbeeld meer dan welkom bij Philips, zo vertelde assistent-bedrijfsleider Carel Braakman. Volgens hem begrepen zij het werk beter.¹⁰²⁶ Weststrate, die snel bij Philips terecht kwam begreep dat hij hierdoor bevoorrecht was:

Het was eigenlijk voortrekken van de professoren dat zij zo gauw, voor alle Leidse gijzelaars, bij Philips kwamen. Voor anderen vond ik dat niet prettig, maar voor mij zelf vond ik het zeer aangenaam. Want al kon ik het werken buiten goed verdragen, het was op den duur zeer vervelend en bovendien kon het weer wel eens slechter worden en dat zou het buiten werken natuurlijk zéér onplezierig en misschien ook ongezond gemaakt hebben.¹⁰²⁷

---

¹⁰²³ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 25.

¹⁰²⁴ James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 6.

¹⁰²⁵ Wamsteker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 769 p. 13.

¹⁰²⁶ Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 29.

¹⁰²⁷ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 18.

Een Philips-werkplaats die voornamelijk door ‘intellectuelen’ bemand werd, was de schrijfkamer waar het archief van het bedrijf overgeschreven werd. De schrijfkamer was iets bijzonders, met vogels van diverse pluimage, schreef T. de Haan. Er zaten geestelijken, notarissen, doktoren, advocaten, een burgemeester en wel vier secretarissen.¹⁰²⁸ Volgens advocaat Sipko Boersma die daar werkte, moesten ze per dag zo’n 25 – en later 40 – kaarten overschrijven. De gevangenen deden alsof dit veel werk was, maar in werkelijkheid was het in tien minuten gedaan. De rest van de tijd werd er gelezen, geslapen, hielden de gevangenen lezingen en werd er gedebatteerd. En op zondagmorgen werden er altijd, beurtelings door een dominee en een pastoor, kerkdiensten gehouden.¹⁰²⁹ Wat konden ze van dit alles genieten, verzuchtte De Haan na de oorlog.¹⁰³⁰

De andere gevangenen hadden weinig kritiek op de bevoorrechte positie van de ‘intellectuelen’ in het kamp. Hier en daar was wel commentaar te horen, voornamelijk op het feit dat zij niets uit hun grote pakketten wilden delen of, zoals Pieter Galis schreef, dat ze de grote voorraden shag en sigaretten die ze via connecties met Philips wisten te regelen voor zichzelf hielden.¹⁰³¹ Maar blijkbaar vonden de meeste gevangenen het begrijpelijk dat mensen uit de hogere klassen geprivilegieerd waren. Sommigen beargumenteerden dit met de opmerking dat de mannen uit de hogere klassen het überhaupt zwaarder hadden dan zij die door hun status geen luxe leven gewend waren.¹⁰³²

Mede dankzij hun geprivilegieerde positie slaagden de mannen uit de hogere klassen er over het algemeen in zich redelijk staande te houden. Weststrate kon na zijn gevangenschap dan ook als positief punt noemen dat hij in het kamp geleerd had om minder kinderachtig te zijn. ‘Thuis word je eigenlijk een beetje verwend en als je hiervoor aanleg hebt, word je kleinzerig. (...) In het kamp word je gehard, je leert, dat het heus niet nodig is dat je als een kasplantje wordt behandeld.’¹⁰³³

---

¹⁰²⁸ De Haan, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 613 p. 7.

¹⁰²⁹ Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 23.

¹⁰³⁰ De Haan, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 613 p. 7.

¹⁰³¹ P. Galis, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 601 p.ii.

¹⁰³² Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 21; Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band IX p. 1-2.

¹⁰³³ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 44.

Gijzelaars: 'Jammer dat ik van mijn vrijheid ben beroofd'

De groep 'intellectuelen' overlapte voor een deel met die van de gijzelaars. De positie en de behandeling van de tweede groep kwam dan ook grotendeels overeen met die van de eerste. In juni 1943 zaten 47 mannen als gijzelaars in kamp Vught opgesloten. Eind november van dat jaar was dat aantal verviervoudigd en in de maanden daarna bleef het rond de 170 schommelen. Alleen na de kerst daalde het aantal tot 130, toen een groot aantal gijzelaars werd vrijgelaten.¹⁰³⁴ Een aanzienlijk deel van de gijzelaars die tussen juni 1943 en januari 1944 zat opgesloten kwam, zoals gijzelaar Sipko Boersma schreef, uit 'iets betere kringen'. Zo waren er Leidse hoogleraren onder en hadden ongeveer 20 van de 34 Groningse gijzelaars een academische graad.¹⁰³⁵ Daarnaast was een heel aantal – familieleden van ondergedoken – politieagenten en marechassees in kamp Vught opgesloten.

In de eerste maanden hadden de gijzelaars het in het Schutzhaftlager relatief goed; ze mochten hun eigen kleding en bagage houden en hoefden niet te werken.¹⁰³⁶ Piet Kapenga, een politieagent uit Kampen die gegijzeld was omdat hij geweigerd had mee te doen aan de arrestatie van joden, schreef dan ook aan zijn vrouw: 'Ik ben goed gezond en maak het geestelijk en lichamelijk in elk opzicht wel. Jammer dat ik van mijn vrijheid ben beroofd. (...) Het is nu eenmaal niet anders.'¹⁰³⁷

Vanaf de zomer van 1943 werd de gijzelaars echter stap voor stap hun privileges ontnomen. Ze bleven nog wel ondergebracht in aparte barakken, maar kregen net als de anderen gevangenskleding aan en moesten gaan werken. De enige overgebleven privileges waren dat ze hun eigen schoenen mochten dragen, in plaats van slecht zittende klompen, en dat hun hoofdhaar niet afgeschoren werd.¹⁰³⁸ Toch bleven er ook na deze gelijkshakeling verschillen in de behandeling van de gijzelaars en hun positie in het kamp bestaan.

---

¹⁰³⁴ Ook na januari 1944 bleef het aantal schommelen tussen de 170 en 200. In maart en april 1944 liep het op tot 220. Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen, 1943-1944, Niod, 250g, inv.nr. 256; Naar schatting hebben er, afgezien van de studentengijzelaars, in totaal circa 600 à 1000 gijzelaars in Vught vastgezet. Vgl.: De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 650; De Vries, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch bei Vught'. In: Benz en Distel (red.), *Terror im Westen* 209.

¹⁰³⁵ Boersma, 'Het concentratiekamp te Vught', Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 9.

¹⁰³⁶ J.W.F. Dorleijn, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 580 p. 2; Kühler, 'Verslag over Vught', Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 4-6; Boersma, 'Het concentratiekamp te Vught', Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 8; Kapenga, 'Mijn ervaringen', NMKV, 635, inv.nr. 636 p. 2; C. Boodt, Brief d.d. 8.8.43 en d.d. 5.9.43, NMKV, Correspondentie C. Boodt (781), inv.nr. 799 en 806.

¹⁰³⁷ Kapenga, Brief, d.d. 3.6.43, NMKV, 635, inv.nr. 679.

¹⁰³⁸ Bal, Brief d.d. 10.10.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3041; Kapenga, 'Mijn ervaringen', NMKV, 635, inv.nr. 636 p. 2.

Om te beginnen hielden de SS'ers doorgaans toch rekening met het feit dat zij gijzelaars waren en gedroegen ze zich naar hen toe minder hardhandig. Daarnaast werd enkele gijzelaars de mogelijkheid geboden, zij het maar zeer beperkt, om zakenbezoek in het kamp te ontvangen. Zo kreeg Ringers meerdere malen bezoek van J.C. Keller, de directeur van de Waterleiding Maatschappij Overijssel, die bij die bezoeken ook wat extra etenswaren voor hem mocht meenemen.¹⁰³⁹ En Weststrate kreeg in het kamp eenmaal bezoek van zijn vrouw.¹⁰⁴⁰ 'Om de waarheid te zeggen', zo schreef hij na zijn vrijlating, 'voelde [ik] mij een beetje vreemd tegenover haar, een beetje alsof zij en ik tot andere werelden behoorden.'¹⁰⁴¹ Maar de gedachte aan haar gezicht en uitdrukking bleven hem de rest van zijn gevangenschap voor ogen en vormden een lichtpunt.¹⁰⁴²

Uit de reactie van de medegevangenen is op te maken dat zij over het algemeen begrip hadden voor het feit dat deze gijzelaars, die zonder reden vastzaten, een geprivilegieerde positie hadden. Een aantal spande zich zelfs in om de gijzelaars een licht werkcommando te bezorgen. Cleveringa schreef bijvoorbeeld hoe hem 'door goodwill van medegevangenen' minder zware baantjes werden toegeschoven. Zo kreeg hij meteen al bij aankomst, mede dankzij een hem welgezinde keuringsarts, werk dat lichamelijk niet al te zwaar was.¹⁰⁴³ Volledig anders was de reactie van de gevangenen op mensen die met een zwarte driehoek het kamp binnenkwamen en vaak afkomstig waren uit de lagere sociale klassen.

'Asocialen': 'Op eigen voordeel belust'

De term 'asociaal' werd gebruikt voor hen die zich volgens de bezetters 'onaangepast' gedroegen. Daaronder vielen onder andere zwarthandelaren, clandestiene slachters, 'contractbrekers', werkweigeraars en mensen die zich met de handel in distributiebonnen hadden trachtten te verrijken.¹⁰⁴⁴ Volgens sommige gevangenen

---

¹⁰³⁹ Niod, 244, inv.nr. 1425, J.A. Ringers.

¹⁰⁴⁰ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 39(b)-40 Hij had haar geschreven dat mensen wel eens zakenbezoek kregen en geopperd dat ene meneer Nik, een kennis van hem, wel eens een bezoek zou kunnen brengen. Zij kwam echter zelf; Kühler schreef dat het twee gijzelaars gelukt was om hun vrouw te spreken te krijgen. Kühler, 'Verslag over Vught', Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 33-34.

¹⁰⁴¹ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 39.

¹⁰⁴² Ibidem, 40.

¹⁰⁴³ Cleveringa e.a., *Gedenkschriften* 9.

¹⁰⁴⁴ 'Contractbrekers' waren mensen die ermee hadden ingestemd om in Duitsland te gaan werken, maar daar later op terug waren gekomen. Zwarthandel en zwartslachten werden volgens historicus Hein Klemann door de Nederlanders op zichzelf tot ver in de oorlog niet als iets verwerpelijks gezien. Pas in de Hongerwinter werd de opvatting algemeen dat zwarte handel een misdrijf was tegen de eigen

vormden de ‘asocialen’ de grootste groep in het kamp. Koos Aarse meende dat zeker tweederde of meer wegens economische misdrijven in het kamp vastzat; ‘dieven en zwendelaars die van een Nederlandse rechter ook zeker zes maanden of meer zouden hebben gekregen’.¹⁰⁴⁵ Ad Bal schreef in september 1943 dat ‘ongeveer 70%’ van de gevangenen zat voor ‘misdadige feiten’ en volgens Maliepaard maakten ‘de ASO’s’ de meerderheid uit.¹⁰⁴⁶

Hoewel de cijfers onvolledig zijn, is het zeker dat schattingen als deze veel te hoog waren. Op 6 mei 1943 waren er volgens de Stärkemeldung ruim 1500 Schutzhaftgevangenen en 544 ‘asocialen’ in het kamp. En de Stärkemeldungen over de maanden juni tot en met oktober laten zien dat hoewel de uitstroom van politieke gevangenen wat hoger lag dan die van de ‘asocialen’, de instroom van Schutzhaftgevangenen het aantal ‘asocialen’ aanzienlijk overtrof. De groep ‘asocialen’ werd naar verhouding dus kleiner.¹⁰⁴⁷ Een verklaring voor de discrepantie tussen beleving en werkelijkheid van het aantal ‘asocialen’, kan zijn dat gevangenen het als een deceptie ervoeren dat in tegenstelling tot hun verwachtingen een aanzienlijk deel van de gevangenen niet uit ‘principieel gestraften’, oftewel verzetsmensen, bestond.¹⁰⁴⁸ De teleurstelling hierover kan ertoe geleid hebben dat deze groep in hun herinnering achteraf meer nadruk kreeg en groter leek dat hij in werkelijkheid was.

De ‘asocialen’ werden gezien als onbetrouwbaar en immoreel. Het waren ‘principeloze mensen, die alleen op eigen voordeel belust waren’, aldus dokter Wamsteker.¹⁰⁴⁹ Ze werden ze uitgesloten van Funktionsstellen en ook de Philips-

---

bevolking, zo stelde hij. Daarvoor werd het beschouwd als sabotage tegen de bezetter omdat het voedsel ten gunste kwam aan de eigen bevolking in plaats van dat het naar Duitsland geëxporteerd kon worden. Het ontging velen dat slechts een heel klein deel van het geproduceerde voedsel naar Duitsland ging en dat de schaarste in werkelijkheid veroorzaakt werd door de geallieerde blokkade. H.A.M. Klemann, ‘Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk...’. De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948’. In: *BMGN*, 115 (2000) 4 532-560, aldaar 533-534.

¹⁰⁴⁵ Aarse, Brief aan A. Hiemstra-Timmenga d.d. 7.8.51, Niod, 250g, inv.nr. 518.

¹⁰⁴⁶ Bal, Brief d.d. 27.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3039; Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band III p. 9.

¹⁰⁴⁷ Niod, 250g, inv.nr. 251, Lijsten met opgave van de kampsterkte (Stärkemeldung), 6 mei 1943 en 2 september 1944; De (onvolledige) cijfers die van de maanden juni tot en met oktober 1943 overgeleverd zijn, geven aan dat er in die periode 294 Schutzhaftgevangenen Vught verlieten en er 766 bij kwamen. Terwijl 40 ‘aso’s’ afgevoerd werden en er 76 hun intrede in het kamp deden. Opgaven van veranderingen in de kampsterkte (Veränderungsmeldungen), 6 maart 1943 - 7 september 1944, d.d. 12.6.43 tot 24.10.43, Niod, 250g, inv.nr. 252.

¹⁰⁴⁸ Zie onder andere: Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 9; Bal, Brief d.d. 27.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3039; Aarse, Aantekeningen van gesprek met Hiemstra-Timmenga, Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 3.

¹⁰⁴⁹ Wamsteker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 769 p. 10.

leiding was gekant tegen de ‘asocialen’ en weerde ze uit de Philips-industrie, vertelde Laman Trip in 1948.¹⁰⁵⁰ Er bestond dan ook een duidelijke scheiding tussen de ‘zwartlappen’ en de andere gevangenen en zij werden een beetje op afstand gehouden, aldus dokter Steijns. Wat niet betekende dat er sprake was van conflicten of een slechte verhouding tussen beide groepen, men ging alleen niet met elkaar om.¹⁰⁵¹

De ‘asocialen’ stonden in Vught dus onderaan de hiërarchische ladder, maar dankzij hun grote aanpassingsvermogen wisten ze zich over het algemeen redelijk te redden. Deels kwam dit voort uit het feit dat de schok van het kampleven minder groot was, omdat ze grotendeels afkomstig waren uit lagere sociale klassen en dus gewend waren aan (zwaar) handwerk en minder luxe. Voor zover het om plegers van economische delicten ging, hing dit ook samen met de reden van hun arrestatie. Zij hadden al aangetoond dat ze in staat waren om in moeilijke tijden goed te kunnen organiseren. Zo keek acteur Tiemeijer zijn ogen uit toen hij met kerstmis 1943 in een barak vol ‘asocialen’ een optreden kwam geven. ‘Ik heb heel wat sterke staaltjes van organiseren gezien, maar dit (...) [overtrof] alles’, schreef hij.¹⁰⁵² Ze hadden een echt toneel gemaakt, met decor, voordoek en schmink en hadden zelfs burgerkleding, ‘het meest verbodene wat in een kamp maar denkbaar is’, weten te organiseren.¹⁰⁵³

Het organisatievermogen van de ‘asocialen’ bevestigde wel de vooroordelen die er ten opzichte van hen leefden, want ‘organiseren’ was uiteindelijk stelen. Daarnaast hadden zij volgens hun medegevangenen voornamelijk oog voor hun eigen belang, terwijl er bij politieke gevangenen, in de woorden van Maliepaard, ‘veel meer verantwoordelijkheidsgevoel [was] ten opzichte van hun medegevangenen’.¹⁰⁵⁴ Waar hij en andere gevangenen echter aan voorbij gingen was dat hun eigen negatieve houding en overeenkomstige uitsluiting van de ‘asocialen’ een bijdrage leverden aan het door hen bekritiseerde gedrag. Doordat ‘asocialen’ uitgesloten waren van functies, hadden ze minder mogelijkheden en waren daardoor eerder genoopt zaken te organiseren. Op die manier werkten de politieke gevangenen mee aan het in stand houden van het in hun ogen verwerpelijke gedrag.

---

¹⁰⁵⁰ Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 22; Zie ook: Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band V p. 9.

¹⁰⁵¹ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 4 en 8.

¹⁰⁵² Tiemeijer, ‘Waarheen vanavond.....in Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 756 p. 6.

¹⁰⁵³ Ibidem.

¹⁰⁵⁴ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band III p. 9; Wamsteker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 769 p. 10; Hurkmans, Brief H.P.J. van Ketwich Verschuur aan Mr. G.H. de Jongh, d.d. 5.7.46 en Pleitnota advocaat d.d. 4.9.46, NA, CABR, inv.nr. 74680.

Buitenlandse gevangenen: 'Schreeuwerig, rumoerig en erg onordelijk'

Naar schatting hebben 1350 buitenlandse gevangenen in kamp Vught opgesloten gezeten. Verreweg de meeste hiervan, circa 1000, waren afkomstig uit België en 200 hadden de Franse nationaliteit. De anderen kwamen onder meer uit Polen, Duitsland, Rusland, Italië, Spanje en Joegoslavië.¹⁰⁵⁵ Gezien de grootte van deze groepen is het niet verbazingwekkend dat in de verhalen van de Nederlandse Schutzhaftlingen met name verwijzingen naar de Belgische en Franse gevangenen te vinden zijn.

De mening van de gevangenen over de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende nationaliteiten was wisselend. Sommigen meenden dat deze goed waren, zoals te lezen is in een brief uit 1947 van oud-gevangene Johannes Reiff. Wegens zijn werk in het schillenhok was Reiff veel in contact geweest met Belgische en Franse gevangenen en volgens hem hadden ze altijd trouw en hard gewerkt en hem uitstekend terzijde gestaan. 'Beste mensen, allemaal hoor en was er dik mee bevriend', schreef hij.¹⁰⁵⁶

Ook gijzelaar Sybren Speerstra noemde de Belgische gevangenen zeer solidair en hij herinnerde zich dat hij veel met hen gelachen had.¹⁰⁵⁷ Volgens de joodse gevangene Kircz, die met hen bij Philips werkte, brachten de taalbarrière en het verschil in temperament wel eens kleine moeilijkheden teweeg, maar werkte men doorgaans prettig samen.¹⁰⁵⁸

Maar er waren ook gevangenen die zich kritischer over de Belgische en Franse gevangenen uitlieten. J. Schaank noemde hen 'schreeuwerig, rumoerig en erg onordelijk' en Boersma vond ze 'vies, vuil en lui' en bovendien, zo schreef hij, stalen ze van hun medegevangenen.¹⁰⁵⁹ Ook saboteerden zij op een dusdanige manier dat hun medegevangenen er last van ondervonden. Volgens Schaank was het bijvoorbeeld onmogelijk om in de pas te blijven lopen wanneer hij achter een Belg liep en leverde hem dat dan klappen op van de SS.¹⁰⁶⁰

Uiteindelijk bleven de Belgen en Fransen een aparte groep. Voor een deel was dit te wijten aan het taalprobleem; een groot deel van de Belgen was Waals en

---

¹⁰⁵⁵ De Vries, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch'. In: Benz en Distel (red.), *Terror im Westen* 204; Opgaven van veranderingen in de kampsterkte, d.d. 13.8.43, 14.8.43 en 23.10.43, Niod, 250g, inv.nr. 252.

¹⁰⁵⁶ J.A. Reiff, Brief d.d. 17.3.47, Niod, 250g, inv.nr. 713.

¹⁰⁵⁷ Speerstra, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 745 p. 8.

¹⁰⁵⁸ Kircz, 'Overzicht SOBU', Niod, 250g, inv.nr. 646 p. 4.

¹⁰⁵⁹ Schaank, 'Tweede conflict', Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 33; Zie ook: Boersma, 'Het concentratiekamp te Vught', Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 9.

¹⁰⁶⁰ Schaank, 'Tweede conflict', Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 33.

verstond geen Nederlands. Verder was de saamhorigheid onder de Belgen en Fransen onderling sterk en waren zij op elkaar gericht. Daarnaast bleef er bij de Nederlanders een gevoel van wantrouwen bestaan of beide groepen wel voor dezelfde zaak vochten. Zo vertelde dokter Steijns dat de Belgische artsen in het Revier minder dan de Nederlandse artsen in staat en bereid waren om gevangenen te helpen door in te gaan tegen de regels van de SS. Dit was volgens hem niet alleen te wijten aan het taalprobleem, maar kwam ook voort uit het feit dat ze er minder belang bij hadden omdat het ‘hun eigen mensen niet waren’.¹⁰⁶¹

Het wantrouwen dat een deel van de Nederlandse politieke gevangenen koesterde ten aanzien van de belangen die de Belgen, en ongetwijfeld ook de Fransen, nastreefden, leidde ertoe dat men de eigen belangen boven die van de Belgen en Fransen stelde. Een van de meest duidelijke voorbeelden hiervan was dat de gevangenen op de Arbeitseinsatz regelden dat voornamelijk Belgen en Fransen naar de buitencommando's gestuurd werden.¹⁰⁶² Gevangenen wilden daar liever niet naar toe gestuurd worden, omdat de werkzaamheden zwaar waren, de levering van pakketten trager, waardoor levensmiddelen soms bedorven aankwamen, en de kans groter was dat een gevangene door de Politische Abteilung ‘vergeten’ werd en dus langer in het kamp vastzat dan noodzakelijk. Het wegsturen van Belgen en Fransen had volgens de Nederlandse politieke gevangenen twee voordelen: ten eerste was men ze kwijt uit het kamp en ten tweede hoefden er minder Nederlanders weggestuurd te worden.

De Belgische en Franse gevangenen maakten – in het schaarse aantal verklaringen dat van hen bewaard is gebleven – weinig melding van het wantrouwen of de irritatie die een deel van de Nederlanders ten opzichte van hen voelden. In het algemeen sprak men grote waardering uit voor de kameraadschappelijkheid van de Nederlandse gevangenen. Het wantrouwen ten aanzien van de Belgische gevangenen zal dus lang niet bij iedereen de boventoon gevoerd hebben. Daarbij waren de Belgen en Fransen onder meer afkomstig uit Fort Breendonk bij Antwerpen, waar de voedselsituatie slechter en het geweldgebruik frequenter was dan in kamp Vught. De verbetering die kamp Vught voor deze gevangenen betekende, zal hun beeld van het kamp en hun medegevangenen positief hebben gekleurd.

---

¹⁰⁶¹ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band I p. 33-34.

¹⁰⁶² Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band X p. 6.

Al met al bepaalden de politieke gevangenen in belangrijke mate de verdeling van de macht in het mannelijke Schutzhaftlager. Zij vormden dan ook de top van de hiërarchische ladder en uit hun midden kwamen veel kapo's en Funktionshäftlingen voort. Bij de verdeling van de Funktionsstellen gunden zij tevens belangrijke posities aan de 'intellectuelen', die binnen de politieke gevangenen als aparte groep werd gedifferentieerd, en de gijzelaars. De Duitse SS stelde daarnaast op bepaalde posten bewust Jehovah's Getuigen aan vanwege hun betrouwbaarheid. Al met al leidde dit ertoe dat de ideologische en sociaal-economische achtergrond van de Nederlandse Funktionshäftlingen gemengd was.

Ondanks het feit dat een aantal 'intellectuelen' en gijzelaars een Funktionsstelle bezette, hadden zij als groep als geheel niet veel macht. Samen met de Jehovah's Getuigen vormden zij dan ook het midden van de hiërarchische structuur. Wel werden zij door de politieke gevangenen ontzien vanwege hun sociaal-economische achtergrond of het feit dat zij vanwege hun gijzelaarschap een lichtere behandeling verdienden. Zij hadden hierdoor een relatief gemakkelijk leven in het kamp.

Onderaan de hiërarchische ladder stonden de 'asocialen' en de buitenlandse gevangenen. Op basis van hun zwarte driehoek werden de 'asocialen' zonder meer uitgesloten van functies, omdat zij als onbetrouwbaar en immoreel werden beschouwd. En ook werd contact met hen vermeden. Wat betreft de buitenlandse gevangenen was de houding van de politieke gevangenen ten opzichte van de Belgen echter meer ambivalent. Een deel twijfelde aan hun loyaliteit ten opzichte van de Nederlanders, en sloot en uit, maar een ander deel onderhield contacten en vriendschappen met hen.

De sociale stratificatie

Volgens socioloog Wolfgang Sofsky was de sociale stratificatie in de Duitse concentratiekampen niet gebaseerd op dezelfde criteria als in de gewone maatschappij. Geen gevangene had controle over het werk wat hij deed, zo stelde hij; genoten opleiding was maar in zeer beperkte mate van belang en geld speelde praktisch geen rol.¹⁰⁶³ De indeling van de kampbevolking in groepen en sociale lagen werd volgens

---

¹⁰⁶³ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 138; Zie voor de sociale stratificatie in Duitse kampen onder andere: B. Kautsky, *Teufel und Verdammte. Erfahrungen und Erkenntnisse aus sieben Jahren in deutschen Konzentrationslagern* (Zürich 1946) 125-169; Kogon, *Der SS-Staat* 66-72 en 355-376; Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft*; G. Botz, 'Binnenstrukturen, Alltagsverhalten und Überlebenschancen in Nazi-Konzentrationslagern'. In: Streibel en Schafranek (red.), *Strategie des*

hem dan ook allereerst bepaald door het classificatiesysteem met de gekleurde driehoeken. Aan de top van de hiërarchie vochten hoofdzakelijk politieke gevangenen, met daarbinnen een speciale rol voor de communisten, en de *Berufsverbrecher* – criminelen – om de macht. Lager op de ladder stonden Jehovah's Getuigen, 'asociale' en helemaal onderaan de joodse gevangenen. Verder speelde ook nationaliteit een rol in de bepaling van de hiërarchie: Duitse gevangenen stonden bovenaan, gevolgd door West-Europeanen. Oost-Europeanen, onder wie Polen en Russen, werden als *Untermenschen* beschouwd en vormden samen met de joodse gevangenen de onderlaag.¹⁰⁶⁴

De sociale stratificatie in kamp Vught kende zowel overeenkomsten als verschillen met de door Sofsky aangegeven hiërarchie. Allereerst de overeenkomsten: de positie van de Jehovah's Getuigen was vergelijkbaar met die in de kampen in Duitsland vanaf 1942. Voor 1942 werden Jehovah's Getuigen, die beschouwd werden als geduchte politieke tegenstanders van het nazi-regime, door de SS onderworpen aan extreme terreur. Maar naarmate het aantal buitenlandse gevangenen in de Duitse kampen steeg en er voor de organisatie van de expanderende kampen steeds meer ervaren en betrouwbare gevangenen nodig waren, stegen de Jehovah's Getuigen op de hiërarchische ladder.¹⁰⁶⁵

Ook de verhouding tussen de Jehovah's Getuigen en hun medegevangenen kwam overeen met die in de kampen in Duitsland. Zo schreef Benedikt Kautsky, die van 1938 tot 1945 in verschillende concentratiekampen verbleef, in zijn boek *Teufel und Verdammte* dat correctheid en betrouwbaarheid een tweede natuur van de Jehovah's Getuigen was. 'Das hatte die unangenehme Nebenwirkung, daß sie als Vorarbeiter oft die ihnen von der SS erteilten Aufträge zu pünktlich ausführen wollten.' Maar daartegenover stond dat Jehovah's Getuigen als voorarbeider nimmer geweld tegen hun medegevangenen gebruikten. 'Sie waren im allgemeinen hilfsbereit, (...) – sie hielten untereinander geradezu vorbildliche Kameradschaft – aber auch zu andern', was zijn conclusie.¹⁰⁶⁶

Überlebens 45-71; L. Niehammer, 'Häftlinge und Häftlingsgruppen im Lager. Kommentierende Bemerkungen'. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II 1046-1060; P.M. Neurath, *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald* (Frankfurt am Main 2004) 86-113 en 209-245.

¹⁰⁶⁴ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 140-141.

¹⁰⁶⁵ Garbe, *Zwischen Widerstand und Martyrium* 451-452.

¹⁰⁶⁶ Kautsky, *Teufel und Verdammte* 138-139.

De groep ‘asocialen’ in kamp Vught had een andere samenstelling dan in de kampen in Duitsland. Toen de concentratiekampen in Duitsland vanaf 1937 veranderden van plaatsen van politieke repressie in een instrument van “‘völkischer’ Sozialpolitik’, werden als ‘asocialen’ personen opgesloten ‘die [...] sich der in einem nationalsozialistischen Staat selbstverständlichen Ordnung nicht fügen wollen’ onder wie bedelaars, landlopers, alcoholisten en Zigeuners.¹⁰⁶⁷ Tijdens de oorlog werden daarnaast, als gevolg van de toenemende druk op Duitse arbeiders om in de wapenindustrie te gaan werken, ook steeds meer geschoolde arbeiders als werkweigeraars vastgezet.¹⁰⁶⁸ Werkweigeraars behoorden ook in Vught tot de ‘asocialen’, maar er zaten daar geen mensen vast die opgepakt waren wegens bedelarij of alcoholisme en dergelijke. Een deel van de ‘asocialen’ in Vught, zoals plegers van economische delicten, zouden in de kampen in Duitsland de groene driehoek van ‘criminelen’ hebben gekregen, maar in Vught was deze categorie niet vertegenwoordigd.¹⁰⁶⁹

Voor de plaats op de hiërarchische ladder maakte de samenstelling van de groep echter niets uit; zowel in de kampen in Duitsland als in kamp Vught behoorden de ‘asocialen’ tot de laagste regionen van de hiërarchie. Zij kregen geen invloed en werden als onbetrouwbare personen en tweederangs gevangenen beschouwd. Dit kwam enerzijds door het beleid van de SS die hen niet uitkoos voor Funktionsstellen en doordat zij ook door hun medegevangenen buitengesloten werden. Daarnaast kenden de ‘asocialen’ weinig onderlinge binding en waren ze daardoor niet in staat om collectief te strijden voor een hogere plaats in de hiërarchie.¹⁰⁷⁰

Een belangrijk verschil met de kampen in Duitsland vormde de positie van de communistische gevangenen. In Vught vormden de communisten niet een hechte groep die ook als zodanig naar voren trad. De oorzaak hiervan ligt deels in het feit dat door het ontbreken van een harde strijd onder de gevangenen de groepsvorming in Vught minder sterk was. Daarnaast kende de CPN een lossere partijband dan de Duitse communisten. Buchenwald is hier het meest expliciete voorbeeld van. Daar deden onder de communisten ‘tien geboden’ de ronde, die strikte kameraadschap

---

¹⁰⁶⁷ C. Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung. “Asoziale” Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 2001) 37. De juridische grondslag hiervoor vormde het ‘Erlaß über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei’ van 14.12.37.

¹⁰⁶⁸ Neurath, *Die Gesellschaft des Terrors* 99.

¹⁰⁶⁹ Er waren wel enkele Duitse kapo’s uit Mauthausen die een groene driehoek hadden.

¹⁰⁷⁰ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 85; Neurath, *Die Gesellschaft des Terrors* 100 en 213; Kogon, *Der SS-Staat* 67.

verlangden ten opzichte van elkaar, die stelden dat een slappe houding verraad aan de Partij betekende en die eisten dat men altijd handelde in de geest van de Partij en de eigen klasse.¹⁰⁷¹

Bij de communisten in Vught was hier geen sprake van. Bij hen speelde de CPN vrijwel geen rol en het gedachtegoed van het communisme kwam nauwelijks ter sprake in de verslagen en verklaringen.¹⁰⁷² Hier en daar wordt wel gewag gemaakt van politieke discussies die door communisten en andersdenkenden gevoerd werden, maar het handelen van de communisten in kamp Vught werd niet expliciet bepaald door hun politieke overtuiging en evenmin werd het communistische gedachtegoed actief uitgedragen zoals in Buchenwald.¹⁰⁷³

In veel kampen in Duitsland was er sprake van animositeit tussen de sociaaldemocraten en de communisten. Deze werd deels veroorzaakt door het feit dat de communisten de sociaaldemocratie de schuld gaven van het feit dat Hitler in 1933 aan de macht had kunnen komen, terwijl de socialisten kritiek hadden op wijze waarop de communisten hun machtspositie in het kamp gebruikten om hun eigen politieke kameraden te helpen.¹⁰⁷⁴ De Nederlandse communisten konden de sociaaldemocraten uiteraard niet hetzelfde verwijt maken als in Duitsland, maar ook hier bestreden leden van beide partijen elkaar in de jaren dertig, omdat ze beide geloofden het beste de belangen van de arbeidende klasse te kunnen behartigen. In kamp Vught was van deze controversen echter nauwelijks iets te merken. Politiek gevangene H.J. Braakhekke vertelde na de oorlog wel hoe hij binnen Philips werd overgeplaatst omdat een aantal communisten hem had ‘ontdekt’ als sociaaldemocratisch raadslid en ‘hevige politieke gesprekken’ met hem voerden.¹⁰⁷⁵

---

¹⁰⁷¹ K. Hartewig, ‘Wolf unter Wölfen? Die prekäre Macht der kommunistischen Kapos im Konzentrationslager Buchenwald’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II 939-958, aldaar 948; Zie ook: Langbein, *nicht wie die Schafe* 113-114.

¹⁰⁷² Een van de weinige bronnen die dit wel laat zien is het boekje van Boud van Doorn *Vught, Dertien maanden in het concentratiekamp*. Het boekje is echter geschreven als een roman en lijkt eerder bedoeld te zijn als communistische propaganda dan een werkelijk beschrijving van het leven in kamp Vught. Communisten kozen, vaker dan joodse en christelijke auteurs voor een zekere mate van fictionalisering, constateerde Bettine Siertsema. Siertsema, ‘Kampgetuigenissen’. In: Van Vree en Van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering* 114.

¹⁰⁷³ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 5; H.J. Braakhekke, Brief d.d. 4.10.48, Niod, 250g, inv.nr. 555 p. 2.

¹⁰⁷⁴ W. Röhl, *Sozialdemokraten im Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945. Unter Einbeziehung biographischer Skizzen* (Göttingen 2000) 231 en 238; F. Pingel, ‘Individuelle und kollektive Überlebensstrategien im Konzentrationslager’. In: Streibel en Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens* 92-123, aldaar 100.

¹⁰⁷⁵ Braakhekke, Brief d.d. 4.10.48, Niod, 250g, inv.nr. 555 p. 1-2.

Maar tegelijkertijd liet de samenwerking tussen de communist Piet Maliepaard en de sociaaldemocraat Aarse zien dat van een echte strijd geen sprake was.

Een tweede kenmerkend verschil is dat er in kamp Vught nog wel een groep was – de ‘intellectuelen’ en een deel van de gijzelaars – die onderscheiden werd op basis van zijn sociaal-economische status in de Nederlandse maatschappij, terwijl dit zoals Sofsky constateerde in kampen in Duitsland niet denkbaar was.¹⁰⁷⁶ Dat dit in kamp Vught wel mogelijk was werd hoofdzakelijk bepaald door de kampomstandigheden. Allereerst omdat deze in vergelijking met de kampen in Duitsland minder vernietigend waren. Het werk dat men moest doen of de posities die men kon vervullen waren minder van belang om te overleven. De noodzaak om bijvoorbeeld te behoren tot de rekenkamer van Philips ontbrak, omdat de meeste andere banen ook niet uitzonderlijk zwaar of slecht waren. Hierdoor was het voor de medegevangenen mogelijk de status van de ‘intellectuelen’ te onderkennen en mee te werken aan het in stand houden ervan. Wat hierbij ook een rol speelde was het feit dat een deel van de ‘intellectuelen’ tot de gijzelaars behoorde en dus ook door de SS werd ontzien.

Een derde verschil heeft betrekking op de strijd om de macht in de hoogste regionen van de gevangenenhiërarchie. De heersende opvatting binnen de historiografie over de kampen in Duitsland is dat deze strijd zich over het algemeen afspeelde tussen de politieke gevangenen, en dan met name de communisten, en de criminelen.¹⁰⁷⁷ Dit beeld is niet onjuist, maar behoeft aanpassing en dan met name met betrekking tot de periode vanaf 1943. In die laatste fase, zo betoogde Pingel al in 1978, verdween de politieke achtergrond van de gevangenen en de door de SS aangebrachte differentiatie naar de achtergrond. Er ontstond een nieuwe scheiding, die gedeeltelijk haaks stond op de categorieën. ‘Immer mehr Häftlinge waren – unabhängig von ihrer politischen Perspektive, ihrem Gegenwarts- und Vergangenheitshorizont – einer sich annähernden Grundsituation unterworfen’, aldus Pingel.¹⁰⁷⁸

---

¹⁰⁷⁶ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 138; Ook historica Karin Hartewig constateerde wat betreft de kampen in Duitsland dat de kampsamenleving door de overlevingsstrijd ‘die Klassenstruktur der bürgerlichen zivilen Gesellschaft weit hinter sich ließ’. Hartewig, ‘Wolf unter Wölfen?’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II 948.

¹⁰⁷⁷ Zie onder andere: Pingel, ‘Individuelle und kollektive Überlebensstrategien’. In: Streibel en Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens*; Hartewig, ‘Wolf unter Wölfen?’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II 939-958; Kaienburg, ‘Freundschaft? Kameradschaft?’ In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht*.

¹⁰⁷⁸ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 152.

Deze verschuiving werd allereerst teweeggebracht door veranderingen in de behandeling van de gevangenen als gevolg van hun inschakeling in de oorlogsindustrie. Hierdoor verbeterden de omstandigheden voor alle gevangenen. Ten tweede gold dat hoe langer de gevangenschap duurde, des te groter de kansen waren om de opgelegde differentiatie te overwinnen. Naarmate men langer in het kamp zat werden kennis en ervaring steeds belangrijker ten opzichte van de gekleurde driehoek die men bij binnenkomst had gekregen en zo ontstond, volgens Pingel een nieuwe scheiding, namelijk tussen de oude en de nieuwe gevangenen.¹⁰⁷⁹

In navolging van Pingel deed de Olaf Mußmann – bijna twintig jaar later – onderzoek naar het kamp Mittelbau-Dora, dat in augustus 1943 in het Harzgebergte in Duitsland geopend werd. Hij kwam tot conclusie dat voornamelijk vanaf 1943 en dan met name in de nieuwe kampen een einde kwam aan het heersende beeld dat de strijd om de macht gestreden werd tussen de ‘groenen’ en de ‘roden’. In deze nieuw opgerichte werkkampen speelde de duur van de gevangenschap minder een rol en waren talenkennis en beroepsmatige vaardigheden factoren van betekenis.¹⁰⁸⁰ Hij constateerde dat de macht in Mittelbau-Dora gedeeld werd door gevangenen met vele verschillende nationaliteiten en uit alle gekleurde categorieën.

Zoals gezegd werden in kamp Vught de Funktionsstellen bezet door gevangenen afkomstig uit vrijwel alle categorieën en met verschillende ideologische achtergronden. De verklaring hiervoor komt deels overeen met de oorzaken die Pingel en Mußmann voor de kampen in Duitsland aanwezen. Het belang van de lichte verbetering in de omstandigheden, dat Pingel constateerde, blijkt ten aanzien van Vught de hoofdreden. De strijd om de macht speelde zich niet slechts tussen bepaalde groepen af, omdat de omstandigheden voor concentratiekampbegrippen relatief goed waren. In kamp Vught was geen gevecht op leven of dood vereist om de beste functies in handen te krijgen. Zoals Mußmann signaleerde, speelden tevens opleiding en kennis van de gevangenen een aanzienlijke rol bij het bepalen van de functie die men in het kamp kreeg. Niet alleen kwamen doktoren in het Revier terecht, in de SS-keuken stelde de gevangene Johan Kogehop, die daar de scepter zwaaide, slaggers aan en Johannes Otto werd in een timmerwerkplaats aan het werk gezet nadat hij had

---

¹⁰⁷⁹ Ibidem.

¹⁰⁸⁰ Mußmann, ‘»Bunte Lagerprominenz«?’. In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht* 83.

aangegeven dat hij timmerman was.¹⁰⁸¹ Dit alles zou niet mogelijk geweest zijn als de omstandigheden een hard gevecht om te overleven zouden hebben geëist.

Anders dan in Mittelbau-Dora zorgden de Nederlanders in Vught – na uitsluiting van de ‘asocialen’ en buitenlanders – dat er een gevoel van gezamenlijkheid ontstond, waardoor de categorisering van minder zwaarwegend belang was, zoals blijkt uit de beschrijving van Otto:

De verhouding tussen de gevangenen onderling was prachtig in een woord. Ik heb het zelfs nog nooit zoo meegemaakt, zooals wij met elkaar omgingen, of je nu dominee, pastoor, dokter of professor was, maakte daar geen verschil. Je was daar Hollander, had allemaal eene vijand “de Mof” en die moest op alle manieren afbreuk worden gedaan en moest op z’n zachtst uitgesproken verdwijnen.¹⁰⁸²

Ook gijzelaar H. Kühler meende dat de gevangenen uiteindelijk ‘één grote eenheid tegen de Duitsers’ vormden en de basis van die eenheid was het feit dat de gevangenen elkaar in de werkcommando’s tegenkwamen en daar vriendschap sloten, ‘los van enig groepsverband of politieke schakering’.¹⁰⁸³ Dat klinkt heel anders dan de cynische conclusie van Benedikt Kautsky, die schreef: ‘Kein Wort wurde im Lager wohl öfter und ärger mißbraucht als das von der Kameradschaft. Schließlich sagte man bissig: «Wenn einer Kamerad zu dir sagt, dann will er was von dir».’¹⁰⁸⁴ Gold dit in wezen ook niet voor Vught of was het daar wel mogelijk om onbaatzuchtige vriendschappen te sluiten?

‘Hier heb ik nu een goede vriend gekregen (...) Ik heb er werkelijk veel aan.’

Het fenomeen vriendschap was in concentratiekampen een problematisch begrip. Aan de ene kant was het voor gevangenen belangrijk om mensen te hebben bij wie ze steun en hulp konden vinden en waar ze enige vertrouwdheid mee voelden. Aan de andere kant was het systeem van de kampen zo ingericht dat het onderhouden van

---

¹⁰⁸¹ J.F. Kogehop, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 647 p. 6; Otto, Brief d.d. 14.9.48, Niod, 250g, inv.nr. 694 p. 2; Zie ook: Zakboekjes “Voorschriften voor de Capo’s”, 1943-1945, Niod 250g, inv.nr. 212. Deze zakboekjes bevatten naam, beroep en werkcommando van de gevangenen en laten zien dat vele gevangenen in hun eigen vakgebied te werk werden gesteld.

¹⁰⁸² Otto, Brief d.d. 14.9.48, Niod, 250g, inv.nr. 694 p. 7.

¹⁰⁸³ Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 29.

¹⁰⁸⁴ Kautsky, *Teufel und Verdammte* 175.

vriendschappen door concurrentiestrijd en het grote verloop onder de gevangenen zeer moeilijk was. Volgens Sofsky en Bettelheim kwamen als gevolg daarvan vriendschappen in de kampen praktisch niet voor. Nieuwelingen deden nog wel hun best om vriendschappelijke contacten te vormen, onder meer door te proberen samen met de mensen die ze tijdens het transport naar het kamp hadden leren kennen of met bekenden die ze mogelijk in het kamp tegenkwamen in dezelfde barak te komen. Maar deze relaties hielden over het algemeen niet lang stand doordat gevangenen stierven of op transport werden gezet. Ook verhuizing naar een andere barak kon het einde van de band betekenen, doordat men elkaar in de grijze massa kwijtraakte. ‘Die Fluktuation innerhalb des Lagersystems zerstörte dauerhafte Verbindungen’, aldus Sofsky.¹⁰⁸⁵

Ook de gevangenen in kamp Vught bemerkten hoe moeilijk het was om vriendschappen te onderhouden. Zo verklaarde Maliepaard dat hij in het kamp nooit een bepaalde vriendschap had gevoeld voor iemand, hij was daar bewust huiverig voor geweest. ‘Het kampleven bracht nu eenmaal mee, dat we er rekening mee moesten houden, dat je toch elkaar in welk verband dan ook, weer kwijtraakte’, zei hij.¹⁰⁸⁶ ‘Zo langzamerhand heb ik nog maar een klein kringetje van vrienden’, schreef Jan Roothaan, die als Sippengeisel in augustus 1943 naar kamp Vught gebracht werd. ‘De een na de ander gaat weg en zo voel je je steeds eenzamer.’¹⁰⁸⁷ En ook Frohn schreef na vier maanden kamp Vught aan zijn ouders:

Steeds heb ik weer andere kennissen. Dat is hier zo’n beetje de gang van zaken, want telkens gaan mensen weg en verschijnen nieuwe. Als je een goeie maat hebt uitgezocht is ie in no time weer verdwenen.¹⁰⁸⁸

Maar niet alleen doordat vriendschapsrelaties telkens weer verbroken konden worden werd het ontstaan van vriendschappen bemoeilijkt, ook het systeem van terreur en de bewuste scheidslijnen en hiërarchie die onder de gevangenen aangebracht werden, zorgde hiervoor. Door de dehumanisering en verkinderlijking, zo stelde Bettelheim, ontwikkelden vriendschappen zich net zo snel als ze weer afgebroken werden. Gevangenen konden als kinderen het ene moment goede vrienden zijn en het andere

---

¹⁰⁸⁵ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 184.

¹⁰⁸⁶ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VIII p. 13.

¹⁰⁸⁷ Roothaan (red.), *Jan Roothaan* 13.

¹⁰⁸⁸ F. Frohn, Brief d.d. 23.1.44, NMKV, Ordner namen gevangenen Vught F t/m G.

moment elkaar met hand en tand bevechten.¹⁰⁸⁹ De meeste gevangenen leefden daarom een solitair leven in het kamp, aldus Bettelheim, of bewogen zich in een kleine groep van kameraden. Vrienden kon je dat niet noemen, eerder lotgenoten in ellende.¹⁰⁹⁰

De vele verwijzingen naar het gezelschap en de vriendschapsbanden met medegevangenen laten zien dat het in kamp Vught meeviel met het solitaire leven dat de gevangenen leidden. Grote vriendengroepen ontstonden niet, maar de meesten vonden toch wel een aantal medegevangenen met wie ze goed overweg konden, optrokken, pakketten deelden en die hen steun gaven en afleiding boden. Zo schreef gijzelaar Kühler:

Al spoedig had ik vriendschap gesloten met mijn naaste burens van de scheerapparatenband. (...) Menig genoeglijk uurtje brachten wij door met praten over allerlei; wij werden goede vrienden, lieten elkaar brieven en foto's zien en waren van elkaars gezinnen volkomen op de hoogte.¹⁰⁹¹

En Frohn liet aan thuis weten: 'Ik heb een aardig groepje vrienden, waarmee ik steeds samen ben. (...) We voeren "diepgaande gesprekken". (...) De geest is opgewekt (...) en zelfs vrolijk te noemen.'¹⁰⁹²

Het is echter de vraag of deze contacten als echte vriendschappen beschouwd moeten worden. Volgens Bettelheim en Sofsky waren de sociale relaties in de kampen gebaseerd op instrumentele overwegingen en werden ze voornamelijk gebruikt als middel in de strijd om het zelfbehoud. Gedwongen door de omstandigheden sloten gevangenen contacten vanuit egocentrische motieven.¹⁰⁹³

Hoewel in kamp Vught een letterlijke overlevingsstrijd niet noodzakelijk was, stonden vriendschappen ook daar voor een belangrijk deel in het teken van het materiële of psychische voordeel dat de gevangenen ervan ondervonden. Het meest duidelijk is dit terug te zien in de opmerkingen van gevangenen die dankzij vrienden een betere baan wisten te krijgen. Maar het is bijvoorbeeld ook te lezen in de opmerking van Weststrate over de vriendschap met zijn Leidse collega's: 'We konden

---

¹⁰⁸⁹ Bettelheim, 'Individual and mass behavior'. In: idem, *Surviving and other essays* 76.

¹⁰⁹⁰ Bettelheim, *The informed heart* 231.

¹⁰⁹¹ Kühler, 'Verslag over Vught', Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 26.

¹⁰⁹² Frohn, Brief d.d. 13.2.44, NMKV, Ordner namen gevangenen Vught F t/m G.

¹⁰⁹³ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 184; Bettelheim, *The informed heart* 131.

uitstekend met elkaar opschieten en hebben veel met elkaar gesproken, waardoor wij elkaar hielpen (...) ons geestelijk leven enigszins op peil te houden', schreef hij.¹⁰⁹⁴ Of tussen de regels door in de lofzang die politiek gevangene A. Bouten op zijn kampvrienden hield:

Nico de Vries, (...) wondertype van alle markten thuis, die voor een sigaret deugdelijk rechtskundig advies gaf, een request schreef in het Duits, een Franse brief omzette in 't Duits, (...). En dan onze eenvoudige en eerlijke Verheijen, hoe velen heb je geholpen door hun sokken of truien te stoppen, hun broeken of jasje uit te stukken.¹⁰⁹⁵

Ten aanzien van de mentale steun die vriendschappen betekenden, schreef de Belgische gevangene J. Vermaesen dat slechts de vriendschap tot zijn medegevangenen het enige warme gevoel was dat hen verwijderde van de neiging naar de dood.¹⁰⁹⁶ En Ad Bal had eenzelfde soort effect op medegevangene Cor Hirdis, die zijn broer in het kamp verloren was. In een brief aan zijn ouders vertelde hij dat als Bal hem niet onder zijn hoede had genomen, het hem te zwaar zou zijn geworden. 'Hij zorgt voor mij alsof ik zijn eigen broer ben. En dat kan mij toch soms zo'n gevoel geven, net of ik thuis ben; die hartelijkheid en ware kameraadschap voeren mij soms zo diep.'¹⁰⁹⁷

Deze laatste opmerking van Hirdis toont dat de gevangenen de banden met medegevangenen wel als echte vriendschappen ervoeren. En vaak voelde de band sterker dan de contacten in de vrije maatschappij. Zo schreef Kühler: 'De omstandigheden werkten er toe mede, dat je spoedig dikkere vrienden werd dan in de vrije maatschappij.'¹⁰⁹⁸ En ook Johannes Megens, die als politiek gevangene in het kamp zat, schreef na de oorlog dat de banden van vriendschap 'in uren van kommer en leed gesmeed' hecht waren.¹⁰⁹⁹

Door de gevangenen zelf werden de vriendschappen dus als ware vriendschappen ervaren en als grote steun in het doorstaan van het kampleven. Zo schreef Jan Roothaan aan zijn moeder: 'Zo langzamerhand krijg ik hier ook goede

---

¹⁰⁹⁴ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 23.

¹⁰⁹⁵ A. Bouten, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 554 p. 4.

¹⁰⁹⁶ J. Vermaesen, 'Een transport Belgen', Niod, 250g, inv.nr. 766 p. 4.

¹⁰⁹⁷ Bal, Brief d.d. augustus/september 1943, NMKV, 3017, inv.nr. 3037.

¹⁰⁹⁸ Kühler, 'Verslag over Vught', Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 26.

¹⁰⁹⁹ J.T. Megens, Brief d.d. 31.1.46, Niod, 250g, inv.nr. 679 p. 1.

vrienden en dat maakt het leven zoveel mooier.¹¹⁰⁰ Ook Vermaesen schreef dat hij iedere avond na het hartelijke “Wel te rusten Belg” van zijn drie Rotterdamse vrienden, zich realiseerde hoeveel troost hij putte uit hun vriendschap.¹¹⁰¹

Uiteindelijk bleken de meeste vriendschappen na het kamp echter geen stand te houden. Soms kwam dat doordat de verschillen die in het kamp minder belangrijk hadden geleken na de oorlog toch grote struikelblokken bleken.¹¹⁰² Maar ook zonder dat verwaterde de meeste vriendschappen korte tijd na terugkomst uit de kampen. Het gewone leven eiste spoedig de aandacht op en de contacten bleken niet bewaard te blijven. ‘Je komt gewoon niet meer bij elkaar’, verzuchtte Gerrit van der Linde. ‘Ook al kon je in die tijd nog zo prettig met elkaar overweg.’¹¹⁰³

Anders dan de concentratiekampen op het Duitse grondgebied, waar een totale minachting bestond voor het leven van de gevangenen, was het beleid in kamp Vught erop gericht de gevangenen te intimideren en te onderdrukken, maar niet te vernietigen. In de andere kampen werd er niet gekeken naar de aantallen slachtoffers en waren dodelijk geweld en de voortdurende doodsangst onderdeel van het dagelijkse leven. In kamp Vught was dit, ondanks de slachtoffers die ook daar vielen en alhoewel er ook regelmatig geweld gebruikt werd, niet het geval. Het gedrag van – in het bijzonder Nederlandse – SS’ers was over het algemeen minder gewelddadig.

Ten aanzien van de stratificatie en hiërarchie in de kampen in Duitsland moest Pingel concluderen dat ‘vor allem die Vorgaben durch die SS den Platz im Lager [bestimmten]’ en dat individuele gevangenen slechts ‘nur nach längere Zeit der Lagererfahrung und Adaption, wenn es denn überhaupt gelang, die ersten Monate zu überstehen’, een kans hadden ‘die Grenzen der inneren Hierarchien durch individuelles Geschick [zu] durchbrechen’.¹¹⁰⁴ Ook in kamp Vught werd de sociale stratificatie en de hiërarchie in het kamp voor een groot deel bepaald door het beleid van de kampleiding en de SS. De door hen gebruikte categorisering vormde de basis van de sociale stratificatie in het kamp en hun houding ten opzichte van de

---

¹¹⁰⁰ Roothaan (red.), *Jan Roothaan* 6.

¹¹⁰¹ Vermaesen, ‘Een transport Belgen’, Niod, 250g, inv.nr. 766 p. 6.

¹¹⁰² Zie onder andere: Withuis, *Na het kamp*; T. de Ridder, *De geest van het verzet. Ex-politieke gevangenen uit '40-'45* (Zutphen 2009).

¹¹⁰³ Van der Linde, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 670 p. 11.

¹¹⁰⁴ Pingel, ‘Individuele und kollektive Überlebensstrategien’. In: Streibel en Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens* 108.

communisten, de gijzelaars en de ‘asocialen’ bepaalde in belangrijke mate de plaats die deze groepen innamen in de hiërarchische structuur.

Tegelijkertijd gaf het feit dat een harde strijd om te overleven in Vught niet nodig was de gevangenen de ruimte om – meer dan in andere kampen – invloed uit te oefenen op de stratificatie en de hiërarchie in het kamp. Hierdoor bleven sporen van de sociaal-economische structuur van de Nederlandse maatschappij zichtbaar in de kampsamenleving. Het meest duidelijk was dit ten aanzien van de ‘intellectuelen’, die ook in Vught op basis van hun status een bevoorrechte positie kregen. Maar het bleek ook uit het feit dat een heel aantal gevangenen te werkgesteld was in het eigen vakgebied.

De scheidslijnen tussen de verschillende groepen waren in kamp Vught minder scherp dan in de kampen in Duitsland. Hierdoor was de macht verdeeld tussen gevangenen die afkomstig waren uit vrijwel alle categorieën en lagen van het kamp, de ‘asocialen’ en de buitenlanders uitgezonderd. Het meest belangrijke pleit dat moest worden beslecht was niet dat tussen gevangenen afkomstig uit verschillende categorieën, maar tussen de Duitse kapo’s en de Nederlandse gevangenen. Van de terreur die de Duitse kapo’s de eerste maanden hadden uitgeoefend, leerden de gevangenen dat niet de categorie of de achtergrond van de gevangenen het belangrijkste was, maar het feit dat Nederlanders de posities als Funktionshäftlingen bezetten. Solidariteit bestond zeker in Vught, maar dan vooral binnen de dominerende groep Nederlandse politieke gevangenen, die de ‘asocialen’ en buitenlanders uitsloten. Dankzij hun organisatietalent konden de ‘asocialen’ zich daartegen beter verweren dan de Belgen.

6. De bel voor de laatste ronde heeft geluid

In februari 1944 brak een nieuwe periode aan met de komst van de derde en naar zou blijken laatste kampcommandant. De 49-jarige Hans Hüttig volgde Grünewald op, die naar aanleiding van het bunkerdrama gearresteerd was. Dankzij de telefoniste Eva Grijseels raakte het bunkerdrama snel in Den Haag bekend. Zij luisterde op de Kommandantur een telefoongesprek af tussen Schutzhaftlagerführer Krämer en adjudant Hermann Wicklein, waarin Krämer vroeg Grünewald op de hoogte te stellen van de toestand van de vrouwen in de bunker en ervoor te zorgen dat het verhaal verder niet bekend zou worden. Wicklein kwam erachter dat Grijseels het gesprek had afgeluisterd en zij werd in haar kamer opgesloten, verhoord en uiteindelijk ontslagen. Vanuit Vught ging ze vrijwel rechtstreeks naar Den Haag en legde daar bij Rauters secretaris, Heinrich, een verklaring af.¹¹⁰⁵ Rauter aarzelde niet om Grünewald direct te laten arresteren, voordat Berlijn tijd had om te reageren.

Pohl was daarover zeer ontstemd, aangezien hij als hoofd van het WVHA verantwoordelijk was voor de commandant. Het gevolg was dat hij Rauter een brief schreef waarin hij ‘voorstelde’ hem de volledige leiding over het kamp te geven. Uiteraard, zo schreef hij, zou dit wel betekenen dat de kampcommandant en de Duitse SS zouden worden teruggetrokken.¹¹⁰⁶ ‘Das ist doch unmöglich!’, was Rauters reactie aan dr. Brandt, lid van de persoonlijke staf van Reichsführer Himmler. ‘Ich kann doch das KL Vught nicht mit NSBern führen.’¹¹⁰⁷ Brandt belde vervolgens met het WVHA en wist de zaak te sussen; kamp Vught bleef onder leiding van het WVHA.¹¹⁰⁸

Intussen was Grünewald op 6 maart 1944 veroordeeld door het SS- und Polizeigericht X, wegens ‘fahrlässiger Tötung’ (dood door schuld).¹¹⁰⁹ Hem werd onder meer nagedragen dat hij had kunnen verwachten dat het drama ‘von der gegnerischen Propaganda weitgehendst ausgenutzt wird und damit die Bestrebungen

---

¹¹⁰⁵ Arts, PV d.d. 19.5.47, getuigen E. Grijseels en H.F. Swart, NA, CABR, inv.nr. 63557; Schot, PV d.d. 27.3.47, getuige E. Grijseels, NA, CABR, inv.nr. 76193.

¹¹⁰⁶ Brief Pohl aan Rauter d.d. 29.3.44, BArch, NS 19, 1696.

¹¹⁰⁷ Brief Rauter aan Brandt d.d. 15.4.44, BArch, NS 19, 1696.

¹¹⁰⁸ Brief Brandt aan Rauter d.d. 26.4.44 BArch, NS 19, 1696; Of Pohl echt van plan is geweest het kamp aan Rauter over te dragen of dat hij dit alleen als dreigement gebruikte om hem op zijn plaats te zetten, is de vraag.

¹¹⁰⁹ ‘Dood door schuld’. Grünewald, Feldurteil d.d. 6.3.44, NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126 p. 1.

des Reichskommissars in den Niederlanden erheblich gestört werden könnten'.¹¹¹⁰ Bij zijn aanstelling was hij nadrukkelijk op het bijzondere karakter van het kamp gewezen en welke consequenties het zou hebben als hij het kamp niet naar behoren zou leiden.¹¹¹¹ Hij kreeg een gevangenisstraf van drie jaar en zes maanden en zijn adjudant, Wicklein, die Grünewald op het idee gebracht had, kreeg zes maanden wegens medeplichtigheid.¹¹¹²

De eerste maanden onder Hüttigs leiding was de omvang van de kampbevolking vergelijkbaar met die onder Grünewald, gerekend vanaf november 1943 toen vrijwel alle joodse gevangenen doorgestuurd waren. Het aantal mannelijke Schutzhaftgevangenen schommelde tussen de 3400 en 3800 personen. Daarnaast waren er circa 200 gijzelaars opgesloten. Van november tot 18 maart zaten er nog 295 joodse mannen vast. Op dat moment werden – op 10 na – alle joodse mannen naar Westerbork gestuurd, maar dankzij tussenkomst van Philips kwamen er weer 82 naar Vught terug. Het vrouwenkamp was aanzienlijk kleiner. Er waren nog maar enkele gijzelaars en een kleine vierhonderd joodse vrouwen. Het totaal aantal vrouwen in het kamp varieerde in deze periode tussen de 700 en 900.¹¹¹³

Hüttig kwam eind februari in het kamp aan en drukte duidelijk zijn stempel op het kamp. Zijn periode als commandant zou grotendeels bepaald worden door de – geruchten over de – naderende invasie en de ontwikkelingen aan het Westfront. Dit betekende voor de gevangenen niet alleen spanning over wat hen te gebeuren stond en

---

¹¹¹⁰ Grünewald, Feldurteil d.d. 6.3.44, NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126 p. 3. Tot tweemaal toe wees het SS-Gericht hem erop dat hij op de hoogte was van de bijzondere politieke verhoudingen in Nederland, dat hij wist dat gebeurtenissen in het kamp niet voor de buitenwereld verborgen bleven en dat deze tegen de bezettingsmacht gebruikt werden. Ibidem, 11. Het drama was snel in de buitenwereld bekend. Op 16 februari werd er over bericht in *Vrij Nederland* en *De Waarheid*. Een maand later volgde een stuk in *Trouw*, dat gebaseerd was zich op een artikel dat de gevangen journalist J.S. Hoek via het Philips-Kommando naar buiten had gesmokkeld.

¹¹¹¹ Ibidem, 3. De rechtbank oordeelde dat ondanks dat het idee van Wicklein kwam, Grünewald hoofdverantwoordelijk was. Verder was hij geen 'Anfänger in KL. Dienst' en 'im gereiften Alter'. Hij had de dood van de vrouwen dan wel niet gewild, maar hij had kunnen weten wat de gevolgen van de opsluiting zouden kunnen zijn. Bovendien had hij zijn meerderen moeten raadplegen voordat hij de straf ten uitvoering bracht. Ibidem, 9-11.

¹¹¹² Hij had een dergelijke straf al eens eerder in andere concentratiekampen uitgevoerd. Ibidem, 1 en 5; Wicklein was in 1911 geboren. Na de Volksschule en Handelsschule was hij twee jaar werkloos geweest en had zich in 1934 bij de SS aangemeld. Hij was sinds 1937 getrouwd en had twee kinderen. Hij was voornamelijk in concentratiekampen werkzaam geweest en niet eerder disciplinair bestraft. Ibidem, 2.

¹¹¹³ Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen, 1943-1944, Niod, 250g, inv.nr. 256. De grootte van de kampbevolking bedroeg tussen de 4200 en 4650 gevangenen. Het aantal joodse gevangenen was na de transporten in november 1943 tot maart 1944 stabiel en bedroeg circa 295 mannen en 377 vrouwen. Met de 82 mannen die in maart 1944 uit Westerbork naar Vught teruggingen, kwamen 22 extra vrouwen voor het Philips-Kommando mee.

angst voor transport, maar ook een beperking van de speelruimte die ze in de loop van de maanden hadden weten te creëren.

Hüttig: 'Een vent met een dom (...) gezicht; maar, (...), vermoedelijk niet zoo erg slecht.'

Hans Hüttig werd op 5 april 1894 geboren in Dresden als oudste zoon in een streng protestants gezin. Na de Volksschule en Realschule volgde de zeventienjarige Hüttig in 1911 het voorbereidende jaar voor de officiersopleiding, maar hij haalde het examen niet en werd afgewezen. In maart 1914 kreeg hij een baan als vertegenwoordiger in 'Deutsch Ostafrika'.¹¹¹⁴ Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meldde hij zich daar bij het koloniale leger en vocht mee tot hij in 1917 ernstig gewond raakte. Hij werd krijgsgevangen gemaakt door de Engelsen en keerde pas in 1920 in Duitsland terug.¹¹¹⁵

In Dresden probeerde hij vervolgens door middel van wisselende baantjes voor hem en zijn vrouw Erna Hänel, met wie hij in 1921 trouwde, in het onderhoud te voorzien.¹¹¹⁶ In 1926 zette hij in navolging van zijn vader een eigen drogisterij annex fotowinkel op. Vier jaar later moest hij die echter wegens faillissement weer sluiten. Niet lang daarna vond hij werk bij een Luchtfotobureau in Meißen nabij Dresden, waar hij tot bedrijfsleider wist op te klimmen. In 1932 meldde hij zich aan bij de SS en de NSDAP. Hij werd SS-mann bij concentratiekamp Sachsenhausen en volgde met goed resultaat de opleiding aan de SS-Führerschule, waarvoor hij in 1935 slaagde. Kort daarna scheidde hij van zijn vrouw, omdat hij een buitenechtelijke relatie had met Ilse Richter, met wie hij in 1940 trouwde.¹¹¹⁷

Van 1937 tot mei 1941 werkte Hüttig in verschillende kampen, onder meer als adjudant in Buchenwald en Flössenburg en als Schutzhaftlagerführer in Sachsenhausen.¹¹¹⁸ Zijn meerderen prezen Hüttigs persoonlijkheid en prestaties en omschreven hem als een man met een open karakter, een sterke wil en doorzettingsvermogen. Hij was een 'gerecht und beliebter Führer, greift wo es sein

---

¹¹¹⁴ Een gebied dat tegenwoordig delen van Tanzania, Burundi en Rwanda omvat.

¹¹¹⁵ H. Hüttig, Dienstlaufbahn des H. Hüttig en Abschrift Personal – Nachweis für Führer der Waffen-SS, Niod, 210, P 75, nr. 10699 en 10707.

¹¹¹⁶ Hüttig, Abschrift Personal, Niod, 210, P 75, nr. 10707. Ze kregen samen een zoon en een dochter.

¹¹¹⁷ Hüttig, Afschrift scheidingsakte d.d. 30.12.35, Niod, 210, P 75, nr. 10786-10789. Ze kregen samen nog twee dochters.

¹¹¹⁸ H. Stein, *Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945. Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung* (Göttingen 1999) 308; H. Kaienburg, 'Sachsenhausen – Stammlager'. In: Benz en Distel (red.), *Ort des Terrors*, III, *Sachsenhausen, Buchenwald* (München 2006) 17-72, aldaar 40.

muss energetisch durch, [und ist ein] guter Kamerad'.¹¹¹⁹ Zijn goede beoordelingen leidden in maart 1941 tot zijn aanstelling als de eerste commandant van Natzweiler, een nieuw kamp dat op achthonderd meter hoogte in de Franse Elzas gebouwd moest worden.¹¹²⁰ Het was een zogenaamd 'Nacht und Nebel'-kamp, bestemd voor gevangenen die opgepakt waren wegens ernstige verzetsactiviteiten en die daarom in 'nacht en mist' moesten verdwijnen, zonder dat hun familieleden op de hoogte zouden worden gebracht.¹¹²¹

In Natzweiler kreeg Hüttig de leiding over een kleine zeshonderd gevangenen, voornamelijk 'asocialen' en Berufsverbrecher, die in mei 1941 vanuit Sachsenhausen overgebracht waren om het kamp te bouwen. Ze werden ondergebracht in een danszaal in Struthof. Van daaruit moesten ze het terrein bouwklaar maken, de barakken bouwen en de granietgroeve toegankelijk maken, waar toekomstige gevangenen te werk zouden worden gesteld. Onder Hüttigs leiding kwamen de eerste zeven maanden ongeveer zestig gevangenen om het leven.¹¹²² Glücks, de leider van Amtsgruppe D waar de concentratiekampen onder vielen, was zeer tevreden over Hüttigs optreden. 'Er hat dieses Lager trotz schwieriger Verhältnisse mit Fleiss und Umsicht aufgebaut und führt es zu meiner Zufriedenheit', schreef hij in de herfst van 1941. 'Als Kommandant eines Konzentrationslager geeignet', luidde zijn eindoordeel.¹¹²³

Begin 1942, toen het kamp nog in aanbouw was en het aantal gevangenen nog steeds enkele honderden bedroeg, werd Hüttig overgeplaatst en aangesteld als *Kommandant die Wachmannschaft des Polizeilagers Grini* in Noorwegen.¹¹²⁴ Eind 1943 werd hij weer teruggeroepen naar Berlijn omdat hij de leiding zou krijgen over

---

¹¹¹⁹ Hüttig, Personalbericht, Niod, 210, P 75, nr. 10731 en 10732.

¹¹²⁰ Natzweiler was van mei 1941 tot september 1944 in gebruik. In die periode zaten er in totaal ongeveer 52.000 gevangenen, afkomstig uit verschillende landen. Circa 20.000 gevangenen kwamen om het leven. R. Steegmann, 'Natzweiler – Stammlager'. In: Benz en Distel (red.), *Der Ort des Terrors*, VI, *Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof* (München 2007) 23-47, aldaar 43; Er hebben bijna 600 Nederlanders gevangen gezeten, waarvan er 280 zijn omgekomen. H. Piersma, *Doodstraf op termijn. Nederlandse Nacht und Nebel-gevangenen in kamp Natzweiler* (Zutphen 2006) 15. De Nederlander Floris Bakels schreef op basis van zijn dagboek een indringend kampverslag over zijn tijd in Natzweiler: F.B. Bakels, *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen* (Amsterdam/Brussel 1977).

¹¹²¹ Het officiële Nacht und Nebel-Erlass, ook wel Keitel-Erlass genoemd, werd op 7.12.41 door Hitler getekend.

¹¹²² Steegmann, 'Natzweiler'. In: Benz en Distel (red.), *Der Ort des Terrors*, VI 26; Op 4.10.42 waren er 755 mannelijke gevangenen. In de loop van 1943 steeg het aantal tot 2300 en begin 1944 tot 3000 gevangenen. Orth, *Das System der nationalsozialistische Konzentrationslager* 85.

¹¹²³ Hüttig, Personalbericht, Niod, 210, P 75 nr. 10738 en 10739.

¹¹²⁴ Aantekeningen ondervraging H. Hüttig, door kolonel Robert J. Straw d.d. 4.4.46, Niod, 250g, inv.nr. 147. Hij werd opgevolgd door Egon Zill. Waarom hij werd overgeplaatst is niet bekend.

een nieuw te bouwen kamp bij Lodz. Dit plan ging op het laatste ogenblik echter niet door en juist op dat moment was er in kamp Vught behoefte aan een vervanger voor Grünewald. Met zijn ervaring als commandant en vanwege zijn beschikbaarheid was Hüttig een voor de hand liggende keuze.¹¹²⁵ Hij kwam op 21 februari in Vught aan en betrok niet de commandantswoning op het kampterrein, maar vestigde zich in een villa aan de Helvoirtseweg, vlakbij de IJzeren Man.¹¹²⁶ Aufseherin Hannie W., die de vrouwelijke gevangenen bewaakte die de villa moesten schoonmaken, vertelde hoe Hüttig daar samenwoonde met een Duits meisje uit Berlijn, met wie hij een verhouding had.¹¹²⁷

De gevangenen waren in eerste instantie niet erg onder de indruk van de nieuwe commandant, die volgens Jan van de Mortel ‘groot’ en ‘plomp gebouwd’ was en een ‘uitgesproken onintelligent gezicht’ had.¹¹²⁸ Professor Cleveringa, die Hüttig door zijn werk op de Kommandantur van redelijk nabij meemaakte, schreef dat hij maar ‘twee dwaze bulderpartijtjes’ van hem had ondervonden en verder ‘nooit iets bepaald misselijks’ van hem had gehoord. ‘Dit was een vent met een dom, onbehouwen gezicht; maar, schoon wat ruw en onbeschaafd, vermoedelijk niet zoo erg slecht.’¹¹²⁹

Hüttigs manier van leidinggeven in de eerste maanden werd door de gevangenen beschreven als relatief rustig en betrekkelijk mild. Kapelaan R. Hegge schreef: ‘Zo erg droevig was deze periode zeker niet.’ De hogere leiding bemoeide zich niet meer zo direct met het kamp als onder Grünewald en het aantal langdurige appels en strafexercities nam af, evenals het aantal openbare geselingen.¹¹³⁰ Gijzelaar Boersma schreef dat hij in de tijd dat hij in het kamp zat, van 1 januari tot half september 1944, maar drie mensen op de bok gezeseld had zien worden.¹¹³¹ Dit alles

---

¹¹²⁵ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 689.

¹¹²⁶ Volgens Aufseherin Hannie W. betrok hij het huis naast dokter Van Spaandonck (deze woonde op de Helvoirtseweg 89). Grünewald, PV d.d. 15.7.47, NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126. Van Spaandonck zelf maakt hier geen melding van in het boekje dat hij in 1975 over zijn oorlogsherinneringen schreef. Wel schrijft hij dat Grünewald huize Crayenstein, dat aan de overkant van de weg lag, gevorderd had. Wellicht haalde hij beide mannen door elkaar of klopte de getuigenis van Hannie niet. F. van Spaandonck, *Dokter in oorlogstijd* (Vught 1975) 54.

¹¹²⁷ Grünewald, PV d.d. 15.7.47, getuige Hannie W., NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126.

¹¹²⁸ Van de Mortel, *Kamp Vught* 77.

¹¹²⁹ Cleveringa e.a., *Gedenkschriften* 107.

¹¹³⁰ E. Fusz, Brief R.H.F. Hegge d.d. 22.9.48, NA, CABR, inv.nr. 73368.

¹¹³¹ Fusz, PV d.d. 30.1.48, getuige S. Boersma en Brief Hegge d.d. 22.9.48, NA, CABR, inv.nr. 73368.

had zijn weerslag op de sterftcijfers: van februari tot en met mei 1944 stierven twaalf mensen en daarmee kende het kamp in deze maanden het laagste sterftcijfer.¹¹³²

De dagelijkse leiding van het kamp liet Hüttig grotendeels over aan zijn adjudant Ernst Fusz, over wie hij zeer te spreken was.¹¹³³ '[Er] ist ein Mensch von tadellosen Charakter, der sich besonders durch seine Ehrlichkeit und seine Treue auszeichnet', oordeelde hij.¹¹³⁴ Volgens Hüttig was Fusz' enige minpunt dat hij te rustig was in zijn optreden en hoewel dat voortkwam uit zijn discipline, moest hij zich op dat punt nog wel verbeteren.¹¹³⁵

Alhoewel Fusz veel van Hüttig overnam, liet de laatste de zaken niet op zijn beloop. Zo verscherpte hij de orde en discipline in het kamp en dat merkten onder meer de circa tweehonderd mannelijke gijzelaars die in maart 1944 het Geisellager bevolkten. Zij kregen zes weken Pakketensperre, omdat een aantal echtgenotes van gijzelaars uit Soest messen in broden hadden meegebakken, die bij de pakkettencontrole waren ontdekt.¹¹³⁶ Ook in reactie op de ontsnapping van marechaussee Arie Smits uit het kampziekenhuis, vlak voor Pasen 1944, trad Hüttig hard op. Alle marechaussees uit het kamp, dit waren er circa 25, werden opgesloten in de bunker, evenals de zieken met wie Smits in het Revier op de kamer had gelegen. Daarnaast werden alle Nederlandse doktoren vervangen door Belgische artsen.¹¹³⁷

Ook het Philips-Kommando kreeg onder Hüttigs leiding te maken met een verscherpt toezicht. Hoewel hij bij zijn eerste rondleiding door de Philipsbarakken

---

¹¹³² Hüttig had het aantal van twaalf goed onthouden. Toen hem na de oorlog gevraagd werd hoeveel mensen er tijdens zijn leiding in Vught waren omgekomen, gaf hij dat als antwoord. Aantekeningen getuigenis Hüttig d.d. 28.8.45, door Majoor Carstens, Niod, 250g, inv.nr. 147.

¹¹³³ Van de Mortel, *Kamp Vught 77*; Fusz, Brief H. Maarschalk, Zivillist bij Philips d.d. 27.9.48, NA, CABR, inv.nr. 73368; Fusz was 44 en een voormalig onderwijzer op een Volksschule. In 1938 meldde hij zich vrijwillig aan als onderwijzer aan de Wehrmachtschule van de Waffen-SS te Berlijn. Begin 1941 werd hij met de SS-division Nord ingezet tegen de Russen en later maakte hij onderdeel uit van de Nachschubkommandantur Rusland-Mitte. Begin 1944 kwam hij naar Vught. Ibidem, PV d.d. 23.11.48. Fusz claimde na de oorlog juist dat hij, doordat hij weinig kampervaring had, alles aan Hüttig overliet. Ibidem, PV d.d. 8/9.6.48.

¹¹³⁴ Fusz, Beurteilung d.d. 15.8.44, NA, CABR, inv.nr. 73368.

¹¹³⁵ Ibidem.

¹¹³⁶ Speerstra, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 745 p. 9; Zie ook: Kühler, 'Verslag over Vught', Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 15. Op 11 januari 1944 openden twee leden van het verzet in Soest het vuur op twee SS'ers waarbij er één gewond raakte. In het kader van de Silberanne Aktion, dat wil zeggen het ter vergelding doodschieten van anti-Duitse personen door Nederlandse SS'ers, werden vervolgens vijf mannen neergeschoten, waarvan twee de aanslag overleefden. Op 13 januari 1944 werden daarnaast 23 mannelijke Soestenaren gearresteerd en naar kamp Amersfoort gebracht als Repressiv-Geiseln. Op 12 februari 1944 werden 22 van hen naar Kamp Vught overgeplaatst. Speerstra was op 12 augustus 1944 de eerste van de groep die werd ontslagen. De laatste werden half september naar Amersfoort teruggebracht en kort daarna vrijgelaten.

¹¹³⁷ Zie: Speerstra, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 745 p. 8-9; Schaank, 'Tweede conflict', Niod, 250g, inv.nr. 727 p. 31-32; Van de Putten, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 711, Vervolg IV p. 17; Kirez, 'Overzicht SOBU', Niod, 250g, inv.nr. 646 p. 3.

‘erg opgetogen’ was en ‘geen ernstigen opmerkingen’ maakte, bleek al gauw dat Hüttig niet blij was met de *Zivilisten* bij Philips.¹¹³⁸ Deze burgers die vanuit Eindhoven de dagelijkse leiding hadden over het Philips-Kommando in het kamp, waren in zijn ogen ongewenste toeschouwers met te veel mogelijkheden om de gevangenen te helpen. Zo liet hij aan Carel Braakman, de feitelijke bedrijfsleider van het Philips-Kommando, weten te vermoeden dat de Philips-Zivilisten voortdurend brieven en andere zaken smokkelden, wat overigens waar was.¹¹³⁹ Al snel volgde een reeks maatregelen om de bewegingsvrijheid van de Zivilisten te beperken. Zo werden de controles bij het in- en uitgaan van het kamp verscherpt en was het lastiger om een toegangsbewijs voor het kamp te krijgen. Bezoeken moesten lang van te voren worden aangevraagd en er moest een expliciete reden voor worden opgegeven.¹¹⁴⁰

Uit de aantekeningen van Laman Trip is af te leiden hoe Hüttig ook bewust onzekerheid en verwarring bij de Philips-leiding zaaide door de regels telkens weer te veranderen of op toezeggingen terug te komen. Zo was het het ene moment wel toegestaan om fietsen mee het kamp in te nemen en moesten ze het volgende moment weer buiten blijven.¹¹⁴¹ Ook traineerde Hüttig de komst van extra joodse werknemers die uit Westerbork zouden worden gehaald.¹¹⁴² Het oordeel van Laman Trip en Braakman luidde na de oorlog dan ook dat Hüttig een schurk was. ‘Hij deed enorm vriendelijk in je gezicht, maar intussen zette hij overal palen, zodat wij in korte tijd niets meer konden uitrichten.’¹¹⁴³

Hüttig verscherpte niet alleen het toezicht op de Philips-leiding, maar ook op de gevangenen, omdat hij de productiviteit van de gevangenen onder de maat vond.

---

¹¹³⁸ Laman Trip, Dagboekantekeningen d.d. 23.2.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 10.

¹¹³⁹ Ibidem, 11. Zie ook: J. Elsendoorn, *De vermorzeling. Het verhaal van een overlevende* (Amsterdam 1979) 126. Hij beschrijft daar hoe burgerarbeiders briefjes het kamp in- en uit smokkelden middels een koker in het frame, de zogenoemde ‘buizenpost’.

¹¹⁴⁰ Laman Trip, Dagboekantekeningen d.d. 7/8.3.44, 16.3.44 en 6.4.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 11-12.

¹¹⁴¹ Zo kregen ze op 21 mei van Fuss te horen dat er geen fietsen meer het kamp in mochten, omdat er brieven in werden gesmokkeld. Op 26 mei noteerde Laman Trip echter dat de commandant de fietsenmaatregel onzin vond en fietsen tot nader order weer toegestaan waren. Nog geen week later bleek dat de fietsen toch weer buiten moesten blijven. Laman Trip, Dagboekantekeningen d.d. 21.5.44, 25.5.44 en 2.6.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 12-13.

¹¹⁴² Tijdens het bezoek van Himmler op 3 februari 1944 had men om meer werknemers gevraagd die het fijne werk op de radiobuizenafdeling kunnen doen. Braakman en Laman Trip verklaarden na de oorlog dat ze dit bewust deden om joodse vrouwen uit Westerbork weg te krijgen. Himmler zegde meer werknemers toe en stuurde hen naar Rauter om het te regelen. Die stond toe dat er 300 vrouwen, 50 mannen en 20 oudere vrouwen uit Westerbork gehaald werden. Hoewel Hüttig telkens toezeggingen deed bleef het bij 22 meisjes, die op 28 maart naar Vught kwamen. Laman Trip, Dagboekantekeningen d.d. 3.2.44, 24.2.44, 29.2.44, 7/8.3.44, 9.3.44 en 15.3.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 10-11; Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 2-3.

¹¹⁴³ Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 4.

Vooral 's avonds en zondags werd er naar zijn zin niet hard genoeg gewerkt.¹¹⁴⁴ Daarnaast hief hij in maart 1944 de SOBU-afdeling definitief op en werden in mei verschillende werkplekken afgeschaft die tot dan toe relatief prettige werkplaatsen waren geweest, zoals de reken- en schrijfkamers.¹¹⁴⁵ 'Bij de autoriteiten scheen een zekere rancune tegen deze "aristocraten" te bestaan', zei Weststrate over de opheffing van deze kamers.¹¹⁴⁶ Hij voegde eraan toe dat hij nu een andere plek moest zoeken waar hij kon studeren. 'Het waslokaal was er niet erg geschikt voor', maar gelukkig kon hij van de voorman van de tekenkamer daar terecht.¹¹⁴⁷

Ook wat betreft andere afdelingen legde Hüttig de vrijheden aan banden die de gevangenen zich in de loop van de tijd hadden weten te verwerven. Eén van de eersten die hier iets van merkten waren de kunstenaars, onder wie Johan van Zweden, Frits van Hall en Herman Schutte. Zij waren tewerkgesteld in het atelier waar ze onder meer naam- en waarschuwingsborden moesten schilderen en kunstwerken maakten voor de SS. In het atelier wisten de mannen een plek van rust en relatieve vrijheid te creëren. 'Ons atelier is het enige menselijk plekje van het kamp, het is hier heerlijk rustig – Johan tekent een van de doktoren, Freek Mulders speelt gitaar en ik zit met een fles wijn bij de kachel: van een concentratiekamp gesproken!', schreef Van Hall aan zijn vrouw.¹¹⁴⁸ In maart 1944 liet hij haar echter weten: 'Ons atelier is "geplatzt"!'¹¹⁴⁹ De mannen liepen nu het gevaar naar buitencommando's gestuurd te worden, waar op dat moment enkele honderden gevangenen nodig waren. Maar Van Zweden wist met Laman Trip en de technisch leider van het Philips-Kommando G.H. Peuscher te regelen dat het hele atelier en bloc naar de tekenkamer van Philips overging.¹¹⁵⁰

---

¹¹⁴⁴ Hij meende dat de Philips-leiding te laat kwam en te vroeg naar huis ging en dat er langer toezicht zou moeten zijn, omdat er 's avonds laat en zondags door de gevangenen niet (hard) genoeg gewerkt werd. Laman Trip, Dagboekaantekeningen d.d. 13.3.44 en 22.3.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 11.

¹¹⁴⁵ Laman Trip, Dagboekaantekeningen d.d. 26.3.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 11.

¹¹⁴⁶ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 36; Gelukkig, schreef hij, werden de mensen na korte tijd weer uit de zware commando's gehaald en konden ze weer bij Philips terecht.

¹¹⁴⁷ Ibidem, 37.

¹¹⁴⁸ F. van Hall, Brief d.d. 21.11.43, NMKV, Ordner Correspondentie Kamp Vught.

¹¹⁴⁹ Plätzen betekent oprollen. Van Hall, Brief d.d. 13.3.44, NMKV, Ordner Correspondentie Kamp Vught. Volgens Van Hall was er bevel uit Berlijn gekomen dat alle gevangenen kriegswichtige Arbeit zouden moeten verrichten en het werk in het atelier kon daar niet toe worden gerekend.

¹¹⁵⁰ Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen, 1943-1944, d.d. 25.2.44 – 18.3.44, Niod, 250g, inv.nr. 256; Van Zweden, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 784 p. 26; H. Schutte, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 738 p. 11-12.

Visies op verzet

Met het *platzen* van het atelier kwam er een einde aan een plaats waar enkele gevangenen enige speelruimte hadden weten te creëren ten opzichte van de SS door kunstwerken voor hen te maken en hen daarmee om te kopen. Maar het atelier was niet meer dan één van de plaatsen en één van de manieren waarop de gevangenen het kampleven probeerden te verlichten, de regels probeerden te omzeilen en zich tegen het kampregime trachtten te verzetten.

Wat als verzet te beschouwen is, is in de loop van de tijd door onderzoekers op verschillende wijzen gedefinieerd. Deze definities varieerden van smalle begripsbepalingen, waarbij alleen die acties die gericht waren tegen Hitler en de dictatuur als verzet werden gezien, tot heel brede.¹¹⁵¹ Zo schreef de Italiaanse psychologe Andrea Devoto in 1968 over kampen op Pools grondgebied dat in een concentratiekamp zo ongeveer alles verzet was, omdat alles verboden was. ‘Any activity which created the impression that the prisoner had retained some of his former personality and individuality was an act of resistance.’¹¹⁵² De sociologe Anna Pawelczynska voegde daaraan toe dat het niet uitmaakte of een verzetsactie individueel of collectief was en of die succesvol was. Alleen een poging was al voldoende om tot verzet bestempeld te worden.¹¹⁵³ En literatuurwetenschapper Terrence des Pres, die zich bezig hield met literaire getuigenissen van slachtoffers van de Holocaust, schreef dat kampregels ontworpen waren om leven onmogelijk te maken en dat om te overleven dus altijd verzet nodig was. Met andere woorden: overleven was verzet.¹¹⁵⁴

Hermann Langbein was overlevende van verschillende kampen, waar hij een vooraanstaande rol speelde in de internationale communistische verzetsgroepen. Hij had andere ideeën over de definitie van verzet, die hij in zijn boek *...Nicht wie die Schafe zur Schlachtbank* als volgt formuleerde: ‘Bemühungen um eine organisierte Gegenwirkung gegen die Vernichtungstendenzen der SS.’¹¹⁵⁵ En hij voegde daaraan

---

¹¹⁵¹ Kaienburg, ‘Freundschaft? Kameradschaft?’. In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht* 19; K. Dunin-Wasowicz, *Resistance in the Nazi concentration camps 1933-1945* (Warschau 1982) 54.

¹¹⁵² Dunin-Wasowicz, *Resistance* 52. Oorspronkelijke citaat komt uit A. Devoto ‘Aspekty socjopsychologiczne I socjopsychiatryczne obozów koncentracyjnych’ (The socio-psychological and socio-psychiatric aspects of concentration camps). In: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce* (Bulletin of the Central Commission for the Investigation of Nazi Crimes in Poland), Vol. XVIII, 1968, 111-125, aldaar 120.

¹¹⁵³ Pawelczynska, *Values and violence in Auschwitz* 122.

¹¹⁵⁴ T. des Pres, *The survivor. An anatomy of life in the death camps* (New York 1976) 104.

¹¹⁵⁵ Langbein, *Nicht wie die Schafe* 57.

toe dat alleen die handelingen, of voorbereidingen daartoe, als verzet beschouwd konden worden ‘die in der Absicht unternommen wurden, Pläne der Lagerführung zu durchkreuzen oder abzuschwächen, die sich gegen die Häftlinge insgesamt oder gegen eine Gruppe von ihnen richteten’.¹¹⁵⁶

Voor Langbein was het georganiseerde karakter van tegen de SS gericht verzet dus het meest wezenlijke aspect. Individuele acties, zoals het delen van brood met een hongerige medegevangene of individuele ontvluchtingen, hoe moeilijk en prijzenswaardig dit ook was, maakten in zijn ogen daar geen deel van uit. Alleen geplande ontvluchtingen die als doel hadden om informatie over misdaden van de SS wereldkundig te maken, waren volgens hem als verzet te beschouwen.¹¹⁵⁷

De historicus Kaienburg volgde Langbein in zijn visie.¹¹⁵⁸ Ook hij legde er de nadruk op dat verzet niet uit individuele maar gezamenlijke acties bestond. Hij benadrukte dat die gezamenlijkheid een verderstrekkend karakter moest hebben dan onderlinge hulp binnen vriendengroepen, omdat die vaak ten koste ging van medegevangenen. Als voorbeeld noemde hij communisten in Neuengamme die elkaar aan baantjes hielpen, maar daarmee andere groepen gevangenen benadeelden. Solidariteitsacties waren volgens hem dus niet zonder meer als verzet te betitelen.¹¹⁵⁹

Het is begrijpelijk en terecht dat Langbein en Kaienburg het georganiseerde karakter en het doel van het verzet als belangrijke aspecten van de definitie beschouwden, maar hiermee deden ze het individuele verzet en de verzetsdaden met minder verreikende doelen te kort. Een gevangene die weigerde zijn medegevangene stokslagen te geven pleegde verzet tegen de doelstellingen van het kamp om de gevangenen moreel te vernietigen en te dehumaniseren. Hoewel het effect van dergelijke acties wellicht beperkt was, getuigden ze wel van grote wilskracht zich niet geheel door de kampleiding te laten vermorzelen. Ook droegen ze bij tot de morele weerbaarheid van de medegevangenen.

Naast de verschillen tussen de bovengenoemde definities bestaat er ook een duidelijke overeenkomst die voor de begripsbepaling van het verzet in kamp Vught

---

¹¹⁵⁶ Langbein, *Nicht wie die Schafe* 58.

¹¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹¹⁵⁸ Kaienburg, ‘Freundschaft? Kameradschaft?’. In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht* 41. Zijn definitie van verzet luidde: ‘Jedes organisierte Handeln gegen die inhumanen Ziele der SS, das heißt, gegenseitige Hilfeleistungen und gegen die SS gerichtete Abwehrhandlungen, die nicht nur von einzelnen Häftlingen oder Freundeskreisen getragen, sondern in darüberhinausgehender Zusammenarbeit verwirklicht wurden.’

¹¹⁵⁹ *Ibidem*, 18.

van belang is. Alle auteurs benadrukten dat verzet inging tegen de regels en het doel van het kamp. Dit betekent dat wat tot verzet gerekend kan worden niet te scheiden is van de omstandigheden waarbinnen de verzetshandelingen gepleegd werden en voor ieder kamp verschillend kan zijn.

Het doel van kamp Vught was het isoleren en ‘opvoeden’ van personen die in de ogen van het nazi-bezettingsbestuur een gevaar vormden. Deze opvoeding bestond uit hard werken en een strenge behandeling, waarbij het de bedoeling was de gevangenen angst aan te jagen en hen hun zelfstandigheid te ontnemen. Dit gebeurde onder meer door geweldsdreiging, dehumanisering en depersonalisatie en het zaaien van verdeeldheid onder de gevangenen om groepsvorming te voorkomen. Daarnaast wilde het bezettingsbestuur negatieve berichtgeving over de omstandigheden en het geweldsniveau in het kamp voorkomen. Hieruit volgt dat onder meer tot verzet kan worden gerekend: het weerstand bieden aan de psychische en fysieke onderdrukking, het zich verzetten tegen pogingen van de kampleiding de solidariteit en medemenselijkheid tussen de gevangenen te ondermijnen en het naar buiten brengen van (ongecensureerde) informatie over de omstandigheden in het kamp.

De kampregels waren echter niet altijd consistent. Roken of het aantrekken van een extra hemd onder de kampkleding bijvoorbeeld, werd het ene moment wel toegestaan en het andere moment niet. Dit in tegenstelling tot onder andere de smokkel van brieven, waarbij ontdekking altijd tot bestraffing leidde. Nadere nuancering is dus nodig. Dit kan door onderscheid te maken tussen enerzijds het overtreden van regels en geboden op zich, en anderzijds de overtredingen die een ontwrichtend effect hadden op de doelstellingen van het kamp. Betrapt worden tijdens het roken had geen ontwrichtende werking, maar verboden contact met de buitenwereld wel. Het gaat dus om subversieve daden die ingingen tegen de doelstellingen van het kamp en tegen de regels die waren ingesteld om die doelstellingen te verwezenlijken.

Met dit in gedachten kan ten aanzien van het verzet in kamp Vught het beste een tweedeling gemaakt worden tussen aan de ene kant zelfhandhaving en aan de andere kant actief verzet.¹¹⁶⁰ Zelfhandhaving bestond uit het zich niet willen

---

¹¹⁶⁰ Verschillende historici hebben het verzet in de kampen gecategoriseerd. Dunin-Wasowicz en H. Świebocki onderscheidden drie vormen. 1) de strijd om biologische overleving; 2) De strijd om het behoud van menselijke waardigheid; 3) De strijd gericht op het schade toebrengen aan het nazi-systeem. Dunin-Wasowicz, *Resistance* 51; H. Świebocki, ‘Spontane und organisierte Formen des Widerstandes in Konzentrationslagern am Beispiel des KL Auschwitz’. In: Herbert e.a. (red.), *Die*

conformereren aan die regels die een inperking betekenden van de psychische en fysieke integriteit en individualiteit. Actief verzet was gericht tegen de onvrijheid van de gevangenschap en de organisatie en structuur van het kamp. De zelfhandhaving en het actieve verzet vonden zowel op individueel als op collectief niveau plaats.

Zelfhandhaving: 'Je psychisch welzijn was het belangrijkste in het kamp'

Een onderdeel van zelfhandhaving was het in stand houden van de psychische weerbaarheid. 'Je psychisch welzijn was het belangrijkste in het kamp; je moest je er niet onder laten brengen. Je moest niet om welke kleinigheid dan ook gaan zitten piekeren', schreef Robert James.¹¹⁶¹ Ook Friedrich Steiner benadrukte het belang van geestelijke weerbaarheid: 'Belangrijk was ook de morele geestkracht. Steeds moest je op je quivive zijn, dat het je niet te pakken kreeg.'¹¹⁶² Het versterken van de psychische weerbaarheid was dan ook een belangrijke vorm van zelfhandhaving. Dit kon door een doel voor ogen te houden. Zo schreef Ad Bal op 30 mei 1944 aan zijn ouders:

De bel voor de laatste ronde heeft geluid; deze ronde zal lang en zwaar zijn, maar wij zullen als eerste over de eindstreep gaan, al is het met enige lastige schaafwonden. Met dat doel voor ogen zijn we immers overal toe in staat en zetten enthousiast alles in om dit doel na te streven.¹¹⁶³

Ook hielp het wanneer een gevangene in staat was te doorzien wat de bedoeling van het concentratiekampstelsel was. De treiterijen van de SS, zo leerde Jelle Posthuma aan medegevangene Jo Elsendoorn, waren bedoeld om de gevangenen te demoraliseren. Wanneer je dat inziet en je niet laat kisten, dan krijgen ze je er niet onder, zo drukte hij Elsendoorn op het hart.¹¹⁶⁴

---

nationalsozialistischen Konzentrationslager, II 959-983, aldaar 960-961. De historicus Detlef Garbe, verdeelde verzet in vier vormen, namelijk: gericht op de eigen persoon, gericht op medegevangenen, weigering en actief, georganiseerd verzet. D. Garbe, 'Selbstbehauptung und Widerstand'. In: Benz en Distel (red.), *Der Ort des Terrors*, I, *Die Organisation des Terrors* (München 2005) 242-257, aldaar 243. Doordat de omstandigheden in kamp Vught verschilden van die in andere kampen, zijn deze categorieën moeilijk toepasbaar.

¹¹⁶¹ James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 7.

¹¹⁶² Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 11

¹¹⁶³ Bal, Brief d.d. 30.5.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3060.

¹¹⁶⁴ Elsendoorn, *De vermorzeling* 117.

Ook op collectief niveau werd getracht de psychische weerbaarheid te verstevigen door het geestelijk leven op peil te houden. Dit gebeurde door lezingen te houden en discussies te voeren. Tineke Wibaut schreef in maart 1944 aan haar moeder:

We hebben de laatste tijd elke Zondagochtend de één of andere prof hier die ons iets vertelt. Een heel wachtpostensysteem zorgt ervoor, dat we niet plotseling overvallen worden. Het is n.l. streng verboden om lezingen te houden.¹¹⁶⁵

En Cornelis Fels vertelde na de oorlog hoe enkelen die jaren in de arbeidersbeweging hadden gezeten, lezingen hielden voor jongeren over onderwerpen als ‘De ontwikkeling van de oorlog’, ‘De na-oorlogse vraagstukken’, en ‘De kwestie van rechtvaardige en onrechtvaardige oorlogen’.¹¹⁶⁶ Ook door de joodse gevangenen werden dergelijke initiatieven ontplooid, aldus Ies de Leeuw. Hij schreef dat zich enige kleine werkgemeenschappen vormden, die het culturele leven op een hoger peil trachtten te brengen door discussieavonden en lezingen.¹¹⁶⁷ Vele gevangenen genoten van de ‘culturele verheffing’, van de intellectuele uitdaging die het hen bood en de onderbreking van de dagelijkse sleur.¹¹⁶⁸

In het verlengde van de lezingen en discussieavonden lagen de cabaret- en muziekavonden, die overigens wel met toestemming van de kampeiding werden georganiseerd. ‘Gisteravond (...) heb ik meegewerkt aan een cabaretprogramma voor de politieke gevangenen; we hebben weer even onze zorgen en leed vergeten’, schreef Ad Bal.¹¹⁶⁹ En gijzelaar Speerstra verklaarde na de oorlog dat het een enorme indruk op hem had gemaakt toen kort nadat hij in het kamp was aangekomen een orkest kwam spelen. ‘Wij vonden het allen reuze aardig en voelden na die verschrikkelijke desillusie weer een beetje moed terugkomen.’¹¹⁷⁰

---

¹¹⁶⁵ Wibaut, Brief d.d. 4.3.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 30b.

¹¹⁶⁶ Fels, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 592 p. 22.

¹¹⁶⁷ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 44.

¹¹⁶⁸ Zie: De Haan, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 613 p. 7; J. Lasschuit, Brief d.d. 12.1.46, Niod, 250g, inv.nr. 661; Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VIII p. 9-10, Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 23.

¹¹⁶⁹ Bal, Brief d.d. 27.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3039; En Klaartje de Zwarte-Walvisch noteerde in haar dagboek: ‘Mijn lotgenoten zijn bezig een cabaretmiddag te organiseren. De stemming is nogal opgeruimd. Het optimisme is het behoud voor ons allen en zo spreken we onszelf moed in.’ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 67.

¹¹⁷⁰ Speerstra, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 745 p. 7. Die ‘verschrikkelijke desillusie’ was zijn gijzelneming en opsluiting in het kamp.

Maar er waren ook gevangenen die beschreven hoe die avonden tegelijkertijd het contrast met het dagelijkse kampleven verscherpten en heimwee naar huis opriepen.¹¹⁷¹ Zo vertelde Vogeltje Kat dat ze maar twee keer naar een cabaretvoorstelling was geweest omdat het verdriet om alles wat ze kwijtgeraakt was te groot was. Ze dacht: ‘Wat moet ik daar doen, alles wat mij lief is, raak ik kwijt.’¹¹⁷² Tekenend is ook de opmerking die Tineke Wibaut in een brief maakte. Zij schreef: ‘De stemming hier is een tijdje lang heel erg down geweest, maar nu leeft de zaak weer een beetje op. We hebben weer plannen voor een nieuw cabaretmiddag.’¹¹⁷³ Cabaretvoorstellingen werden dus niet altijd georganiseerd om uit het dal te klimmen, maar eenmaal uit het dal hadden de gevangenen weer meer zin om zich met cabaret bezig te houden.

Humor op zichzelf werd wel door veel gevangenen genoemd als een manier om de psychische weerbaarheid te vergroten.¹¹⁷⁴ Het versterkte het antagonisme ten opzichte van de SS en het groepsgevoel van de gevangenen onderling tegen de bewaking. Ook hielp het de gevangenen hun zelfrespect te vergroten. ‘Er werd weer gelachen’, schreef Chris Smit over de periode na de eerste ellendige maanden. ‘We zagen de zonnige zijden van het leven weer. Humor in het kamp bleef voortaan naast beter eten en naast de “pakketten” een heel voorname factor.’¹¹⁷⁵ Een goed voorbeeld van de grappen die de gevangenen onderling maakten is te lezen bij Santegoeds. Hij beschreef hoe de SS de gevangenen na een flinke regenbui in de plassen op de appèlplaats had laten springen, waardoor ze helemaal nat geworden waren. ‘Toch maar goed dat we geen sokken hebben, anders waren die ook nog nat geworden’, luidde het commentaar.¹¹⁷⁶ En Kühler beschreef hoe de mannen bij het uitdelen van de kampkleding damesondergoed uitgedeeld kregen. Dit leidde volgens hem tot grote hilariteit. ‘Eens te meer waren de Duitsers hun doel voorbij geschoten en hadden buiten het Hollandse gevoel voor humor gerekend.’¹¹⁷⁷

---

¹¹⁷¹ Bal, Brief d.d. 10.10.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3041; Wamsteker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 769 p. 8; Van Doorn, *Vught* 27-28.

¹¹⁷² Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 7.

¹¹⁷³ Wibaut, Brief d.d. 16.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 64f.

¹¹⁷⁴ Psychiater en holocaustoverlevende Viktor Frankl, schreef: ‘Auch der Humor ist eine Waffe der Seele im Kampf um ihre Selbsterhaltung’, V.E. Frankl, ... *trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein psychologe erlebt das Konzentrationslager* (München 1977) 74.

¹¹⁷⁵ Smit, ‘Het Philips-commando’, Niod, 250g, inv.nr. 742 p. 1.

¹¹⁷⁶ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 80.

¹¹⁷⁷ Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 14.

Ook het zingen van liederen was een manier van de gevangenen om aan de SS te laten merken dat ze niet zomaar klein te krijgen waren. Klaartje de Zwarte-Walvisch schreef in haar dagboek: ‘Ondanks de ellende waarin we ons bevonden, wisten we toch van tijd tot tijd wat gekheid te maken. We hielden de moed erin. Er werd vrolijk gelachen en gezongen.’¹¹⁷⁸ Volgens Boud van Doorn was de boodschap die de gevangenen met hun gezang aan de SS afgaven: ‘Jullie kunnen ons wel straffen, maar gebroken zijn we nog lang niet.’¹¹⁷⁹ Ook lieten mannelijke gevangenen zich door het zingen van de vrouwen inspireren. Johannes van Nooij schreef in het dagboek dat hij in Vught bijhield dat hij opgewekt luisterde naar vrouwen die zongen “‘Wij laten de moed niet zakken. Wij houden de kop omhoog.’” Zoo móeten wij er wel dóórkomen’.¹¹⁸⁰ Een moment waarop het zingen bijzonder veel indruk maakte, was in de zomer van 1943 toen een groep van voornamelijk joodse vrouwen stenen moest sjouwen, terwijl ze werden opgejaagd door Aufseherinnen. De mannen stonden al op appèl toen de vrouwen die avond terugkwamen en wisten niet wat ze hoorden toen ze merkten dat de vrouwen, na de hele dag afgebeuld te zijn, zingend het kamp binnenkwamen. ‘Trots kijken de vrouwen ons aan. (...) Zij hebben zich er niet onder laten krijgen. Jubelend zingen zij hun overwinning’, schreef Aarse over dat moment.¹¹⁸¹

Niet alleen het zingen zelf, maar ook wat gezongen werd was van belang. Het Wilhelmus was uiteraard verboden, evenals andere volksliedjes die konden worden opgevat als nationalistische protestliederen, zoals ‘Waar de blanke top der duinen’. Toch werden deze liederen nu en dan ten gehore gebracht. Ruim zestig jaar na de oorlog herinnerde trompettist Pieter Dolk hoe hij ‘veel grote kerels’ het eind van ‘Waar de blanke top der duinen’ met tranen in de ogen had zien zingen.¹¹⁸² Politiek gevangene Jan Meeuwis beschreef hoe ze het lied als een volkslied gezongen hadden en dat het hen een gevoel van eendracht had gegeven, waardoor ‘wij ons sterker voelden in ons verzet tegen de indringers’.¹¹⁸³ Maar ook andere liederen werden demonstratief gezongen. Tineke Wibaut schreef aan haar moeder hoe ze een

¹¹⁷⁸ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 58.

¹¹⁷⁹ Van Doorn, *Vught* 39.

¹¹⁸⁰ Van Nooij, *Dagboek*, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 6.

¹¹⁸¹ Aarse, ‘Stenen sjouwen’, Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 2; Zie ook: Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 12; No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 92.

¹¹⁸² ‘Wieg staat in Zwijndrecht’. In: *De vergulde Swaen. Mededelingenkrant* 5 2008 2 5-6, aldaar 5; Het lied eindigt met de zin: ‘Ik heb u lief mijn Nederland’, welke tweemaal gezongen wordt.

¹¹⁸³ Meeuwis, ‘Mei 1944’, Niod, 250g, inv.nr. 678 p. 10.

zomeravond buiten zingend hadden doorgebracht. ‘Heerlijk o.a. Die Gedanken sind frei. Vlak bij ons stond de wacht in zijn germaanse rijsthuisje. Leuk, want het lied is niet verboden en zegt zoveel.’¹¹⁸⁴

Een manier van zelfhandhaving die zowel een collectieve als individuele vorm had, was het uitdragen van het geloof. Omdat dit in veel kampen verboden was, scharen historici vaak alles met betrekking tot religie onder de noemer ‘verzet’.¹¹⁸⁵ De religieuze beleving kwam echter van binnenuit, en was niet altijd op de buitenwereld gericht. Door het louter als verzet te beschouwen, wordt voorbij gegaan aan de authenticiteit van de religieuze beleving.¹¹⁸⁶ Net zoals de communistische overtuiging van een gevangene op zichzelf beschouwd geen vorm van verzet was, maar alleen die daden die uit zijn politieke ideeën voortvloeiden en die ingingen tegen de regels en doelstellingen van het kamp, was het geloof van een gevangene op zichzelf ook geen verzet. Wel kan de individuele geloofsbeleving van gevangenen beschouwd worden als een vorm van zelfhandhaving. Zo beschreef Jan Kevelam hoe hij dankzij zijn geloof minder bang was voor de dood.¹¹⁸⁷ En T. de Haan vertelde hoe hij de eerste drie nachten in het kamp niet kon slapen en de derde nacht, voor het eerst sinds lange tijd, bad. ‘Ik vergeet het nooit, mijn leven lang niet, ik sliep inderdaad en gevoelde me de volgende morgen wat gesterkt’, schreef hij.¹¹⁸⁸ Ook in het dagboek van Van Nooij is te lezen hoe hij naarmate hij langer in het kamp zat, steeds meer steun ondervond van de katholieke gebeden die hij van vroeger kende en hoe deze een steeds belangrijker onderdeel werden van zijn leven.¹¹⁸⁹

Maar het geloof werkte niet alleen bemoedigend. Zo schreef Santegoeds dat er ook ogenblikken waren waarop zijn geest en dat van zijn medegevangenen ‘opstandig en wild’ was. ‘Waar vindt God al dat zwart, dat Hij over ons uitgiet?!’, vroeg hij zich af.¹¹⁹⁰ Meerdere gevangenen, onder wie dominee Cees Boodt, constateerden dat het voor gevangenen moeilijk was hun geloofsovertuiging vast te houden: ‘Liefste, dat

---

¹¹⁸⁴ Wibaut, Brief d.d. 25.6.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 60b.

¹¹⁸⁵ Zie onder andere: Garbe, ‘Selbstbehauptung und Widerstand’. In: Benz en Distel (red.), *Der Ort des Terrors*, I 245-246; Świebocki, ‘Spontane und organisierte Formen des Widerstandes’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II, 975-976; Dunin-Wasowicz, *Resistance* 51 en 367.

¹¹⁸⁶ T. Rahe, ‘Die Bedeutung von Religion und Religiosität in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II 1006-1022, aldaar 1006.

¹¹⁸⁷ J. Kevelam, ‘Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 643 p. iii.

¹¹⁸⁸ De Haan, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 613 p. 4.

¹¹⁸⁹ Van Nooij, Dagboek, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 2-3, 12, 17, 21-22, 24-25 en 27.

¹¹⁹⁰ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 77.

leer je hier zien, of het echt is of namaak. Je kan hier zo makkelijk afglijden’, schreef hij zijn vrouw.¹¹⁹¹ Daarnaast kon het geloof er toe leiden dat een gevangene zich juist neerlegde bij de situatie in de overtuiging dat het allemaal in Gods hand was en dat Hij wel zou weten wat goed was en werd op die manier juist afbreuk gedaan aan de wil zich te verzetten.¹¹⁹² Ook bij de Jehovah’s Getuigen is te zien hoe hun geloof hen aan de ene kant sterkte en aan de andere kant het kampleven verzwaarde.

Naast de individuele geloofsbeleving waren er ook de gezamenlijke godsdienstoefeningen en het Bijbellezen. De gelovige gevangenen ontleenden er kracht, hoop en steun aan. ‘Dankzij Gods genade gaat het ook met de godsdienstoefen[ingen] goed’, aldus Boodt. Al viel hem dat stiekeme gedoe niet mee, toch vormden de godsdienstoefeningen ‘altijd weer een troost en een bemoediging die je moeilijk kan missen’.¹¹⁹³ Politiek gevangene A. Bouten schreef uitgebreid over de religieuze samenkomsten bij Philips. ‘Zondags lag er ondanks De Mof een zekere wijding in onze barak.’¹¹⁹⁴ De machines werden wel aangezet, maar gewerkt werd er nauwelijks want er was meer aandacht voor het kerkboek, dat van hand tot hand ging. ‘En als dan later op de morgen een pastoor of dominee aantrad voor een opwekkend woord, dan werd brutaalweg alles stilgezet en aandachtig luisterend genoot elkeen.’¹¹⁹⁵ Niet alleen bij Philips werden er elke zondag bijeenkomsten gehouden, ook in andere barakken waren er samenkomsten waarbij dominees, priesters of leken voorgingen of waar gevangenen samen uit de Bijbel lazen.¹¹⁹⁶ Ook waren er barakken waar een deel van de gevangenen dagelijks een dagafsluiting hield.¹¹⁹⁷

De gezamenlijke godsdienstoefeningen versterkten tevens de onderlinge saamhorigheid. ‘Het was een van de mooiste middagen van de week om daar met elkaar dingen te bespreken en te beluisteren aangaande het Woord van onzen God’, schreef een gijzelaar uit Stadskanaal.¹¹⁹⁸ Het ontbreken van kerkmuren leidde ertoe

---

¹¹⁹¹ Boodt, Brief z.d., NMKV, 781, inv.nr. 849; Zie ook: Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 28; Bettine Siertsema constateerde in haar studie naar het geloofsleven in de kampen dat hoewel er in memoires van christelijke gevangenen wel werd getwijfeld en met het geloof geworsteld, het saldo uiteindelijk vrijwel nooit negatief uitviel. De gevangenen behielden uiteindelijk hun geloof. Siertsema, *Uit de diepten* 432.

¹¹⁹² W. Andeweg, ‘Beschouwingen en herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 525 p. 4-6; Kapenga, Brief d.d. 2.6.43, NMKV, 635, inv.nr. 680.

¹¹⁹³ Boodt, Brief d.d. 2.10.43, NMKV, 781, inv.nr. 811

¹¹⁹⁴ Bouten, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 554 p. 4.

¹¹⁹⁵ Ibidem.

¹¹⁹⁶ Zie: Van der Linde, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 670 p. 9; James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 10; Anoniem, Brief d.d. 14 januari, Niod, 250g, inv.nr. 526.

¹¹⁹⁷ Dorleijn, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 580 p. 2.

¹¹⁹⁸ Anoniem, Brief d.d. 14 januari, Niod, 250g, inv.nr. 526.

dat een deel van de katholieken en verschillende stromingen binnen het protestantisme in staat waren hun zuilen te verlaten en gezamenlijk hun geloof te beleven. ‘Hier in het kamp voel je het meest dat er veel is dat gelovigen van verschillende kerken samenbind’, schreef gijzelaar Piet Kapenga aan zijn vrouw.¹¹⁹⁹ Met de godsdienstoefeningen toonden de gevangenen dat ze zich weigerden te conformeren aan de ideeën van het nazisme, dat binnen de ‘nieuwe heilsleer’ aan religie slechts een ondergeschikte plaats toekende.¹²⁰⁰

Naast religie wordt ook contact met het thuisfront vaak genoemd in het kader van verzet, omdat het bij zou dragen aan de morele weerbaarheid van de gevangenen en daarmee aan zelfhandhaving. Volgens sociologen als Pawelczynska en Pingel is dit echter niet zonder meer waar. Pawelczynska wees er op dat de wetenschap dat dierbaren op hun thuiskomst zaten te wachten de gevangenen aan de ene kant strijdbaarder maakte, maar aan de andere kant ook zorgen opriep over hoe het hen zou vergaan en hoe het gezin zich zonder kostwinner zou redden. Pingel voegde daar aan toe dat het piekeren over de thuissituatie ook de oplettendheid en alertheid van gevangenen kon verminderen, waardoor ze het in het kamp juist zwaarder te verduren kregen.¹²⁰¹

Ook in kamp Vught hadden de contacten met thuis zowel een positieve als een negatieve uitwerking op de psychische gesteldheid. Dat de brieven en pakketten een positief psychologisch effect hadden is onbetwist. Kühler beschreef hoe de gedachte dat vrouw of moeder de ingrediënten uit de pakketten had verzameld, uit eigen mond gespaard wellicht, en zorgzaam had verpakt, ervoor zorgde dat de gevangenen zich geliefd en niet vergeten voelden.¹²⁰² En Van Nooij schreef in zijn dagboek: ‘Contact met thuis: een pakket. O, die lieve zorgzame Jopie: zij stuurt me een pakje sigaretten, brood, appels en snoeperij. (...) De wereld gaat weer draaien.’¹²⁰³ Het schudde de gevangene, in de woorden van gevangene Willem Schaffers, wakker uit zijn

---

¹¹⁹⁹ Kapenga, Brief d.d. 16.4.44, NMKV, 635, inv.nr. 661.

¹²⁰⁰ O. Noordenbos, *Religie en nationaalsocialisme* (Assen 1937) 5; Zie ook: R. Steigmann-Gall, *The holy Reich. Nazi conceptions of Christianity, 1919-1945* (Cambridge etc. 2003) 261 ev.

¹²⁰¹ Pawelczynska, *Values and violence in Auschwitz* 95; F. Pingel, ‘The destruction of human identity in concentration camps: the contribution of the social sciences to an analysis of behavior under extreme conditions’. In: *Holocaust and Genocide Studies* 6 (1991) 2 167-184, aldaar 178; Jolande Withuis geeft in haar boek over Pim Boellaard ook een mooi voorbeeld van het effect van brieven van het thuisfront op de mentale gesteldheid van de gevangenen. Een vrouw had haar man geschreven dat zij op haar verjaardag de hele dag had zitten huilen en door dit bericht was hij dagenlang somber geweest. *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld* (Amsterdam 2008) 124-125.

¹²⁰² Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 15.

¹²⁰³ Van Nooij, Dagboek, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 5.

apathie.¹²⁰⁴ En Albertus Santegoeds schreef: ‘Deze brieven maken ons gelukkig, troosten ons en geven ons moed om de kop niet te laten hangen.’¹²⁰⁵

Ook uit de brieven van dominee Boodt is op te maken dat hij het contact met thuis zeer waardeerde. Hij schreef zijn vrouw:

Ik reken erop dat ik twee brieven per maand krijg. (...) En het is een grote teleurstelling als dat niet gebeurt. Want ik geniet van je brieven. Je moet niet vergeten dat het mijn enigste contact met de buitenwereld is. En dat jullie daardoor levend en nabij blijven.¹²⁰⁶

Uit zijn citaat blijkt echter tegelijkertijd dat wachten op bericht van thuis ook spanning en teleurstelling kon opleveren. Hoewel de gevangenen wisten dat postverkeer in oorlogstijd van en naar het concentratiekamp, waar alle brieven ook nog eens gecensureerd werden, niet snel en betrouwbaar kon zijn, vroegen velen zich in hun brieven vertwijfeld af of men thuis nog wel aan hen dacht. Zo ook Herman de Vries, die zich bij zijn vrouw verontschuldigde voor zijn opmerking dat ze hem te weinig schreef. ‘Ik wist, dat jullie mij niet vergaten en toch drukte ik twijfel en gebrek aan vertrouwen uit.’¹²⁰⁷

Ook maakte het briefcontact de gevangenen bewust van de kloof tussen hun eigen situatie en die van hun gezinnen. Het leven in het kamp was zo anders dat het voor veel gevangenen voelde alsof ze in een totaal andere wereld terechtgekomen waren. Dit begon direct bij aankomst. Weststrate schreef:

Een paar uur geleden waren wij aangekomen (...) als mensen uit de beschaafde maatschappij, nu waren wij gevangenen, niet alleen door prikkeldraad en bewaking, maar ook door hun uiterlijk van de maatschappij totaal afgesloten. Het was alsof wij in een andere wereld waren ondergedompeld.¹²⁰⁸

---

¹²⁰⁴ Schaffers, ‘Een dag’, Niod, 250g, inv.nr. 729 p. 5.

¹²⁰⁵ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 31.

¹²⁰⁶ Boodt, Brief d.d. 4.7.43, NMKV, 781, inv.nr. 858.

¹²⁰⁷ De Vries (red.), *Brieven van, aan en over Herman Pieter de Vries* 48.

¹²⁰⁸ Weststrate, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 772 p. 10-1.

Dit gevoel werd mettertijd alleen maar sterker. Sommigen konden zich op den duur nauwelijks voorstellen dat er nog een andere wereld bestond waar een gezin of familie op hen wachtte, zoals te lezen is in het dagboek van Van Nooij. Hij schreef dat hij zich niet meer kon voorstellen dat hij echt getrouwd was. ‘Ik kan mij soms niet indenken dat het nog wel eens anders worden kan; Dat er een andere werkelijkheid is die op mij wacht en waaruit ik ben getreden.’¹²⁰⁹

Wat dit isolement versterkte was het idee dat de buitenwereld ook niet zou kunnen begrijpen wat er in het kamp gebeurde. Marius Flothuis, die in november 1943 wegens hulp aan joden in kamp Vught terecht kwam, probeerde in een clandestiene brief aan zijn vrouw zijn nieuwe wereld uit te leggen:

Je schreef, dat je het gevoel had, dat ik hier weer een heele wereld had, waar jij geen deel aan hebt. Dat is ook zoo, maar anders dan jij denkt. Het heele leven is hier n.l. een wereld op zich zelf, zoo sterk, dat je hier niet eens het gevoel hebt in Noord Brabant te zijn. Een krant maakt hier denzelfden indruk als op een vacantiereis in het buitenland. Daarom is het leven hier ook zoo moeilijk te beschrijven.¹²¹⁰

Gevangenen deden bewust hun best om de wereld buiten het prikkeldraad niet teveel in gedachten te roepen. Het verlangen naar het oude leven en het gezin zou anders de morele weerbaarheid ondermijnen of het leven in het kamp zelfs ondragelijk maken. ‘Niet piekeren, kerel’, sprak Van Nooij zichzelf in zijn dagboek toe, toen hij de gedachte aan Sinterklaasavond niet uit zijn hoofd kon zetten.¹²¹¹ Ook Flothuis noteerde in zijn dagboek dat hij de gedachte aan zijn vrouw op haar verjaardag van zich af moest zetten, omdat anders ‘deze dag niet door te komen’ was.¹²¹²

Maar ondanks de zelfvermaningen staken de gedachten en zorgen over thuis toch regelmatig de kop op, waarbij de mannelijke gevangenen ook moesten accepteren dat zij vanuit het kamp niet meer in staat waren voor hun gezin te zorgen en dat hun vrouwen de rol van gezinshoofd overnamen. Dat dit voor onzekerheid en onrust zorgde, is onder meer op te maken uit de brieven die de 34-jarige horlogemaker

---

¹²⁰⁹ Van Nooij, Dagboek, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 21.

¹²¹⁰ Flothuis, Brief d.d. 17.3.44, Niod, 250g, inv.nr. 596.

¹²¹¹ Van Nooij, Dagboek, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 7.

¹²¹² Flothuis, ‘Fragmenten uit een dagboek over het tijdvak 26 Nov. 1943-5 Maart 1944’, Niod, 250g, inv.nr. 596 p. 3.

Theo van Alphen aan zijn vrouw Betsie schreef. Brief na brief schreef hij haar hoe erg hij het vond dat hij haar niet kon onderhouden en gaf hij aan van alles op de hoogte te willen blijven:

Het gaat goed, hoop met jullie ook. Hoe gaat 't verder met de tuin, en wat heb je er allemaal in gezaaid, hoeveel liter melk geeft nu de geit, is de bok ook al zoo groot gegroeid al z'n moeder de geit (...) doen de konijnen het ook goed, je hebt toch zeker die 2 stichter als vorig jaar weer gehoord zodat we genoeg hooi voor hun zullen hebben.¹²¹³

Daarbij kwamen ook nog de zorgen over hoe het zou gaan als ze weer thuis zouden zijn. Zouden ze dan het gewone leven weer op kunnen pakken. 'Ben je erg veel veranderd', vroeg Gerrit Lohuizen aan zijn vrouw. 'Hoe dan? Zou ik dan toch nog van je houden?'¹²¹⁴ Dominee Boodt uitte in zijn brieven aan zijn vrouw dat hij er alle vertrouwen in had. Hij had het gevoel dat zij ondanks of door de scheiding juist meer van elkaar waren gaan houden.¹²¹⁵ Maar er waren ook mannen die bang waren dat hun vrouw niet op hun thuiskomst zou wachten en telkens opnieuw bevestigden hoeveel ze hun gezin misten in de hoop eenzelfde bevestiging terug te krijgen. Kampoudeste Jan Hurkmans bijvoorbeeld schreef steevast aan zijn vrouw hoe erg hij haar miste, hoe veel hij van haar hield en dat ze vlug terug moest schrijven. Eenmaal schreef ze hem een brief die ze met 'Beste Johan' begon, wat hem radeloos maakte.¹²¹⁶ Hij vroeg haar dat nooit meer te doen en kon het niet loslaten. De angst dat zij hem zou vergeten en haar liefde zou bekoelen werd het hoofdonderwerp van zijn brieven, naast de voortdurende uiting van zijn liefde en verlangen naar haar.¹²¹⁷

De collectieve vormen van zelfhandhaving en verzet, evenals de vriendschappen en gevoelens van saamhorigheid die zich tussen de gevangenen ontwikkelden, waren verzet omdat ze ingingen tegen de intentie van het concentratiekampstelsel om concurrentiestrijd en verdeeldheid onder de gevangenen teweeg te brengen. De omstandigheden in kamp Vught mochten dan niet zodanig zijn dat solidariteit onontbeerlijk was om te overleven, toch geldt dit ook hier als verzet,

---

¹²¹³ M.G. van Alphen, Brief d.d. 11.7.43, NMKV, Collectie M.G. van Alphen (2093), inv.nr. 2478.

¹²¹⁴ E.J. van Lohuizen-Wielink, Brief d.d. 23.1.44, Niod, 244, inv.nr. 230.4.

¹²¹⁵ Boodt, Brief d.d. 27.12.43, NMKV, 781, inv.nr. 823.

¹²¹⁶ J.J.M. Hurkmans, Brief d.d. 22.5.43, Niod, 250g, inv.nr. 146.

¹²¹⁷ Hurkmans, Brieven d.d. 18.5.43, 24.8.43, 16.11.43, 14.12.43, Niod, 250g, inv.nr. 146.

omdat de kampleiding de bedoeling had dergelijke groepssolidariteit uit te bannen. De uitsluiting van ‘asociale’ en buitenlandse gevangenen laat zien dat men daar ook deels in slaagde, maar in veel minder vergaande mate dan in de kampen in Duitsland.

Actief verzet: ‘Hierover moet je met niemand praten’

De meest directe vorm van actief verzet tegen de onvrijheid van de gevangenschap was ontvluchting; pogingen daartoe werden met enige regelmaat ondernomen. Het was makkelijker om uit een buitencommando te ontsnappen dan uit het hoofdkamp. Minimaal acht vrouwen ontsnapten succesvol uit de gasmaskerfabriek in Den Bosch en twee deden een poging vanuit kamp Vught, die ze beiden met de dood moesten bekopen.¹²¹⁸ Zeker zestien mannen deden een gelukke ontvluchttingspoging uit het kamp en ruim zestig vanuit de buitencommando’s.¹²¹⁹ Bij twee mannen mislukte hun poging. De ene was een paar uur op vrije voeten, maar werd weer opgepakt en naar het kamp teruggebracht.¹²²⁰ Een andere man, Pierre Nouwens, werd door een Nederlandse SS’er neergeschoten toen hij onder het prikkeldraad probeerde door te kruipen. Zijn poging mislukte daarmee, maar hij overleefde het wel.¹²²¹ Daarnaast deden zeker drie gevangenen een geslaagde ontsnappingspoging tijdens hun transport, onder wie de ter dood veroordeelde Frans Goedhart, oprichter van het illegale *Parool*.¹²²² Soms ontvingen gevangenen hulp van buitenaf, van medegevangenen of zelfs van kapo’s, zoals H. Karssen, een arts uit Giessendam. In zijn geval vluchtten de kapo’s met hem mee.¹²²³

---

¹²¹⁸ De ene vrouw is Agnes Jedzini, die al eerder bij het bunkerdrama ter sprake is gekomen. De andere is Neeltje van der Leede-Rutgers. Zie: <http://www.nmkampvught.nl/index.php?id=1343> (Geraadpleegd 22.2.10); Wibaut, Brief d.d. 25.6.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 60a.

¹²¹⁹ Volgens Stuldreher deden in totaal zeker 81 mannen een ontsnappingspoging. 18 Vanuit het kamp en 63 vanuit de buitencommando’s. Stuldreher, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch’. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I 338 en 347.

¹²²⁰ In de dagrapporten van de Vughtse politie staat op 28 juni 1943 de aantekening dat de commandant van het ‘K.L.H.’ de ‘aanhouding en terugbrenging’ verzocht van de ontvluchtte Herbert Schlesinger, geboren Amsterdam 19.4.22, die tijdens het transport naar de Moerdijk ontsnapt was. Dagrapportenboek Algemene Dienst, 1943, BHIC, 5109, inv.nr. 145. Waarschijnlijk is dit de in de tekst beschreven gevangene. Hij was joods, maar zat als Schutzhaftling in het kamp. Hij is op 9.2.45 in Dachau omgekomen. <http://www.joodsmonument.nl/person/454258> (Geraadpleegd 22.2.10).

¹²²¹ P. Tuk, PV d.d. 28.11.47, getuige P.A.J. Vrijzen, NA, CABR, inv.nr. 53402. Hij probeerde vanuit Roosendaal te ontsnappen.

¹²²² Hij wist vanuit het politiebureau van Vught te ontsnappen, waarbij hij waarschijnlijk geholpen werd door opperwachmeesters M.W. Leemhuis en F.J.H. Abrahams. Ontvluchting arrestanten uit politiebureau Vught gedurende de oorlogsjaren, BHIC, 5109, inv.nr. 604.

¹²²³ De kapo’s die met Karssen meevluchtten waren Sepp Hrabak en Rafael Ruprecht. Karssen, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 639 p. 1; Ook gevangene Otto ontsnapte met behulp van een kapo. Otto, Brief d.d. 14.9.48, Niod, 250g, inv.nr. 694 p. 1; In het CABR-dossier van de Nederlandse SS’er Biekens bevindt zich een verklaring van W.J.A. Aarts die getuigt dat Biekens hem hielp bij een ontsnappingsplan. Dit

Een ontvluchttingspoging was zeer riskant, doordat zonder waarschuwingsschot gericht op de gevangene geschoten werd.¹²²⁴ Maar in tegenstelling tot wat in de kampen in Duitsland gebruikelijk was, wachtte na een mislukte poging niet de doodstraf.¹²²⁵ In Vught moest één achterhaalde gevangene voor straf een aantal weken met kettingen om zijn armen en benen lopen.¹²²⁶ Een ander, die uit een buitencommando had proberen te ontsnappen, werd naar Vught gestuurd en daar enige tijd in de bunker opgesloten.¹²²⁷

Vanwege de risico's waagden voornamelijk gevangenen die verwachtten de doodstraf te krijgen of de doodstraf al tegen zich uit hadden horen spreken een poging. Anderen wachten liever af. Kunstenaar Van Zweden bijvoorbeeld mocht enkele keren onder begeleiding van een SS'er het kamp uit om een beeldje te laten bakken. Hij had daardoor de mogelijkheid om te ontsnappen, maar hij deed dat niet. Hij was bang voor represailles tegen zijn vrouw en kinderen en Vught was 'heel dragelijk' voor hem, vertelde hij na de oorlog.¹²²⁸ Daarbij verwachtte hij na zes maanden weer vrij te komen en was hij dan liever rustig thuis dan dat hij ondergedoken zou moeten zitten.¹²²⁹

De ontsnapping die de diepste indruk maakte was die van marechaussee Smits uit het ziekenhuis, die daardoor aan de doodstraf ontkwam. 'Avondappèl duurt 3 uur, wegens sensationele ontsnapping uit Revier van een strak verbonden liggende gevangene', schreef Laman Trip in zijn dagboek aantekeningen, waaruit ook blijkt dat het verhaal inmiddels in de geruchtenstroom behoorlijk aangedikt was.¹²³⁰ Hoewel de

---

plan ging uiteindelijk niet door, maar dat lag niet aan Biekens. PV d.d. 21.10.46, NA, CABR, inv.nr. 45063.

¹²²⁴ De eerste tijd had de bewaking als opdracht eerst een waarschuwingsschot te lossen, maar later veranderde dit en moest men direct gericht schieten. Zie de zaak van de SS'er Walter V. die de joodse gevangene Julius Meijer doodschoot. Walter V., Brief B. Beckers z.d., NA, CABR, inv.nr. 76693.

¹²²⁵ Ook in de kampen in Duitsland werden gevangenen niet altijd direct ter dood gebracht, dit hing ook af van de nationaliteit van de gevangenen. Duitsers werden minder vaak gedood dan niet-Duitsers. Toch stierven teruggehaalde gevangenen vaak indirect alsnog door marteling of de erbarmelijke omstandigheden in het strafcommando. Dunin-Wasowicz, *Resistance* 189-190.

¹²²⁶ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 101; H. Cauveren, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 564 p. 5.

¹²²⁷ Bleeker, PV d.d. 28.2.48, getuige K. Lennertz, NA, CABR, inv.nr. 732 dossier 742/48; Tuk, PRA-Rapport d.d. 2.10.46, NA, CABR, inv.nr. 53402.

¹²²⁸ Van Zweden, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 784 p. 19-20; Medegevangene Schutte schreef na de oorlog dat het was om materiaal voor het bronsgieten te halen. Schutte, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 738 p. 8.

¹²²⁹ Van Zweden, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 784 p. 20. Na drie maanden Vught werd Van Zweden op transport gesteld naar Dachau. Daar zou hij pas in april 1945 bevrijd worden. Als hij dat geweten had was hij wel ontsnapt, schreef hij later. Idem 21.

¹²³⁰ Laman Trip, Dagboek aantekeningen d.d. 7.4.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 12. Hij lag niet strak verbonden, maar had slechts voorgewend dat hij alleen op krukken wat rond kon strompelen, terwijl hij al voldoende hersteld was om gewoon te kunnen lopen.

gevolgen voor de gevangenen vergaand waren, overheersten in de verslagen van de gevangenen positieve reacties over het feit dat Smits de Duitsers om de tuin had weten te leiden en zo aan de doodstraf ontsnapt was.¹²³¹

De reactie van de kampleiding op de ontsnapping van Smits, waarna alle in het kamp opgesloten marechaussees de bunker in moesten en het personeel van het Revier vervangen werd, was drastisch, maar ook bij andere pogingen ondervonden de gevangenen nadelige gevolgen. Zo moesten ze onder meer op appèl blijven staan zolang er nog naar de ontvluchtte gezocht werd, wat uren kon duren.¹²³² Tegelijkertijd zorgden ontsnappingen echter voor hoop en leedvermaak bij de gevangenen. Zo schreef politiek gevangene Hans Borghaus over de ontsnapping van Jo Elsendoorn dat hij het heerlijk vond toen zijn achtervolgers onverrichter zake terugkeerden. ‘Ze lieten toen alle gevangenen nog enkele uren staan, ik had wel dagen willen staan, voor deze fijne kameraad, die zo dicht bij de dood was en nu gelukkig op vrije voeten was.’¹²³³

Een tweede vorm van actief individueel verzet was het sturen van clandestiene brieven. De officiële kampbrieven waren kort, mochten maar eens in de twee weken gestuurd worden en werden gecensureerd. Daarom probeerden gevangenen via verschillende onofficiële wegen contact met thuis te leggen. Sommige gevangenen werden geholpen door burgers die regelmatig in het kamp moesten zijn, zoals leveranciers van goederen en burgerarbeiders die hielpen bij de bouw van het kamp. Maar ook SS’ers bleken bereid brieven voor de gevangenen het kamp in- en uit te smokkelen.

Het aantal SS’ers dat daartoe bereid was, was vrij aanzienlijk. In achttien gevallen, dat wil zeggen in een kwart van de voor deze studie onderzochte strafdossiers van Nederlandse SS’ers, waren getuigenissen van oud-gevangenen

---

¹²³¹ In de herinnering van de gevangenen had de bewaking lange tijd geen idee hoe Smits ontsnapt kon zijn. Een medegevangene uit het Revier zou de krukken van Smits tegen het prikkeldraad hebben gezet, waardoor de SS dacht dat hij over het prikkeldraad ontsnapt was, terwijl hij in de Rode Kruisauto was gekropen die op donderdag altijd pakketten voor de gevangenen kwam brengen. Fels, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 592 p. 21; Van de Putten, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 711, Vervolg IV p. 17. Maar het blijkt dat men wel degelijk vrij snel op het spoor van de Rode Kruisauto is gekomen. Mevrouw Van Overeem, die verantwoordelijk was voor de toezending van de Rode Kruispakketten, werd opgepakt en verhoord, maar ze vonden geen bewijzen voor betrokkenheid bij de ontsnapping. Ze had hier ook niets mee te maken gehad. Brouwers, *Broodnodige hulp* 31; Smits, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 743 p. 19. Wel duurde het enkele weken voordat Rode Kruis-pakketten weer toegestaan werden. De auto mocht niet meer het kamp in. Notulen van Dagelijksbestuursvergadering 1868-1917, 1920-1942, 1944, d.d. 4.5.44, NA, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur, 1867-1945 (2.19.014), Series en stukken van algemene aard I: notulen. inv. nr. 2, Doos 6.

¹²³² Koker beschreef hoe gevangenen tijdens zo’n appèl ook nog gymnastiekoefeningen moest doen. *Dagboek* 146.

¹²³³ Borghaus, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 552.

aanwezig waarin ze verklaarden dat de verdachte behulpzaam was geweest bij het smokkelen van brieven. De beweegredenen van de SS'ers waren velerlei. Sommigen deden dit tegen betaling, anderen in ruil voor een gunst van de gevangenen. Zo hield mevrouw Fischer de bezoeken van SS'ers aan het vrouwenkamp geheim en kreeg Johan van Zweden SS'ers 'plat' door kunstwerken voor hen te maken.¹²³⁴ Soms deden SS'ers het omdat er een verstandhouding tussen hen en de gevangene was ontstaan, bijvoorbeeld doordat de SS'er de leiding had over het vaste werkcommando van de gevangene of omdat ze uit hetzelfde dorp afkomstig waren.¹²³⁵

Het smokkelen van brieven was een gevaarlijke aangelegenheid. Er volgde altijd bestraffing wanneer een gevangene betrapt werd en de hoogte van de straf werd mede bepaald door de inhoud van de tekst. Een deel van de gevangenen hield zich daarom zelfs in de clandestiene post nog in grote lijnen aan de regels van de censuur. Zo schreef Tineke Wibaut haar moeder over het bezoek dat Himmler op 3 februari 1944 aan Vught bracht slechts: 'Gisteren was hier heel hoog bezoek. Brr. Hij is echter niet bij ons in de barak geweest. Gelukkig maar. Alleen had ik hem wel eens willen zien.'¹²³⁶ Ook drukten gevangenen de ontvangers op het hart met niemand over de brieven te spreken. 'Denk er om, dat alles over Moerdijk strikt vertrouwelijk is, dat je van mij nooit een brief hierover hebt ontvangen, doch in geval van nood het gehoord hebt van een ontslagen gevangene', schreef Herman de Vries aan zijn broer.¹²³⁷ Ook dominee Boodt instrueerde zijn vrouw, nadat hij haar in een brief had beschreven hoe alle gevangenen stram en recht in hun gestreepte pakken op appèl stonden, met de woorden: 'Hierover moet je met niemand praten.'¹²³⁸ Maar er waren ook gevangenen die geen blad voor de mond namen bij hun weergave van het kamp, onder wie Ad Bal. Hij was heel expliciet in zijn beschrijving van het geweldgebruik door de SS, 'de

---

¹²³⁴ Fischer, 'Aantekeningen', Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 3; Van Zweden, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 784 p. 11. 'Plat krijgen' betekent: omkopen.

¹²³⁵ Cornelissen, PV d.d. 21.3.47, getuige A. van der Laan, NA, CABR, inv.nr. 250; Haisma, PV d.d. 28.11.46, getuige S. Voordewind, NA, CABR, inv.nr. 75248.

¹²³⁶ Wibaut, Brief d.d. 6.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 15b. Himmler bezocht tijdens zijn bezoek speciaal het Philips-Kommando. Laman Trip vertelde dat Himmler op hem een 'zeer intelligente indruk' maakte, 'een man met ontegenzeggelijk een ontzaglijk snel begrip, iemand van goed en vlug doordenken'. Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 1; Braakman vertelde dat Himmler zeer geïnteresseerd deed en zelfs allerlei dames aansprak om te vragen waarom zij vastzaten. 'Als zij zaten voor Judenbergünstigung of voor hun communistische overtuiging, dan werd hij razend en liep woedend door.' Ibidem.

¹²³⁷ De Vries (red.), *Brieven van, aan en over Herman Pieter de Vries* 40.

¹²³⁸ Boodt, Brief z.d. waarschijnlijk tussen 15 en 20 april 1943, NMKV, 781, inv.nr. 787.

Jodentransporten', zijn vijandige gevoelens ten aanzien van de Duitsers en zijn bereidheid de strijd tot het uiterste voort te zetten.¹²³⁹

Straffen die op ontdekking volgden waren onder meer zes weken bunkerstraf, verlenging van de straftijd of overplaatsing naar een buitencommando.¹²⁴⁰ Ook de medeplichtige die bij het smokkelen van de brieven had geholpen, wachtte bestraffing. Zo verdwenen een aantal burgerarbeiders op een gegeven moment zelf achter het prikkeldraad.¹²⁴¹ Verschillende Aufseherinnen beweerden later dat het smokkelen van brieven (mede) de reden was dat ze naar kampen in het buitenland gestuurd waren. En meerdere bewakers kregen een tijdelijke gevangenisstraf in het wachtgebouw van de SS, aan de rand van het kamp.¹²⁴² Zeker twee medewerkers van het kamp kwamen zelf als gevangene in het kamp terecht, namelijk SS'er Alex van Amstel en Margot van Z., die op de Kommandantur werkte.¹²⁴³

Naast individuele vormen van actief verzet was er ook sprake van collectief actief verzet, al dan niet georganiseerd. Anders dan in concentratiekampen als Dachau, Sachsenhausen en Buchenwald, was er in Vught geen sprake van een vast georganiseerd verband dat verzetsacties uitvoerde. Dit was grotendeels het gevolg van de minder sterke cohesie tussen de communisten, die in kampen in Duitsland vaak de basis vormden van het georganiseerde verzet. De belangrijkste collectieve verzetsdaden vonden, ook in Vught, plaats in de Schreibstube, de quarantainebarak, het Revier, op de Politische Abteilung en bij de Arbeitseinsatz. Op de Politische Abteilung zocht men in de dossiers de duur van de straftijd van gevangenen op en stelde hen daarvan op de hoogte. In het Revier deed men pogingen om mensen die op transport moesten ziek te verklaren of langer daar te houden. De Schreibstube gaf aan de leiders van de quarantainebarak en de Arbeitseinsatz de namen door van gevangenen die onbetrouwbaar werden geacht. Zij trachtten dan om deze

---

¹²³⁹ Bal, Brief d.d. 31.8.43, d.d. 21.9.43, d.d. 6.10.43, d.d. 19.11.43 en d.d. 30.5.44, NMKV, 3017, inv.nrs. 3036, 3038, 3040, 3044 en 3060.

¹²⁴⁰ Ten Boom, *Gevangene en toch* 66; Groen-Vleeschdrager, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 608 p. 3; Franken, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 598 p. 2.

¹²⁴¹ Oterdoom, PV z.d. [1945], getuige L.A. Hermse, NA, CABR, inv.nr. 69117; Bleeker, PV d.d. 21.2.48, getuige J.L. Kroon, en PV d.d. 9.3.48, getuige M. Bammens, NA, CABR, inv.nr. 732 dossier 742/48.

¹²⁴² J.L. Brouwer, PV d.d. 26.6.47, NA, CABR, inv.nr. 57359; Haisma, PV openbare rechtszitting BG Leeuwarden d.d. 18.3.47, NA, CABR, inv.nr. 75248.

¹²⁴³ Van Amstel, Uitspraak Trib. Arnhem d.d. 4.12.47, NA, CABR, inv.nr. 13889; Jo van D., PV d.d. 8.10.46, getuige Margot van Z., NA, CABR, inv.nr. 75815; Oud SS'er J.C. van der Wel verklaarde dat zowel hijzelf als Krijgsman in kamp Vught gevangen hadden gezeten wegens briefsmokkel. Het is niet duidelijk of dat echt in het kamp of in het wachtgebouw was. J.P. Krijgsman, PV d.d. 20.5.46, getuige J.C. van der Wel, NA, CABR, inv.nr. 70041.

‘onbetrouwbaren’ in buitencommando’s te plaatsen. Hoewel dit laatste niet zondermeer tot verzet bestempeld kan worden, aangezien voornamelijk Belgische gevangenen en op het oog ‘onbetrouwbaren’ uit voorzorg naar buitencommando’s gestuurd werden. Hiervoor geldt dus de waarschuwing van Kaienburg dat verzet niet ten koste mocht gaan van andere gevangenen.

Maar er waren ook mensen die terecht ‘weggewerkt’ werden, onder wie Gerrit Zwerver. Hij had eerder in Amersfoort vastgezet, omdat hij, volgens dokter Steijns, zich schuldig had gemaakt aan ‘zwarte handel of iets dergelijks’. Daar had hij zich ontpopt tot een meedogenloze en gewelddadige gevangene.¹²⁴⁴ Hij zou daar welgestelde joodse gevangenen hebben bestolen en door zijn gewelddadige optreden meerdere doden op zijn geweten hebben. Daarnaast zou hij informatie over medegevangenen hebben doorgegeven aan de kampleiding.¹²⁴⁵

Na de overplaatsing van Zwerver naar kamp Vught, raakte men al snel op de hoogte van zijn reputatie en meenden verschillende gevangenen, onder wie Steijns en Maliepaard, dat het beter zou zijn als hij naar de Moerdijk zou verdwijnen.¹²⁴⁶ Er werd contact opgenomen met Max Crombach van de Schreibstube en Van Ketwich Verschuur van de Arbeitseinsatz en niet lang daarna werd hij inderdaad naar de Moerdijk overgeplaatst.

Zowel Maliepaard als Steijns vertelden na de oorlog dat het de bedoeling was dat Zwerver aan de Moerdijk zou omkomen. In Vught was dat moeilijker omdat daar niet zomaar iemand dood kon gaan zonder dat het opviel, maar aan de Moerdijk ging het er allemaal wat ruwer aan toe en ‘daar hadden we andere mogelijkheden’, aldus Maliepaard.¹²⁴⁷ Maar Zwerver bleek ‘een taaie’ te zijn. Hij overleefde verschillende pogingen hem te verdrinken.¹²⁴⁸ Uiteindelijk raakte Zwerver, door een bewust veroorzaakt ongeluk met een kruiwagen, zo ernstig gewond aan zijn scheenbeen, dat hij naar het Revier in Vught gebracht werd. Volgens Herman Schutte kreeg hij in het

---

¹²⁴⁴ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 13-14.

¹²⁴⁵ Ibidem. Steijns vertelde dat wanneer Zwerver in Amersfoort een joods werkcommando moest leiden, hij met 100 mensen wegging en met 60 terugkwam, ‘Dan had hij er 40 onderweg doodgeslagen’; Maliepaard vertelde dat hij ‘heel veel verraad gepleegd’ had in Amersfoort’ en ‘heel veel mensenlevens op zijn geweten’ had. Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VI p. 4; Zie ook: Schutte, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 738 p. 1.

¹²⁴⁶ Het is onbekend wanneer Zwerver precies naar Vught kwam, maar in ieder geval niet in de beginperiode. Volgens Maliepaard waren namelijk de meeste mensen die Zwerver nog uit Amersfoort hadden kunnen kennen inmiddels al weer weg uit Vught. Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VI p. 40.

¹²⁴⁷ Ibidem, Band VI p. 6.

¹²⁴⁸ Ibidem; Zie ook: Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 15.

Revier ‘de zeer zorgvuldige behandeling, die dezulken verdienen en stierf [Zwerver] zo zijn ellendige verradersdood’.¹²⁴⁹ Dokter Steijns, die naar eigen zeggen de sectie verrichtte, concludeerde dat hij overleden was aan de gevolgen van injecties met tuberkelbacillen.¹²⁵⁰

Steijns en Maliepaard worstelden na de oorlog beiden met de moord op Zwerver. Maliepaard gaf aan wroeging te hebben, hoewel hij Zwervers dood tegelijkertijd als ‘bittere noodzaak’ bestempelde.¹²⁵¹ Steijns ontkende zijn medewerking niet, maar noemde de dood van Zwerver ook ‘een zwarte bladzijde uit het kamp’. En vond ‘zelfs voor een man zoals hij was’ dat hij ‘meer dan schandelijk behandeld’ was.¹²⁵² De wroeging van de beide mannen is tekenend voor het feit dat, doordat de omstandigheden in kamp Vught minder desastreus waren, morele normen daar minder devalueerden dan in de kampen in Duitsland, waar het vermoorden van verraders of gevallen kapo’s geen zeldzaamheid was.

Ten slotte was sabotage een veel voorkomende vorm van verzet, die met name door niet-joodse gevangenen gepleegd werd. Vooral bij Philips en bij Continental in Den Bosch werd volgens de gevangenen vaak gesaboteerd. Zo schreef Mieke Burger-Steensma dat ze er plezier in schepte de knijpkatten een heel klein deukje mee te geven. Ze had vijftig jaar na dato nog plezier bij de gedachte aan de Duitse soldaten aan het Oostfront: ‘Wat zullen die hebben staan foeteren omdat die krenge niet deugden; omdat het anker toevallig vastliep in het huis.’¹²⁵³ En de 25-jarige Helena Leuvenberg-van de Beijl schreef over haar werk in de gasmaskerfabriek van Continental: ‘Op de fabriek werd zeer behoorlijk gesaboteerd. (Ik ben tenminste blij, dat ik later in Duitsland geen gasmasker nodig had, dat bij ons gemaakt was, want dan had ik nu niet zitten schrijven!)’¹²⁵⁴

Afgezien van de sabotageacties waren het vooral Funktionshäftlingen die bij de actieve en georganiseerde vormen van verzet betrokken waren. Kaienburg plaatste verschillende kanttekeningen bij het verzet dat door deze mensen gepleegd werd en maande tot terughoudendheid om het werk van Funktionshäftlingen als verzet te typeren. Allereerst zinspeelde hij erop dat het verzet minder waardevol was, omdat zij meer mogelijkheden daartoe hadden en het voor hen makkelijker was om verzet te

---

¹²⁴⁹ Schutte, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 738 p. 1.

¹²⁵⁰ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 16-17.

¹²⁵¹ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VI p. 1.

¹²⁵² Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 15 en 17.

¹²⁵³ Burger-Steensma, *Zo was het* 22.

¹²⁵⁴ Leuvenberg-van de Beijl, ‘Mijn Dagboek’, Niod, 250g, inv.nr. 669 p. 10.

plegen.¹²⁵⁵ Kaienburg heeft gelijk dat de Funktionshäftlingen meer mogelijkheden hadden, maar om te concluderen dat hun verzet daarom minder waardevol moet worden geacht, gaat te ver. Funktionshäftlingen stelden met de keuze voor verzet hun relatief comfortabele positie in de waagschaal. Velen, onder wie Steijns, Maliepaard en de gevangenenstaf van het Revier, verloren hun functie naar aanleiding van hun verzetsactiviteiten. In het algemeen lukte het hen daarna niet meer opnieuw een dergelijke functie te krijgen.

Daarnaast wees Kaienburg er op dat een deel van hun daden eigenlijk geen verzet was, want: ‘Sie verhinderten Schlimmeres, aber sie gingen in ihren Versuchen, (...), meist nur so weit, daß sie ihre Position nicht gefährdeten.’¹²⁵⁶ Geen verzet dus, maar slechts gebruikmaken van speelruimte en dan enkel zolang hun eigen positie niet in gevaar zou komen. Wat de kampen in Duitsland betreft, waar een positie als Funktionshäftling belangrijker was omdat de omstandigheden daar ellendiger waren, had Kaienburg misschien gelijk, maar ten aanzien van Vught niet. Het merendeel van de Funktionshäftlingen ging verder dan slechts het verhinderen van ‘erger’ en verloren de belangen van hun medegevangenen daarbij niet uit het oog. Dit was mogelijk omdat de overlevingsstrijd minder hevig was en de verhouding tussen de Funktionshäftlingen en de ‘gewone’ gevangenen minder vijandig. Gevangenen die in kamp Vught hun positie en daarmee de bescherming van de SS verloren, hoefden niet voor hun leven te vrezen, zoals in kampen in Duitsland.

De joodse gevangenen pleegden minder verzet dan hun niet-joodse medegevangenen. Zij verstuurden wel clandestiene brieven en hielden ook lezingen, maar voor het overige overheerste toch de angst voor de gevolgen, zoals transport naar Westerbork. Er is slechts één, mislukte, ontsnappingspoging van een joodse gevangene bekend, namelijk van Herbert Schlesinger, die als Schutzhäftling in het kamp zat.¹²⁵⁷ Dat joodse gevangenen minder geneigd waren tot ontvluchtingspogingen had verschillende oorzaken. Om te beginnen betekende vluchten voor de meesten dat ze gezin en familie moesten achterlaten, terwijl de uitkomst van hun poging onzeker was en levensgevaarlijk.¹²⁵⁸ Daarbij was men bang

---

¹²⁵⁵ Kaienburg, ‘Freundschaft? Kameradschaft?’. In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht* 20.

¹²⁵⁶ Ibidem, 42.

¹²⁵⁷ Bij Marchand is te lezen hoe tweemaal van plan was een poging te wagen. De eerste keer mislukte en vlak voor de tweede poging werd hij naar Westerbork getransporteerd. *Mijn dubbel spoor* 164-165.

¹²⁵⁸ Eenmaal ontsnapt was vervolgens de grote vraag waar men heen moest voor hulp, aangezien familie en vrienden vaak niet meer op vrije voeten waren. Men was dus afhankelijk van niet-joodse vrienden en kennissen of illegale netwerken voor hulp aan joodse onderduikers, die pas in de loop van

de achterblijvende gezins- en familieleden in gevaar te brengen. Naar aanleiding van het gerucht dat 78 mensen die op de transportlijst stonden, zich hadden verstopt in de hoop zo aan transport te ontkomen, schreef Klaartje de Zwarte-Walvisch dan ook in haar dagboek dat ze overtuigd was dat dit ‘absoluut een grove leugen was, want welke jood zou de moed hebben zich trachten te verschuilen, terwijl misschien hun leed niet te peilen zou zijn als ze gevonden werden?’¹²⁵⁹ Velen kozen ervoor bij elkaar te blijven en gezamenlijk de komende gebeurtenissen af te wachten.

Het verzet van vrouwen bestond voornamelijk uit vormen van ‘zelfhandhaving’. Ten aanzien van het actieve verzet vormden sabotage, ontsnappingen en de opstand die uitmondde in het bunkerdrama de voornaamste activiteiten. Bij de mannen kwam actief (georganiseerd) verzet vaker voor, wat deels te verklaren is door het feit dat er meer mannelijke Funktionshäftlingen waren. Daarnaast was de hiërarchie in het vrouwenkamp minder uitgesproken en verzet voor de vrouwelijke gevangenen minder noodzakelijk, omdat de minder strikte manier waarop de Aufseherinnen het vrouwenkamp bewaakten al ruimschoots speelruimte bood. Deze verschillen waren echter niet alleen zichtbaar ten aanzien van de verzetsactiviteiten. Ook in een breder kader verschilden de ervaringen, het gedrag en de beleving van de mannelijke en vrouwelijke gevangenen.

‘De vrouw voelde zich in het algemeen minder kwetsbaar’

Lange tijd werd er binnen de historiografie over de concentratiekampen van het Derde Rijk geen onderscheid gemaakt tussen lotgevallen van de mannelijke en vrouwelijke gevangenen. Wanneer er werd gesproken over het leven van de mensen in de kampen werd simpelweg de term ‘gevangenen’ gebruikt, waarbij de vrouwen schuilgingen achter de overgrote meerderheid van mannelijke gevangenen. Dit is deels te verklaren vanuit het feit dat tot het begin van de oorlog in 1939 slechts vier tot tien procent van de gevangenen in de concentratiekampen vrouw was. In de loop van de oorlog liep dit percentage echter flink op en in januari 1945 bestond bijna dertig procent van de gevangenen uit vrouwen.¹²⁶⁰

1943 in serieuze vorm hun beslag kregen. Romijn, ‘De oorlog’. In: Blom e.a. (red.), *De geschiedenis van de Joden* 337.

¹²⁵⁹ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 87.

¹²⁶⁰ Caplan, ‘Gender and the concentration camps’. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration camps* 83.

Door de groeiende aandacht in de jaren zeventig voor de geschiedenis van vrouwen veranderde dit, wat in 1983 resulteerde in het eerste congres over ‘vrouwen in de Holocaust’.¹²⁶¹ Het onderzoek hiernaar kenmerkte zich lange tijd door twee benaderingen. De ene stelde de ervaringen van vrouwelijke gevangenen vrijwel geheel gelijk aan die van mannelijke gevangenen. De andere richtte zich wel op specifiek vrouwelijke ervaringen, maar behandelde in dit kader voornamelijk de aspecten die betrekking hadden op het lichaam, zoals zwangerschap, menstruatie, prostitutie en verkrachting.

Lichamelijke verschillen waren inderdaad van groot belang. Zeker aangezien de gevangenen in de kampen zodanig gedepersonaliseerd werden dat andere aspecten, zoals persoonlijke karaktereigenschappen en sociale en culturele bagage, er veel minder of helemaal niet meer toe deden. Gevangenen werden gereduceerd tot lichamen. Daarnaast speelden lichamelijke verschillen ook een grote rol in de overlevingskansen. Aan de ene kant liepen vrouwen meer risico, bijvoorbeeld doordat zwangere vrouwen in Birkenau direct naar de gaskamer gestuurd werden. Aan de andere kant konden ze ook hun levenskansen vergroten door bijvoorbeeld hun lichaam te ‘verkopen’ in ruil voor extra voedsel.¹²⁶²

Maar exclusieve aandacht voor lichamelijke verschillen doet geen recht aan de diversiteit van de ervaringen, percepties en aanpassings- en overlevingstactieken van de mannelijke en vrouwelijke gevangenen. De laatste jaren heeft het onderzoek zich uitgebreid en is er een bredere focus ontstaan, die gekarakteriseerd kan worden met de uitdrukking ‘different horrors, same hell’.¹²⁶³ Naast lichamelijke verschillen zijn belangrijke thema’s binnen dit onderzoek: de behandeling door de kampleiding en bewaking, cultureel bepaalde verschillen in rolpatronen tussen mannen en vrouwen en daarmee samenhangend de kennis en vaardigheden die men in het kamp meebracht en verschillen in aanpassing en overleven in het kampleven.¹²⁶⁴ Hieronder worden deze thema’s één voor één uitgewerkt.

---

¹²⁶¹ E.R. Baer en M. Goldenberg, ‘Introduction experience and expression. Women and the Holocaust’. In: E.R. Baer en M. Goldenberg (red.), *Experience and expression. Women, the Nazis, and the Holocaust* (Detroit 2003) xiii-xxxiii, aldaar xvii; Eén van de eerste uitgebreide studies hierover is: C. Rittner en J.K. Roth, (red.) *Different voices. Women and the Holocaust* (New York 1993).

¹²⁶² Zie onder andere: R. Bondy, ‘Women in Theresienstadt and the family camp in Birkenau’. In: D. Ofer en L.J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* 310-326, aldaar 315; Shik, ‘Weibliche Erfahrung’. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 106 en 111-113.

¹²⁶³ G. Bock, ‘Einführung’. In: Idem (red.), *Genozid und Geschlecht* 7-21, aldaar 19.

¹²⁶⁴ Gebaseerd op de indeling gebruikt in: L.J. Weitzman en D. Ofer, ‘Introduction: the role of gender in the Holocaust’. In: Ofer en Weitzmann, *Women in the Holocaust* 1-23, aldaar 1.

De behandeling van de vrouwelijke en mannelijke gevangenen was in kamp Vught op hoofdpunten gelijk: beide groepen waren op dezelfde manier gehuisvest, kenden dezelfde dagindeling en moesten werken. Verder kregen ze hetzelfde voedsel, mochten ze beide brieven en pakketten ontvangen, moesten ze zich aan dezelfde voorschriften houden en kenden ze dezelfde organisatiestructuur. Maar er bestond ook een aantal belangrijke verschillen.

Allereerst ten aanzien van de arrestatiegrond van de gevangenen die als ‘asociaal’ werden bestempeld. Mannen die een zwarte driehoek kregen werden in het algemeen opgepakt als crimineel, onder meer omdat ze de distributiewet hadden overtreden, als zwarthandelaar of zwartslachter. Vrouwen daarentegen werden doorgaans gearresteerd op basis van morele delicten, illegale prostitutie of het besmetten van Duitse soldaten met een seksueel overdraagbare ziekte.¹²⁶⁵ De mannelijke ‘asocialen’ vormden dus een schending van de sociale orde vanwege hun criminele activiteiten, terwijl de ‘asociale’ vrouwen in het kamp een bedreiging vormden voor de morele orde.

Een ander verschil met betrekking tot de arrestatie was dat vrouwen doorgaans niet te maken kregen met martelingen tijdens de verhoren. ‘De vrouw voelde zich in het algemeen minder kwetsbaar’, schreef oud-gevangene A.M.J. ten Holt-Taselaar hierover. Want ‘martelingen heeft de SD bij het verhoren van vrouwen op enkele smartelijke uitzonderingen na niet toegepast’.¹²⁶⁶ Dit blijkt ook uit de verslagen van de gevangenen: geen enkele vrouwelijke gevangene schreef over mishandelingen tijdens de verhoren. Ze vertelden hoe ze onder druk gezet werden, doordat gedreigd werd hun familieleden op te pakken, of hoe men hen probeerde te intimideren met geschreeuw of in te pakken met overdreven vriendelijkheid, maar niet over geweld.¹²⁶⁷ Mannelijke gevangenen kregen hier wel mee te maken. Zo schreef Ad Bal aan zijn ouders hoe bij zijn verhoor ‘de zweep (...) [er] wel eens aan te pas [was] gekomen’. Willem Alderding vertelde hoe hij ‘onder vele slagen’ door de SD was verhoord en Tobias Godfried, die als zoon van ‘gemengd gehuwde joodse’ ouders

---

¹²⁶⁵ Caplan, ‘Gender and the concentration camps’. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration camps* 89.

¹²⁶⁶ A.M.J. Ten Holt-Taselaar, ‘Vrouwen en meisjes in het verzet’. In: Van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet* III (Arnhem 1952) 818-827, aldaar 822.

¹²⁶⁷ M. Anderson, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 524 p. 1; Burger-Steensma, *Zo was het* 4; Ten Boom, *Gevangene en toch* 34-39.

verdacht werd van hulp aan joodse onderduikers, verklaarde dat hij bij zijn verhoor door zijn vier verhoorders ernstig werd mishandeld.¹²⁶⁸

Ook in het kamp was het geweldgebruik bij de vrouwen minder dan bij de mannen. Niet alleen gebruikten de Aufseherinnen minder geweld, ook door de kampleiding werden vrouwelijke gevangenen minder vaak en minder hardhandig gestraft. Klaartje de Zwarte-Walvisch beschreef bijvoorbeeld hoe een groepje mannen en vrouwen na het appèl met elkaar stonden te praten bij het hek, wat eigenlijk verboden was, ‘toen plotseling de commandant (...) op de gevangenen afstormde, hun [capiès] van hun hoofd trok en deze in hun gezicht sloeg’.¹²⁶⁹ De vrouwen gebeurde niets.

Alleen mannen werden in het openbaar door middel van stokslagen bestraft. Volgens een bericht uit Oranienburg, gedateerd 20 november 1943, moest er zeer spaarzaam worden omgegaan met het toebrengen van stokslagen bij vrouwelijke gevangenen. Wat mannelijke gevangenen betreft mocht de kampcommandant zelf tot stokslagen beslissen, maar ten aanzien van stokslagen bij vrouwelijke gevangenen, ‘die ohnedig sehr selten sein darf’, was toestemming van de Reichsführer-SS nodig, zo luidde de instructie.¹²⁷⁰

Vrouwelijke gevangenen werden daarnaast overwegend ingedeeld in lichte werkcommando’s en moesten – afgezien van het werk bij Philips – vaak werkzaamheden verrichten die aansloten bij het werk dat vrouwen doorgaans gewend waren te doen, zoals schoonmaakwerk en naaiwerk.¹²⁷¹ Philips wilde in eerste instantie niet graag vrouwen aannemen, zo is te lezen in de dagboekantekeningen van Laman Trip. ‘Cdt [Commandant] wil vrouwen, inzetten, we moeten keuren, zijn echter nog steeds ongenegen’, schreef hij.¹²⁷² Maar toen de vrouwen eenmaal bij Philips aan de slag waren, was de leiding heel tevreden over het afgeleverde werk.¹²⁷³

---

¹²⁶⁸ Bal, Brief d.d. 21.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3038; Alderding, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 521 p. 1; T.G. Nooitrust, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 689.

¹²⁶⁹ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 94. Capiès zijn kepies (petten). Het is de vraag of het echt commandant Chmielewski was die de gevangenen strafe. Ze schrijft namelijk dat het een ‘jonge snotneus’ was en Chmielewski was toen veertig jaar.

¹²⁷⁰ Bericht Amtsgruppe D an die Lagerkommandanten d.d. 20.1.43 (Betr. Prügelstrafen), BArch, NS3, inv.nr. 426, nr. 16.

¹²⁷¹ Er werden ook wel mannen in ‘vrouwelijke’ commando’s ingedeeld. De verplegers op de mannenafdeling van het Revier bestonden uit mannen en er waren zowel mannelijke als vrouwelijke keukencommando’s. Ook werden vrouwen een aantal keer in zware commando’s ingezet, zoals de keer dat ze stenen moesten sjouwen. Dit commando’s bestond echter maar kort.

¹²⁷² Laman Trip, Dagboekantekeningen 6.4.43, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 1.

¹²⁷³ Laman Trip, Dagboekantekeningen 28.10.43, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 7. ‘Keurig werk’, schreef hij over hun verrichtingen.

Het mannenkamp kende veel meer zware werkcommando's, bestaande uit graafwerk, bomen sjouwen, de aanleg van de spoorlijn naar het kamp en het Luftwaffekommando.

De verschillen in geweldgebruik ten aanzien van de mannen en vrouwen leidde ertoe dat het aantal dodelijke mannelijke slachtoffers aanzienlijk hoger was dan het aantal vrouwelijke. In totaal stierven er 759 gevangenen in het kamp, onder wie 27 Belgen en 329 mannen uit het SD-lager, die in de laatste maanden werden geëxecuteerd. Afgezien hiervan kwamen er in totaal 403 mannen, vrouwen en kinderen van onder de zestien om, waarvan 311 mannen en 52 vrouwen.¹²⁷⁴ Omgerekend in percentages was dus 77% van de doden man en 13% vrouw. Het totale aantal gevangenen in kamp Vught was ongeveer 32.000, waarvan circa 66% man en 25% vrouw.¹²⁷⁵ Er stierven dus relatief meer mannen dan vrouwen, wat mede veroorzaakt werd door de zwaardere werkomstandigheden en het gewelddadiger optreden tegen de mannelijke gevangenen.¹²⁷⁶

'Het was precies iets van een slavenhandel'

Binnen het genderonderzoek wordt vrijwel geen aandacht besteed aan de specifieke lichamelijke ervaringen van mannelijke gevangenen. Dat vrouwen stopten met menstrueren komt vaak aan de orde, maar onbesproken blijft in welke mate mannen nog in staat waren om een erectie te krijgen en hoe ze hun eventuele impotentie ervoeren. Ten aanzien van kamp Vught is het niet mogelijk om hierover iets te zeggen, omdat de gevangenen daar niets over vermeldden. Er is, in tegenstelling tot de menstruatiestop, ook niet naar gevraagd door degenen die de verhalen van de gevangenen optekenden. Alleen Ernst Verduin vertelde desgevraagd bijna 65 jaar later dat hij het zich niet meer goed voor de geest kon halen of hij nog seksuele gevoelens had. Hij meende zich te herinneren dat het in Auschwitz, waar hij na Vught terecht kwam, in ieder geval niet meer zo was. 'Het gerucht ging altijd dat ze (...)

---

¹²⁷⁴ Er stierven in totaal 40 kinderen. Gegevens van de website van het NMKV, Lijst van omgekomen slachtoffers. (Geraadpleegd d.d. 25.2.10).

¹²⁷⁵ Het aantal mannen in alle afdelingen van het kamp was 21.400, het aantal vrouwen 8450 en het aantal kinderen 1950. De Vries, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch'. In Benz en Distel (red.), *Terror im Westen* 203 en 208-209; Stuldreher, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch'. In: Herbert e.a. (red.) *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I 329-333.

¹²⁷⁶ Dit verschil blijft ook zichtbaar wanneer rekening gehouden wordt met het feit dat de omstandigheden in de eerste maanden erg slecht waren, veel van de mannen die uit Amersfoort kwamen erg verzwakt waren en hun sterftepercentage daarom extra hoog was. In de periode vanaf juni 1943 tot september 1944 stierven in totaal 127 mensen: 102 mannen, 18 vrouwen en 7 kinderen. Omgerekend in percentages is dat: 80% mannen, 14% vrouwen en 6% kinderen.

kamfer in het eten stopte zodat de seksuele drang helemaal verdween’, vertelde hij, maar hij wist niet of dat waar was geweest.¹²⁷⁷

Wat betreft de schending van de lichamelijke integriteit is al duidelijk geworden dat de vrouwelijke gevangenen moeite hadden zich ten overstaan van elkaar naakt uit te kleden. Ook mannelijke gevangenen kenden dat gevoel. Zij waren eveneens niet gewend elkaar naakt te zien en schaamden zich voor elkaar. Hans Alderliesten, die begin twintig was, beschreef dat het inschrijven en de doucheruimte een hele schok voor hem was. ‘Ik had mijn vader en mijn broers nog nooit naakt gezien. Dat gold trouwens voor allemaal.’¹²⁷⁸ En marechaussee Tjerk van der Hauw schreef hoe hij bij aankomst zich geheel naakt had moeten uitkleden voor Saathoff. ‘We zagen elkaar en ook onze meerdere naakt – een totale vernedering.’¹²⁷⁹

Een bron van lichamelijke vernedering die meer expliciet betrekking had op de vrouwelijke gevangenen was dat ze letterlijk blootgesteld werden aan de blikken van SS-mannen als ze moesten baden of ontluisd werden. De joodse Catharina Alter verklaarde na de oorlog hoe SS’ers als Ettliger en Reinecke zich met ‘kennelijke wellust’ aan hun ‘naaktheid vergaapten’ bij de ontluizingen en Annie Vrachtdoender schreef over de SS’er die de kraan bij het douchen bediende: ‘1 Man, met 125 naakte vrouwen. Het was precies iets van een slavenhandel.’¹²⁸⁰ Van verdergaande seksuele intimidatie en seksueel geweld tegen vrouwen zijn nauwelijks verhalen bekend.¹²⁸¹ Wel liet tweede Lagerführer Ettliger een keer een joods meisje zich voor hem uitkleden en zocht eerste Lagerführer Reinecke in het bijzonder joodse meisjes uit om bij hem op kantoor te werken. Dit geeft de precare positie van de joodse vrouwen aan, die beduidend kwetsbaarder was door de dreiging van deportatie.

Net als in andere concentratiekampen was er ook in Vught een tijdlang sprake van dat er een bordeel voor de gevangenen zou komen.¹²⁸² David Koker meldde op 21

---

¹²⁷⁷ Gesprek Verduin, d.d. 19.05.08.

¹²⁷⁸ J. Alderliesten, Brief d.d. 22.1.46, Niod, 250g, inv.nr. 522.

¹²⁷⁹ T. van der Hauw, ‘Wat gebeurde er omstreeks 11 en 12 maart 1943’, Niod, 250g, inv.nr. 1054 p. 4.

¹²⁸⁰ NA, CABR, inv.nr. 111749 I, H.F.W. Kütke, PV d.d. 29.9.47; Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 11.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 312.

¹²⁸¹ Zie voor seksueel geweld in andere kampen: H. Amesberger, K. Auer en B. Halbmayr, ‘Sexualisierte Gewalt im Kontext nationalsozialistischer Verfolgung’. In: *Zeitschrift für Genozidforschung. Strukturen, Folgen, Gegenwart kollektiver Gewalt* 5 (2004) 1 40-65; H. Ellger, *Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien. Die Geschichte der Frauenaußenlager des Konzentrationslagers Neuengamme 1944/45* (Berlijn 2007) 122-126; B. Halbmayr, ‘Sexualisierte Gewalt gegen Frauen während der NS-Verfolgung’. In: Frietsch en Herkommer (red.), *Nationalsozialismus und Geschlecht* 141-155.

¹²⁸² Himmler had in maart 1942 besloten dat ieder concentratiekamp een bordeel zou krijgen om de arbeidsproductiviteit te doen stijgen en de homoseksualiteit onder de gevangenen een halt toe te roepen.

juli 1943 als eerste dat men er over gedacht had om een bordeel te bouwen, maar dat men er vanaf had gezien. Ad Bal schreef op 31 augustus aan zijn ouders: ‘Sedert enige weken is men bezig met de bouw van een bordeel in het kamp!! Het schijnt echter niet door te gaan.’¹²⁸³ De afkeuring onder de mannelijke gevangenen over de plannen was groot. Zo schreef Bal aan zijn ouders dat de algemene stemming was dat iedere Hollander die het zou wagen het bordeel binnen te gaan, grondig onder handen genomen zou worden.¹²⁸⁴ Men verafschuwde de gedachte dat goede Nederlandse vrouwen gedwongen zouden worden daar te werken en meende dat het een aantasting was van de zedelijke moraal van de mannen.¹²⁸⁵ Politiek gevangene Frederik Krop vergeleek de gevangenen met de slavenstand in het oude Rome en meende dat vanuit het oogpunt van de Duitsers de bouw van het bordeel daar goed in paste.¹²⁸⁶ Ondertussen werd er doorgebouwd aan de barak, hoewel er tegelijkertijd geruchten gingen dat het bordeel niet zou worden geopend. En inderdaad: het gebouw kwam af, maar het werd nooit als bordeel in gebruik genomen.

Volgens sommigen lag dit aan de protesten in de buitenwereld. Zo schreef Koker dat men het niet aandurfde omdat kamp Vught ‘een glazen kamp’ was en liet Ad Bal zijn ouders weten dat het plan misschien niet doorging ‘daar in de buitenwereld de protesten te zwaar waren’.¹²⁸⁷ Ook Aarse en Boersma schreven na de oorlog over ‘krachtig verweer’ van ‘invloedrijke mensen’ en dat de plannen afgeblazen werden ‘dankzij het optreden van het Internationale Rode Kruis’.¹²⁸⁸ Maar er waren ook andere verklaringen voor het afblazen van de plannen. Zo meenden verschillende gevangenen dat het lag aan het feit dat de nieuwe commandant Grünewald de plannen op de lange baan had geschoven. Ook werd als mogelijke

---

Vrouwelijke gevangenen werden vrijwillig of gedwongen in de bordelen te werk gesteld en mannelijke gevangenen die extra hard werkten zouden hier af en toe gebruik van mogen maken. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 132; Kampcommandanten hadden overigens de instructie om bij rondleidingen in het kamp de bordelen, evenals de crematoria, niet te tonen en er ook geen gewag van te maken. Bericht Amtsgruppe D an die Lagerkommandanten d.d. 16.11.43 (Betr. Besichtigung von Konzentrationslagern), BArch, NS3, inv.nr. 426, nr. 161.

¹²⁸³ Koker, *Dagboek* 147; Bal, Brief d.d. 31.8.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3036.

¹²⁸⁴ Bal, Brief d.d. 21.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3038.

¹²⁸⁵ Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 17; Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VII p. 11; Zie ook: No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 118; Bal, Brief d.d. 21.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3038.

¹²⁸⁶ F.J. Krop, Brief d.d. Een lentenamiddag 1947, Niod, 250g, inv.nr. 652 p. 2.

¹²⁸⁷ Koker, *Dagboek* 147; Bal, Brief d.d. 31.8.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3036.

¹²⁸⁸ Aarse, ‘Drie zondagen’, Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 2; Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 5.

reden genoemd dat de mogelijkheden voor seksuele contacten toen al zo uitgebreid waren dat er aan een bordeel geen behoefte meer was.¹²⁸⁹

Geen van deze verklaringen is echter geheel overtuigend. Waarom zou het Internationale Rode Kruis zich wel met het bordeel in Vught bemoeid hebben en niet met de bordelen in de andere kampen? Ook is er niets bekend over hoe de plannen dan zouden zijn uitgelekt en wie er dan in Den Haag zo succesvol tegen de plannen geageerd zouden hebben. Het nieuwe gebouw is uiteindelijk in gebruik genomen als vrouwengevangenis. Het zou ook van het begin af aan als zodanig bedoeld kunnen zijn geweest. Dit zou verklaren waarom men doorging met de bouw, terwijl er al direct berichten waren dat het bordeel er nooit zou komen.¹²⁹⁰ En waarom geen enkele vrouwelijke gevangene naar de plannen verwees, terwijl te verwachten is dat ze geschokt zouden zijn geweest over het feit dat ze wellicht als prostituee te werk gesteld zouden worden. De mannen waren betrokken bij de bouw van de barak en het kan zijn dat de kleine cellen van het gebouw een geruchtenstroom op gang heeft gebracht die zich tot het mannenkamp beperkte.

Het waren niet alleen vrouwelijke gevangenen die op seksueel gebied kwetsbaar waren, maar ook jonge jongens die door kapo's nogal eens als zogenaamde 'califactor' gebruikt werden. Een califactor was 'meestal een jongen van jeugdige leeftijd, die allerlei karweitjes deed, een soort pronkstuk, die sommige mannen in de maatschappij ook met hun vrouw tonen', aldus Coen Affolter die als jongen van achttien in het kamp kwam en zelf califactor werd.¹²⁹¹ Dit 'pronkstuk' kon tegelijkertijd als lustknaap fungeren, die door een kapo verleid of genoopt werd tot seksuele contacten, in ruil voor gunsten en privileges, zoals goed eten en sigaretten.¹²⁹²

In het boek over het kampleven van Max Groen is te lezen hoe zijn broertje Rudi al snel na aankomst in kamp Vught in de smaak viel bij de Duitse kapo Arthur. Dit betekende voor Rudi dat hij niet in een zwaar arbeidscommando hoefde te werken,

---

¹²⁸⁹ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 119; Zie ook: Van de Poll, 'Herinneringen', Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 17; Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VIII p. 1-2.

¹²⁹⁰ Zowel Koker als Bal, die als eersten over het bordeel rapporteerden, zeiden daar direct bij dat het niet door zou gaan.

¹²⁹¹ Affolter, 'Sexualiteit en Homosexualiteit', Niod, 250g, inv.nr. 520 p. 1. Hij was achtereenvolgens califactor van twee kapo's. Uit zijn verslag is op te maken dat hijzelf geen seksueel contact met hen had. Hoe oud de jongens die als califactor werden uitgekozen precies waren, is door een gebrek aan gegevens moeilijk te achterhalen. Affolter zegt dat hij zich ertegen kon beschermen door zich voor te doen als een jongen van veertien of vijftien, terwijl hij achttien was. Ibidem, 3 en 5.

¹²⁹² Ibidem, 3.

maar een baantje kreeg in de huishoudelijke dienst en dat hij regelmatig de gamellen uit mocht schrapen. ‘Ik sluit niet uit dat Rudi seksueel misbruikt is’, vertelde zijn broer Max. ‘Dat zeg ik niet vanwege Rudi’s geaardheid, maar omdat ik die Arthur kende. Heel veel blokoudsten als Arthur hadden, omdat ze al zo lang in gevangnissen en kampen zaten, een Lustknabe.’¹²⁹³

De verontwaardiging van de gevangenen over het gebruik van de jongeren was groot. ‘Haatten we eerst al deze schurken, die ons zo onmenselijk deden lijden, thans gruwden we van hen, die zich (...) ook nog openbaarden als bedervers van aankomende jongens’, schreef Santegoeds.¹²⁹⁴ Later, toen de Nederlandse gevangenen meer Funktionsstellen bezetten, werden er pogingen ondernomen om de jongeren tegen de kapo’s in bescherming te nemen. Zo zorgde Maliepaard met behulp van gevangenen in het Revier ervoor dat de jonge jongens daar een baantje kregen, zodat ze veilig waren voor de kapo’s.¹²⁹⁵

Een laatste punt aangaande de lichamelijke verschillen is de wijze waarop de mannen en vrouwen het afscheren van hun haar beleefden. Verschillende onderzoekers, onder wie sociologe Brigitte Halbmayr, zijn van mening dat het voor vrouwen erger was om hun haar te verliezen dan voor de mannelijke gevangenen, omdat zij het als een verlies van hun vrouwelijkheid zagen. Halbmayr beschrijft het zelfs als een vorm van seksueel geweld.¹²⁹⁶ In Vught mochten de vrouwen hun haar houden. Maar volgens Tineke Wibaut ontstond er grote consternatie toen de nieuwe Oberaufseherin Weniger in juli 1944 van plan leek het haar af te knippen.

Ook mannelijke gevangenen gaven echter aan dat het afscheren van hun haar zeer ingrijpend was en dat ze het ervoeren als het verlies van een deel van hun persoonlijkheid. Zo beschreef dokter Steijns dat het hem een treurig gevoel gaf toen zijn haar eraf moest. Hij had nogal veel haar en was er trots op. Later regelde hij een ‘vrijstelling’ om zijn haar te mogen laten groeien met het argument dat hij niet op de vrouwenafdeling kon werken met een kale kop, want dan had hij geen overwicht. ‘Ik zie er uit als een idioot, dat wil ik niet.’¹²⁹⁷ Een van de commandanten van de OD,

---

¹²⁹³ Kors, *De tocht opnieuw* 152.

¹²⁹⁴ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 53.

¹²⁹⁵ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VII p. 9.

¹²⁹⁶ Halbmayr, ‘Sexualisierte Gewalt’. In: Frietsch en Herkommer (red.), *Nationalsozialismus und Geschlecht* 144-145. Zie ook: P.R. Bos, ‘Women and the Holocaust: analyzing gender difference’. In: Baer en Goldenberg (red.), *Experience and expression* 23-50, aldaar 33-34; Bock, ‘Einführung’. In: Idem (red.), *Genozid und Geschlecht* 17; A. Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhaltens in Theresienstadt’. In: Bock (red.), 202-219, aldaar 204-205.

¹²⁹⁷ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band I p. 27-28 en Band IV p. 22.

Frits Langstadt vertelde over de ontwikkeling van joodse ‘geïnterneerden’ naar ‘gevangenen’. Hij beschreef hoe ze een nummer kregen en hoe bij die gelegenheid ook hun haren werden afgeknipt ‘zodat toen iedere individualiteit, die we tot dusverre nog hadden bezeten, verloren ging’.¹²⁹⁸ Politiek gevangene Abraham Lens, die in januari 1944 in Vught kwam, begreep dat het millimeteren van het haar uit hygiënisch oogpunt een noodzakelijke maatregel was, maar vond het ‘diep vernederend’ om zijn haren over zijn blote rug naar beneden te voelen glijden.¹²⁹⁹

‘De was doen wij zelf’

De expliciete rolpatronen van mannen en vrouwen in de vooroorlogse samenleving leidden ertoe dat mannelijke en vrouwelijke gevangenen ieder specifieke vaardigheden hadden, waarmee ze zich in het kamp konden handhaven. Het bestaande beeld is dat vrouwen op grond van hun vaardigheden als huisvrouw en moeder, zoals koken, naaien, breien en schoonmaken, beter in staat waren voor zichzelf te zorgen en dat ze daarom grotere overlevingskansen hadden.¹³⁰⁰ In Vught was de sterfte gering, maar ook daar is het de vraag in hoeverre de ‘typisch feminiene vaardigheden’ vrouwelijke gevangenen in het dagelijkse kampleven een voordeel verschafften.

Het blijkt dat ook in Vught de vrouwen druk waren met koken, wassen, naaien en dergelijke. Mien Harmsen beschreef de genoeglijke sfeer die er op zondagmiddagen in de barak heerste: ‘Sommige vrouwen, de meest huishoudelijk aangelegden, wasten en poetsten, naaiden en verstelden (...). Anderen handwerkten.’¹³⁰¹ Zelfs de grote lenteschoonmaak werd door de vrouwen in het kamp niet overgeslagen, zoals Johannes van Nooij op 16 maart 1944 in zijn dagboek noteerde: ‘Het is een echte lentedag en onze buurvrouwen machen Groszsauber.’¹³⁰²

Ook nam een deel van de vrouwen het op zich om voor hun mannelijke medegevangenen te zorgen. Dit was het meest zichtbaar bij de joodse gevangenen, waar binnen de gezinnen de rolpatronen grotendeels intact bleven. Noömi Kohn beschreef hoe de joodse vrouwen ongelofelijke hoeveelheden werk verzetten in het

---

¹²⁹⁸ Langstadt, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 660 p. 10-11.

¹²⁹⁹ Lens, *Achter tralies en prikkeldraad* 43.

¹³⁰⁰ Zie onder andere: Weitzmann en Ofer, ‘Introduction’. In: Ofer en Weitzmann (red.), *Women in the Holocaust* 3; H. Ellger ‘Die Frauen-Außenlager des KZ Neuengamme: Lebensbedingungen und Überlebensstrategien’. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 169-184; Ellger, *Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien* 299-301.

¹³⁰¹ Harmsen, ‘Der vrouwen moed’. In: *De Vrije Katheder* 213-214.

¹³⁰² Van Nooij, *Dagboek*, Niod, 250g, inv.nr. 688 p. 25.

kamp. ‘Ze leefden gewoon door, kleedden de kinderen aan, (...), hadden de hele zorg voor het gezin, ook voor het eten van de man. Dan hadden ze nog de zorg voor de was.’¹³⁰³ Maar er waren ook niet-joodse vrouwen die hun mannelijke medegevangenen hielpen. ‘Het meest typerende voor ons vrouwen, vond ik bij Philips onder het werk, het stoppen en naaien aan de mannenkleren en na 5 uur het gezellig komen praten van de mannen’, schreef politiek gevangene Jaantje Oolbekking-Schadd.¹³⁰⁴ Kapenga schreef in zijn naoorlogse verslag hoe hij altijd voldoende brood had omdat hij een *Schein* had waarmee hij in het vrouwenkamp mocht komen. ‘Het was wel gemakkelijk contact te hebben met deze vrouwen’, schreef hij. Nooit hoefde hij zijn sokken te stoppen en de vrouwen waren blij dat zij het mochten doen, aldus Kapenga. Hij bedankte ze ervoor met snoepjes uit zijn pakketten die ‘onder protest, doch dankbaar aanvaard’ werden.¹³⁰⁵

Kapenga liet zich echter niet volledig door de vrouwelijke gevangenen verzorgen. ‘De was doen wij zelf’, schreef hij zijn vrouw. ‘Dat gaat wel goed. Stuur af en toe maar wat zeep of zeeppoeder.’¹³⁰⁶ Hij was zeker niet de enige man die in het kamp noodgedwongen huishoudelijke taken op zich nam. Politiek gevangene A. Bouten hield een lofzang op Verheijen, die zijn medegevangenen hielp door sokken te stoppen en kleding te herstellen. En gijzelaar H. Kühler beschreef hoe de mannen in zijn barak hun vrije tijd gebruikten voor ‘schrijven, aannaaien van knopen, kousen stoppen, het doen van de was, wandelen of luieren’.¹³⁰⁷ Ook zijn er in brieven en naoorlogse verslagen vele verwijzingen te vinden naar mannen die met smaak hun eigen potje kookten.¹³⁰⁸

Al met al vervulden de mannelijke (niet-joodse) gevangenen heel wat huishoudelijke taken en slaagden ze er over het algemeen goed in zichzelf daarmee te onderhouden, alhoewel er ongetwijfeld een kloof zal hebben bestaan tussen de standaard van de mannen en de vrouwen, zo schreef Nicolaas Mostert:

---

¹³⁰³ Kohn, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 19.

¹³⁰⁴ J. Oolbekking-Schadd, Brief z.d., Niod, 250g, inv.nr. 692 p. 2.

¹³⁰⁵ Kapenga, ‘Mijn ervaringen’, NMKV, 635, inv.nr. 636 p. 8.

¹³⁰⁶ Kapenga, Brief d.d. 17.5.43, NMKV, 635, inv.nr. 681.

¹³⁰⁷ Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 40; Gevangene Henk Toby vroeg aan zijn vrouw naaigaren en naalden in zijn pakket te doen. Brief d.d. 19.3.43, Niod, Toby, H. (828), inv.nr. 3.

¹³⁰⁸ Zie: Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 14; Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band IV p. 19; Steiner, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 30; G.H. Beinema, Brief d.d. 9.5.43, NMKV, collectie G.H. Beinema (2005-01), inv.nr. 7; Sluizer, Brief d.d. 14.7.43, HCKW, R.A. 1478.

Het moet gezegd worden, dat onze barak gezien kon worden. Zoiets moet je natuurlijk niet aan een goede huisvrouw laten zien, want dan deugd er natuurlijk niets van, maar van de mannenkant bekeken was het tiptop in orde.¹³⁰⁹

Met hun huishoudelijke vaardigheden waren vrouwen dus niet beduidend in het voordeel. Anderzijds lijkt het voor de vrouwen geen probleem te zijn geweest dat van hen verwacht werd dat ze – net als de mannen – ongeveer tien uur per dag, zes dagen in de week aan het werk gingen.¹³¹⁰ Integendeel, de meeste vrouwen hadden net als mannen graag iets om handen.¹³¹¹

Het is mogelijk dat juist voor mannen de gedwongen tewerkstelling moeilijker was dan voor vrouwen omdat zij meer last hadden van de aantasting van hun eigenwaarde door het eentonige, zware en geestdodende werk. David Koker kwam tot de conclusie dat voor vrouwen het werk minder bepalend was voor hun persoonlijkheid, omdat zij niet gewend waren een beroep uit te oefenen.¹³¹² Zij verloren in dat opzicht dus niets, integendeel, zij kregen er een ervaring bij. De mannen ervoeren het daarentegen als vernederend dat men onder dwang, vaak zwaar werk moest verrichtten dat ook nog ten gunste van de vijand kwam.¹³¹³

Eerder bleek al dat er in het vrouwenkamp een minder strikte hiërarchie bestond en dat de Funktionshäftlingen in het vrouwenkamp in de machtsverhoudingen een minder prominente rol speelden. Dit was het gevolg van hun perceptie van macht en dit hangt weer samen met de verschillen in opvoeding en hun rol in de maatschappij. Door hun werk en positie in de maatschappij waren mannen meer gewend deel uit te maken van hiërarchische structuren. Zij hadden daardoor minder moeite met de regels van het machtsspel en om zich in te passen in de hiërarchie. Vrouwen, die minder gewend waren in een hiërarchische structuur te werken, vulden hun posities anders in. Ze voelden een verantwoordelijkheid ten opzichte van alle

---

¹³⁰⁹ Mostert, 'Vughtbelevissen', Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 35.

¹³¹⁰ Zie voor vrouwen en werk in concentratiekampen onder andere: Ellger, *Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien*; Strebler, *Das KZ Ravensbrück*; Hájková, 'Strukturen weiblichen Verhaltens'. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 202-219; F. Karay, 'Women in the forced-labor camps'. In: Ofer en Weitzmann (red.), *Women in the Holocaust* 285-309.

¹³¹¹ Onder andere: Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 22; C. ten Boom, J. Sherill en E. Sherill, *De schuilplaats. Corrie ten Boom* (Hoorbaar 1972) 200; Kohn, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 2.

¹³¹² Koker, *Dagboek* 153.

¹³¹³ Zie: C. Bakker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 530 p. 2; Brons, 'Onder het kruis', Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 13; James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 7; Mostert, 'Vughtbelevissen', Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 7.

barakbewoners, namen minder duidelijk de leiding en regelden meer in onderling overleg.¹³¹⁴

Dit werkte ook door in het feit dat de groepsvorming in het vrouwenkamp minder sterk was dan in het mannenkamp. Terwijl de communisten door de mannelijke gevangenen duidelijk als aparte groep werden onderscheiden en de ‘asocialen’ en andere nationaliteiten en groupe buitenspel gezet werden, was hier in het vrouwenkamp weinig tot geen sprake van. Politieke achtergrond speelde in het vrouwenkamp een minder grote rol, maar ook de ‘asocialen’, en dan met name de prostituees, die wel expliciet gedifferentieerd werden, werden niet op dezelfde wijze buitengesloten als in het mannenkamp. Volgens historica Jane Caplan was dit ook in andere kampen te zien. Zij constateerde dat – anders dan in de mannenkampen – ‘asocialen’ in vrouwenkampen toch eerder benaderd werden met sympathie of medelijden.¹³¹⁵

‘Wie niet bang was voor koud water, kon volkomen zindelijk blijven.’

Een van de meest genoemde verschillen tussen mannen en vrouwen betreft de aandacht van de laatsten voor hun uiterlijk en persoonlijke hygiëne. In verscheidene onderzoeken is geconcludeerd dat vrouwen grotere overlevingskansen hadden, omdat ze dankzij de zorg aan hun uiterlijk en persoonlijke hygiëne hun dehumanisering tegen wisten te gaan.¹³¹⁶ Hierdoor behielden ze een deel van hun eigenwaarde en bleven ze meer menselijk in de ogen van de bewakers, waardoor ze beter behandeld werden. Daarbij zouden zij dankzij een betere hygiëne minder last hebben gehad van ziektes.

Oud-gevangene Mien Harmsen zag dit ook zo. Al in 1946 schreef zij een artikel waarin ze een verband legde tussen uiterlijke verzorging en de manier waarop de vrouwen standhielden in de kampen. Zij meende dat vrouwen een grote drang hadden om zichzelf te handhaven en dat deze zich manifesteerde in de verzorging van het uiterlijk. Ondanks de vodden en het gebrek aan water en zeep, werd iedere avond

---

¹³¹⁴ D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 1985) 260; Karay, ‘Women in forced-labor camps’. In: Ofer en Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* 287.

¹³¹⁵ Caplan, ‘Gender and the concentration camps’. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration camps* 90.

¹³¹⁶ Zie onder andere: Van Velden, *De Japanse interneringskampen* 401 ev.; Weitzmann en Ofer, ‘Introduction’. In: Ofer en Weitzmann (red.), *Women in the Holocaust* 11; Bondy, ‘Women in Theresienstadt’. In: Ofer en Weitzmann (red.), *Women in the Holocaust* 315-318; Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhaltens’. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 203-204.

de energie opgevat om krullen in het haar te zetten en zo de volgende dag nog enigszins een verzorgd kapsel te hebben, schreef Harmsen.¹³¹⁷ Terugkijkend beseft ze hoe dit in meerdere opzichten van belang was geweest. De verzorging van het uiterlijk droeg niet alleen bij aan het standhouden door de relatie tussen uiterlijke verzorging en het gevoel van eigenwaarde, maar ook omdat de spullen die nodig waren om er goed uit te zien in het kamp niet direct voorhanden waren. Dit noopte de vrouwen tot vindingrijkheid en handigheid om aan kammetjes, haarspeldjes en dergelijke te komen en dit leidde af van de ellende van het kampleven.¹³¹⁸

Ook Pieter Ritmeester, een mannelijke gevangene die in het drukkerscommando werkte, zag in de uiterlijke verzorging een typisch vrouwelijke uiting van overlevingsdrang:

Wie ooit heeft getwijfeld of er een “ewig Weibliches” bestaat, moest in een concentratiekamp toch tot andere gedachten komen. Vele jonge vrouwen en meisjes hadden kans gezien en lust er toe gehad van het monotone gestreepte gevangenisgoed een beslist aardig, vlot model te maken, dat de charme der vrouw verhoogde en bij enkelen zagen wij zelfs een lippenstiftje! Een heerlijke, haast schier onverwoestbare vitaliteit sprak uit deze typisch vrouwelijke geste.¹³¹⁹

Aan hygiëne en de verzorging van hun uiterlijk werd door de vrouwen inderdaad veel aandacht besteed en zeker aan hun uiterlijk spendeerden ze meer tijd en moeite dan de mannen. Mannen schreven wel dat zij zich schaamden voor hun kleding en de manier waarop ze eruit zagen, maar legden zich hier bij neer. ‘Ik zag er waarschijnlijk niet erg florissant uit, had drie paar sokken over elkaar aan, waar de gaten van de één door de anderen werden gedekt’, schreef Herman de Vries aan zijn broer die hem vanuit de verte aan de Moerdijk had zien werken. ‘Het laat me koud, ik ben het aankijken nu toch niet waard en met deze koude is dit tenminste nog een beetje warm.’¹³²⁰

Wat betreft persoonlijke hygiëne is bij de mannen te lezen dat ook zij zich bewust iedere avond wasten of dagelijks hun kleren uitwasten, zoals gijzelaar Martin

---

¹³¹⁷ Harmsen, ‘Der vrouwen moed’. In: *De Vrije Katheder* 211.

¹³¹⁸ Ibidem, 211-212.

¹³¹⁹ P.J. Ritmeester, ‘Drukkers in Vught’. In: *De Band. Orgaan voor het personeel van het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, tevens orgaan der personeelsvereniging* 1 (1948) 8 11-12, aldaar 11.

¹³²⁰ De Vries (red.), *Brieven van, aan en over Herman Pieter de Vries* 61.

Nefkens zich herinnerde.¹³²¹ Kühler schreef dat hoewel de hygiëne in het kamp wisselde, de mannen er zelf ook veel aan konden doen. ‘Zeep werd van huis gestuurd. (...) Ik had de gewoonte aangenomen mij elke morgen geheel te wassen en heb mij daar zeer wel bij bevonden.’¹³²² Herman Brons concludeerde: ‘Wie (...) niet bang was voor koud water (...), kon volkomen zindelijk blijven.’¹³²³

Wat volgens een groot aantal onderzoekers een van de meest kenmerkende verschillen tussen mannen en vrouwen was, was het fenomeen ‘kampmoeders’ of ‘kampzussen’. Historica Joan Ringelheim, pionier op het gebied van genderonderzoek en de Holocaust, schreef al in 1985:

Women recognised that isolation and separation were created by the Nazi systems in the camps. They also knew that, if strength mattered, if it was even possible, it could only exist with others. In their “families” they created the possibilities for material and psychological strength.¹³²⁴

Vele onderzoekers volgden Ringelheim in haar bevindingen en zo ontstond het beeld dat vriendschap in het mannenkamp in mindere mate voorkwam, dat het daar meer draaide om politieke netwerken en verzetsverbanden, terwijl de vrouwen groepjes vormden van zogenoemde ‘kampmoeders’ en ‘kampzussen’ en zich dankzij de steun van hun ‘kampfamilie’ beter door de moeilijkheden konden heen slaan.¹³²⁵

Slechts enkelen plaatsten in de loop van de tijd vraagtekens bij het scherpe onderscheid tussen de veronderstelde sociale intimiteit die de vrouwen bij elkaar zochten en de meer zakelijke verbanden die de mannelijke gevangenen onderling

---

¹³²¹ Gesprek Nefkens, d.d. 18.3.08.

¹³²² Kühler, ‘Verslag over Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 654 p. 16.

¹³²³ Brons, ‘Onder het kruis’, Niod, 250g, inv.nr. 558 p. 11.

¹³²⁴ Ringelheim, ‘Women and the Holocaust’. In: *Signs* 752. Zij was in 1984 de eerste die opriep tot meer aandacht voor gender binnen het Holocaustonderzoek: J. Ringelheim, ‘The unethical and the unspeakable: women and the Holocaust’. In: *Simon Wiesenthal Center Annual* 1 (1984) 69-87.

¹³²⁵ Caplan, ‘Gender and the concentration camps’. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration camps* 94; Zie ook: J. Tydor Baumel, ‘Social interaction among Jewish Women in crisis during the Holocaust: a case study’. In: *Gender & History* 7 (1995) 1 64-84; Karay, ‘Women in forced-labor camps’. In: Ofer en Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* 295; M. Goldenberg, ‘Memoirs of Auschwitz survivors: The burden of gender’. In: Ofer en Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* 327-339, aldaar 331; J.G. Morrison, *Ravensbrück. Everyday life in a women’s concentration camp 1939-45* (Princeton 2000) 124-133; A. Neiberger, ‘An uncommon bond of friendship. Family and survival in Auschwitz’. In: R. Rohrlich (red.), *Resisting the Holocaust* (Oxford/New York 2000) 133-150; Bos, ‘Women and the Holocaust’. In: Baer en Goldenberg (red.), *Experience and expression* 27-28; Shik, ‘Weibliche Erfahrung’. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 113-117; Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhaltens’. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 206.

zouden zijn aangegaan. Volgens historica Na'ama Shik beperkten de verhalen over sociale contacten en vriendengroepen zich niet alleen tot de vrouwelijke gevangenen. Ook in de verhalen van mannelijke gevangenen kwamen beschrijvingen van dergelijke contacten voor. Volgens haar lieten de getuigenissen van beiden zien hoe de compromisloze, egoïstische strijd om te overleven bestond naast liefdevolle relaties en kampfamilies.¹³²⁶ Kampfamilies, zo concludeerde zij, bestonden zowel bij de mannen als bij de vrouwen. Falk Pingel waarschuwde dat het niet mogelijk was om het verschil in overlevingskansen van mannen en vrouwen eenzijdig vanuit de sociale banden te verklaren. Vrouwen werden immers in aparte kampen opgesloten en aan een apart regime onderworpen. Het lagere sterftecijfer zou daarom ook andere oorzaken kunnen hebben, zoals het feit dat de vrouwen minder zwaar werk hoefden te verrichten.¹³²⁷

Ten aanzien van de vriendschapsrelaties in Vught blijken de meningen van de gevangenen verdeeld. 'Over het algemeen heb ik wel gemerkt, dat de vrouwen meer steun bij elkaar vonden dan de mannen', meende Vrouwtje Assou-Polak.¹³²⁸ 'Mannen onderling verrieden elkander niet, maar met ons vrouwen was het wat anders', was juist de ervaring van Klaartje de Zwarte-Walvisch.¹³²⁹ Ies de Leeuw was het met haar eens: 'Vrouwen zijn prettig om mee om te gaan, maar onder elkaar zijn vrouwen beslist hatelijker', schreef hij. Mannen waren volgens hem doorgaans verdraagzamer.¹³³⁰ Zowel in het mannen- als het vrouwenkamp kwamen vriendschapsrelaties voor. De manier waarop de mannen in het atelier met elkaar omgingen en de band die zij onderling voelden was zeker vergelijkbaar met de vriendinnengroep waar Tineke Wibaut zo vaak over schreef. Tegelijkertijd was er in beide kampen sprake van egoïsme en een gebrek aan solidariteit. Vrouwen waren niet

---

¹³²⁶ Shik, 'Weibliche Erfahrung'. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 114; Zie ook: Bos, 'Women and the Holocaust.' In: Baer en Goldenberg (red.), *Experience and expression* 27-28. Bos is literatuurwetenschapper en deed onder meer onderzoek naar de memoires van joodse overlevenden van de Holocaust. Volgens haar werden getuigenissen van individuele vrouwen over kampfamilies gegeneraliseerd en is het moeilijk te bepalen of het feit dat vrouwen beter in staat zouden zijn tot aangaan van sociale en emotionele contacten met medegevangenen, inderdaad leidde tot grotere overlevingskansen.

¹³²⁷ F. Pingel, 'Social life in an unsocial environment. The inmates' struggle for survival'. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration Camps* 58-81, aldaar 69. Zie voor verschil in overlevingskansen van mannen en vrouwen en de mogelijke reden hiervoor ook: Hilberg, *Perpetrators, victims, bystanders* 126-130.

¹³²⁸ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 6.

¹³²⁹ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 170.

¹³³⁰ De Leeuw, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 663 p. 52.

socialer dan mannen en er kan dus niet geconcludeerd worden dat mannen geen intieme vriendschapsrelaties met elkaar aangingen.

Een belangrijk verschil is wel de manier waarop de mannen en vrouwen die vriendschapsrelaties vormgaven en benoemden. Vrouwen noemden zich kampzusjes en hadden kampmoeders. Daarmee creëerden ze een surrogaatfamilie. Mannen deden dit niet. Ze noemden elkaar gewoonweg 'vriend of kameraad' en hun vriendschapsbanden hadden niet de vorm van een familie.¹³³¹ Ook vormden vrouwen vaker grotere vriendengroepen of kampfamilies dan mannen. Hoewel daar ook grotere verbanden bestonden, kende men in het mannenkamp vaker kleinere groepjes bestaande uit twee of drie vrienden. Overigens maakten lang niet alle vrouwen deel uit van een kampfamilie. Zoals Tineke Wibaut aangaf, werden niet alle moeders vanzelfsprekend ook kampmoeders en voelden niet alle jongeren zich een kampdochter.¹³³² Ook bij de vrouwen ontstonden vriendschapsrelaties zoals die in het mannenkamp, waarbij twee of drie vriendinnen zich aaneensloten.

Het sterke geslacht

Vrijwel alle gevangenen waren het er over eens dat de vrouwen – zowel de joodse als de niet-joodse – zich verreweg het meest moedig en opgewekt toonden. Vrouwen hadden minder moeite zich aan het kampleven aan te passen, lieten de moed minder snel zakken en waren met hun fierheid de mannen tot steun geweest.

‘De stemming is hier wonderlijk goed en zelfs gedeeltelijk vrolijk, hoewel de mannen over ’t algemeen meer in de put zitten als de vrouwen. Het sterke geslacht!’ is te lezen in het dagboek van Helga Deen.¹³³³ Politiek gevangene Willem van de Poll was het met haar eens:

Hoe verwonderlijk was het mij te bemerken de levenslust en het optimisme van al deze vrouwen. (...) Het viel mij steeds op hoe sterk de vrouwen waren in de moeilijkste omstandigheden. De mannen waren steeds veel eerder in de put.¹³³⁴

---

¹³³¹ In individuele gevallen kon het wel voorkomen, zoals bij Cor Hirdis en Ad Bal waarbij Bal als het ware de rol van Hirdis' overleden broer overnam.

¹³³² Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 54.

¹³³³ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 61.

¹³³⁴ Van de Poll, 'Herinneringen', Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 12-13.

Ook dokter Steijns beaamde dat vrouwen zich makkelijker aanpasten, opgewekter waren en de mannen sneller gedeprimeerd. ‘Vrouwen zijn in het algemeen veel moediger dan mannen, ze verdragen meer en terwijl ze veel meer last hebben van het gebrek aan hygiëne, nemen ze het veel makkelijker dan de mannen’, vertelde hij.¹³³⁵ Volgens Noömi Kohn waren vrouwen dikwijls ‘ware heldinnen’ en schilder Herman Schutte vroeg zich na de oorlog af wie van de mannen er niet trots was op ‘onze vrouwen’ die zich ‘vol moed en vitaliteit’ staande hadden gehouden.¹³³⁶

De enige die niet in deze lofzang op de vrouwen meeging was Piet Maliepaard. Hiemstra-Timmenga vroeg hem of hij niet enthousiast was over de houding van de vrouwen in Vught. ‘Over de vrouwen in het algemeen, neen’, antwoordde hij.¹³³⁷ Voor bepaalde vrouwen had hij grote bewondering, maar het algemene enthousiasme deelde hij niet. Ook kon hij niet positief antwoorden op haar suggestie dat de stemming in het vrouwenkamp in het algemeen toch veel opgewekter was en de vrouwen toch niet zo bij de pakken neerzaten als in het mannenkamp. Ja, ze lieten zich beledigingen met opgeheven hoofd welgevallen en ze lieten zich moreel niet knechten door de Moffen, dat moest hij ze nageven, maar hij trok daaruit niet de conclusie dat ze opgewekter of moediger waren geweest dan de mannen.¹³³⁸

Hoe is nu te verklaren dat de gevangenen, en met name de mannen, zo onder de indruk waren van de moed, opgewektheid en fierheid van de vrouwen? Dit heeft niet zozeer te maken met de vraag of zij inderdaad beter opgewassen waren tegen het kampleven, maar meer met de verwachting dat vrouwen minder goed tegen het kampleven bestand zouden zijn. Zo schreef Santegoeds dat de gegijzelde vrouwen moedig waren, maar dat de mannen het toch ‘zielig’ vonden, dat onschuldige vrouwen moesten boeten voor de daden van hun man. En Nicolaas Mostert beschreef dat hij het ‘een naar gezicht’ vond toen de vrouwen naar Vught kwamen, omdat het vrouwen waren die het kamp binnen werden gebracht.¹³³⁹

Dit klinkt ook door in de wijze waarop sommige mannen verhaalden over de behandeling van de vrouwen. Zoals bij Kapenga toen hij schreef dat ‘Onze Nederlandsche vrouwen, gegrepen bij het verzetswerk. Ontzettend werden (...)’

---

¹³³⁵ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band II p. 30.

¹³³⁶ Kohn, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 648 p. 19; Schutte, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 738 p. 9-10.

¹³³⁷ Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band VIII p. 8.

¹³³⁸ Ibidem, 9-10.

¹³³⁹ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 113; Mostert, ‘Vughtbelevissen’, Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 5; David Koker schreef naar aanleiding van het bunkerdrama: ‘Een man te verliezen in het KZ is erg, maar een vrouw is erger.’ Koker, *Dagboek* 222.

getreiterd door gewetenlooze Duitse en Hollandsche “verzorgsters”.¹³⁴⁰ Sterker dan in de beschrijvingen van de mannelijke gevangenen over hun eigen behandeling uitten zij hun verontwaardiging over het feit dat de Nederlandse vrouwen zo hardhandig en hardvochtig behandeld werden en hoe schandalig dat was, terwijl het geweldgebruik in het vrouwenkamp beduidend minder was dan bij de mannen.

Door de lichamelijke, sociale en culturele verschillen tussen mannen en vrouwen hanteerden ze ieder hun eigen strategieën om zich aan het kampleven aan te passen en zichzelf staande te houden. In kamp Vught waren deze verschillen echter minder pregnant dan in kampen waar de omstandigheden desastreuzer waren. Ook blijkt uit de bronnen niet dat hetzij de mannen dan wel de vrouwen in het voordeel waren doordat de specifieke strategie die ze toepasten beter werkte dan andere.

De socioloog Erving Goffman onderzocht de verschillende manieren waarop mensen zich binnen totale instituties aanpasten en kwam tot een vierledig onderscheid.¹³⁴¹ De eerste vorm was het terugtreden uit de situatie. Hierbij richtte de gevangene zich alleen op zijn directe omgeving en vermeed intermenselijk contact. Goffman vergeleek dit met de acute depersonalisatie, zoals die door gevangenen van kampen in Duitsland werd beschreven, en die teweeggebracht werd door de confrontatie met extreem geweld en terreur.¹³⁴² In kamp Vught was er van een dergelijke acute depersonalisatie geen sprake. Er waren wel gevangenen die zich bewust terugtrokken in zichzelf, zoals de advocaat James. Hij beschreef hoe hij zijn gedachtewereld zoveel mogelijk los had proberen te koppelen van het kampleven. ‘Ik leefde dus eigenlijk zo’n beetje in een geestelijk isolement’, schreef hij. Hij legde maar weinig contact met andere gevangenen en onderhield alleen maar oppervlakkige vriendschappen. Zo probeerde hij zich ‘welbewust van al die rotzooi’ te distantiëren.¹³⁴³

Een tweede manier was, volgens Goffman, het opzettelijk weigeren van medewerking, oftewel verzet plegen.¹³⁴⁴ Actief verzet werd voornamelijk gepleegd door mannelijke Funktionshäftlingen in het Schutzhaftlager. Maar deze weigering kon ook in meer figuurlijke zin worden opgevat, zoals verwoord door dokter Hendrik

---

¹³⁴⁰ Kapenga, ‘Mijn ervaringen’, NMKV, 635, inv.nr. 636 p. 14.

¹³⁴¹ Goffman, *Asylums* 61.

¹³⁴² Zie ook: E.A. Cohen, *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en psychologische studie* (Amsterdam 1954) 96.

¹³⁴³ James, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 631 p. 9.

¹³⁴⁴ Goffman, *Asylums* 62.

Wamsteker. ‘Mijns inziens is de beste methode de Duitsers tegemoet te treden met een houding: “Ik accepteer je niet, nu niet en nooit!”’¹³⁴⁵ Deze manier werd ook breder gehanteerd door de politieke gevangenen, die hun houding lieten bepalen vanuit hun gevoel van morele verhevenheid ten opzichte van de SS. Ook de opstandige houding van de vrouwelijke gevangenen ten opzichte van de Aufseherinnen past in dit beeld.

De derde vorm van aanpassing noemde Goffman ‘koloniseren’. Hierbij maakte de gevangene zoveel mogelijk gebruik van de mogelijkheden die door de leiding van het kamp geboden werden en probeerde op deze manier een zo comfortabel mogelijk leven te leiden.¹³⁴⁶ De schrijfkamer van Philips, waar de intellectuele elite werkte, was hiervan een goed voorbeeld, evenals het kunstenaarscommando in het atelier. Maar ook de ontvangst in de quarantainebarak en verschillende vormen van zelfhandhaving, zoals de godsdienstoefeningen en cabaretavonden, waren varianten op ‘koloniseren’.

Een vierde en laatste vorm van aanpassing werd door Goffman ‘bekering’ genoemd. Hij beschreef dit als: ‘The inmate appears to take over the official or staff view of himself and tries to act out the role of the perfect inmate.’¹³⁴⁷ De ‘bekeerde’ gevangene voegde zich dus volledig naar de kampleiding en SS.¹³⁴⁸ Dit gebeurde bij de Duitse kapo’s, maar ook Nederlandse gevangenen maakten deze ontwikkeling door, aldus gevangene Van der Poll: ‘Tot mijn verwondering en ontsteltenis bemerkte ik vaak, dat de mensen (...) zich met hun gehele wezen in dienst van de vijand stelden!’¹³⁴⁹ Dit soort mensen waren een gevaar voor hun medegevangenen omdat ze niet schroomden om hen aan hun onderdrukkers te verraden.¹³⁵⁰

Dat verzet en kolonisatie de twee meest voorkomende vormen van aanpassing waren, is verklaarbaar vanuit het feit dat de omstandigheden in het kamp relatief leefbaar waren. Dit maakte het terugtreden uit de werkelijkheid en de volledige acceptatie van de normen en waarden van de SS minder noodzakelijk. Ook het feit dat het grootste deel van de kampbevolking uit politieke gevangenen bestond speelde een belangrijke rol. Zij voelden zich strijdbaar en in moreel opzicht beter dan de SS.

---

¹³⁴⁵ Wamsteker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 769 p. 1.

¹³⁴⁶ Goffman, *Asylums* 62.

¹³⁴⁷ Ibidem, 63.

¹³⁴⁸ Ibidem.

¹³⁴⁹ Van de Poll, ‘Herinneringen’, Niod, 250g, inv.nr. 707 p. 10.

¹³⁵⁰ Ibidem.

Psychiater Eduard de Wind, overlevende van Auschwitz, schreef na de oorlog verschillende artikelen over de overlevingsstrategieën die de gevangenen gebruikten in de (vernietigings)kampen. Hij concludeerde: ‘Hoe wreder en moorddadiger het in een kamp toeging, hoe minder men had aan individuele overlevingsstrategieën.’¹³⁵¹ Dit betekende ook dat naarmate de omstandigheden beter waren persoonlijke karaktereigenschappen van de gevangenen, zoals uithoudingsvermogen, kameraadschappelijkheid en intelligentie meer bepalend werden voor het overleven.¹³⁵² Dit is ook zichtbaar in kamp Vught. De mate waarin de gevangenen manieren van zelfhandhaving en verzet durfden te ontplooien en de manier waarop, hing af van persoonlijke factoren als ideologische of religieuze overtuiging, leeftijd, levensinstelling, sekse en de omstandigheden thuis. Ook was de positie van de gevangene bepalend voor de mate waarin men verzet kon plegen, aangezien Funktionshäftlingen meer mogelijkheden hadden om dat te doen.

Ten slotte was ook het beleid van de kampleiding en het gedrag van de SS-bewaking van groot belang. Dit is het meest zichtbaar bij de joodse gevangenen, die vrijwel geen verzet durfden te plegen en ook ten aanzien van zelfhandhaving minder risico’s durfden te nemen. Maar ook de Schutzhaftgevangenen waren afhankelijk van de houding van de SS. Dat het bijvoorbeeld mogelijk was regelmatig godsdienstoefeningen te houden, was niet alleen het gevolg van een goed waarschuwingssysteem van de gevangenen, maar vooral doordat de SS dit oogluikend toeliet. Door de teugels nu en dan te laten vieren, bespeelde de SS de gevangenen.

---

¹³⁵¹ E. de Wind, *Confrontatie met de dood. Psychische gevolgen van vervolging* (Utrecht 1993) 86.

¹³⁵² De Wind, *Confrontatie met de dood* 86.

7. De evacuatie: ‘Hallo boys, good morning! Come in please!’

De naderde invasie had ook voor kamp Vught grote gevolgen. Allereerst vertrok op 24 mei 1944 onverwachts een groot transport van circa achthonderd gevangenen naar Dachau. Dit waren met name ‘zware gevallen’. Dit betekende een gevoelige klap voor het Philips-Kommando, omdat vrijwel de gehele gevangenenleiding van het Kommando en vele vaklieden deel uitmaakten van het transport.¹³⁵³ Lagerälteste Hurkmans zat ook bij de getransporteerden en moest zijn eigen naam afroepen.¹³⁵⁴ Het transport was mede bedoeld om ruimte te maken voor gevangenen uit het Oranjehotel in Scheveningen, die op het moment van de invasie naar Vught verplaatst zouden worden wegens de angst dat de geallieerden ook op de Noordzeekust zouden landen.¹³⁵⁵ Ruim een week later volgde een tweede klap: alle joodse werknemers werden van het ene op het andere moment op transport gesteld. De bestemming was Auschwitz.

Als de Tommies komen

Het ‘spook van de deportatie’ waarde reeds het hele voorjaar door het kamp.¹³⁵⁶ Al op 20 maart had de Philips-leiding te horen gekregen dat alle joodse mannen naar Westerbork gestuurd zouden worden. Er werd vanuit Eindhoven direct contact met Rauter opgenomen, maar deze liet weten dat er niets aan te doen was. Toch lukte het via de Verwaltung van Philips, die contact opnam met Berlijn, om 82 mannen terug naar Vught te krijgen. Toen Laman Trip de lijst met namen in Westerbork aan commandant Gemmeker overhandigde, vertrouwde deze hem toe dat het terughalen van de mannen maar tijdelijk zou zijn. ‘Bij invasie bruggenhoofd 3 à 4 dagen, alle J. over de grens. Holland moet J. vrijworden’, noteerde Laman Trip naar aanleiding van het gesprek.¹³⁵⁷

---

¹³⁵³ Laman Trip, Dagboekaantekeningen d.d. 25.5.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 13; Er gingen al weken geruchten dat er een dergelijk transport aan zou komen. Maliepaard, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 673, Band XI p. 8-9.

¹³⁵⁴ Bakker, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 530 p. 3.

¹³⁵⁵ De Vries, ‘Das Konzentrationslager Herzogenbusch’. In: Benz en Distel (red.), *Terror im Westen* 210.

¹³⁵⁶ Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 107.

¹³⁵⁷ Laman Trip, Dagboekaantekeningen d.d. 22.3.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 11.

De maanden erna werd telkens opnieuw de vraag gesteld: ‘Gaan ze of gaan ze niet.’¹³⁵⁸ Op 3 mei leek het dan toch zo ver te zijn. ‘Om kwart voor twaalf groot appèl. Gerucht Joden weg blijkt waar te zijn. Direct Verw[alter] gealarmeerd, wist het al. Heele dag telefoon telex.’¹³⁵⁹ De mannen, vrouwen en kinderen, in totaal een groep van 496 personen, zaten ondertussen al die tijd in de wagons op het station te wachten op het vertrek. Flothuis schreef over het transport aan zijn vrouw:

Ik was gewoon gek van ellende. Dat die mensen van je wegglijden als een stuk zeep tussen je vingers is het ergste wat ik me kan denken, erger dan wanneer ze sterven, temeer je dit aangedaan wordt door je medemensen.¹³⁶⁰

Uiteindelijk slaagde Philips er toch in het transport tegen te houden. ‘Uiteindelijk gunstig resultaat. (...) ½ 10 bericht in Ehv. [Eindhoven] alles in orde’, sloot Laman Trip de dag af.¹³⁶¹ Het weerzien met zijn joodse vrienden was voor Flothuis onbeschrijfelijk: ‘Ik heb uren lang een roodgloeiende kop van de opwinding gehad.’¹³⁶²

Maar het uitstel duurde niet lang. Een maand later, op 2 juni 1944, deden er opnieuw geruchten de ronde dat er een joods transport zou gaan, maar zowel kampadjudant Fusz als Ludwig Nolte, de *Verwalter* van Philips, zeiden dat er nog niets beslist was.¹³⁶³ De volgende ochtend bleken alle joodse gevangenen toch te zijn weggevoerd. Het transport was, zonder tussenstop in Westerbork, rechtstreeks naar Auschwitz I gegaan. Mevrouw G. Mirck-Poppelsdorf beschreef in haar naoorlogse verslag hoe zij en haar medegevangenen in de nacht van 2 op 3 juni van hun bed waren gelicht. ‘Schnell, schnell raus.’ Nu waren er geen Philips-Zivilisten om hen tegen te houden.¹³⁶⁴ Sara Goslinkski herinnerde zich hoe ze met 55 personen in een veewagon werd gestopt. ‘Iedereen kon ongeveer liggen of zitten. We wisten toen nog niet hoe opvouwbaar een mens is en hadden het dus vrij ongemakkelijk.’¹³⁶⁵

---

¹³⁵⁸ Smit, ‘Het Philips-commando’, Niod, 250g, inv.nr. 742 p. 4.

¹³⁵⁹ Laman Trip, Dagboekantekeningen d.d. 3.5.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 12. Een Verwalter was de bewindvoerder, die door de Duitse bezetter was aangesteld als leider van het bedrijf.

¹³⁶⁰ Flothuis, Brief d.d. 5.5.44, Niod, 250g, inv.nr. 596.

¹³⁶¹ Laman Trip, Dagboekantekeningen 3.5.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 12.

¹³⁶² Flothuis, Brief d.d. 9.5.44, Niod, 250g, inv.nr. 596.

¹³⁶³ Statistische gegevens over het Philips-Kommando, 5 maart 1995, B. Frank-Koppel, Brief d.d. 28.2.95, Niod, 250g, inv.nr. 993.

¹³⁶⁴ Mirck-Poppelsdorf, Verslag, NMKV, Ordner 4a.

¹³⁶⁵ S. Goslinkski brief aan de heer Maarschalk d.d. 14.5.45, NMKV, Ordner 1a.

In Auschwitz aangekomen werd de groep als een speciaal transport behandeld. Er vond geen selectie plaats. De vrouwen werden ingezet in een fabriek van Telefunken bij Reichenbach en de mannen bleven in Auschwitz I, waar ze de eerste tijd niet hoefden te werken. Na wat omwegen werden ook zij uiteindelijk ingeschakeld door de firma Hagenuck, die elektronische schakelementen maakte.¹³⁶⁶ Van dit laatste transport hebben 382 mensen de oorlog overleefd.¹³⁶⁷

Het transport met de laatste joodse gevangenen vertrok vier dagen voor de invasie van Normandië op 6 juni 1944. Als reactie op de invasie werd een groep van ongeveer 1500 mannen en vrouwen uit Scheveningen naar kamp Vught gebracht om daar in het SD-lager te worden opgesloten, oftewel in een aantal barakken die met prikkeldraad waren afgescheiden van de rest van het kamp. Ook werd een deel van de gevangenen – vooral mannen – in de bunker opgesloten.¹³⁶⁸ Voor hen die de stilte van de cel gewend waren, was het een omschakeling om plotseling met velen in een barak opgesloten te zijn. Zo herinnerde A.L. de Priester zich: ‘Wat een overgang was dát. Na al die maanden in een cel, waarvan dikwijls eenzaam, was ik nu terechtgekomen in een rumoerige troep mensen van allerlei slag en kaliber.’¹³⁶⁹ Maar voor hem was het ook een verademing om buiten de barak ‘in de zon te toeven langs de wel onderhouden kampstraat waarlangs zelfs bloemperkjes waren aangelegd’. Het leven van de gevangenen in het SD-lager kende grotendeels hetzelfde dag- en nachtritme als dat van de gevangenen in de rest van het kamp. Een belangrijk verschil was wel dat de gevangenen in het SD-lager alleen Rode Kruispakketten mochten ontvangen en geen pakketten van thuis.¹³⁷⁰

Een deel van de gevangenen uit het SD-lager werd na verloop van tijd overgeplaatst naar het Schutzhaftlager, waar ze bij het Philips-Kommando te werk werden gesteld.¹³⁷¹ Daar waren de Philips-Zivilisten intussen uit hun positie gezet. Dit gebeurde naar aanleiding van een sabotageactie van een gevangene die bij Philips werkte, de 21-jarige Johannes van Buitenen, die onder meer laspunten kromboog en

---

¹³⁶⁶ Koker, *Dagboek* 244.

¹³⁶⁷ Statistische gegevens over het Philips-Kommando, 5 maart 1995, Frank-Koppel, Brief d.d. 28.2.95, Niod, 250g, 993.

¹³⁶⁸ Om drie uur 's middags werden de gevangenen met autobussen naar het station Renbaan-Achterweg bij Den Haag gebracht. Van daaruit gingen ze met de trein naar Vught, waar ze midden in de nacht aankwamen. J. van Elsen, Brief d.d. 6.7.45, Niod, 250g, inv.nr. 587 p. 1.

¹³⁶⁹ A.L. de Priester, *Memoires 1938-1945*, NMKV p. 53.

¹³⁷⁰ A.J. Kropff-Minderman, *Verklaring*, Niod, 250g, inv.nr. p. 7.

¹³⁷¹ Ten Boom e.a., *De schuilplaats* 200-202.

kabels van lampen en drijfriemen doorsneed.¹³⁷² De kapo van het Philips-Kommando, Erich Beck, kwam er al snel achter wie de sabotage had gepleegd en via via kwam dit nieuws bij Hüttig terecht. Van Buitenen werd in de bunker opgesloten en op 13 juni zonder enige vorm van proces geëxecuteerd. Ook voor de Philips-Zivilisten had het verregerende repercussies: bedrijfsleider Braakman werd op zondagmiddag 11 juni door de SD opgepakt en in de bunker opgesloten. Ook bij Laman Trip kwam de SD tot tweemaal toe aan de deur, maar hij was inmiddels gewaarschuwd en ondergedoken. De laatste maanden was Philips de leiding over het Kommando vrijwel geheel kwijt en deelde kapo Erich de lakens uit.¹³⁷³

Het einde van de relatief prettige werkplaatsen, zoals het atelier en bij het Philips-Kommando, was ongunstig voor de gevangenen. Daarbovenop kwam de angst wellicht op transport gestuurd te worden, evenals spanning over wat er met het kamp en de gevangenen zou gebeuren als de geallieerden te dichtbij zouden komen. Deze spanning was niet alleen voelbaar bij de gevangenen. De invasie en een mogelijke Duitse nederlaag maakten ook het bewakingspersoneel zenuwachtig. Velen van hen hadden steeds geloofd in een Duitse overwinning. Zo schreef Connie Wisdom, die werkzaam was op de administratie van het kamp, aan haar ouders: 'Ik geloof, als de Tommy werkelijk nog eens naar Holland komt, en ik ben er nog, dat ik best kan onderduiken tot ze hem er weer uitgeslagen hebben. Want de oorlog winnen we toch!'¹³⁷⁴ De SS'er Gerard Verhesen verklaarde later dat hij er steeds van overtuigd was geweest dat Duitsland zou zegevieren.¹³⁷⁵

Maar in de loop van 1944 werden de vooruitzichten op een Duitse overwinning kleiner. 'De spanning is bijna ondragelijk', schreef Ad Bal eind mei 1944. 'Vooral onder de troepen (wij lachen in stilte).'¹³⁷⁶ Dit alles had effect op de verhouding tussen de bewaking en de gevangenen en dan met name op de Nederlandse SS'ers. Allereerst, zo zei de joodse SOBU-gevangene Kircz later, kon men zeggen 'dat met de ontwikkeling van de politieke situatie ten gunste van de

---

¹³⁷² Van Buitenen meldde zich de volgende dag uit zichzelf bij Carel Braakman, de bedrijfsleider van Philips, en vertelde dat hij het gedaan had omdat hij het voelde als 'een vaderlandse plicht'. Braakman vond het echter 'stom gedaan' en, zo vertelde hij na de oorlog, 'nog stommer was, dat hij het mij bekend had, want nu schoof hij de verantwoordelijkheid op mijn schouders.' Laman Trip, Verslag bespreking 9 april 1948, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 26.

¹³⁷³ Er werden nog wel vervangers aangesteld voor Laman Trip en Braakman, namelijk Ewald Böttger en Hidze Kiewiet de Jonge. Maar zij waren niet in staat tegenwicht te bieden aan de ervaren Erich. Klein en Van de Kamp, *Het Philips-Kommando* 174-175.

¹³⁷⁴ Wisdom, Brief, d.d. 12.9.44, NA, CABR, inv.nr. 75709.

¹³⁷⁵ G.A.H. Verhesen, PV d.d.7.3.46, NA, CABR, inv.nr. 112339.

¹³⁷⁶ Bal, Brief d.d. 26.5.44, NMKV, 3017, inv.nr. 3056.

geallieerden, de behandeling der gevangenen hoe langer hoe zachter werd'.¹³⁷⁷ Dit gold overigens niet voor de Duitse SS'ers, die zich in sommige gevallen juist hardhandiger gedroegen, maar dit werd door de gevangenen als een zwaktebod geïnterpreteerd. 'De gebeurtenissen op de verschillende oorlogstonelen doen hun invloed ook hier in het kamp gelden', aldus Ad Bal. 'De bewakingstroepen zijn reuze wispelturig. Nu eens zijn ze reuze soepel, dan weer wordt er lustig op los geslagen.'¹³⁷⁸

Volgens Bal liet ook de verstandhouding binnen de SS te wensen over. De gevangenen genoten van de momenten waarop de onderlinge verdeeldheid tussen de SS'ers zichtbaar werd, zoals toen het transport van de joodse gevangenen begin mei 1944 op het laatste moment niet doorging. Laman Trip tekende daarover aan dat de adjudant het vervelend vond dat de gevangenen getuige waren geweest van onenigheid binnen de SS. 'Adj. vindt vervelend J. en Holl lachen en zien tweespalt.'¹³⁷⁹ De zichtbare spanning bij de bewaking zorgde ervoor dat de gevangenen zich sterker begonnen te voelen en zich meer openlijk durfden te verzetten. Zo schreef Jo Witteveen-Timmerman over de Aufseherinnen: 'Een aanblaffende grote mond (...) deerde je al niet meer.' De Aufseherinnen meenden dat ze hen klein kregen wanneer ze hen uitscholden voor *Dreckweiber*, schreef zij, maar in plaats daarvan kregen ze als antwoord: 'Dat ben je zelf: Toen waren ze zoo verstomd, dat ze er niets op zeiden (...), zulke scènes kwamen er, vooral toen ze merkten dat ze het gingen verliezen.'¹³⁸⁰

De SS'ers maakten zich grote zorgen. Sommige bewakers probeerden dan ook gevangenen ervan te overtuigen dat zij mededogen hadden gehad. 'Toen de invasie in Frankrijk plaats had (...) en de geallieerden oprukten begonnen die Nederlandsche bewaking hem te knijpen, en allerlei smoesjes te verkoopen', aldus Johannes Otto. 'Als je toen niet beter wist, zou je gaan denken dat 't vrienden van je waren (...) maar wij wisten wel beter.'¹³⁸¹ En Koos Aarse memoreerde:

De S.S. is lief. Enkele Hollanders, die erg vertrouwelijk werden, hebben me zelfs hun burgerpakje laten zien, klaar om aan te trekken voor het geval de

---

¹³⁷⁷ Kircz, 'Overzicht SOBU', Niod, 250g, inv.nr. 646 p. 6.

¹³⁷⁸ Bal, Brief d.d. 26.5.44, NMKV, 3017, inv.nr. 3056.

¹³⁷⁹ Laman Trip, Dagboek aantekeningen d.d. 4.5.44, Niod, 250g, inv.nr. 658 p. 12.

¹³⁸⁰ Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 29.

¹³⁸¹ Otto, Brief d.d. 14.9.48, Niod, 250g, inv.nr. 694 p. 8.

wind keert. De Duitse onder-officieren, Blockführer, Kommandoführer en dergelijken komen zoetsappige praatjes bij mij houden. Dat is een slechte voor jullie geweest en die deugt niet; gelukkig maar dat ik me altijd zo van hen gedistancieerd heb, zeggen ze. (...) Saathoff kent me ineens van naam, Strippel (...) vindt dat er veel meer sport en vermaak in het kamp moet zijn.¹³⁸²

Gevangenen getuigden na de oorlog dat SS'ers die laatste maanden veelvuldig hadden aangeboden om gevangenen te helpen, impliciet of expliciet in ruil voor een positieve getuigenis wanneer dat na de oorlog nodig mocht zijn. Ze waren bereid om brieven te smokkelen, controleerden pakketten minder goed of gaven in beslaggenomen goederen, zoals foto's, Bijbels en brieven, weer aan gevangenen terug. Eén van de SS'ers die expliciet gevangenen hielp was Herman Cornelissen. Hij getroostte zich veel moeite en gevaar om een dr. Blink in het kamp een bericht van zijn vriend door te geven. In ruil daarvoor had Cornelissen gevraagd of hij een goed woordje voor hem wilde doen, mocht hij na de oorlog vast komen te zitten.¹³⁸³

Terwijl de gevangenen werden geconfronteerd met het strengere regime van Hüttig, boden de veranderingen in het gedrag van de bewaking – met name van de Nederlandse SS'ers – de gevangenen nieuwe mogelijkheden. Al met al was het leven voor de gevangenen in deze periode, ondanks Hüttigs strakke hand, het minst gewelddadig en waren de levensomstandigheden het meest gunstig.

Chmielewski, Grünewald en Hüttig: een vergelijking

Voor een vergelijking tussen de commandanten van Vught wat betreft hun sociaal-economische achtergrond en het verloop van hun carrière, is het onderzoek van Karin Orth van groot belang.¹³⁸⁴ Zij deed het meest uitgebreide en diepgravende onderzoek naar leden van de *Lagerführung* en bestudeerde 46 dossiers van

---

¹³⁸² Aarse, 'Het laatste transport', Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 1.

¹³⁸³ Cornelissen, PV d.d. 21.3.47, getuige W. Reinigert, NA, CABR, inv.nr. 250.

¹³⁸⁴ Orth, *Die Konzentrationslager-SS*. De eerste studie over commandanten is: T. Segev, *Soldiers of evil. The commandants of the Nazi concentration camps* (New York s.a. [1988]); Zie ook: K. Orth, 'Die Kommandanten der nationalsozialistischen Konzentrationslager'. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistische Konzentrationslager*, II 755-786; Ook van belang is het boek over Franz Stangl, commandant van Sobibor en later Treblinka: G. Sereny, *Into that darkness. From mercy killing to mass murder* (Londen 1974)

kampcommandanten.¹³⁸⁵ Om op te klimmen tot een positie in de Lagerführung moesten de mannen eerst een militaire opleiding volgen aan Eickes Dachauer Schule. Deze omvatte een harde fysieke en psychische training en het bewaken van concentratiekampgevangenen. Na het met goed gevolg afleggen van het examen werden de mannen in een van de kampen gestationeerd, waar ze uiteindelijk tot commandant konden opklimmen. Voor vrijwel alle mannen die het uiteindelijk tot commandant wisten te brengen, bleek de functie van Schutzhaftlagerführer de springplank te zijn. Dit gold ook voor de commandanten van Vught.¹³⁸⁶

Voor een goed begrip van de sociale achtergrond en het carrièreverloop van de commandanten onderscheidde Orth vier fases, gebaseerd op het moment van eerste aanstelling tot commandant. De eerste fase liep van 1933/4 tot 1935/6, de tweede van 1936 tot 1939, de derde van 1939 tot 1942 en de laatste van 1942 tot 1945.¹³⁸⁷ De mannen die later aangesteld werden waren over het algemeen jonger dan de eerder aangestelden, hoewel ze later lid waren geworden van de NSDAP en de SS. Daarnaast bleek tot 1936 vooral de ideologische overtuiging van de mannen van belang, terwijl later hun leiderskwaliteiten doorslaggevend waren.¹³⁸⁸

De drie commandanten van Vught behoorden tot de laatste twee fases.¹³⁸⁹ Als belangrijkste kenmerken van de achtergrond van deze commandanten noteerde Orth het volgende: de mannen in de derde fase waren gemiddeld in 1900 geboren, kwamen uit een gezin waarin vader handarbeider was of werkzaam in de dienstensector en hadden als opleiding minimaal de Volksschule. Een deel had nog aanvullend onderwijs gevolgd, vaak voor handwerkberoepen, maar had die lang niet altijd afgerond. Het moment waarop ze tot de NSDAP toetraden lag gemiddeld rond 1929 en toetreding tot de SS rond 1931. Voor de mannen in de laatste fase gold in belangrijke mate hetzelfde, zij het dat ze gemiddeld in 1903 geboren waren, voornamelijk afkomstig waren uit middenstandsgezinnen en tussen 1931 en 1932 lid werden van de NSDAP en SS.¹³⁹⁰

---

¹³⁸⁵ Orth, *Die Konzentrationslager-SS* 60 en 79. Ze onderzocht geen dossiers van SS-artsen omdat die vaak maar korte tijd in een kamp werkten en dan weer ergens anders heen gestuurd werden.

¹³⁸⁶ Chmielewski was Schutzhaftlagerführer in Mauthausen voordat hij naar Gusen ging, Grünewald in Sachsenhausen voor hij naar kamp Vught kwam, evenals Hüttig voor zijn aanstelling in Natzweiler.

¹³⁸⁷ Orth, *Die Konzentrationslager-SS* 79.

¹³⁸⁸ Ibidem 127, 78-86.

¹³⁸⁹ Chmielewski werd in 1940 voor het eerst in Gussen aangesteld en Hüttig in 1941 in Natzweiler. Grünewald, voor wie Vught het eerste kamp was, valt in de laatste fase.

¹³⁹⁰ Orth, *Die Konzentrationslager-SS* 79-84.

De drie kampcommandanten passen in grote lijnen binnen de door Orth geschetste kenmerken van de twee laatste fases. Met 47 jaar was Hüttig relatief oud toen hij voor het eerst commandant werd. En zowel Chmielewski als Hüttig waren vrij laat met hun aanmelding bij de NSDAP en de SS. Grünewald wijkt met zijn late toetreding tot het *SS-Führerkorps* van zijn collega's af, maar dit is verklaarbaar gezien de negatieve beoordeling bij zijn slagen.

Orth constateerde dat het *Führungspersonal* van de kampen over het algemeen voldeed aan de SS-normen wat betreft het huwelijk en het gezin. Zo waren alle door haar onderzochte commandanten tegen het einde van de oorlog getrouwd, hadden ze over het algemeen twee à drie kinderen en leefden ze in gezinsverband samen. Wat betreft kamp Vught voldeed alleen Grünewald hieraan. Hij woonde met zijn vrouw en twee zoontjes in de commandantsvilla op het terrein en nam zijn zoontjes ook regelmatig mee het kamp in. Chmielewski had slechts één zoon en zijn vrouw en zoon woonden niet bij hem. Ook Hüttig woonde niet samen met zijn gezin bestaande uit vier kinderen.

Het clichébeeld dat vele prominente SS'ers niet tot dergelijke hoge posities in de maatschappij hadden kunnen stijgen wanneer het nationaalsocialisme en de SS hen daartoe niet de mogelijkheid hadden geboden, blijkt voor Chmielewski en Grünewald een kern van waarheid te bevatten. Zonder de SS was Chmielewski als ivoorsnijder en houtbeeldhouwer nooit zo hoog opgeklommen. Hetzelfde geldt voor Grünewald, gezien zijn slechte beoordelingen en het feit dat hij na twaalf jaar dienst niet verder was gekomen dan *Unterfeldwebel*.¹³⁹¹ Lange tijd zag het er naar uit dat hij ook binnen de SS geen aanzienlijke positie zou bereiken, getuige de beoordeling die Max Koegel, adjudant van Dachau schreef:

Ein selbständiger Schutzhaftlagerführer wird Grünewald nie werden, da er sich für nichts interessiert und kein Verantwortungsgefühl zeigt. Jede Arbeit muss ihm befohlen werden, er ist auch bereits des öftern nicht pünktlich zum Dienst erschienen.¹³⁹²

---

¹³⁹¹ Unterfeldwebel staat gelijk aan de laagste officiersrang.

¹³⁹² Grünewald, Dienstliche Beurteilung des SS-H.Stuf. Grünewald d.d. 21.6.38, Niod, 210, P 29, nr. 09241.

Chmielewski, Grünewald en Hüttig traden in Vught een stuk gematigder en minder gewelddadig op dan in de voorgaande kampen waarin zij werkzaam waren. Kennelijk ging het niet om het karakter van de mannen, want Chmielewski en Hüttig demonstreerden in Gusen en Natzweiler dat zij tot wreedheden en sadisme in staat waren. Dat zij zich in kamp Vught veel minder gewelddadig gedroegen was het gevolg van de opdracht die ze van Rauter bij hun aanstelling meegekregen hadden.¹³⁹³ Kamp Vught ‘werd (...) een beetje anders geleid dan de Duitse kampen’, zei Hüttig tijdens zijn verhoren en dit wordt geïllustreerd door het feit dat twee commandanten uit hetzelfde concentratiekamp voor het SS-Gericht moesten verschijnen.¹³⁹⁴ Waar de grenzen van hun macht lagen, liet Rauter Chmielewski en Grünewald aan den lijve ondervinden.

De drie mannen troffen kamp Vught ieder in een andere fase van zijn bestaan aan en alle drie leidden ze het kamp op hun eigen manier. Chmielewski, die het kamp in de opbouwfase leidde, gaf weinig leiding en liet veel over aan zijn adjudant en de Schutzhaftlagerführers. Zo nu en dan liet hij zich in het kamp zien, voornamelijk wanneer hij dronken was en in een agressieve bui. In die toestand was hij niet alleen gevaarlijk voor de gevangenen maar ook voor de SS.¹³⁹⁵

Toen Grünewald de leiding overnam was het kamp inmiddels opgebouwd en waren de omstandigheden in het kamp verbeterd. Hij was veel nadrukkelijker in het kamp aanwezig. Zowel letterlijk als figuurlijk, doordat hij zich bemoeide met alle mogelijke aspecten van het kampleven, de regels aanscherpte en strenger handhaafde. Ook zorgde hij voor de volledige gelijkschakeling van de joodse gevangenen met de Schutzhaftlingen. Hij drukte als commandant het meest duidelijk zijn stempel op het kamp.

Grünewald liet Hüttig een kamp na dat goed op orde was. Hüttig kon het zich daardoor permitteren om het grootste deel van de leiding aan zijn adjudant over te laten. Maar anders dan Chmielewski was hij goed op de hoogte van wat er in het kamp gebeurde en leidde hij het kamp, zij het van achter de schermen, met strakke hand. Van de drie commandanten was hij uiteindelijk het meest capabel.

---

¹³⁹³ Grünewald, Feldurteil d.d. 6.3.44, NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126 p. 3; Proces-verbaal van de PRA over de berechting van SS-officieren, 6 mei 1947, Niod, 250g, inv.nr. 995 p. 6; Aantekeningen getuigenis Hüttig d.d. 28.8.45, door Majoor Carstens, Niod, 250g, inv.nr. 147.

¹³⁹⁴ Aantekeningen getuigenis Hüttig d.d. 28.8.45, door Majoor Carstens, Niod, 250g, inv.nr. 147. Hoeveel commandanten er in totaal disciplinair gestraft zijn is niet bekend.

¹³⁹⁵ Van de Mortel, *Kamp Vught* 32.

Rauters speciale beleid in kamp Vught leidde ertoe dat het geweldgebruik zowel in het mannen- als het vrouwenkamp beperkter was. Het is evenwel interessant om te zien hoe de gevangenen het geweldgebruik van de mannelijke en vrouwelijke bewaking beoordeelden en in hoeverre het verwachtingspatroon ten aanzien van het ‘natuurlijke’ gedrag van mannen en vrouwen daarbij een rol speelde.

‘„Vrouwelijke”, ja dat wel; ze zijn althans van die sexe’

Het fenomeen Aufseherin was in strijd met het beeld dat vrouwen geweldloos en zorgzaam zouden zijn. Dit leidde tot een felle veroordeling van deze vrouwen door de gevangenen. Tekenend hiervoor is de passage die Albertus Santegoeds schreef over de komst van vrouwelijke bewaaksters in het kamp:

“Vrouwelijke”, ja dat wel; ze zijn althans van die sexe, maar al heel spoedig weten we, dat ze al de nobele, fijne en tere eigenschappen missen, die een echte “vrouw” sieren en haar beminnelijkheid en karakteradel verlenen. “Oppasseressen”? Als men er mee bedoelt, dat men er voor op moet passen, is deze naam zeer juist. Maar men vergist zich deerlijk als men meent, dat ze met ’n vriendelijk gelaat, een lach in de ogen en ’n lied op de lippen zonneshijn in het kamp der ellende komen brengen, en met een weldoende, zorgende liefde pijn en leed komen verzachten.¹³⁹⁶

De Aufseherinnen waren volgens Santegoeds geen ‘echte vrouwen’, een mening die door meerdere gevangenen gedeeld werd. Jan van de Mortel schreef:

Slechts twee zaken schenen het leven van de Aufseherinnen te beheersen: een onverzoenlijke haat tegen elke fatsoenlijke vrouw en een onverzadigbare honger naar mannen. Het zal dan ook niemand verwonderen dat zij normale menselijke verhoudingen uit het oog verloren en dat hun niveau – bij wijze van spreken – zakte tot onder dierlijk peil.¹³⁹⁷

De discrepantie tussen het gedrag van de Aufseherinnen en dat wat men van vrouwen verwachtte, leidde dus tot het ter discussie stellen van hun vrouw-zijn en hun moraal.

---

¹³⁹⁶ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* 74.

¹³⁹⁷ Van de Mortel, *Kamp Vught* 75.

Tekenend hiervoor is het feit dat de twijfel aan hun vrouwelijkheid gekoppeld werd aan hun (vermeende) gebrek aan zedelijke normen. Een aantal van de bewaaksters onderhield een relatie met een SS'er en sommige raakten ook zwanger. Door zowel de vrouwelijke als mannelijke gevangenen werden de Aufseherinnen vanwege deze relaties afgeschilderd als onzedelijk en extreem manbelust. Zo wist Ad Bal te vertellen dat één van de Aufseherinnen zich op een feestavond achttien maal als 'hoer' had weten te verkopen en omschreef een van de gevangenen Suze Arts als een vrouw met een 'hyper sexuele mannenjacht lust'.¹³⁹⁸ De mannelijke SS'ers met wie de Aufseherinnen een relatie hadden, werden hier niet op afgerekend.

Kenmerkend voor de gehele afwijzing van de Aufseherinnen was het commentaar van de joodse gevangene Cato Groen-Vleeschdrager. Zij was kapster en moest regelmatig op de Kommandantur het haar van de Aufseherinnen verzorgen. Zij vertelde hiervan: 'De meesten waren onzuiver en hadden heel vieze klitten in het haar o.a. Suze Artz, die ik heel wat keren heb schoongemaakt. Het was een echte smeerpoots.'¹³⁹⁹ Ook de opmerking van Han Schokking, die Arts veroordeelde om haar 'degeneratieve snoep en lieglust', is veelzeggend.¹⁴⁰⁰

De bijnamen die de gevangenen aan de SS'ers en Aufseherinnen gaven, omdat ze vaak hun echte namen niet kenden, weerspiegelen eveneens het onderscheid in hun beoordeling van het gedrag van de SS'ers en dat van de Aufseherinnen.¹⁴⁰¹ De bijnamen van de mannelijke bewakers hadden voornamelijk betrekking op hun gewelddadige gedrag, zoals 'Satan', een verbastering van de naam van Duitse SS'er Saathoff, 'Klootzak' en 'Drecksack'.¹⁴⁰² Terwijl die van de Aufseherinnen vaker refereerden aan hun uiterlijk, zoals 'Loopeend', 'Sprotje' en 'Sierkan', of hun zedelijke moraal, zoals 'SS-matras' en 'soldatenhoer'.¹⁴⁰³

Het gedrag van de vrouwen werd als wreder geïnterpreteerd dan dat van de mannelijke bewakers. Gewelddadig gedrag van mannen werd als 'normaler'

---

¹³⁹⁸ Bal, Brief d.d. 21.9.43, NMKV, 3017, inv.nr. 3038; Arts, Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

¹³⁹⁹ Groen-Vleeschdrager, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 608 p. 2.

¹⁴⁰⁰ Arts, Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

¹⁴⁰¹ Ellger, *Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien* 202.

¹⁴⁰² Zie onder andere: Brauner, PV d.d. 13.8.47, getuige F. van Berkel en PV d.d. 22.4.47, getuige K. Lennertz, NA, CABR, inv.nr. 73286; Grünwald, PV d.d. 15.7.47, getuige Hannie W., NA, CABR, inv.nr. 111423 dossier 19126; Weismann, 'Vught', Niod, 250g, inv.nr. 771 p. 1.

¹⁴⁰³ Zie onder andere: CABR, Sedlaček, PV d.d. 24.3.47, getuige H. Rutten, NA, CABR, inv.nr. 110183; Jorink, PV d.d. 13.2.48, getuige Ria M., NA, CABR, inv.nr. 60645; Dijns-Mol, PV d.d. 5.10.45, getuige G.L.J. van Til, NA, CABR, inv.nr. 76571. Ze werd Sierkan genoemd omdat ze zich zo opzigtelijk kleepte; Jo van D., PV d.d. 12.9.46, getuige G.M. Hoeijenbos, NA, CABR, inv.nr. 75815; Koorn PV d.d. 14.7.47, getuige J. Pool, NA, CABR, inv.nr. 70069.

beschouwd, terwijl het bij de Aufseherinnen als onvrouwelijk werd bestempeld.¹⁴⁰⁴ Volgens Joop Citroen waren de Aufseherinnen in vergelijking met de SS'ers 'de gemeensten' en marechaussee Tjerk van der Hauw schreef dat de Aufseherinnen zich 'vaak beestachtiger' gedroegen dan de mannelijke bewakers.¹⁴⁰⁵ Volgens een gevangene was Jenny van R. de meest wrede bewaakster, die zich wat betreft sadisme zelfs nog van haar mannelijke collega SS'ers wist te onderscheiden.¹⁴⁰⁶ Dat deze hardere beoordeling van de bewaaksters een gevolg was van de discrepantie tussen norm en werkelijkheid blijkt uit het feit dat de gewelddadigheid van de bewaaksters relatief meeviel.

Het geweldgebruik van de Aufseherinnen in het vrouwenkamp was beduidend minder frequent en hardhandig dan dat van de mannelijke SS'ers. Waar de vrouwen wel eens een klap of een schop kregen, refereerden de mannelijke gevangenen in hun verslagen en memoires veelvuldig aan het feit dat ze geslagen of geschopt werden tijdens appels of het werk. Ook verhaalden ze van specifieke treiteracties, zoals dat ze 's nachts met stokslagen hun bed uit gejaagd werden ter vermaak van een groepje SS'ers, en van mishandelingen die zo ernstig waren dat gevangenen bewusteloos raakten, dagen niet konden zitten of uiteindelijk zelfs aan hun verwondingen overleden. In het vrouwenkamp was hiervan geen sprake.

Klaartje de Zwarte-Walvisch schreef naar aanleiding van een gewelddadige uitbarsting van een dronken *Hauptsturmführer*: 'Onze arme mannen moesten het ontgelden. (...) In het mannenkamp is het strenger dan bij de vrouwen. Er worden voortdurend klappen uitgedeeld.'¹⁴⁰⁷ Ook Nicolaas Mostert schreef: 'De vrouwen werden niet zo geslagen als de mannen, wel werd er veel geschreeuwd en afgesnauwd door (...) bewaaksters. Je kon ze al op verre afstand horen schreeuwen.'¹⁴⁰⁸

Het aantal dodelijke slachtoffers in het mannenkamp was hoger dan het aantal vrouwelijke gevangenen. Er is geen enkele vrouw direct door de hand van een Aufseherin om het leven gekomen. Wel hadden twee Aufseherinnen schuld bij het

---

¹⁴⁰⁴ Zie onder andere: G. Bock, 'Gewone vrouwen. Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers van racisme en de Holocaust in nazi-Duitsland, 1933-1945'. In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 15, *Sekse en oorlog* (Amsterdam 1995) 117-144, aldaar 126-127; S. Heschel, 'Does atrocity have a gender? Feminist interpretations of women in the SS'. In: J.M. Diefendorf (red.), *Lessons and legacies*, VI 300-321, aldaar 305; Waller, *Becoming evil* 268; Kompisch, *Täterinnen* 181.

¹⁴⁰⁵ Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 86; Van der Hauw, 'Aantekeningen uit een aantal papieren, gevonden bij de ontruiming van het concentratiekamp bij Vught', Niod, 250g, inv.nr. 1054 p. 8.

¹⁴⁰⁶ Jenny van R., Brief T.W. Noach-Brommet d.d. 16.4.47, NA, CABR, inv.nr. 75795.

¹⁴⁰⁷ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 93.

¹⁴⁰⁸ Mostert, 'Vughtbelevissen', Niod, 250g, inv.nr. 685 p. 5.

bunkerdrama.¹⁴⁰⁹ In het mannenkamp kwamen zeker acht gevangenen om als gevolg van marteling of een schotwond. Daarnaast werden er nog tenminste 361 mannen geëxecuteerd.¹⁴¹⁰

Vrouwelijke bewaaksters in kamp Vught gebruikten dus minder vaak en minder extreem geweld dan hun mannelijke collega's. De verklaring hiervoor ligt niet simpelweg in de constatering dat vrouwen van nature humaner en zachtaardiger zouden zijn. De geschiedenis leert dat mannen inderdaad eerder en veelvuldiger tot geweldgebruik overgaan, maar ook dat dit niet uitsluit dat vrouwen evengoed daartoe in staat zijn.¹⁴¹¹ Toch heeft dit idee ook binnen de historiografie van de kampen lange tijd standgehouden, zelfs nadat er meer aandacht was ontstaan voor het aandeel van vrouwen in de misdaden van het Derde Rijk.¹⁴¹²

Uit een recente bijdrage van Jane Caplan blijkt dat dit idee inmiddels verdwenen is, want zij schreef: 'It is likely that women warders were no more inhibited than men in their sense of utter superiority and their physical as well as verbal violence against women prisoners.'¹⁴¹³ Maar zoals de Duitse sociaalwetenschapper en sociologe Lerke Gravenhorst concludeerde: 'Innerhalb der Geschlechtergemeinschaft dominierten Männer die zerstörerische und tödliche Wirklichkeit des Nationalsozialismus.'¹⁴¹⁴ Beide groepen pleegden dus geweld, maar

---

¹⁴⁰⁹ Van de 44 volwassen vrouwen (dat wil zeggen boven de 21 jaar) die in kamp Vught zijn omgekomen, exclusief de 10 vrouwen die bij het bunkerdrama omkwamen, is van 5 vrouwen niet bekend wat hun doodsoorzaak is. In de verslagen van de gevangenen is echter geen enkele aanwijzing te vinden om te denken dat een van deze vrouwen door geweld van een Aufseherin om het leven zou zijn gekomen.

¹⁴¹⁰ Behalve de 329 mannen uit het SD-lager die in de laatste maanden werden gefusilleerd, werden 27 Belgische en zeker 5 Nederlandse gevangenen opgehangen of geëxecuteerd. Zie ook hoofdstuk 5, pagina 231, noot 906.

¹⁴¹¹ Zie onder andere: Waller, *Becoming evil* 264-269; C. Jaiser, 'Representationen von Sexualität und Gewalt in Zeugnissen jüdischer und nichtjüdischer Überlebender'. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 123-148, aldaar 138-139. Volgens haar hing het geweldgebruik van SS-Aufseherinnen sterk samen met de omstandigheden en sociale dynamiek in het kamp; Zie ook: Mäilander Koslov, *Gewalt im Dienstalltag* 484-488.

¹⁴¹² Zie onder andere: G. Schwarz, 'Frauen in Konzentrationslagern – Täterinnen und Zuschauerinnen'. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistische Konzentrationslager*, II 800-821, aldaar 815. Hierin constateerde zij dat vrouwen evenals mannen werkzaam waren in concentratiekampen en dat ze de keuze hadden tussen actieve deelname, passief toekijken en weggijken, maar dat ze de gevangenen ook hulp hadden kunnen bieden. Schwarz concludeerde: 'In ihrer Mehrzahl agierten sie nicht anders als Männliche NS-Täter, sie billigten den Konsens, daß es sich bei den Häftlingen nicht um Menschen handelte, sondern um »Untermenschen«.' Uit de nadruk die zij legt op het feit dat de vrouwen zich net als de mannen gedroegen blijkt dat zij het niet vanzelfsprekend vond. Zie ook: L. Gravenhorst, 'NS-Verbrechen: Männerdominanz und Frauenresonanz'. In: A.B. Hertkorn (red.) *Macht und Gesellschaft. Männer und Frauen in der NS-Zeit. Eine Perspektive für ein zukünftiges NS-Dokumentationszentrum in München* (München 2004) 24-38.

¹⁴¹³ Caplan, 'Gender and the concentration camps'. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration camps* 97.

¹⁴¹⁴ Gravenhorst, 'NS-Verbrechen'. In: Hertkorn (red.) *Macht und Gesellschaft* 25.

de intensiteit daarvan verschilde. Het antwoord op de vraag waarom dit zo was, moet gezocht worden in de verschillende verwachtingspatronen ten aanzien van mannen en vrouwen en daaruit voortvloeiend in de ongelijke manier waarop de kampleiding de mannelijke en vrouwelijke bewakers definieerde en de verschillende posities die beide seksen in het kamp vervulden.

Na de machtsovername van de nationaalsocialisten werd al snel korte metten gemaakt met een aantal rechten van vrouwen, zoals het recht om zich kandidaat te stellen voor politieke functies.¹⁴¹⁵ Het burgerschap van vrouwen kreeg een andere invulling en werd gekoppeld aan hun taak als echtgenote en moeder. Het baren van ‘raszuivere’ kinderen en het opvoeden daarvan tot goede en trouwe leden van het Duitse volk, volgens de normen en waarden die de nazi’s voor ogen hadden, dát was de bijdrage die de vrouw kon leveren aan de staat en het volk. Er werden verschillende organisaties opgericht waarbij vrouwen zich konden aansluiten om op deze taak voorbereid te worden, zoals de *Nationalsozialistischen Frauenschaft* (NSF) en het *Deutsches Frauenwerk* (DFW).¹⁴¹⁶

Deze organisaties waren voornamelijk bedoeld om vrouwen uit hun privésfeer te halen, ze te doordringen van het feit dat de belangen van de ‘volksgemeenschap’ hun persoonlijk belang behoorde te zijn en hen praktische vaardigheden te leren waarmee ze hun taak als moeder en echtgenote op de juiste manier konden vervullen. Dit werd onder meer gedaan door cursussen te geven in naaien, koken, boekhouden en het opvoeden en verzorgen van kinderen.¹⁴¹⁷ Heel anders dan de militaire organisaties als de SS, waar mannen met een ijzeren discipline en binnen een strakke hiërarchie opgeleid werden om te vechten voor de ideeën van de nationaalsocialistische maatschappij.

De notie van geweldloze vrouwen, samen met de ideeën die de nationaalsocialisten hadden ten aanzien van de natuurlijke taak van de vrouw, vertaalden zich in duidelijke verschillen ten aanzien van de positie en functies die de mannelijke en vrouwelijke bewakers in de kampen bekleedden en in de uiteenlopende

---

¹⁴¹⁵ J.E. Walcoff, ‘Von der Staatsbürgerin zur »Volksbürgerin«: Der Disput um die Rechtsstellung der Frau’. In: S. Steinbacher (red.), *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft* (Göttingen 2007) 48-66, aldaar 56. Zie voor de positie van vrouwen in het Derde Rijk onder andere: Koonz, *Mothers in the fatherland*; Bock, ‘Gewone vrouwen’. In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 15; J. Stephenson, *Women in Nazi Germany* (Harlow 2001); M. Stibbe, *Women in the Third Reich* (Londen 2003).

¹⁴¹⁶ De NSF ontstond in oktober 1931 bij het samengaan van verschillende nationaalsocialistische vrouwenorganisaties. Het DFW werd in oktober 1933 opgericht.

¹⁴¹⁷ Stibbe, *Women in the Third Reich* 37.

mate van geweldgebruik. De Aufseherinnen behoorden niet tot de Waffen-SS. Ze waren als SS-Gefolge wel onderworpen aan de wetten van de SS, maar er geen lid van. De mannelijke bewakers waren opgeleid, ‘afgericht’ zoals de Nederlandse SS’ers het noemden, in het omgaan met wapens en het gebruik van geweld. De opleiding die de Duitse en een deel van de Nederlandse Aufseherinnen in Ravensbrück volgden, was er niet op gericht hen tot een elitecorps te maken, maar hen te leren hoe ze als ‘gewone werkneemsters’ hun moeilijke, maar in het belang van de Duitse natie noodzakelijke baan zo goed mogelijk konden uitvoeren.¹⁴¹⁸

Dit had op tweeërlei wijze effect op het geweldgebruik van de vrouwelijke bewaaksters. Om te beginnen stonden de Aufseherinnen minder onder druk zich te gedragen naar de standaard van de SS en was de groepsdruk van de collega’s minder groot dan onder de SS’ers. Daarbij was de grens tussen de bewaaksters en de gevangenen minder duidelijk gemarkeerd dan in het mannenkamp, omdat de hiërarchie in het vrouwenkamp minder uitgesproken was. Ook was de grens tussen de vrouwelijke gevangenen en hun bewaaksters in kamp Vught meer diffuus doordat vrijwel alle bewaaksters Nederlandse waren. In het mannenkamp was het aantal Duitse SS’ers een stuk groter en het voorbeeld dat zij gaven bestond uit veelvuldig gewelddadig optreden.

De hiërarchie in het kamp was zodanig dat de Aufseherinnen ondergeschikt waren aan de mannelijke bewakers. Ook de positie van Oberaufseherin Gallinat, hoewel zij Schutzhaftlagerführerin van het vrouwenkamp was, stond niet gelijk aan de Schutzhaftlagerführer van het mannenkamp. Zij stond lager in rang en had minder bevoegdheden. Ook de beslissingsbevoegdheid ten aanzien van zware straffen lag uiteindelijk bij de mannelijke kampleiding, waardoor zij vaker verantwoordelijk waren voor de geweldsdaden.

De functie van Oberaufseherin was de hoogste positie die een vrouw kon bekleden en de promotiekansen van de Aufseherinnen waren daarmee gering. Dat de mannen meer mogelijkheden hadden om op te klimmen leidde tot meer gewelddadigheid, omdat hardhandig optreden tot aanbeveling strekte. Voor de Nederlandse Aufseherinnen bestond er in het geheel geen kans om op te klimmen. Oberaufseherin zouden ze nooit kunnen worden, aangezien deze functie alleen voor een Duitse was weggelegd. Het enige dat ze konden bereiken was het aanvoeren van

---

¹⁴¹⁸ Caplan, ‘Gender and the concentration camps’. In: Caplan en Wachsmann (red.), *Concentration camps* 100.

een eigen vast werkcommando of wellicht promotie naar een kamp in het buitenland, maar dit zal voor lang niet alle vrouwen een aantrekkelijk vooruitzicht zijn geweest. Het gebrek aan doorgroeimogelijkheden droeg bij tot het gematigde gewelddadige optreden van de Aufseherinnen; ze wilden uiteraard hun baan niet kwijtraken, maar extra hard optreden in de hoop op promotie was niet zinvol.

Als laatste zorgden de noties over mannen en vrouwen en het gebruik van wapens en geweld voor verschillen in bewapening. Ondanks enkele getuigenissen van gevangenen dat de Aufseherinnen in Vught wapens droegen, lijkt het erop dat ze die in Vught niet hadden. Sommige droegen wel een stok of twijg die ze als zweep gebruikten.¹⁴¹⁹ Ook verschilden de functies van mannelijke en vrouwelijke bewakers. Het waren mannen die op de uitkijktorens stonden met machinegeweren, klaar om te schieten op ontvluchtende gevangenen en zich daardoor eerder schuldig maakten aan (dodelijk) geweld. Het waren ook mannen die ingedeeld werden bij de executiepelotons. De verschillen in positie van de mannelijke en vrouwelijke bewaking, die voortkwamen uit de heersende noties over mannelijkheid, vrouwelijkheid en geweld leidden ertoe dat de vrouwen minder geweld hoefden te gebruiken en hielden daarmee de noties in stand.

Het geweldgebruik in het mannenkamp nam drastisch af naarmate het einde van het kamp in zicht kwam. Gevangene H. Haan, die zowel in het najaar van 1943 als in de zomer van 1944 enige tijd in het kamp zat, vertelde dat er in de zomer van 1944 nauwelijks meer geslagen werd.¹⁴²⁰ En dokter Steijns constateerde grote onzekerheid onder de SS'ers en de Aufseherinnen.¹⁴²¹ Heel het kamp wachtte vol spanning en onzekerheid af hoe de ontwikkelingen na de invasie zouden verlopen.

'Naar huis òf naar Duitschland, de vrijheid, òf nóg grootere ellende?'

Na de invasie was de spanning en onzekerheid in het kamp steeds meer toegenomen. Hoewel het door het verscherpte toezicht moeilijker was geworden om bij Philips naar de radio te luisteren, waren de gevangenen relatief goed op de hoogte van de

---

¹⁴¹⁹ Dit is specifiek voor Vught. In Ravensbrück droegen de vrouwen wel pistolen; Historica Elissa Mailänder Koslov constateerde voor Majdanek dat de Aufseherinnen hun vuurwapens daar maar weinig gebruikten. Zij verklaarde dit vanuit het feit dat er een taboe lag op het wapengebruik door de vrouwen, een van de laatste zaken die nog als exclusief voor mannen werd gezien. Ze illustreerde dit onder meer met een grapje dat onder mannelijke SS'ers de ronde deed: 'Wenn die Frauen anfangen zu schießen, muß das Lager geräumt werden'. Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag* 448.

¹⁴²⁰ Haan, Brief d.d. 11.11.44, Niod, 250g, inv.nr. 612 p. 1.

¹⁴²¹ Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band II p. 31.

vorderingen van de geallieerde legers.¹⁴²² De grote vraag was vanzelfsprekend wat de Duitsers met het kamp van plan waren. In juli en augustus draaide de geruchtenmolen op volle toeren. Zou het Rode Kruis het kamp overnemen of zouden alle gevangenen naar Duitsland worden gebracht? ‘Naar huis òf naar Duitschland, de vrijheid, òf nóg grootere ellende?’¹⁴²³ Chris van der Putten bereidde zich in ieder geval op het ergste voor. ‘Hoe dicht het strijdtooneel bij onze grenzen komt, hoe meer kans we hebben dat alles hier weg moet’, schreef hij aan zijn vrouw. ‘Ze zullen toch niet zoo idioot zijn om ons hier te laten en dan op een gegeven oogenblik te laten bevrijden. Tot nu toe zijn alle lagere op tijd ontruimd.’¹⁴²⁴

De onrust en de grimmige stemming werden ondertussen versterkt doordat in deze maanden op de fusilladeplaats even buiten het kamp met grote regelmaat mannen uit het SD-lager werden gefusilleerd door leden van de SS-bewaking. Dit gebeurde op basis van het *Führerbefehl* van 30 juli 1944 waarin verordonneerd werd dat alle *Terroristen und Saboteure* ter plaatse, zonder proces, neergeschoten moesten worden.¹⁴²⁵ De schoten waren in het kamp te horen en zorgde voor woede en onrust onder de gevangenen. Woede over het feit dat deze verzetshelden vlak voor het einde zomaar werden vermoord en onrust omdat niemand wist wie als volgende aan de beurt zou zijn.¹⁴²⁶ Dit was niet alleen ondragelijk voor de mannen in het SD-lager, maar ook voor medegevangenen, die zich zorgen maakten over het lot van hun (verzets)vrienden, familieleden of in enkele gevallen hun man.¹⁴²⁷ In totaal werden in de laatste maanden 329 mannen geëxecuteerd.¹⁴²⁸

Begin september waren de geallieerden zo dicht genaderd dat de gevangenen het oorlogsgeweld in het kamp konden horen. ‘Gisterennacht is er een herrie geweest of de wereld verging’, schreef politiek gevangene L. Wartna.¹⁴²⁹ Er waren zware ontploffingen te horen, de ruiten rinkelden en de vloer trilde. Waren het de Engelsen of de Duitsers die bezig waren zich terug te trekken en alles te vernietigen?

---

¹⁴²² Gescher, *Het helse einde van Vught* 143; Van Baaren, Niod, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 529 p. 3.

¹⁴²³ L.F. Wartna, *Hollanders achter prikkeldraad*, Niod, 250g, inv.nr. 770 p. 19

¹⁴²⁴ Van der Putten, Brief d.d. 31.8.44, Niod, 250g, inv.nr. 711.

¹⁴²⁵ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden, Xa, Het laatste jaar* (Den Haag 1980) 71.

¹⁴²⁶ Van Baaren, Niod, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 529 p. 3; Meeuwis, ‘Mei 1944’, Niod, 250g, inv.nr. 678 p. 9-11; De Priester, *Memoires*, NMKV p. 58-60.

¹⁴²⁷ Een aantal vrouwelijke gevangenen uit het SD-lager kreeg de taak om de kleding van de gefusilleerden uit te wassen. Aan de hand van het kampnummer en eventuele persoonlijke bezittingen die zij in de zakken vonden, konden zij achterhalen wie er waren omgebracht. Deze gegevens gaven zij weer door aan het mannenkamp. Kropff-Minderman, *Verklaring*, Niod, 250g, inv.nr. p. 8.

¹⁴²⁸ Herdenkingsmonument fusilladeplaats lunet II, 1945-1975, BHIC, Gemeentebestuur Vught, 1930-1985 (5131), inv.nr. 2493.

¹⁴²⁹ Wartna, *Hollanders achter prikkeldraad*, Niod, 250g, inv.nr. 770 p. 17.

Opgewonden stelde hij zich voor hoe de SS'ers de volgende morgen verdwenen zouden zijn en ze de Tommy's zouden begroeten: 'Hallo boys, good morning! Come in please!'¹⁴³⁰

Maar de volgende ochtend was een 'anti-climax', zoals Aarse het omschreef. 'Doodgewoon gebel (...), doodgewoon geschreeuw tegen kerels, die bij het wassen hun hemd proberen aan te houden, dood-gewoon aantreden, tellen en wat dies meer zij.'¹⁴³¹ Dit 'doodgewone' optreden van de SS'ers was echter deels schijn. Ook onder hen was de onzekerheid en de spanning groot. 'Gister was het voor de Engelsche zender, alle vrijwilligers van de Waffen SS zijn ter dood veroordeeld, de vrijwilligers van de landstorm tot 15 jaar gevangenis straf. Dit zijn geen smoesjes', schreef SS'er Bareld de Boer op 4 september aan zijn moeder.¹⁴³² Typiste Jopie Luijben maakte zich zorgen om de reacties vanuit de Nederlandse bevolking als het land bevrijd zou zijn. Zij liet haar moeder weten:

Wij weten nog niet goed wat we doen. Want we willen niet graag ons huis en heel de boel in de steek laten, maar toch durven we ook niet goed te blijven zitten want je hoort de akeligste verhalen. Wat ze allemaal niet van plan zijn met de productsche menschen nou daar krijg je het koud van.¹⁴³³

Alle spanningen en onzekerheden bereikten hun hoogtepunt op maandag 5 september. De gevangenen moesten aantreden voor appèl, maar de SS'ers leken niet te weten wat ze met hen aanmoesten. Ze hielden zich op de achtergrond en de gevangenen putten daaruit de hoop dat de geallieerden nu heel dichtbij zouden zijn en dat de Duitsers het kamp aan hen zouden overdragen. 'Onze stemming werd steeds uitbundiger' vertelde Jan Meeuwis na de oorlog. 'Wij schreven elkaars adressen op (...) en rekenden uit hoelang wij nodig zouden hebben om thuis te komen en op welke manier.'¹⁴³⁴

Pas na vele uren wachten kwam de SS plotseling in beweging. De buitenpoort ging open, een grote groep bewakers marcheerde naar binnen en vormde een cirkel om de gevangenen. Een eindeloze lijst werd afgeroepen met namen van mannen die zich op moesten stellen in rijen van vijf. Toch maakten vele gevangenen zich nog

---

¹⁴³⁰ Wartna, *Hollanders achter prikkeldraad*, Niod, 250g, inv.nr. 770 p. 17.

¹⁴³¹ Aarse, 'Het laatste transport', Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 4.

¹⁴³² De Boer, Brief d.d. 4.9.44, NA, CABR, inv.nr. 75378.

¹⁴³³ Luijben, Afschrift van brief d.d. 3.9.44, NA, CABR, inv.nr. 111829.

¹⁴³⁴ Meeuwis, 'Mei 1944', Niod, 250g, inv.nr. 678 p. 13.

geen zorgen. Ze waren ervan overtuigd dat de Duitsers wel wat anders aan hun hoofd hadden dan hen als een blok aan hun been mee te slepen naar Duitsland.¹⁴³⁵

Ook toen de afgeroepen gevangenen, allen mannelijke Schutzhaftlingen, de poort uit moesten marcheren naar de naast het kamp gereedstaande goederenwagens, bleef een groot aantal hoop houden op een voorspoedige afloop. Ze verwachtten dat het verzet hen wel te hulp zou schieten en de spoorlijnen op zou blazen, zodat de Duitsers hen niet zouden kunnen wegvoeren.¹⁴³⁶ Dit was geen irreële gedachte. Al vanaf de zomer hadden de Ordedienst en de Knokploegen plannen om de gevangenen van Vught en Amersfoort te hulp te komen, bijvoorbeeld door een gewapende aanval of het onklaar maken van spoorlijnen.¹⁴³⁷

De gevangenen werden in groepen van zeventig à tachtig man in de veewagens gestopt en na een uur zette de trein zich in beweging in de richting van Den Bosch. De hoop dat de treinen onderweg naar Duitsland zouden stranden bleek ijdel. De trein kon ongestoord zijn koers vervolgen naar het concentratiekamp Sachsenhausen bij Berlijn. Later bleek dat leden van het verzet wel hadden getracht te saboteren, door een stuk rails op de lijn naar Nijmegen los te schroeven, maar dat dit op tijd door de Nederlandse Spoorwegen was ontdekt en hersteld.¹⁴³⁸

De volgende dag, op 6 september, werden ook de overgebleven mannelijke en vrouwelijke gevangenen in treinen geladen en naar Duitsland getransporteerd. De mannen gingen evenals de Schutzhaftlingen van de dag ervoor naar Sachsenhausen en de vrouwen naar Ravensbrück. In totaal werden bijna 2900 mannen en 650 vrouwen naar Duitsland gebracht.¹⁴³⁹ De gevangenen ondergingen in de Duitse kampen nog een lijdensweg, die voor velen pas eindigde in het voorjaar van 1945 toen de kampen bevrijd werden. Een groot deel van de Nederlandse vrouwen werd in april 1945 vrijgelaten dankzij inspanningen van het Zweeds Rode Kruis en kwam uiteindelijk via Zweden in Nederland terug. Maar voor een deel van de vrouwen en mannen kwam de bevrijding te laat, zij kwamen om door ontberingen en geweld.

---

¹⁴³⁵ Aarse, 'Het laatste transport', Niod, 250g, inv.nr. 518 p. 6.

¹⁴³⁶ Ibidem; Zie ook: Meeuwis, 'Mei 1944', Niod, 250g, inv.nr. 678 p. 14.

¹⁴³⁷ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, Xa 243. De plannen voor een aanval gingen niet door, omdat de leden van de Bredase Knokploeg in het zicht van de bevrijding niet veel voelden voor een dergelijk levensgevaarlijk karwei.

¹⁴³⁸ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, Xa 245.

¹⁴³⁹ Stuldreher, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch'. In: Herbert e.a. (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I 338.

Een deel van de SS'ers en vrijwel alle Aufseherinnen gingen mee naar Duitsland. De Nederlandse SS'ers keerden daarna terug om samen met hun voormalige collega's te worden ingezet tegen de geallieerden. De meeste Aufseherinnen bleven in Ravensbrück en vervulden daar dezelfde werkzaamheden als in Vught.¹⁴⁴⁰

In Vught bleef een groep gijzelaars achter van ongeveer 250 à 300 mannen en vrouwen. Hieronder bevonden zich ook 197 Indische gijzelaars die op 6 september vanuit gijzelaarskamp De Ruwenberg naar Vught waren gebracht.¹⁴⁴¹ Frans Gescher, die tot deze groep behoorde, beschreef hoe het leven in het kamp in eerste instantie ogenschijnlijk ongestoord doorging. De gevangenen werden opnieuw in barakken en werkcommando's ingedeeld en het kampleven leek weer zijn normale ritme aan te nemen, met als grote verschil dat de kleine groep gevangenen bijna leek 'te verdrinken' in het grote kamp.¹⁴⁴²

Maar al snel bleek dat de werkzaamheden van de gevangenen voornamelijk gericht waren op de liquidatie van het kamp. Onder leiding van een kleine groep SS'er en onder het toezicht van commandant Hüttig moesten barakken worden schoongemaakt en goederen ingepakt en ingeladen.¹⁴⁴³ Sommige gevangenen maakten zich zorgen om wat er met hen zou gebeuren wanneer hun werkzaamheden zouden zijn afgerond. Zouden ze ook naar Duitsland vervoerd worden of wellicht zelfs geëxecuteerd? Maar uiteindelijk bleken hun angsten ongegrond. Op 16 september werden de laatste gijzelaars vrijgelaten. Commandant Hüttig was samen met zijn adjudant Fusz al drie dagen eerder naar Duitsland vertrokken.

---

¹⁴⁴⁰ Ravensbrück (RA), Bestand: AuserPersonAdresse; Een aantal Aufseherinnen bleef maar korte tijd in Ravensbrück en werd daarna op andere plaatsen in gezet. Zo werd Koch vanaf half december 1944 tot het einde van de oorlog ingezet als Wachtmeisterin in de Polizeigefängnis in Scheveningen. Koch, PV van aanhouding d.d. 4.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; Koorn deed na Ravensbrück ook nog dienst in een kamp in Neu-Brandenburg en Scheveningen. Koorn, Uitspraak BG Den Haag d.d. 5.3.48, NA, CABR, inv.nr. 70069; E. Vaessen werkte ook in Neu-Brandenburg en later voor de SD in Apeldoorn en in de gevangenis aan het Wolvenplein in Utrecht. Vaessen, PV d.d. 19.5.45, NA, CABR, inv. nr. 45011.

¹⁴⁴¹ J. Juda, *Jantje Paganini. Häftling 2613, 1940-1945* (Nieuwkoop 1979) 246; Dagboek H.A. Vogel-Koets d.d. 6.9.44, Niod, 244, inv.nr. 1147.

¹⁴⁴² Gescher, *Het helse einde van Vught* 167; Juda, *Jantje Paganini* 252.

¹⁴⁴³ Gescher, *Het helse einde van Vught* 167-168.

De Bijzondere Rechtspleging en het Duitse kamppersoneel

Na zijn vertrek naar Duitsland deed Hüttig naar eigen zeggen tot het einde van de oorlog dienst op een politiebureau.¹⁴⁴⁴ Kort na de oorlog werd hij door het Amerikaanse leger opgepakt en vastgezet in Frankrijk, vanwege zijn misdaden in Natzweiler. Pas in 1954 kwam het tot een proces, waarbij zijn werk in andere kampen buiten beschouwing werd gelaten. De militaire rechtbank in Metz veroordeelde hem tot de doodstraf, maar deze werd niet ten uitvoer gebracht. Na elf jaar gevangenschap werd hij in 1956 vrijgelaten en naar Duitsland uitgewezen.¹⁴⁴⁵ Tot zijn dood in 1980 leidde hij een onopvallend leven in Wachenheim, vlakbij Mannheim. Vijf jaar voor zijn dood zocht de historicus Tom Segev hem op voor zijn boek *Soldiers of evil*. Net als zovelen verdedigde Hüttig zich tegenover Segev met het argument dat hij alleen maar bevelen opgevolgd had en niet meer dan een radertje in de machine was geweest.¹⁴⁴⁶

Grünewald had beduidend minder geluk dan Hüttig. Hij was voor het bunkerdrama veroordeeld tot drie en een half jaar gevangenschap, maar zijn vonnis werd, na overleg tussen Rauter en Himmler, door de laatste vernietigd. In plaats van gevangenisstaf kreeg Grünewald acht dagen verlof om afscheid te nemen van zijn familie en moest na een korte opleiding als SS-man in de *SS-Panzer-Division Totenkopf* naar het Oostfront vertrekken.¹⁴⁴⁷ Hij sneuvelde op 22 januari 1945 bij Veszprem in Hongarije.¹⁴⁴⁸

Nadat Chmielewski in oktober 1943 naar Sachsenhausen was gebracht, duurde het een half jaar voordat men klaar was met het onderzoek. Pas in de zomer van 1944 werd hij door het SS-und Polizeigericht X tot vijftien jaar tuchthuis veroordeeld.¹⁴⁴⁹ Ook bij hem greep Himmler in en hij werd in plaats van naar een tuchthuis overgebracht naar Dachau en later naar het buitenkamp Allach.¹⁴⁵⁰ Daar wist hij op te klimmen tot kampoudste. In april 1945 werd hij door de Amerikanen bevrijd.¹⁴⁵¹ Hij leefde enige tijd met valse papieren, maar dat werd ontdekt en in 1953 werd hij door

---

¹⁴⁴⁴ Segev, *Soldiers of evil* 193.

¹⁴⁴⁵ <http://www.webcitation.org/query?id=5nvMcqwY8> (Geraadpleegd d.d. 5.11.10).

¹⁴⁴⁶ Segev, *Soldiers of evil* 8-9.

¹⁴⁴⁷ Vermerk für SS-Standartenführer Bender gez. H. Himmler d.d. 16.3.44, Niod, 210 H540 3652.

¹⁴⁴⁸ E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: wer war was vor und nach 1945* (Frankfurt am Main 2003) 206.

¹⁴⁴⁹ Klee, *Das Personenlexikon* 91.

¹⁴⁵⁰ Ibidem.

¹⁴⁵¹ Orth, 'Gab es eine Lagergesellschaft?'. In: Frei e.a. (red.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*; Zie ook: Sagel-Grande e.a. (red.), *Justiz und NS-Verbrechen*, XVII 154.

een Duitse rechtbank tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens meeneed, bigamie en bedrog. In dat jaar werd een rechtszaak tegen hem aangespannen wegens zijn misdaden in kamp Gusen.¹⁴⁵² Op 11 april 1961 werd hij tot levenslang veroordeeld voor zijn persoonlijke betrokkenheid bij de dood van 282 gevangenen. Hij werd uiteindelijk in 1991 vrijgelaten en stierf enkele maanden daarna in een bejaardentehuis in Ansbach.¹⁴⁵³

Ook in Nederland werd een aantal leden van het Duitse SS-personeel door de Bijzondere Rechtspleging veroordeeld. In de vier Koninklijke Besluiten daterend van december 1943, die de grondslag vormden van de Bijzondere Rechtspleging, was geen speciale aandacht besteed aan oorlogsmisdaden die door de Duitse bezetter waren begaan. Het idee was dat zij volgens dezelfde criteria als Nederlandse collaborateurs zouden worden berecht.¹⁴⁵⁴ Maar dit stuitte al snel op een probleem. Want volgens de Bijzondere Rechtspleging vielen militaire en civiele functionarissen van de bezettingsmacht die handelden binnen het kader van de hun gegeven ambtelijke bevoegdheden niet onder de werking van de Nederlandse strafwet en konden dus niet veroordeeld worden.¹⁴⁵⁵

Zij zouden wel volgens de volkenrechtelijke normen, zoals vastgelegd in het Handvest behorende bij de overeenkomst van Londen uit juni 1945, veroordeeld kunnen worden, maar de Nederlandse staat had nagelaten oorlogsmisdaden als zodanig strafbaar te stellen en Nederlandse rechters de macht te geven die zaken te behandelen. Dit zou eerst bij wet geregeld moeten worden, alvorens deze leden van de bezettingsmacht zouden kunnen worden berecht.¹⁴⁵⁶ Er ontspoon zich rondom deze

---

¹⁴⁵² A. Pflock, *Lezing vriendendag NMKV*, d.d. 28.3.09 p. 4.

¹⁴⁵³ Orth, 'Gab es eine Lagergesellschaft?' In: Frei e.a. (red.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit* 130.

¹⁴⁵⁴ D. de Mildt en J. Meihuizen, 'Nederland en zijn oorlogsmisdadigers'. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 9 (2006) 1 3-52, aldaar 4; Ook verschenen onder de titel '»Unser Land muß tief gesunken sein ...« Die Aburteilung deutscher Kriegsverbrecher in den Niederlanden'. In: N. Frei (red.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Göttingen 2006) 283-325.

¹⁴⁵⁵ Dit betekende dat een Duitse soldaat die iemand verkrachtte wel veroordeeld zou kunnen worden, maar niet één die hielp bij het oppakken van joodse burgers. D. de Mildt, 'Die Unschuld der Strafjustiz. Über die Ahndung von Kriegs- und Holocaustverbrechen in den Niederlanden 1945-1953'. In: H. Halbrainer en C. Kuretsidis-Haider (red.), *Kriegsverbrechen, NS-Gewaltverbrechen und die europäische Strafjustiz von Nürnberg bis Den Haag* (Graz 2007) 158-170, aldaar 160.

¹⁴⁵⁶ De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn oorlogsmisdadigers'. In *Pro Memorie* 11-12. In het Handvest bij de Overeenkomst van Londen was vastgelegd dat Duitse en Oostenrijkse oorlogsmisdadigers op vier gronden berecht zouden kunnen worden 1) Samenzwering, waarbij alle nazi-activiteiten moesten worden geïnterpreteerd als één agressieve samenzwering om de wereldvrede te verstoren en het Europese continent te overheersen. 2) Misdaden tegen de vrede. 3) Oorlogsmisdaden. 4) Misdaden tegen de mensheid. R. van Doorslaer e.a. (red.), *Gewillig België*.

kwestie echter een machtsconflict tussen de minister van Justitie en de Bijzondere Raad van Cassatie, waardoor het nog tot de zomer van 1947 zou duren totdat die rechtsbevoegdheid bij wet geregeld was.¹⁴⁵⁷

Een tweede probleem was dat vele Duitse SS'ers zich aan het einde van de oorlog niet meer in Nederland bevonden. Voor de opsporing van deze personen werd al in mei 1945 een Commissie Oorlogsmisdrijven ingesteld. Hieronder ressorteerden verschillende organen die in binnen- en buitenland opereerden. In Nederland was dat het Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven, maar haar werk verliep onder de chaotische omstandigheden van de naoorlogse jaren moeizaam en traag. Uiteindelijk werden wel enkele duizenden uitleveringsverzoeken gedaan, maar daarvan werden er slechts enige honderden gehonoreerd.¹⁴⁵⁸ Naarmate de tijd vorderde stuitten de uitleveringsverzoeken steeds meer op bezwaren, niet alleen bij de Duitse bevolking, maar ook bij de geallieerden, vanwege de verslechterde relaties tussen het communistische Rusland en de overige drie geallieerde landen. De eerste tekenen van de Koude Oorlog werden zichtbaar en West-Duitsland was belangrijk als bondgenoot aan de kant van de Westerse landen. In 1948 werd ten slotte geheel gestopt met het uitleveren van Duitse oorlogsmisdadigers.¹⁴⁵⁹

Uiteindelijk is naar zeker 29 leden van het Duitse bewakingspersoneel een onderzoek ingesteld, onder wie drie vrouwen. Bij Aufseherinnen Hilde Schieber en Lore Reichert werd uiteindelijk besloten geen strafvervolging in te stellen. Oberaufseherin Gallinat was de enige Duitse vrouw die veroordeeld werd. Tijdens haar proces stond vooral haar betrokkenheid bij het bunkerdrama centraal, wat leidde tot de eis van twintig jaar gevangenisstraf. Ze werd echter tot zes jaar veroordeeld, omdat het Hof niet bewezen achtte dat Gallinat bij de insluiting van de vrouwen aanwezig was geweest. Daarnaast waren de door haar gepleegde mishandelingen 'op zichzelf niet van ernstige aard' en was het Hof ontvankelijk voor het pleidooi van haar advocaat dat Gallinat door opgegroeid te zijn in de nazigeest:

Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog (Antwerpen/Amsterdam/Brussel 2007) 813; Zie voor de wettelijke regeling van de Bijzondere Rechtspleging ook: C.F. Rüter, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam 1973) 81-148.

¹⁴⁵⁷ Zie voor het conflict: De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn oorlogsmisdadigers'. In *Pro Memorie* 12-17.

¹⁴⁵⁸ Ibidem, 7. Een aanzienlijk deel van de personen waarvoor een uitleveringsverzoek werd ingediend, was onvindbaar. De verzoeken betroffen ook mensen die als getuige werden opgeroepen.

¹⁴⁵⁹ H. Fühner, *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989* (Münster 2005) 183.

Minder ontvankelijk geworden [was] voor het puur menselijke, waardoor wellicht tendele het afschuwelijke karakter van wat er zich in de Duitse concentratiekampen afspeelde niet of slechts in geringe mate tot haar [was] (...) doorgedrongen.¹⁴⁶⁰

In 1950 werd haar door koningin Juliana gratie verleend en werd ze naar Duitsland uitgewezen.¹⁴⁶¹

Wat betreft het onderzoek naar tenminste 26 Duitse mannelijke SS'ers bleek uit de justitiedossiers dat de Bijzondere Rechtspleging verschillende problemen ondervond die de strafvervolging belemmerden.¹⁴⁶² Allereerst was het werken in het kamp voor Duitse SS'ers als zodanig niet strafbaar en diende dus vast komen te staan dat ze zich aan (ernstige) mishandelingen hadden schuldig gemaakt. Daarnaast was een aantal voortvluchtig of vermist en moesten die zaken dus geseponeerd worden. Verder was het moeilijk om met zekerheid vast te stellen of de getuigenverklaringen inderdaad betrekking hadden op de onderzochte persoon. Door hun uniformen waren SS'ers tijdens hun dienst lastig te onderscheiden geweest en gevangenen kenden hun echte namen vaak niet.¹⁴⁶³ Als laatste trachtten de verdachten, deels met succes, zoveel mogelijk de verantwoordelijkheid voor hun daden af te schuiven op hogergeplaatsten.¹⁴⁶⁴

Van de 26 Duitse SS'ers hebben er uiteindelijk slechts 8 daadwerkelijk voor de rechter moeten verschijnen. Eén van hen werd vrijgesproken, de anderen kregen vrijheidsstraffen opgelegd die uiteenliepen van twee tot twintig jaar. Onder hen was Hüttigs adjudant Fusz. Hij kreeg twee jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest, omdat hij in kamp Vught 'in strijd met in tijd van oorlog redelijke opvattingen van recht en menselijkheid' had meegewerkt aan het ten uitvoer brengen van onder meer appèlstraffen, wat niet in overeenstemming was met het doel van het appèl, en Brief-

---

¹⁴⁶⁰ Gallinat, Persoonsbeschrijving d.d. 8.2.49, NA, CABR, inv.nr. 73223.

¹⁴⁶¹ Gallinat, Brief van officier van justitie d.d. 18.12.50, NA, CABR, inv.nr. 73223.

¹⁴⁶² Zie voor de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers in Nederland onder andere: Fühner, *Nachspiel* 176-208; De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn oorlogsmisdadigers'. In: *Pro Memoria; De Mildt, 'Die Unschuld der Strafjustiz'*. In: Halbrainer en Kuretsidis-Haider (red.), *Kriegsverbrechen*.

¹⁴⁶³ Zoals in het geval van Otto Brauner. Brauner, Sententie BG Den Bosch d.d. 12.10.48, NA, COOM, inv.nr. 1288.

¹⁴⁶⁴ Fusz deed dit met succes inzake zijn betrokkenheid bij de evacuatie van het kamp. Hij werd vrijgesproken van de aanklacht dat hij zieken en oude personen naar 'mensonwaardige kampen in Duitsland' had laten vervoeren, terwijl dit redelijkerwijs niet verantwoord was. Fusz, Sententie BG Den Bosch d.d. 18.1.49, NA, CABR, inv.nr. 73368.

en Pakketensperre, terwijl pakketten noodzakelijk waren wegens gebrek aan voldoende voedsel. Bij de bepaling van de strafmaat liet het Hof meewegen dat één oud-gevangene getuigde dat Fusz hem had laten ontsnappen en een ander dat Fusz zijn leven had gered.¹⁴⁶⁵ De gewelddadige Georg Huber, die leider was geweest van het crematorium en van verschillende buitenkommando's, kreeg twintig jaar wegens 'misdaden tegen de menselijkheid'. Het kleine aantal bestrafte leden van het Duitse bewakingspersoneel laat zien dat ook zij uiteindelijk profiteerden van het feit dat de oorlog steeds meer verleden tijd werd en nieuwe politieke ontwikkelingen de aandacht opeisten en andere prioriteiten de overhand kregen.

'Hulpverlening aan de vijand'

Alle Nederlandse bewaaksters moesten zich voor hun werk in kamp Vught verantwoorden. Ook een aanzienlijk deel van de Nederlandse SS'ers heeft na de oorlog terechtstaan.¹⁴⁶⁶ Verdachten liepen de kans tot een vrijheidsstraf veroordeeld te worden, maar er was ook de mogelijkheid voor een bepaald aantal jaren verplicht te werk te worden gesteld in een Rijkswerkinrichting (RWI), veelal in de Limburgse mijnen. Het waren, op één uitzondering na, alleen mannen aan wie deze straf werd opgelegd.¹⁴⁶⁷ Daarnaast raakten de mannen hun Nederlanderschap kwijt, omdat ze met hun toetreding tot de SS in vreemde krijgsdienst waren getreden. Met hun Nederlanderschap verloren ze ook hun kiesrecht en verkiesbaarheid. Omdat de Aufseherinnen slechts SS-Gefolge waren geweest, gold dit voor hen niet. Maar ook zij konden voor een bepaalde periode of hun hele leven uit deze rechten worden ontzet, wat bij de meesten ook inderdaad gebeurde.¹⁴⁶⁸

Ook in de Bijzondere Rechtspleging heeft het idee dat de vrouw van nature geweldloos en zorgzaam zou zijn duidelijk zijn sporen getrokken. Dit begon bij het vooronderzoek, uitgevoerd door de Politieke Opsporingsdiensten en Politieke

---

¹⁴⁶⁵ Ibidem.

¹⁴⁶⁶ Hoeveel is niet te zeggen. Voor dit onderzoek zijn 68 dossiers van Nederlandse SS'ers onderzocht. Drie van hen zijn door de Procureur-Fiscaal voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. De anderen werden allen veroordeeld, waarvan één voor de duur van zijn voorarrest. Dit was Alex van Amstel, die na het smokkelen van brieven voor gevangenen zelf als gevangene in kamp Vught terecht was gekomen. Van Amstel, Uitspraak Trib. Arnhem d.d. 4.12.47, NA, CABR, inv.nr. 13889.

¹⁴⁶⁷ Jacoba Roelofs werd eerst tot twaalf en uiteindelijk tot elf jaar RWI veroordeeld. Roelofs, Sententie BG Amsterdam d.d. 9.10.47 en Sententie BG Leeuwarden d.d. 18.5.49, NA, CABR, inv.nr. 524, 1072/47 + 70/49.

¹⁴⁶⁸ Dat de vrouwen slechts SS-Gefolge waren, was kennelijk niet voor iedereen duidelijk. De Aufseherinnen Koch en Koorn verloren hun Nederlanderschap wel. Koch, Brief ministerie van Justitie d.d. 5.8.50, NA, CABR, inv.nr. 69281; Koorn, Sententie BG Den Haag d.d. 5.3.48, NA, CABR, inv.nr. 70069. Alleen Hannie W en Jo Dijs-Mol werden niet uit hun rechten ontzet.

Recherche Afdelingen, die de taak hadden de 120 tot 150 duizend ‘foute’ Nederlanders te onderzoeken.¹⁴⁶⁹ Tijdens die onderzoeken werd de geschiedenis van de vrouwen nauwkeurig uitgeplozen. Niet alleen hun eigen levensgeschiedenis, waaronder hun opleiding, werk, politieke overtuiging en relaties, maar ook de achtergrond van hun ouders en eventuele broers en zussen werd uitgebreid onderzocht. Dit is een verschil met het onderzoek naar mannelijke leden van het bewakingspersoneel. Bij hen werd uiteraard ook naar hun persoonlijke achtergrond gekeken, maar over het algemeen veel minder nauwgezet. Er werd alleen nader onderzoek gedaan naar mannen die onmiskenbaar een moeilijke jeugd of een gecompliceerd leven hadden gehad.

Hetzelfde geldt voor de keuze bij wie een psychiatrisch onderzoek noodzakelijk werd geacht. Bij de mannen werd dit alleen bevolen als er duidelijke aanwijzingen waren dat ze geestelijk of sociaal minder ontwikkeld waren.¹⁴⁷⁰ Bij de vrouwen werd een psychiatrisch onderzoek ingesteld om een verklaring te vinden voor hun gedrag en karakter, zoals bij Suze Arts vanwege haar betrokkenheid bij het bunkerdrama.¹⁴⁷¹

Ook het onderzoek naar de gedragingen van de vrouwen tijdens hun dienst was grondiger dan bij de mannen. Bij vrouwen richtte het onderzoek zich op hun gehele diensttijd in het kamp en hun algemene gedragingen tijdens die periode. Bij mannen lag de nadruk voornamelijk op het leveren van bewijs dat ze lid waren geweest van de Waffen-SS en dat ze in kamp Vught werkzaam waren geweest. Daarnaast werd er onderzocht of ze eventueel nog iets buitensporigs hadden gedaan, bijvoorbeeld iemand zwaar mishandeld of gedood. Verder werd er weinig aandacht aan hun gedragingen besteed.

---

¹⁴⁶⁹ A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 77; Zie voor de geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging onder andere: K. Groen, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984); P. Romijn, *Snel streng en rechtvaardig. De afrekening met de ‘foute’ Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002); Fühner, *Nachspiel*.

¹⁴⁷⁰ Zo werd ondermeer onderzoek gedaan bij een man die niet kon lezen en schrijven en waarbij men twijfelde aan zijn verstandelijke vermogens. Ook werd een man onderzocht die uit een gezin kwam dat bij het woningbureau bekend stond als ‘het meest asociale gezin, van de duizenden waarmee het bureau bemoeienis had’. C. Kwakkelaar, *Reclasseringsrapport d.d. 18.7.47*, Niod, 250g, inv.nr. 156; Tuk, *Rapport zenuwarts W.W. de Regt d.d. 22.6.47*, NA, CABR, inv.nr. 53402.

¹⁴⁷¹ Er werd überhaupt vaker naar vrouwen een onderzoek ingesteld. Van de 68 door mij onderzochte Nederlandse, mannelijke SS’ers werd van 10 een rapport gemaakt dat werd meegewogen in het oordeel van het Tribunaal of het Bijzonder Gerechtshof. Daarvan waren er 5 opgesteld door een psychiater, 1 door de reclassering, 1 door een gezinsvoogd en 3 door de STPD. Van de twintig Aufseherinnen werden er 5 onderzocht, waarvan 3 door een psychiater, 1 door de reclassering en 1 door de STPD.

Dit verschil is deels te verklaren vanuit het feit dat lidmaatschap van de Waffen-SS op zichzelf strafbaar was. In de regel stond hier vijf jaar voor. Bij de vrouwen was de tenlastelegging ‘hulpverlening aan de vijand’ en daarvoor bestond geen vaste strafmaat. Om de mate van de ‘hulpverlening’ in kaart te brengen moest daarom een uitgebreider onderzoek worden gedaan. Maar de belangrijkste verklaring voor de verschillen in het onderzoek naar de mannelijke en vrouwelijke bewakers is dat men meende dat er eigenlijk wel wat mis *moest* zijn met een vrouw die een baan in een concentratiekamp aannam, zoals bleek uit de motivering van het Tribunaal in de zaak van Aufseherin Ria Jorink. Het Tribunaal meende dat:

Alleen het feit, dat een jeugdige vrouw de taak van opzichtster in dienst der S.S. op zich neemt, een zo bedenkelijke mentaliteit toont, dat, onverschillig waar de betrokkene in die hoedanigheid zou worden geplaatst, zulks op zich zelf een hoogst ernstig feit oplevert.¹⁴⁷²

Nadat het onderzoek afgerond was, werd de zaak overgedragen aan de Procureur-Fiscaal. Naast ‘hulpverlening aan de vijand’ was het lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie een tweede veel voorkomend onderdeel van de tenlastelegging. Bij de mannen lag dit anders omdat zij zich, in tegenstelling tot de vrouwen, niet direct voor een baan in kamp Vught gemeld hadden, maar daar meestal vanuit de Waffen-SS waren geplaatst. Omdat dit een onderdeel was van het Duitse leger werden al deze mannen aangeklaagd voor ‘in vreemde krijgsdienst treden’. Degenen die middels een andere organisatie in het kamp terecht waren gekomen, werden alleen aangeklaagd voor ‘lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie’. Daarnaast waren ‘deelname aan het executiepeloton’, ‘mishandeling, waarbij gebruik makend van middelen en macht gegeven door de vijand’ en ‘hulp aan de vijand door het vervullen van bewakingsdiensten in een kamp’ vaste bestanddelen van de tenlastelegging.

Een kwart van de vrouwen werd aangeklaagd voor ‘blijk geven van ingenomenheid met de vijand’, vanwege hun contacten met Duitse mannen. Het werd de vrouwen nagedragen dat ze door hun – al dan niet enkel vriendschappelijke – relaties in strijd met de belangen van het Nederlandse volk hadden gehandeld en

---

¹⁴⁷² Jorink, Uitspraak Trib. Zwolle, d.d. 21.4.48, NA, CABR, inv.nr. 60645.

daarmee afbreuk hadden gedaan aan het verzet. Volgens Monika Diederichs ervoeren dit als ‘nationale echtbreuk’.¹⁴⁷³ Zij baseerde zich hierbij op het onderzoek van de historica Anette Warring, die constateerde dat er in tijden van oorlog een aanscherping plaatsvond van wat als seksueel acceptabel gedrag werd gezien. Vrouwen die niet voldeden aan de verwachtingen van trouw en offervaardigheid en zich niet hielden aan de geldende zedelijke normen, werden als een bedreiging van de natie beschouwd, aangezien de biologische voortplantingsfunctie van de vrouw essentieel was voor het voortbestaan van de natie.¹⁴⁷⁴ Dat dit de Aufseherinnen uit Vught ook verweten werd, blijkt onder meer uit het vonnis van een vrouw die in het kamp op de administratie had gewerkt:

Overwegende voor wat de straf betreft, dat het Hof als zeer ernstig aanmerkt, (...) dat zij in die tijd vriendschappelijk omging met aan de kampleiding verbonden Duitsers en met hen feestte, uitging en flirtte. (...) Terwijl haar Vaderland door de vijand onderdrukt en uitgeplunderd werd.¹⁴⁷⁵

Over het algemeen werden de aanklachten bewezen geacht en was het aan de leden van het Tribunaal of het Bijzonder Gerechtshof om de straf te bepalen. De straffen van de onderzochte mannen lagen gemiddeld tussen de vijf en de tien jaar: vijf jaar voor het SS-lidmaatschap en een paar jaar daar bovenop als er daarnaast nog sprake was van verzwarende omstandigheden. Ook kon de straf lager uitvallen dan vijf jaar, wanneer bewezen geacht werd dat een bewaker gevangenen had geholpen. Zo kreeg oud-Oostfronter Biekens, die een jaar in Vught gewerkt had, slechts tweeënhalf jaar opgelegd omdat hij zich volgens de verklaringen gevangenen: ‘Als kampbewaker zeer behoorlijk heeft gedragen en velen van hen heeft geholpen, waardoor hij zijn misstap voor een deel heeft goedge maakt.’¹⁴⁷⁶

Maar er was ook een aanzienlijk aantal bewakers dat hogere straffen kreeg opgelegd. In totaal kregen 22 bewakers een straf van meer dan tien jaar. Dit waren overwegend mannen die zich schuldig hadden gemaakt aan het doodschieten van gevangenen, al dan niet als lid van het executiepeloton, en in een enkel geval aan

---

¹⁴⁷³ M. Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006) 178.

¹⁴⁷⁴ Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten* 178.

¹⁴⁷⁵ Wisdom, Sententie BG Den Bosch d.d. 25.6.47, NA, CABR, inv.nr. 75709.

¹⁴⁷⁶ Biekens, Uitspraak Trib. Den Bosch d.d. 22.1.47, NA, CABR, inv.nr. 45063.

ernstige mishandeling. Drie mannen hoorden levenslang tegen zich eisen en drie de doodstraf. In één geval werd die ook opgelegd, maar door de Bijzondere Raad van Cassatie omgezet in levenslang. Het is tekenend voor het gebrek aan eenduidigheid bij de Tribunalen en Bijzondere Gerechtshoven wat betreft de opgelegde straffen dat de SS'er in kwestie niet veel anders dan zijn collega's had gedaan.¹⁴⁷⁷ Daarnaast kwam het ook voor dat een gevangene die had toegegeven vrijwillig aan het executiepeloton te hebben deelgenomen, slechts vijf jaar opgelegd kreeg.¹⁴⁷⁸

De straffen die aan vrouwen opgelegd werden waren doorgaans of laag of hoog. Van de twintig Nederlandse Aufseherinnen kregen er acht vrouwen een straf die niet hoger was dan drie jaar en een vijf vrouwen kwamen er met een voorwaardelijke straf vanaf. Gemiddeld zaten zij vijftien en een halve maand vast, wat niet veel langer was dan een NSB'er die alleen 'papieren' lid geweest was. Bij de bepaling van de strafmaat bleken de rechters relatief gevoelig voor de omstandigheden waaronder de vrouwen opgegroeid waren. Meer dan bij de mannen konden ze begrip opbrengen wanneer een vrouw uit een NSB-gezin kwam, afkomstig was uit een eenoudergezin of uit armoede een baan in het kamp had aangenomen.

Zowel de mannen als de vrouwen probeerden ter verdediging de leden van de Bijzonder Gerechtshoven en Tribunalen ervan te overtuigen dat ze politiek onwetend waren, beïnvloed door vrienden of ronselaars en buiten hun schuld om in het kamp of bij de Waffen-SS terecht gekomen waren. Maar bij de vrouwen bleken de leden hier gevoeliger voor, omdat dit paste bij de hen toegedichte eigenschappen van onschuld en naïviteit.¹⁴⁷⁹ Een tekenend voorbeeld is de uitspraak van het Tribunaal in Haarlem in de zaak van Aat Admiraal. Het Tribunaal liet meewegen dat er wellicht druk op haar was uitgeoefend bij dienstneming en wilde niet over het hoofd zien dat Admiraal slachtoffer was van de scheiding van haar ouders. Mede op deze gronden kwam het Tribunaal tot een voorwaardelijke internering van drie jaar.¹⁴⁸⁰

---

¹⁴⁷⁷ Albertus B., Sententie d.d. 12.4.46, NA, CABR, inv.nr. 74590.

¹⁴⁷⁸ J. Bijkerk, Uitspraak plaatsvervangend kantongerecht te Zwolle d.d. 25.3.49, NA, CABR, inv.nr. 60697. Wellicht dat het late tijdstip van zijn veroordeling hierbij een rol speelde, aangezien er in de loop van de tijd steeds minder streng gestraft werd.

¹⁴⁷⁹ Ook in Duitsland en Oostenrijk voerden de vrouwen met succes een dergelijke verdediging. Zie onder andere: I. Eschebach, 'Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte'. In: Weckel en Wolfrum (red.), »Bestien« und »Befehlsempfänger« 95-116; Taake, *Angeklagt*; A. Kretzer, '»His or her special job« Die Repräsentation von NS-Verbrecherinnen im ersten Hamburger Ravensbrück-Prozess und im westdeutschen Täterschafts-Diskurs'. In: H. Diercks e.a. (red.), *Entgrenzte Gewalt. Täterinnen und Täter im Nationalsozialismus* (Bremen 2002) 134-150; Kompisch, *Täterinnen* 7.

¹⁴⁸⁰ Admiraal, Zitting Trib. Haarlem d.d. 19.12.47, NA, CABR, inv.nr. 42754.

Wanneer een Aufseherin regelmatig geweld gebruikt had of zich schuldig had gemaakt aan ernstige gewelddadigheden, vond er een omslag in het denken plaats. Een vrouw die tot zoiets in staat was kon geen ‘normale’ vrouw zijn, maar was sadistisch en beestachtig en verdiende een hoge straf. Dit gold voor zes Aufseherinnen. Zij kregen aanzienlijk hogere straffen, namelijk van tien tot twintig jaar. Hiertoe behoorden onder meer de vier vrouwen die in hoofdstuk vier besproken zijn als de meest gewelddadige vrouwen.¹⁴⁸¹ Vrijwel alle mannen die dergelijke hoge straffen kregen werden schuldig bevonden aan het zonder reden doodschieten van een gevangene of deelname aan het executiepeloton. Alleen Albert Hendriks kreeg twintig jaar op grond van ernstige mishandelingen.¹⁴⁸²

Als typerend voorbeeld kan de sententie van Jenny van R. aangehaald worden. Wat de straf betreft overwoog het Bijzonder Gerechtshof van Den Bosch dat de verdachte:

Gedreven door overwegingen van geldelijke aard, zich heeft laten lenen voor de, voor een vrouw en in grotere mate voor een Nederlandse vrouw minderwaardige en verachtelijke betrekking van opzichteres over de vrouwelijk gevangenen in het, ook in 1943 reeds berucht geworden Duitse concentratiekamp te Vught.¹⁴⁸³

Daarnaast had Jenny, zo stelde het hof, ‘elke gelegenheid voorbij (...) laten gaan om het lot van dier gevangenen, (...), enigermate te verlichten door enige vriendelijke bejegening of door het oogluikend toelaten van kleinere overtredingen’.¹⁴⁸⁴ Ze was daarentegen steeds op een brutale en hondse manier tegen de gevangenen opgetreden. Het enige dat ter verzachting aangevoerd kon worden was haar moeilijke jeugd ‘waarin zij reeds vroeg, door droeve ervaringen op sexueel gebied, wellicht verhard is geworden en in minder mate als normaal verwacht mocht worden, het leed der door haar bewaakte gevangenen heeft kunnen peilen’.¹⁴⁸⁵

---

¹⁴⁸¹ Van de overige twee was er één mede veroordeeld wegens haar werkzaamheden in een huis van bewaring en voor het Duitse Rode Kruis. Daarnaast was ze al vanaf 1935 lid van de NSB geweest. Dijs-Mol, Sententie BG Amsterdam d.d. 6.12.47, NA, CABR, inv.nr. 76571; De ander werd mede op basis van het feit dat zij in Auschwitz-Birkenau dienst had gedaan tot tien jaar veroordeeld. Roelofs, Sententie BG Amsterdam d.d. 9.10.47, NA, CABR, inv.nr. 524, 1072/47 + 70/49.

¹⁴⁸² Hendriks, Sententie BG Leeuwenarden d.d. 10.2.48, NA, CABR, inv.nr. 76594.

¹⁴⁸³ Jenny van R., Sententie BG Den Bosch 1.7.47, NA, CABR, inv.nr. 75795.

¹⁴⁸⁴ Ibidem.

¹⁴⁸⁵ Ibidem.

Geen van de vrouwen hoorde de doodstraf tegen zich eisen. Bij de meesten was dat ook niet gepast geweest, maar bij Suze Arts en Katja Schot, de vrouwen die betrokken waren geweest bij het bunkerdrama, was dit misschien wel mogelijk geweest. Zij werden aangeklaagd wegens:

Het handhaven, althans het daarbij behulpzaam zijn, van de door de kampleiding gewenschte en nagestreefde systeem van orde, tucht en discipline onder vrouwelijke politieke gevangenen, het toezicht houden op, en controleeren van die gevangenen, en het doorvoeren, althans het daarbij behulpzaam zijn, van door de kampleiding bevolen en/of gewenschte maatregelen en straffen.¹⁴⁸⁶

En dus niet voor dood door schuld of medeplichtigheid. Die lag bij Grünewald en diens adjudant. De Procureur-Fiscaal, mr. N.J.G. Sikkel, die tegen Arts twintig jaar eiste, liet wel weten dat hij zich ook met de doodstraf kon verenigen.¹⁴⁸⁷ Waarom hij die dan niet eiste en of Arts' vrouw-zijn hierbij een rol speelde, was niet te achterhalen. Een van de oud-gevangenen dacht dit in ieder geval wel. Hij schreef een brief aan de Procureur-Fiscaal waarin hij zich afvroeg waarom bij haar de doodstraf niet geëist werd. Zijns inziens maakte het niets uit 'of iemand man of vrouw is, omdat het er bij de beoordeling van de daden van een mensch omgaat, of men de rechten van een medemensch heeft geëerbiedigd of niet'.¹⁴⁸⁸

Hoewel de vrouwen onderworpen werden aan een onderzoek waarbij hun gehele persoonlijkheid en optreden in het kamp grondig werden doorgelicht, hadden de meesten bij hun uiteindelijke beoordeling door de Bijzonder Gerechtshoven en Tribunalen voordeel van de heersende opvattingen. Rechters en leden van de Tribunalen bleken eerder geneigd om de verhalen die de vrouwen ter verdediging aanvoerden mee te laten wegen bij de bepaling van de strafmaat. Zowel bij de verzwarende als de verlichtende omstandigheden lijkt de kernvraag te zijn geweest in hoeverre het karakter van de vrouw nu werkelijk 'verdorven' was. De berechting was bij de vrouwen, veel sterker dan bij de mannen, meer een karakter- dan een dadentoets.

---

¹⁴⁸⁶ Arts, *Dagvaarding z.d.*, NA, CABR, inv.nr. 63557; Schot, *Sententie BG Den Bosch d.d. 1.7.47*, NA, CABR, inv.nr. 76193.

¹⁴⁸⁷ Olink, *Vrouwen van Vught* 93.

¹⁴⁸⁸ Arts, *Brief van P. Borst d.d. 14.1.47*, NA, CABR, inv.nr. 63557.

De meeste veroordeelden en dan met name de langer gestraften hebben hun straf niet helemaal uitgezeten. Het was de bedoeling dat de Bijzondere Rechtspleging ‘snel, streng en rechtvaardig’ zou zijn, maar dat liep uit op een illusie.¹⁴⁸⁹ Aan het eerste bleek al snel niet te kunnen worden voldaan door het enorme aantal geïnterneerden, het gebrek aan gekwalificeerde onderzoekers, de chaotische naoorlogse situatie en het gebrek aan informatie.¹⁴⁹⁰ Wat betreft de zwaarte van de straffen werden, naarmate de tijd verstreek, de rechtspraak, de politiek en de publieke opinie milder.¹⁴⁹¹ Tekenend hiervoor is de uitspraak van Juliana bij haar troonsbestijging. Had Koningin Wilhelmina in 1941 nog gezegd dat er voor landverraders ‘in een bevrijd Nederland geen plaats meer [zou] zijn’, Juliana daarentegen zei in 1948 dat de Nederlandse bevolking zich ervan rekenschap moest geven ‘dat ook zij [de landverraders] te eniger tijd weer in onze gemeenschap moe[s]ten worden opgenomen’.¹⁴⁹² Om haar woorden te onderstrepen werden bij haar aantreden alle veroordeelden een jaar gratieeerd. Ook daarna was Juliana ruimhartig bij het inwilligen van gratieverzoeken. De meeste veroordeelden kwamen uiteindelijk in de eerste helft van de jaren vijftig vrij. Formeel was hiermee de nasleep van het kamp ten einde, maar in de herinnering van vele gevangenen zou kamp Vught altijd blijven bestaan.

---

¹⁴⁸⁹ Naar de titel van het boek van Peter Romijn.

¹⁴⁹⁰ Eind 1945 hadden meer dan 7000 mensen een dagtaak aan het arresteren en verhoren van alle politieke delinquenten. Groen, *Landverraad* 46; Vrijwel alle leden van het Vughtse bewakingspersoneel zaten minstens een jaar in voorarrest voordat hun zaak eenmaal voorkwam, maar vaker duurde het twee of drie jaar. In een enkel geval kon de duur van het voorarrest zelfs oplopen tot vier jaar. K. Kruijer, Sententie BG Leeuwarden d.d. 21.3.49, NA, CABR, inv.nr. 71384. Hij was op 6.5.45 geïnterneerd.

¹⁴⁹¹ Dit gebeurde deels naar aanleiding van de overvolle kampen, waardoor men op een gegeven moment besloot tot het vrijlaten van lichte gevallen. Ook de misstanden binnen de interneringskampen zorgden voor clementie. Daarnaast kregen materiële problemen, de dreiging van het communisme en Nederlands-Indië steeds meer prioriteit. Fühner, *Nachspiel* 57-58; Groen, *Landverraad* 65 en 79.

¹⁴⁹² Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag* 1.

Eén kamp, meerdere geschiedenissen

Nederland was in de jaren dertig nog onbekend met het fenomeen concentratiekamp, dat hier tijdens de nazi-bezetting zou worden geïntroduceerd. Al was men in de jaren dertig ook in Nederland op de hoogte van de opsluiting van met name communisten en joden in de concentratiekampen en vestigden herinneringsgeschriften van oud-gevangenen zoals Gerhart Seger en Wolfgang Langhoff, die ook in Nederlandse vertaling verschenen, de aandacht op de onmenselijke omstandigheden waaronder de gevangenen in de concentratiekampen moesten leven.¹⁴⁹³ Ook in de verzuilde Nederlandse pers werd voornamelijk door het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* en in mindere mate door de liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* en confessionele bladen als *De Maasbode* en *De Standaard* aandacht besteed aan de institutionalisering van rechteloosheid en de terreur in de Duitse kampen, dat zo geheel vreemd was aan wat men in Nederland gewend was.¹⁴⁹⁴

Deze concentratiekampen vormden dwangsamenvlevingen, geleid door de SS, waar mensen onder het mom van disciplineren door tucht en arbeid, beroofd werden van hun vrijheid en onderworpen aan terreur en geweld om gedepersonaliseerd, gedehumaniseerd en uitgebuit te worden. Met als doel ze te laten verworden tot een machteloze en willoze massa die geen bedreiging meer zou kunnen vormen voor de nationaalsocialistische maatschappij. Voor de gevangenen betekende het kampleven dat zij werden ontdaan van naam, kleding, eigendommen, geld, privacy en de controle over uiterlijk, de indeling en besteding van tijd en de inrichting van de leefomgeving. De gevangene werd een nummer. Om groepsvorming en solidariteit onder de gevangenen tegen te gaan werd verdeeldheid gezaaid door de gevangenen in categorieën te verdelen en door het systeem van kapo's en Funktionshäftlingen. Hierbij werden gevangenen gebruikt om in ruil voor privileges hun eigen lotgenoten te controleren en verwerden zij van slachtoffers tot medeplichtigen aan het repressieve systeem. Dit was wel het meest perfide onderdeel van het kampsysteem.

Hoewel de opzet van kamp Vught in hoofdlijnen gelijk was aan die van de kampen in Duitsland was het geen kopie hiervan. Vught kende een specifieke

---

¹⁴⁹³ G. Seger, *Concentratiekamp Oranienburg. Het eerste authentieke verhaal, van een, die uit het concentratiekamp ontvluchtte* (Amsterdam 1934); W. Langhoff, *De veensoldaten. Een onpolitiek feitenrelaas van 13 maanden concentratiekamp* (Amsterdam 1935).

¹⁴⁹⁴ F. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 304-305.

institutionele en organisatorische structuur, die werd bepaald door de doelstellingen van Rauter, de functie van het kamp, de zienswijze van de nationaalsocialisten aangaande de behandeling van de verschillende groepen gevangenen en de grenzen aan de macht van de SS. Dit alles resulteerde in een kampsamenleving die wezenlijk anders was dan de kampen in Duitsland.

Ofschoon er vraagtekens gezet kunnen worden bij het vaak genoemde begrip ‘Vught als modelkamp’, is zeker dat Rauter nadrukkelijk voor ogen had dat de kampleiding het kamp ordentelijk moest leiden, het gewelddadige optreden van de bewaking gematigd moest zijn en dat de levensomstandigheden voor de gevangenen, naar de maatstaven van het nationaalsocialistische bezettingsbestuur, menselijk en rechtvaardig moesten zijn.¹⁴⁹⁵

Hoewel die levensomstandigheden door de tijd heen en door de verschillen in het beleid van de drie achtereenvolgende commandanten wijzigden, waren ze, afgezien van de eerste vijf maanden die door gevangenen met recht beschreven werden als ‘de hel op de Vughtse heide’, in het algemeen minder inhumaan dan in de kampen in Duitsland.¹⁴⁹⁶ Ofschoon in de tweede helft van de oorlog ook daar de voedselvoorziening en medische verzorging enigszins verbeterden, omdat uitgehongerde en zieke gevangenen niet voldoende productie zouden kunnen draaien in de oorlogsindustrie. Maar de levensomstandigheden in Vught waren fundamenteel anders dan in andere kampen door het lagere geweldsniveau, de beperkte toepassing van terreur en doordat de dwangarbeid, hoewel de werkdagen lang en eentonig waren, over het algemeen minder uitputtend was. Ook werd kamp Vught relatief vroeg geëvacueerd en kende het niet het dramatische einde van de kampen op Duits grondgebied. Deze raakten in de laatste maanden van de oorlog overvol door de toestroom van geëvacueerde gevangenen uit kampen die ontruimd werden vanwege de naderende geallieerde troepen.

De kampcommandanten Chmielewski, Grünewald en Hüttig conformeerden zich in grote lijnen aan de opdracht van Rauter en gedroegen zich hierdoor anders dan gebruikelijk was in kampen in Duitsland, alsmede in kamp Amersfoort, waar het gedrag van commandanten een toonbeeld was van de gewelddadigheid en moorddadigheid van het SS-regime. Dit lijkt te suggereren dat deze commandanten

---

¹⁴⁹⁵ Zie onder andere de verklaring van Härtel. Proces-verbaal van de PRA over de berechting van SS-officieren, 6 mei 1947, Niod, 250g, inv.nr. 995 p. 6; Aantekeningen getuigenis Hüttig d.d. 28.8.45, door Majoor Carstens, Niod, 250g, inv.nr. 147.

¹⁴⁹⁶ Titel van het boek van A. Santegoeds.

een ongebreidelde macht hadden en het kamp naar eigen inzicht konden leiden.¹⁴⁹⁷ De geschiedenis van de Vughtse kampcommandanten toont aan dat dit niet altijd het geval was. Voor de invulling van hun taak luisterden zij naar hun opdrachtgever. Dat de commandanten ‘heer en meester’ waren in de kampen in Duitsland, werd gesanctioneerd – en gecontroleerd – door het WVHA.¹⁴⁹⁸ De macht van de commandanten in Vught was daarmee niet meer beperkt dan die van hun collega’s, hun taakomschrijving was alleen anders.

De opdracht van Rauter stelde grenzen aan de in principe totale macht die de kampleiding en de SS-bewaking in Vught konden hanteren. In de kampen in Duitsland had de SS ‘absolute macht’, zoals Sofsky dat omschreef, en werd het leven van de gevangenen beheerst door terreur en excessief, vaak dodelijk geweld.¹⁴⁹⁹ Omdat de kampleiding in Vught de orde moest handhaven met beperktere middelen, was het nodig de druk op de gevangenen af en toe te verlichten, onder meer door hen toe te staan extra voedsel te koken en godsdienstoefeningen te houden of extra kleding te dragen. Ook bood de kampleiding soms mogelijkheden tot ontspanning door het organiseren van sportmiddagen en filmvertoningen en door avondvoorstellingen met muziek en cabaret mogelijk te maken.

Bovendien zag het bezettingsbestuur zich wegens personeelstekorten genoodzaakt tot het inzetten van Nederlands bewakingspersoneel. Niet alleen voor de buitenbewaking, zoals in Amersfoort, maar ook binnen de prikkeldraadomheining. Het Nederlandse bewakingspersoneel werd door hun Duitse collega’s als minderwaardig en ondergeschikt beschouwd, omdat ze als leden van het SS-Wachbataillon Nord-West slechts tweederangs SS’ers waren. Doordat de Nederlandse bewakers en gevangenen dezelfde nationaliteit hadden en dezelfde taal spraken, bestond er een smallere kloof tussen beide groepen, terwijl de Duitse bewaking en de gevangenen elkaar nadrukkelijker als vijanden zagen.

Dit alles had gevolgen voor de manier waarop de Nederlandse bewakers – zowel de mannen als de vrouwen – zich ten opzichte van de gevangenen gedroegen. Slechts een klein aantal Nederlanders deed zijn best zich net zo hardhandig te gedragen als hun Duitse collega’s. De meesten gedroegen zich meer ambivalent. Zij volgden doorgaans de bevelen van de kampleiding op en gebruikten ook geweld, maar

---

¹⁴⁹⁷ Segev, *Soldiers of evil* 24.

¹⁴⁹⁸ Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager* 29-30; Broszat, ‘Nationalsozialistische Konzentrationslager’. In: Buchheim, *Anatomie des SS-Staates*, II 63.

¹⁴⁹⁹ Sofsky, *Die Ordnung des Terrors* 23.

zonder zich bijzonder uit te sloven of extreem gewelddadig op te treden. Wanneer Duitse SS'ers in de buurt waren, gedroegen zij zich over het algemeen hardhandiger dan wanneer dit niet het geval was. Er waren ook Nederlanders die in verre gaande mate bereid waren gevangenen, al dan niet tegen een vergoeding, te helpen door ze in een rustiger tempo te laten werken, extra eten te (laten) regelen of brieven en berichten te smokkelen.

Naast geweld en terreur was de inzet van kapo's en Funktionshäftlingen een tweede belangrijk instrument van de absolute macht in de Duitse kampen. Zonder hen was de SS niet in staat een totalitair regime uit te oefenen. Enerzijds omdat zij de oren en ogen van de SS waren op die momenten dat die zelf niet aanwezig was. Anderzijds kon de SS door de aanstelling van Funktionshäftlingen verschillende groepen tegen elkaar uit spelen. In kamp Vught werden beide doelstellingen slechts ten dele bereikt.

In de kampen in Duitsland stelde de SS bewust voornamelijk zogeheten 'groenen' en 'zwarten' aan, dat wil zeggen criminelen en 'asocialen', met als doel het overwicht van de meerderheid, namelijk die van de politieke gevangenen, in te perken. En omdat dit mensen uit sociale randgroepen waren die door anderen geminacht werden en niet terugschrokken voor geweldgebruik.¹⁵⁰⁰ Doordat het hebben van een functie van groot belang was voor de overlevingskansen van de gevangenen in kampen in Duitsland, leidde het aanstellingsbeleid van de SS tot een strijd op leven en dood tussen de 'groenen' en 'zwarten' aan de ene kant en de politieke gevangenen, in het bijzonder de communisten, aan de andere kant.

In kamp Vught was het hebben en behouden van een functie dankzij de minder desastreuze levensomstandigheden van geringere betekenis voor het overleven. Posities hoefden dus minder fervent verdedigd te worden, wat een reducerende werking had op het geweldsniveau en het machtsmisbruik van de kapo's en Funktionshäftlingen, en daarmee een beperkende invloed op de macht van de SS. Dit werd nog eens versterkt door het feit dat de SS in kamp Vught, afgezien van de eerste maanden met de Duitse kapo's, geen duidelijk beleid voerde bij de aanstelling van de Funktionshäftlingen. Mogelijk ingegeven door de opdracht van Rauter, liet men zich tot op zekere hoogte leiden door de voorstellen van de Nederlandse gevangenen zelf, waarbij de hoofdzaak was dat de Funktionshäftlingen hun taken naar behoren vervulden en de orde in het kamp gehandhaafd werd.

---

¹⁵⁰⁰ Kaienburg, 'Freundschaft? Kameradschaft?'. In: Diercks (red.), *Abgeleitete Macht* 24.

Ten tweede gaven de Nederlandse Funktionshäftlingen in Vught een andere invulling aan hun functie. Kamp Vught kende met twintig maanden een relatief kort bestaan en gevangenen werden regelmatig vrijgelaten, zodat er niet echt sprake was van een laag van geharde kampveteranen. Tevens had de meerderheid van de gevangenen niet eerder in een kamp gezeten en dus niet bekend met de manier waarop de Funktionshäftlingen en kapo's in Amersfoort of kampen in Duitsland hun positie bekleedden. Meer dan in andere kampen gebruikten de Vughtse Funktionshäftlingen de mogelijkheden van hun functie ook om de omstandigheden voor hun medegevangenen te verbeteren, in plaats van te verworden tot een machtsinstrument in handen van de SS.

Falk Pingel had dus gelijk met zijn veronderstelling dat ook een dwangsamenleving als een concentratiekamp niet volledig te sturen is en dat de kampleiding en bewaking rekening moesten houden met de noden van de gevangenen om de orde te handhaven en het leven in het kamp te regelen.¹⁵⁰¹ Hierdoor ontstond er voor de gevangenen een – zij het beperkte – speelruimte ten opzichte van de bewaking. Deze speelruimte was echter niet voor iedere groep gevangenen even groot, doordat de heterogene bewakingsgroep, gecombineerd met de zienswijze van de nationaalsocialisten inzake de behandeling van de verschillende groepen gevangenen, binnen de subkampen voor verschillende vormen van macht en dwang zorgden.

Zo was de SS in het Studentenkamp nauwelijks aanwezig, werden daar geen Funktionshäftlingen aangesteld en was de macht die over de studenten werd uitgeoefend relatief beperkt. Hun redelijk goede behandeling kwam voort uit een combinatie van de notie dat gijzelaars een geprivilegieerde behandeling verdienden en uit het feit dat er vanuit de universiteiten veel aandacht was voor hun gevangenschap. De kampleiding was overigens niet consistent in haar opvattingen over de behandeling van gijzelaars. Gegijzelden die later in het kamp kwamen werden nog wel in aparte barakken opgesloten, maar hun voorkeursbehandeling werd gereduceerd tot het mogen behouden van het eigen schoeisel.

De gevangenen in het Studentenkamp waren door hun redelijk goede behandeling in staat om de studentencultuur die ze gewend waren ook in het kamp in stand te houden. Zij vormden commissies waarbinnen de dagelijkse besognes werden geregeld, zoals de verzorging van zieken en het corvee, zij brachten de dagen door

---

¹⁵⁰¹ Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft* 10. Zie inleiding pagina 25.

met kaarten, schaken en het samenstellen van studentikoze blaadjes met spottende teksten en zij debatteerden over dilemma's als het wel of niet tekenen van de loyaliteitsverklaring.

Ook in het joodse kamp liet de SS zich nauwelijks zien. Om de deportaties zo soepel mogelijk te laten verlopen en de joodse gevangenen het gevoel te geven dat zij nog greep hadden op de ontwikkelingen, liet de kampleiding de dagelijkse organisatie van het kamp zo veel mogelijk over aan de geïnterneerden zelf. Dit was ook de reden dat de joodse Zivilinternierten apart van de niet-joodse gevangenen werden opgesloten. In Amersfoort werden joodse mannen die anti-joodse voorschriften hadden overtreden en daar als strafgeval opgesloten zaten, wel gezamenlijk met andere gevangengroepen opgesloten. Ook in Vught verviel deze scheiding na november 1943, toen het aantal joodse gevangenen nog slechts zeshonderd bedroeg, die voor het moment in Vught zouden mogen blijven.

Ondanks de zeer beperkte aanwezigheid van de SS was haar macht over de gevangenen in het joodse kamp verreweg het grootst. Dit hing enerzijds samen met het 'raciale' karakter van de grond van opsluiting en het feit dat er nauwelijks mogelijkheden waren geweest om daaraan te ontkomen. Anderzijds en meest belangrijk werd dit veroorzaakt door de transportdreiging en onzekerheid over wat de toekomst zou brengen. Dit werd versterkt door speciaal op joodse gevangenen gerichte treiterijen en geweldplegingen. Op deze manier waren de joodse gevangenen vrijwel volledig overgeleverd aan de grillen van de SS.

In het Schutzhaftlager en het SD-lager bestond ten aanzien van de aanwezigheid van de SS en de speelruimte van de gevangenen een goeddeels andere situatie. Alleen tijdens de eerste maanden was 'overleven' vrijwel het enige dat in de gedachten van de gevangenen leefde en oefende de SS nog een ongebreidelde macht uit. Dit veranderde naarmate de levensomstandigheden verbeterden, de organisatie van het kamp steeds meer op orde kwam en Nederlandse gevangenen vooraanstaande functies wisten te veroveren. De machtsstructuur in het mannelijke Schutzhaftlager en het SD-lager kwam dan ook het meest overeen met de hierboven genoemde combinatie van geweldgebruik van met name Duitse SS'ers en het dulden van een beperkte speelruimte, die mede tot stand kwam door de houding van de Nederlandse SS'ers.

De machtsuitoefening in het vrouwenkamp was weer van een heel andere aard. Anders dan in Westerbork werden de mannen en vrouwen in Vught – zowel de joodse

als niet-joodse – gescheiden van elkaar opgesloten. De oorzaak hiervoor lag in het feit dat Vught niet alleen een Durchgangslager maar ook een concentratiekamp was en de SS-bewaking ook in het kamp dienst deed. De nazi's gingen uit van het idee dat vrouwelijke gevangenen bewaakt moesten worden door vrouwelijke bewaaksters. Dit vereiste een aparte opsluiting.

De toen algemeen heersende opvattingen dat vrouwen in wezen geen wapens ter hand behoorden te nemen en niet geneigd waren geweld te gebruiken, leidden tot verschillen in de positie en functie van mannelijke en vrouwelijke bewakers. Dit had gevolgen voor de manier van machtsuitoefening door de Aufseherinnen en het geweldsniveau in het vrouwenkamp, wat resulteerde in een andere verhouding tussen de vrouwelijke bewaaksters en gevangenen.

Het gedrag van de Aufseherinnen was minder gewelddadig en minder formeel dan in het mannenkamp. Hoewel ook de vrouwen over het algemeen toegeschreeuwd en uitgescholden werden, was er daarnaast meer 'normaal' contact tussen de bewaaksters en de gevangenen mogelijk. Door de kleinere machtsafstand gedroegen de vrouwelijke gevangenen zich brutaler tegenover hun bewaaksters en durfden ze zich meer tegen hen te verzetten. De reactie van de vrouwen op de gevangenzetting van Non Versteegen, die zou uitmonden in het bunkerdrama, is hier een typerend voorbeeld van. Overigens leidde de discrepantie tussen het verwachte gedrag van vrouwen en de werkzaamheden van de Aufseherinnen in het concentratiekamp er wel toe dat de gevangenen het gedrag van de bewaaksters ten onrechte interpreteerden als wreder dan dat van hun mannelijke collega's.

Mede door de verschillende soorten van dwang in de subkampen, in combinatie met factoren als de levensomstandigheden en de toekomstverwachting – deportatie of vrijlating – en de voor ieder subkamp specifieke omstandigheden, ontwikkelden de afdelingen ieder een eigen dynamiek wat betreft de hiërarchische structuren en sociale stratificatie.

Doordat de joodse gevangenen zelf verantwoordelijk waren voor de dagelijkse orde, was de machtsafstand tussen de Funktionshäftlingen en de 'gewone' gevangenen in het joodse kamp het grootst. Meer dan in de andere subkampen namen zij een positie in tussen de gevangenen en de SS-bewaking, waarbij zij gericht waren op het zo zorgvuldig mogelijk opvolgen van de bevelen van de kampleiding. Om hun eigen positie te bewaken, maar ook omdat zij meenden dat de belangen van het joodse kamp daar het meest bij gebaat waren. Deze gehoorzaamheid ten aanzien van de

Duitse instructies leidde tot kritiek en ontevredenheid bij de ‘gewone’ gevangenen, hoewel er ook begrip was voor de ambivalente positie waarin de Funktionshäftlingen verkeerden. Ondanks de voordelen van het bekleden van een functie werd er zelden om vooraanstaande posities gestreden. Dit vloeide voort uit het feit dat de precaire positie van de Funktionshäftlingen niet erg aantrekkelijk was en dat een plaats in bepaalde werkcommando’s, zoals Escotex, Splitter en Philips, vrijwaring van deportatie leek te bieden.

Ten aanzien van de sociale stratificatie was het in het joodse kamp van groot belang dat men met gezins- en familieleden, vrienden en bekenden opgesloten zat. Dit leidde ertoe dat de grote diversiteit van sociale achtergronden nauwelijks een rol speelde in de differentiatie van de gevangenengemeenschap. Familie en oude vriendschapsbanden bleven namelijk het uitgangspunt van de sociale relaties. Ook pogingen tot het verkrijgen van een plaats in schijnbaar veilige werkcommando’s verliepen voornamelijk via familieleden of oude bekenden. Van groepsvorming of het ontstaan van een nieuwe sociale structuur was daardoor geen sprake. Men bleef gericht op de eigen, bekende kring.

Het mannelijke Schutzhaftlager vormde wat betreft de sociale stratificatie de tegenhanger van het joodse kamp. Naast de vier verschillende categorieën – politieke gevangenen, ‘asocialen’, Jehovah’s Getuigen en gijzelaars – was het mannenkamp verder nog gedifferentieerd naar politieke overtuiging, sociaal-economische achtergrond en nationaliteit. Wat in het oog springt ten aanzien van de hiërarchische structuur is dat, anders dan in de kampen in Duitsland, binnen de ‘grijze zone’ geen groepen oververtegenwoordigd waren. De functies werden vervuld door zowel communisten en sociaaldemocraten als mensen die oorspronkelijk afkomstig waren uit hogere sociale klassen en gijzelaars. Zij keken bij de uitoefening van hun taken verder dan alleen eigen kameraden of gelijkgezinden, zij het dat de belangen van de ‘asocialen’ en buitenlandse gevangenen niet of nauwelijks werden behartigd.

Aan de invulling van de functies door de mannelijke Schutzhaftgevangenen is te zien dat zij meer dan de vrouwen gewend waren onderdeel uit te maken van hiërarchische structuren en overeenkomstig te denken. Zij positioneerden zich nadrukkelijker als leiders en voorhoede van de gevangenen en achtten zich gerechtigd de macht die hun positie met zich meebracht zowel ten gunste als ten nadele van groepen gevangenen te gebruiken.

Karakteristiek voor de sociale differentiatie in het mannenkamp was dat de sociaal-economische achtergrond van de gevangenen ook in het kamp nog een rol van betekenis speelde en dat de Funktionshäftlingen oog hadden voor het feit dat gijzelaars op basis van hun arrestatiegrond een betere behandeling verdienden dan hen vanuit de kampleiding werd toegedicht. Dit was in de kampen in Duitsland en Amersfoort vanwege de desastreuze omstandigheden niet mogelijk.

Het vrouwenkamp kenmerkte zich door een platte hiërarchische structuur. Dit werd deels bevorderd door de organisatorische structuur van het kamp en de positie van de Aufseherinnen en deels door de wijze waarop de vrouwelijke Funktionshäftlingen invulling gaven aan hun taken. Het uitgangspunt van hun handelen was het vertegenwoordigen van de belangen van alle vrouwen. Bepalend hierbij was enerzijds dat vrouwen minder gewend waren te opereren in hiërarchische structuren en anderzijds dat veel vrouwelijke Funktionshäftlingen al wat oudere huisvrouwen waren. Hun taakopvatting vloeide voort uit wat zij gewend waren te doen binnen hun gezin, namelijk het huishouden zo goed mogelijk te organiseren.

Dit had ook invloed op de sociale stratificatie in het vrouwenkamp. Hoewel daar dezelfde categorieën opgesloten zaten als in het mannenkamp, waren deze groepen in veel mindere mate onderdeel van de sociale gelaagdheid. Zo speelde de politiek-ideologische achtergrond nauwelijks een rol en werden ‘asocialen’, met name de prostituees, wel als aparte groep onderscheiden, maar niet in dezelfde mate uitgesloten als in het mannenkamp gebeurde. Een verklaring hiervoor moet gezocht worden in de verschillende wijzen waarop mannen en vrouwen in deze moeilijke omstandigheden reageerden. De mannelijke Funktionshäftlingen toonden een rationalistische moraal: omdat men inzake de ‘asocialen’ en de Belgische gevangenen niet kon vertrouwen op hun loyaliteit ten aanzien van de (Nederlandse) gevangenen, was het gerechtvaardigd hen uit te sluiten of naar buitencommando’s te sturen. Doordat een aanzienlijk deel van de vrouwen meer empathisch reageerden, waren zij meer gefocust op de belangen van alle vrouwen en minder geneigd groepen zonder meer uit te sluiten.¹⁵⁰²

De verschillende subkampen kenden niet alleen een interne dynamiek, maar ook een externe, waarbij verschillende patronen van identificatie en desidentificatie

---

¹⁵⁰² Zie ook: C. Gilligan, *In a different voice. Psychological theory and women's development* (Cambridge, Mass. etc. 1993) 63; J.V. Jordan, ‘Relational resilience’. In: J.V. Jordan, M. Walker en L.M. Hartling, *The complexity of connection. Writings from the Stone Center's Jean Baker Miller Training Institute* (New York 2004) 28-47, aldaar 30.

zichtbaar werden. De voornaamste scheidslijn liep hierbij tussen de geïnterneerden van het Judendurchgangslager en de niet-joodse gevangenen. Deze scheidslijn werd direct bij de opening van het kamp getrokken door de toen nog bestaande relatief geprivilegieerde positie van de joodse gevangenen. De haveloze en uitgeputte Schutzhaftgevangenen bezagen dit met bitterheid en jaloezie, terwijl de joodse geïnterneerden op hun beurt de oud-Amersfoorters gadesloegen met een mengeling van bevreemding en medelijden.

Dit veranderde toen de levensomstandigheden voor beide groepen meer gelijk werden en tegelijkertijd duidelijk werd dat de joodse gevangenen ondanks gedane toezeggingen moesten vrezen voor transport. De machteloosheid van de joodse gevangenen om zich tegen hun internering of deportatie teweer te stellen, maakte hen in de ogen van de Schutzhaftgevangenen tot hulpeloze slachtoffers van de SS-bewaking. Zij konden geen trots of eigenwaarde aan hun arrestatie ontlennen en toonden zich daarnaast gehoorzame en hardwerkende gevangenen. Deze hulpeloosheid en serviliteit riepen deels medelijden, deels irritatie op.

Hoewel het aperte antisemitisme in het kamp beperkt was, versterkte de aparte behandeling van beide groepen door de Duitse kampleiding de gedachte onder de niet-joodse gevangenen dat de joodse gevangenen toch wel iets misdaan zouden hebben dat hun opsluiting en lot rechtvaardigde. Tegelijkertijd klonk er ook opluchting door over het feit dat zij niet het subject waren van de grootste haat en terreur van de SS. De niet-joodse gevangenen toonden zich dubbelzinnig in hun houding ten aanzien van hun joodse landgenoten: geconfronteerd met de transporten toonden zij medelijden en spraken zij hun afschuw uit over de manier waarop er met de joodse gevangenen werd omgegaan, maar tegelijkertijd refereerden slechts enkelen aan de onrechtvaardigheid en onmenselijkheid van hun lot.

Door de overeenkomsten in de arrestatiegronden en behandeling van de mannelijke en vrouwelijke Schutzhaftgevangenen, vereenzelvigden deze groepen zich meer met elkaar. Toch blijkt uit de manier waarop de mannen over de vrouwelijke gevangenen spraken dat zij die toch ook niet als gelijke slachtoffers zagen. De mannen bleven de vrouwen zien als het 'zwakkere geslacht', als mensen die minder goed in staat waren hun bestaan in het kamp goed te regelen en minder bestand waren tegen de ontberingen. Enerzijds leidde dit tot een zekere neerbuigendheid van met name de mannelijke Funktionshäftlingen, die zichzelf als betere leiders en

organisatoren beschouwden. Anderzijds ontlokten het verzet, de koppigheid en het optimisme van de vrouwen bewondering bij de mannen, waaraan zij moed ontleenden.

Bij de bespreking van de hiërarchische structuur, de sociale stratificatie en de patronen van identificatie en desidentificatie blijkt dat de gevangenen in de verschillende subkampen in meerdere of mindere mate in staat waren om onderdelen uit de Nederlandse maatschappij in het kamp in stand te houden. Dit was mede mogelijk doordat in kamp Vught voor de overgrote meerderheid Nederlandse gevangenen vastzaten, terwijl de gevangenenpopulatie in kampen op Duits grondgebied veel internationaler was. Typerend hiervoor was bijvoorbeeld de taakopvatting van de Funktionshäftlingen: zij bleven zich verantwoordelijk voelen voor de belangen van alle gevangenen. Ook het buitenspel zetten van de ‘asocialen’ enerzijds en het feit dat de sociaal-economische achtergrond belangrijk bleef bij het bepalen van de positie en behandeling in het kamp anderzijds, pasten hierin, omdat dit een weerspiegeling vormde van de sociale structuur van de maatschappij buiten de poort.

Verder trachtten de gevangenen morele waarden en normen wat betreft zedelijkheid, respect voor elkaars eigendommen en lichamelijke integriteit zo veel mogelijk hoog te houden. Uitwassen op het gebied van seksualiteit, zoals de belangstelling van Duitse kapo's voor jonge jongens, probeerde men in het Schutzhaftlager tegen te gaan door ze onder te brengen in de relatief veilige omgeving van het Revier. En waar in kampen in Duitsland diefstal en moord aan de orde van de dag waren, evenals, zij het in mindere mate, in Amersfoort, bleef dat in Vught taboe. Ook daar werd uiteraard wel gestolen, maar het werd niet geaccepteerd en in alle subkampen maakte men onderling afspraken om dit tegen te gaan.

Verder bleven de sociale gedragspatronen van mannen en vrouwen ondanks de kampomstandigheden in hoge mate ongewijzigd. Mannen voelden zich verantwoordelijk om, daar waar mogelijk, op te komen voor de bescherming van de vrouwen, zoals bleek uit het feit dat de joodse mannen zich inspanden hun gezin(sleden) van transportlijsten te krijgen en uit de opmerkingen omtrent de mogelijke bouw van het bordeel. Vrouwen hielpen de mannen bij het repareren van hun kleding en ontvingen mannen die werkzaamheden moesten verrichten in het vrouwenkamp met thee en lekkernijen.

Door de bedoelde en onbedoelde consequenties van de institutionele en organisatorische structuur kreeg kamp Vught haar specifieke karakter: een

conglomeraat van subkampen, onderworpen aan verschillende soorten van dwang, die ieder hun eigen dynamiek hadden en waarbinnen het mogelijk was onderdelen van de sociale structuren, morele waarden en cultuur van de eigen samenleving in stand te houden. Dit vormde een groot verschil met zowel kamp Amersfoort als de kampen in Duitsland, waar ten eerste dergelijke subkampen niet bestonden en waar ten tweede de strijd om het kale overleven een kampmaatschappij schiep die nog maar weinig overeenkomsten vertoonde met het ‘gewone’ leven.

Een gevolg van de complexe geschiedenis van kamp Vught is dat ook de collectieve herinnering van de gevangenen een grote diversiteit kent. De ervaringen van de gevangenen verschilden door de ontwikkeling in de levensomstandigheden, het tijdstip en de tijdsduur van de gevangenschap, het subkamp waarin ze gevangen zaten en hun ervaringen na het kamp; of ze werden vrijgelaten of doorgestuurd naar andere concentratie- of vernietigingskampen. Daarnaast kenden de herinneringen ook een ontwikkeling door de tijd heen. Nadat oud-gevangenen in eerste instantie hun verhalen hadden verteld, wilden ze daarna vooral de oorlog vergeten, het verleden achter zich laten en het gewone leven weer opbouwen. Er was sprake van een houding van algeheel flink zijn en de schouders eronder zetten. Dit uitte zich ook in de brieven en verslagen die ze naar het Riod stuurden, waarin niet de nadruk lag op de ellende uit het kamp, maar op positieve ervaringen als vriendschappen of de cadeautjes die men wist te organiseren voor verjaardagen.

In de herinneringsgeschriften die vanaf de jaren zeventig en tachtig verschenen, dus na de ontdekking van het oorlogstrauma en het concentratiekampsyndroom, schreven mensen dat ze niet hadden kunnen vergeten en dat ze, voordat het te laat was, nog één keer hun verhaal wilden doen over de verschikkingen die ze hadden meegemaakt. Hierbij poogden ze de periode van hun gevangenschap een plaats van betekenis te geven binnen hun levensgeschiedenis, wat er toe leidde dat er vaak een nadruk kwam te liggen op het feit dat de Duitsers hen er niet onder hadden gekregen en op de weerstand die ze in het kamp aan de SS hadden geboden.

Uit dit geheel van individuele en collectieve herinneringen, aangevuld met contemporaine brieven en dagboeken en documenten uit de strafdossiers van het bewakingspersoneel, heb ik getracht de sociale dynamiek en hiërarchische structuren van het kamp en de subkampen te schetsen. Dit in aanvulling op en deels als herziening van het werk van De Jong, Stuldreher, De Vries en Pflock, die wel

aandacht besteedden aan de verschillende afdelingen en de aantallen gevangenen, maar bij de bespreking van de levensomstandigheden en de behandeling van de gevangenen nagenoeg geen onderscheid maakten tussen de subkampen en het kampleven vrijwel uitsluitend vanuit het mannelijke Schutzhaftlager beschreven. Om recht te doen aan de complexiteit van het kamp heb ik een balans gezocht tussen de vele verschillende manieren waarop het kamp door de betrokkenen gepercipieerd is en meer objectiverende generalisaties.

De gevangenen van kamp Vught waren samengebracht binnen dezelfde prikkeldraadomheining en werden centraal geleid door één en dezelfde kampleiding. Met dit boek is echter duidelijk geworden dat het kamp geen eenheid vormde; dat er in wezen niet gesproken kan worden van *één* kamp en van *de* geschiedenis van kamp Vught.

Dankwoord

Ik kan me het moment nog goed herinneren dat Sylvia Rottenberg, destijds coördinatrice bij het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies (CHGS), mij liet weten dat het Centrum op zoek was naar twee promovendi om onderzoek te doen naar de kampen Westerbork en Vught. Het was op 5 december 2005, ik deed een onderzoeksstage bij het NIOD voor Conny Kristel en we dronken koffie met banketstaaf ter ere van de goedheilig man. Al tijdens mijn studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en later aan de Universiteit van Amsterdam voelde ik een fascinatie voor de vraag wat mensen in Nederland in de jaren dertig en veertig ertoe bewoog te geloven in het nationaalsocialistische gedachtegoed en om zich aan de kant van Duitsland te scharen. Een promotieonderzoek naar een van de kampen paste dan ook geheel in mijn interessegebied. Van Conny Kristel kreeg ik ‘vrijaf’ van mijn stage om een onderzoeksvoorstel te schrijven en zij was zelfs bereid in haar kerstvakantie mijn voorstel te lezen en van commentaar te voorzien. Ik ben haar nog altijd dankbaar voor haar hulp.

Ik koos ervoor om te solliciteren naar de promotieplaats van kamp Vught. Het was een interessant gegeven dat het kamp uit verschillende afdelingen had bestaan waar zowel joden als niet-joden, zowel mannen als vrouwen en zowel gevangenen als gijzelaars opgesloten hadden gezeten. Ik was benieuwd in hoeverre hun verschillende achtergronden en arrestatiegronden hun kampleven en beleving daarvan hadden beïnvloed. Ook het feit dat er Nederlandse mannen en vrouwen actief waren geweest bij de bewaking van het kamp was intrigerend. Wat waren hun beweegredenen geweest om zich aan te melden bij de SS en in dienst van de bezettende macht gevangen landgenoten te bewaken? Als laatste boeide het me dat het kamp ondanks zijn korte bestaan drie kampcommandanten had gekend, waarvan er twee door een SS-Gericht waren veroordeeld. Hadden de commandanten zich zo buitensporig gedragen of hing hun veroordeling samen met het doel dat het bezettingsbestuur ten aanzien van het kamp voor ogen had? Tot mijn vreugde werd ik aangenomen en in april 2006 begon ik met mijn onderzoek, waarvan het resultaat nu voor u ligt.

Ik heb alle jaren met veel plezier aan mijn onderzoek gewerkt en had het niet kunnen voltooien zonder de hulp van derden. Op de eerste plaats wil ik hier mijn promotor Johannes Houwink ten Cate en mijn co-promotor Ton Swaan bedanken voor

hun begeleiding. Ik ben hen zeer erkentelijk voor hun grondige lezing van de verschillende versies van mijn hoofdstukken, hun stimulerende commentaar en hun aanmoediging. Daarnaast wil ik het ministerie van VWS bedanken die mijn onderzoek financieel mogelijk maakte en voor de oprechte interesse voor mijn onderzoek van de medewerkers van de – inmiddels opgeheven – afdeling Eenheid Oorlogsgetroffenen en Herinnering WOII.

Ik had een kamer in het PC hoofthuis aan de Spuistraat bij de Universiteit van Amsterdam, waardoor ik mijn collega's van het Centrum niet vaak zag. Niettemin denk ik met plezier terug aan hun belangstelling, hun adviezen en de gezellige borrels. In het bijzonder wil ik Eva Moraal bedanken die tegelijkertijd met mij begon aan haar onderzoek naar kamp Westerbork. Dank je wel voor je onmisbare morele steun en je vriendschap. Een voordeel van mijn behuizing in het PC Hoofthuis waren Beerd, PW, Erwin, Sara en Eric: jullie waren fijne kamergenoten!

Vervolgens wil ik graag de vele Niod-collega's bedanken voor hun hulp bij en aandacht voor mijn onderzoek. Onder meer de medewerkers van de studiezaal, Annemieke van Bockxmeer, voor het feit dat zij mij in contact bracht met mevrouw Hiemstra-Timmenga, en René Pottkamp, die altijd direct hulp bood bij vragen met betrekking tot de archieven. Ook Jolande Withuis, Hinke Piersma en Eveline Buchheim wil ik graag bedanken voor hun interesse en ideeën.

Daarnaast wil ik ook de medewerkers van andere archiefinstellingen bedanken voor hun hulp bij mijn zoektocht in de archieven. Ik denk daarbij speciaal aan het Nationaal Monument Kamp Vught. Ik dank Jeroen van den Eijnde voor het kritisch meedenken en zijn goede suggesties. Ook bedank ik Els van der Meer en Brigitte Kok voor hun hulp en dat zij mij wezen op archiefstukken en egodocumenten die voor mijn onderzoek van belang konden zijn. Met betrekking tot mijn onderzoek bij het Nationaal Archief wil ik graag Lennart Bes bedanken. Voor zijn bereidwillige medewerking en het feit dat er week na week weer dozen klaarstonden met de door mij aangevraagde CABR-dossiers.

Ook wil ik graag oud-gevangenen en familieleden van oud-gevangenen bedanken die ik in het kader van mijn onderzoek sprak, evenals oud-medewerkster van het Riod, mevrouw Hiemstra-Timmenga. Ik ben hen erkentelijk voor hun medewerking en openhartigheid. Door hun verhalen kwam de kampgeschiedenis los van het papier. Ook hielp het mij niet te vergeten dat de geschiedenis van het kamp niet alleen achter ons ligt, maar voor velen nog dagelijks voelbaar is.

Als laatste wil ik graag mijn familie en vrienden bedanken voor hun belangstelling en bemoediging door de jaren heen, evenals de afleiding die zij boden van het harde werken. Ook dank ik Greetje, Anneke en John voor hun correcties. Tot slot wil ik graag Ralf bedanken voor zijn niet-aflatende steun en onverwoestbare vertrouwen.

Gebruikte afkortingen

BArch	Bundesarchiv
BdS	Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD
BG	Bijzonder Gerechtshof
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CHGS	Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies
COOM	Commissies Opsporing Oorlogsmisdrijven
CPH	Communistische Partij Holland
CPN	Communistische Partij van Nederland
DAF	Deutsche Arbeitsfront
DNJ	Deutschnationalen Jugendbund
FKL	Frauenkonzentrationslager
GAB	Gewestelijk Arbeidsbureau
Gestapo	Geheime Staatspolizei
HCKW	Herinneringscentrum Kamp Westerbork
IKL	Inspektion der Konzentrationslager
JHM	Joods Historisch Museum
Liro	Lippmann Rosenthal & Co
NA	Nationaal Archief
NAF	Nederlands Arbeidsfront
NAD	Nederlandse Arbeidsdienst
Niod	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NJS	Nationale Jeugdstorm
NMKV	Nationaal Monument Kamp Vught
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSF	Nationalsozialistischen Frauenschaft
NSKK	Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps
NSVO	Nationaalsocialistische Vrouwenorganisatie
NVD	Nederlandse Volksdienst
OD	Ordedienst
Orpo	Ordnungspolizei
PRA	Politieke Recherche Afdeling
PV	Proces-verbaal
Riod	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
RSHA	Reichssicherheitshauptamt
RWI	Rijkswerkinrichting
SA	Sturmabteilung
SD	Sicherheitsdienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SIPO	Sicherheitspolizei
SS	Schutzstaffel
STPD	Stichting Toezicht Politieke Delinquenten
Trib	Tribunaal
WA	Weerafdeling
WVHA	SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt

Geraadpleegde bronnen

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC)

- Gemeente Politie Vught (5109)
- Gemeente Vught (5131)
- Militair Gezag Noord-Brabant (127)

Bundesarchiv (BArch)

- BDC, RuSHA
- Persönlicher Stab Reichsführer-SS (NS 19)
- SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt (NS 3) 2.6 Amtsgruppe D Konzentrationslager

Centraal Bureau voor de Genealogie

- Uittreksels Gemeentelijke Basisadministratie

Documentaires

- Joost Seelen, *Tussen hemel en hel. Leven met kamp Vught* (Breda 2002)
- Joost Seelen, *Het kwaad buiten* (Breda 2010).

Geïnterviewden en geraadpleegde personen:

- Toet Hiemstra-Timmenga
- Lotty Huffener-Veffler
- Max Koker
- Martin Nefkens
- Joost Seelen
- Ernst Verduin

Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HCKW)

- Inv.nr. 4466, standplaatsnr. Do 330, A. Polak
- Inv.nr. 6548, standplaatsnr. Do. 511, I. Kruijjer
- Inv.nr. 12438, standplaatsnr. Do. 513, J. Caneel
- R.A. 1478, H. Sluizer
- R.A. 1492, B. de Vries-Süsskind
- R.A. 1716, Ella
- Westerborkcartotheek

Joods Historisch Museum (JHM)

- Doc. 00000785, brief van de joodse kampleiding aan de kampbewoners van Vught i.v.m. de deportatie van alle kinderen tot 16 jaar, 5 juni 1943.
- Doc. 00001689, K. Wurms
- Doc. 00010956, E. van Dal

Kranten en periodieken

- Der Bremer Antifascist d.d.12.09
- De Vergulde Swaen. Mededelingenkrant d.d. mei 2008
- De Waarheid, d.d. 16.2.44
- Het Parool, d.d. 27.9.43
- Trouw, d.d. midden maart 1944
- Vrij Nederland, d.d. 16.2.44

Nationaal Archief (NA)

- Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)
- Commissies Opsporing Oorlogsmisdrijven (COOM)
- Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur, 1867-1945 (2.19.014)

Nationaal Monument Kamp Vught (NMKV)

- Collectie M.G. van Alphen (2093)
- Collectie A. Bal (3017)
- Collectie G.H. Beinema (2005-01)
- Collectie P. Kapenga (635)
- Collectie J. de Koning-Gouman (37)
- Collectie T.F. Plantinga (2092)
- Collectie Vrachtdoender en Granaat (235)
- Correspondentie C. Boodt (781)
- Egodocumenten: Verslag M. Burger-Steensma
- Memoires van A.L. de Priester, 1938-1945
- Ordner 1a
- Ordner 1d
- Ordner 4a
- Ordner 5a
- Ordner 5b
- Ordner Correspondentie Kamp Vught
- Ordner Namen gevangenen Vught Bl t/m Bij
- Ordner Namen gevangenen Vught C t/m/ E
- Ordner Namen gevangenen F t/m G

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Niod)

- 182: Archief Joodsche Raad voor Amsterdam
- 210: Berlin Documentation Centre
- 244: Dagboeken en egodocumenten
- 250d: Kampen en gevangenis buiten Nederland
- 250g: Vught, Konzentrationslager Herzogenbusch
- 250i: Westerbork, Judendurchgangslager
- 250m: Afwikkelingsbureau Concentratiekampen
- 474: Onderzoek – Kamp Vught
- 828: Toby, H.
- Documentatie I: 1380, Rauter, H.A.

Ongepubliceerde interviews

- Max Koker door Selma Leydesdorff, d.d. 17.1.06

Ongepubliceerde lezingen

- M. Koker, gehouden in Vught d.d. mei 2000
- A. Pflock, 'Vriendschap verplicht - als Duitser op zoek naar Kamp Vught', d.d. 28.3.09

Privécollecties

- Jaburg

Ravensbrück

- Bestand: AuseherPersonAdresse

Yad Vashem

- Yad Vashem, 0.2, Wiener Library collection of testimonies Londen
- Yad Vashem, 0.3, Testimonies

Websites

- Auschwitz
  - o <http://www.auschwitz.nl/paviljoen/deportatie/vught/kindertransporten>
- A biographical dictionary of war crimes proceedings, collaboration trials and similar proceedings. Involving France in World War II
  - o <http://www.webcitation.org/query?id=5nvMcqwY8>
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
  - o <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37556&D1=53,61-74,78-79,86-89&D2=1,11,21,31,41,51,61,71,81,91,101,1&VW=T>
- Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland
  - o <http://www.joodsmonument.nl/>
- Eerebegraafplaats Bloemendaal
  - o http://www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu/Dbase/Biografie_F/Leo_Herman_FRIJDA.html
- Handelingen van de Tweede kamer
  - o <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>
- Hansard (transcripties van de debatten in het Britse parlement)
  - o <http://hansard.millbanksystems.com/>
- Kamp Amersfoort
  - o <http://www.kampamersfoort.nl/>
- Nationaal Comité 4 en 5 mei
  - o http://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/sporen/noord-holland/detail/_pid/kolom2_1/_rp_kolom2_1_elementId/1_262818
- NMKV
  - o <http://www.nmkampvught.nl/>
- Stichting Geschiedschrijving Philips-Kommando Concentratiekamp Vught, '43-'44.
  - o <http://www.philips-kommando.nl/>
- Stichting Sobibor:
  - o <http://stichtingsobibor.nl/index.php/402/herdenking-kindertransporten/>
- Yad Vashem
  - o http://www1.yadvashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205924.pdf

Geraadpleegde literatuur

7058 [Gouman], *Ondergedoken politie gestraft: Vught 1943. Herinneringen van oud-gevangenen: 407, 408, 409, 410, 7056, 7057, 7058, 7059 en 7060.* (S.l.: s.n. s.a. [19XX]).

Aarse, J., 'De Nederlandse concentratiekampen', in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, I (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff s.a. [1949]) 641-653.

Adler, H.G., *Theresienstadt 1941-1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft, Geschichte Soziologie Psychologie* (Tübingen: Mohr 1955).

Amesberger, Helga, Katrin Auer en Brigitte Halbmayr 'Sexualisierte Gewalt im Kontext nationalsozialistischer Verfolgung', *Zeitschrift für Genozidforschung. Strukturen, Folgen, Gegenwart kollektiver Gewalt* 5 (2004) 1, 40-65.

Arad, Yitzhak, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard death camps* (Bloomington: Indiana University Press 1987).

Armando en H. Sleutelaar, *De SS'ers. Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: De Bezige Bij 2001; 1e druk 1967).

Armando, H. Verhagen en M. Keus, *Geschiedenis van een plek* (Amsterdam: De Bezige Bij 1980).

Arndt, Ino 'Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück', *Dachauer Hefte: Studien und Dokumente zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Frauen-Verfolgung und Widerstand* 3 (1987), 125-137.

Assmann, Aleida, 'Wie wahr sind Erinnerungen?' in: Harald Welzer (red.), *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung* (Hamburg: Hamburger Edition 2001) 103-122.

Baer, Elisabeth R. en Myrna Goldenberg, 'Introduction experience and expression. Women and the Holocaust', in: Elisabeth R. Baer en Myrna Goldenberg (red.), *Experience and expression. Women, the Nazis, and the Holocaust* (Detroit: Wayne State University Press 2003) xiii-xxxiii.

Bakels, Floris, *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangnissen en concentratiekampen* (Amsterdam/Brussel: Elsevier 1977).

Balcke, Jörg, *Verantwortungsentlastung durch Organisation. Die "Inspektion der Konzentrationslager" und der KZ-Terror* (Tübingen: Edition Diskord 2001).

Bank, Jan, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn: Anbo 1983).

Bank, J.Th.M. e.a. (red.), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, XIV, Reacties* (Den Haag: SDU Uitgeverij 1991).

Behringer, Wolfgang, 'Gegenreformation als Generationenkonflikt oder: Verhörprotokolle und andere administrative Quellen zur Mentalitätsgeschichte', in: Winfried Schulze (red.), *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte* (Berlijn: Akademie Verlag 1996) 275-293.

Belinfante, A.D., *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen: Van Gorcum 1978).

Benz, Wolfgang en Barbara Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 9 dln. (München: C.H. Beck 2005-2009).

Berghe, Gie van den, *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders* (Berchem: EPO 1987).

Bettelheim, B. 'Individual and mass behavior in extreme situations', *Journal of abnormal and social psychology* 38 (1943), 417-452.

- Bettelheim, Bruno**, *The informed heart. Autonomy in a mass age* (Glencoe: Free Press 1960).
- Bettelheim, Bruno**, *Surviving and other essays* (New York: Alfred A. Knoff 1979).
- Billig, Joseph**, *L'Hitlérisme et le système concentrationnaire* (Parijs: Presses Universitaires de France 1967).
- Blanken, I.J.**, *Geschiedenis van Philips Electronics N.V.*, Deel IV (1935-1950), *Onder Duits beheer* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1997).
- Bloemhof, Joop L. en Joost van der Spek**, *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort: Bekking 2005).
- Blom, J.C.H.** 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981), 300-333.
- Blom, J.C.H.**, *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen: Octavo 1983).
- Blom, J.C.H. en J.J. Cahen**, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansveld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 1995) 247-310.
- Bock, Gisela** 'Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz', *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 15 (1989) 4, 563-579.
- Bock, Gisela**, 'Gewone vrouwen. Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers van racisme en de Holocaust in nazi-Duitsland, 1933-1945', in, *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 15, *Sekse en oorlog* (Amsterdam 1995) 117-144.
- Bock, Gisela**, 'Einführung', in: Gisela Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem* (Frankfurt/New York: Campus Verlag 2005) 7-21.
- Boekraad, Leo**, *Valse Triste. Kamp Amersfoort 1944* (Gouda: Gouden Garven 1945).
- Bolhuis, J.J. van e.a. (red.)**, *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, 4 dln. (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff s.a. [1949-1954]).
- Bolle, Mirjam**, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2003).
- Bondy, Ruth**, 'Women in Theresienstadt and the family camp in Birkenau', in: Dalia Ofer en Lenore J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* (New Haven/Londen: Yale University Press 1998) 310-326.
- Boom, Bart van der**, *We leven nog. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom 2003).
- Boom, Corrie ten**, *Gevangene en toch... Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam: W. ten Have N.V. 1945).
- Boom, C. ten, J. Sherrill en E. Sherrill**, *De schuilplaats* (Oorspronkelijke titel: The hiding place) (Hoornaar: Gideon 1988; 1e druk: 1971).
- Bos, Pascale Rachel**, 'Women and the Holocaust: analyzing gender difference', in: Elisabeth R. Baer en Myrna Goldenberg (red.), *Experience and expression. Women, the Nazis, and the Holocaust* (Detroit: Wayne State university Press 2003) 23-50.
- Bossenbroek, Martin**, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).
- Botz, Gerhard**, 'Binnenstructuren, Alltagsverhalten und Überlebenschancen in Nazi-Konzentrationslagern', in: Robert Streibel en Hans Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens. Häftlingsgesellschaften in KZ und Gulag* (Wenen: Picus 1996) 45-71.
- Bouman, P.J.**, *De april-mei-stakingen van 1943* (Den Haag: Nijhoff 1950).

- Bourke, Joanna**, *An intimate history of killing. Face to face killing in twentieth-century warfare* (Londen: Granta Books 1999).
- Braat, L.P.J. en P.J. Rijsser (red.)**, *De Vrije Kunstenaar. Facsimilé herdruk van alle tijdens de bezetting verschenen afleveringen* (Amsterdam: Grüner 1970).
- Brands, M.C., J. Haak en Ph. de Vries (red.)**, *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep 1969).
- Broszat, Martin**, 'Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945', in: Hans Buchheim e.a., *Anatomie des SS-Staates*, II (Olten/Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag 1965) 9-160.
- Broszat, Martin**, *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1970).
- Broszat, Martin**, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (S.l. [München]: Deutscher Taschenbuch Verlag s.a. [1969]).
- Brouwers, Jan**, *Broodnodige hulp. Organisatie van de materiële hulpverlening aan het Kamp Vught 1943-1944* (Vught: Nationaal Monument Kamp Vught s.a. [1996]).
- Browning, Christopher R.**, 'German memory, judicial interrogation, and historical reconstruction: writing perpetrator history from postwar testimony', in: Saul Friedlander (red.), *Probing the limits of representation. Nazism and the "Final Solution"* (Cambridge, Mass. etc.: Harvard University Press 1992) 22-36.
- Browning, Christopher R.**, *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland* (New York: HarperPerennial 1993).
- Browning, Christopher R.**, *Collected memories. Holocaust history and postwar testimony* (Madison: The University of Wisconsin Press 2003).
- Browning, Christopher R.**, *Remembering survival. Inside a Nazi slave-labor camp* (New York/Londen: W.W. Norton 2010).
- Buchheim, Hans e.a.**, *Anatomie des SS-Staates* (Olten en Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag 1965).
- Burger-Steensma, Mieke**, *Zo was het... ongeveer...* (S.l. [Oudewater]: s.n. s.a [1984]).
- Cahen, Max e.a.**, *Ik heb dit alles opgeschreven... Vught-Auschwitz-Vught. Memoires van Max Cahen* (Den Bosch: Wolfaert 2010).
- Caplan, Jane**, 'Gender and the concentration camps', in: Jane Caplan en Nikolaus Wachsmann (red.), *Concentration camps in Nazi Germany. The new histories* (Londen/New York: Routledge 2010) 82-107.
- Caplan, Jane en Nikolaus Wachsmann (red.)**, *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories* (Londen/New York: Routledge 2010).
- Caplan, Jane en Nikolaus Wachsmann**, 'Introduction', in: Jane Caplan en Nikolaus Wachsmann (red.), *Concentration camps in Nazi Germany. The new histories* (Londen/New York: Routledge 2010) 1-16.
- Chrostowski, W.**, *The extermination camp Treblinka* (Londen: Vallentine Mitchell 1994).
- Citroen, Sophie en Joop Citroen**, *Duet pathétique. Belevissen van een joods gezin in oorlogstijd 1940-1945* (Utrecht: Veen 1988).
- Cleveringa, R.P., L.E. van Holk en I. Schöffner**, *Gedenkschriften van prof. mr. R.P. Cleveringa betreffende zijn gevangenschap in 1940-1941 en 1944* (Leiden: E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden 1983).
- Cohen, A.E. en D. van Eck**, *Het proces Rauter* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1952).
- Cohen, Boaz**, 'Bound to remember - Bound to remind. Holocaust survivors and the genesis of Holocaust research', in: Johannes-Dieter Steinert en Inge Weber-Newth (red.), *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution. Proceedings of the first international multidisciplinary*

- conference at the Imperial War Museum, London, 29 – 31 January 2003 (Osnabrück: Secolo Verlag 2003) 290-300.
- Cohen, D. en E.L.M. Somers**, *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen (1941-1943)* (Zutphen: Walburg Pers 2010).
- Cohen, E.A.**, *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en psychologische studie* (Amsterdam: Paris 1954).
- Cohen, E.A. en A. Nuis**, *De negentien treinen naar Sobibor* (Amsterdam/Brussel: Elsevier 1979).
- Crum, Jan G.**, *Wat bewoog u? Gesprekken met mannen en vrouwen uit het verzet* (Soesterberg: Aspekt 2007).
- Damsma, Josje en Erik Schumacher**, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam: Boom 2010).
- Das-Horsmeier, Hanneke en Jeroen van den Eijnde**, 'Gedenken in veelvoud. Herinneringstekens aan de Tweede Wereldoorlog in Vught', in: O. Thiers (red.), *Vught onvoltooid verleden* (Vught: Boekhandel Brabant 2003) 157-185.
- Deen, Helga e.a.**, *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen 1943* (Amsterdam: Balans 2007).
- Dent, S.T.U. [pseud.]**, *Administratie en intimidatie* (S.l.: s.n. 1945).
- Diederichs, Monika**, *Wie geschoren wordt moet stilzitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam: Boom 2006).
- Distel, Barbara**, 'Frauen in nationalsozialistische Konzentrationslagern', in: Wolfgang Benz en Barbara Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, I, Die Organisation des Terrors* (München: C.H. Beck 2005) 195-209.
- Doorn, Boud van**, *Vught. Dertien maanden in het concentratiekamp* (Laren: A.G. Schoonderbeek 1945).
- Doorne, J.H. van**, *Gijzelaars achter prikkeldraad in het concentratiekamp te Amersfoort & Vught* (Anna Pauwlon: s.n. 1990).
- Doorslaer, Rudi van e.a. (red.)**, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam/Brussel: Manteau/Meulenhoff/SOMA 2007).
- Dordt, Kees van**, *Achter prikkeldraad. Episoden uit Vucht 1944* (Dordrecht: Drukkerij G.W. Pieters s.a. [ca. 1946]).
- Drees, W.**, 'Een mislukte poging tot gelijkschakeling', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd, II* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff s.a. [1950]) 24-41.
- Drees, W.**, 'Uit de voorgeschiedenis van de Nederlandse Unie', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd, II* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff s.a. [1950]).
- Drees, W.**, 'Van Politiek Convent tot Vaderlands Comité', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd, II* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff s.a. [1950]) 109-123.
- Dresden, S.**, *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam: Meulenhoff 1997).
- Drobisch, Klaus en Günther Wieland**, *System der NS-Konzentrationslager, 1933-1945* (Berlijn: Akademie Verlag 1993).
- Dudink, Stefan, Karen Hagemann en Anna Clark (red.)**, *Representing masculinity. Male citizenship in modern Western culture* (New York etc.: Palgrave Macmillan 2007).
- Dudink, Stefan en Karen Hagemann**, 'Masculinity in politics and war in the age of democratic revolutions, 1750-1850', in: Stefan Dudink, Karen Hagemann en John

Tosh (red.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history* (Manchester/New York: Manchester University Press 2004) 3-21.

Duesterberg, Julia, 'Von der »Umkehr aller Weiblichkeit«. Characterbilder einer KZ-Aufseherin', in: Insa Eschebach, Sigrid Jacobeit en Silke Wenk (red.), *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistische Genozids* (Frankfurt/New York: Campus 2002) 227-243.

Dunin-Wasowicz, Krzysztof, *Resistance in the Nazi concentration camps 1933-1945* (Oorspronkelijke titel: Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1933-1945) (Warschau: PWN-Polish Scientific Publishers 1982; 1e druk 1979).

Dunk, Hermann von der, *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici* (Assen: Van Gorcum & Comp. B.V. 1974).

Dutton, Donald G., *The psychology of genocide, massacres and extreme violence. Why "normal" people come to commit atrocities* (Westport: Praeger Security International 2007).

Eijl, Corrie van, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum: Verloren 1994).

Eijnde, Jeroen van den, René Kok en Kees van den Oord (red.), *Brieven van Fanny Philips aan Ans Schreurs 1942-1943* (S.l. [Vught]: Stichting Nationaal Monument Kamp Vught s.a. [2000]).

Elias, N. en J.L. Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (Londen: Cass 1965).

Ellger, Hans, 'Die Frauen-Außenlager des KZ Neuengamme: Lebensbedingungen und Überlebensstrategien', in: Gisela Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem* (Frankfurt/New York: Campus Verlag 2005) 169-184.

Ellger, Hans, *Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien. Die Geschichte der Frauenaußenlager des Konzentrationslagers Neuengamme 1944/45* (Berlijn: Metropol Verlag 2007).

Elsendoorn, Jo, *De vermorzeling. Het verhaal van een overlevende* (Amsterdam: Querido 1979).

Embacher, Helga, 'Frauen in Konzentrations- und Vernichtungslagern – weibliche Überlebensstrategien in Extremsituationen', in: Robert Streibel en Hans Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens. Häftlingengesellschaften in KZ und Gulag* (Wenen: Picus 1996) 145-167.

Engelen, Th.L.M., 'Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem', in: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale volks-, beroeps- en woningtellingen, 1795-2001* (Den Haag: DANS 2007) 51-71.

Engels, Jacq, *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam: Van Genneep 1979).

Engels, J., *Bij de Kapo's* (Leiden: Sijthoff s.a. [1945]).

Enning, Bram, *De oorlog van Bastiaans. De LSD-behandeling van het kampsyndroom* (Amsterdam: Augustus 2009).

Erpel, Simone, 'Documented traumas. Interviews with Polish survivors of Ravensbrück women's concentration camps, carried out in Sweden in 1945/46', in: Johannes-Dieter Steinert en Inge Weber-Newth (red.), *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution. Proceedings of the first international multidisciplinary conference at the Imperial War Museum, London, 29 – 31 January 2003* (Osnabrück: Secolo Verlag 2003) 301-310.

- Erpel, Simone (red.),** *Im Gefolge der SS: Aufseherinnen des Frauen-KZ Ravensbrück. Begleitband zur Ausstellung* (Berlijn: Metropol 2007).
- Eschebach, Insa** 'SS-Aufseherinnen des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück. Erinnerungen ehemaliger Häftlinge', *Werkstatt Geschichte* 13 (1996), 39-48.
- Eschebach, Insa,** 'Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte', in: Ulrike Weckel und Edgar Wolfrum (red.), *»Bestien« und »Befehlsempfänger« Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003) 95-116.
- Faber, Sjoerd en Gretha Donker,** *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de "lichte gevallen"* (Zwolle: Waanders 2010; 1e druk 2000).
- Folmer, Dirk Willem en Mariska Heijmans-van Bruggen,** *Dagboek uit kamp Amersfoort, 1942* (Zutphen: Walburg Pers 2005).
- Franke, Herman,** *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht: Het Spektrum 1990).
- Frankl, Viktor E., ... trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager** (München: Kösel-Verlag 1977; gedeeltelijk eerder verschenen in 1947).
- Friedländer, Saul,** *Nazi-Germany and the Jews, I, The years of persecution, 1933-1939* (New York: HarperCollins 1997).
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von,** *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker 1999).
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von,** *Kamp Amersfoort* (Amsterdam: Mets & Schilt 2003).
- Fühner, H.,** *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989* (Münster: Waxmann 2005).
- Galesloot, Hansje en Susan Legêne,** *Partij in verzet. De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam: Pegasus 1986).
- Galis, Pieter,** *Hel van Brabant. 8 Maanden in gijzeling in het concentratiekamp te Vught* (Groningen: Niemeijer 1946).
- Garbe, Detlef,** *Zwischen Widerstand und Martyrium: die Zeugen Jehovas im Dritten Reich* (München: Oldenbourg 1999; 1e druk 1993).
- Garbe, Detlef,** 'Selbstbehauptung und Widerstand', in: Wolfgang Benz en Barbara Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, I, Die Organisation des Terrors* (München: C.H. Beck 2005) 242-257.
- Gerlach, Christian,** 'Some recent trends in German Holocaust research', in: Jeffrey M. Diefendorf (red.), *Lessons and legacies, IV, New currents in Holocaust research* (Evanston: Northwestern University Press 2004) 285-299.
- Gescher, F.M.,** *Het helse einde van Vught. Duitse methoden op Nederlandse bodem. Mijn ervaringen in den zomer van 1944 aldaar en mijn belevissen hierna* (Wassenaar: Dieben 1945).
- Gevangene nr. 7058 [Gouman],** *Gereserveerd van Rotterdam naar Vught: herinneringen van gevangenen nr. 407, 408, 409, 410, 7056, 7057, 7058, 7059, 7060* (S.l.: s.n. s.a. [1988]).
- Gilligan, Carol,** *In a different voice. Psychological theory and women's development* (Cambridge, Mass. etc.: Harvard University Press 1993).
- Göbel, Esther en Marjolein Muntinga-van der Zwaan,** *Spelen achter prikkeldraad. Creativiteit van kinderen in kampen en tijdens onderduik* (Vught: Nationaal Monument Kamp Vught 2006).

- Goffman, Erving**, *Asylums. Essays on the social situations of mental patients and other inmates* (Hammondsworth: Penguin books 1968; 1e druk: 1961).
- Goldenberg, Myrna**, 'Memoirs of Auschwitz survivors: The burden of gender', in: Dalia Ofer en Lenore J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* (New Haven/Londen: Yale University Press 1998) 327-339.
- Goldhagen, Daniel Jonah**, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (New York: Knopf (etc.) 1996).
- Goldstein, Joshua S.**, *War and gender. How gender shapes the war system and vice versa* (Cambridge etc.: Cambridge University Press 2001).
- Graaff, Bob de en Lidwien Marcus**, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet* (Amsterdam: Bert Bakker 1980).
- Gravenhorst, Lerke**, 'NS-Verbrechen: Männerdominanz und Frauenresonanz', in: A.B. Hertkorn (red.), *Macht und Gesellschaft. Männer und Frauen in der NS-Zeit. Eine Perspektive für ein zukünftiges NS-Dokumentationszentrum in München* (München: s.n. 2004) 24-38.
- Griffioen, Jan Willem en Ronald Zeller**, *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (S.l.: s.n. 2008).
- Groen, Koos**, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp: Fibula-Van Dishoeck 1984).
- Haan, Ido de**, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag: SDU Uitgevers 1997).
- Hájková, Anna**, 'Die Juden aus den Niederlanden in Theresienstadt', in: Jaroslav Milotová, Ulf Rathgeber en Gabriela Kalinová (red.), *Theresienstädter Studien und Dokumente* (Praag: Institut Theresienstädter Initiative 2002) 135-201.
- Hájková, Anna**, 'Strukturen weiblichen Verhaltens in Theresienstadt', in: Gisela Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem* (Frankfurt/New York: Campus Verlag 2005) 202-219.
- Hal, Isodor van der**, *Het mesje. De oorlog van een Groninger arts* (Groningen: Geldersboek 1994).
- Halbmayer, Brigitte**, 'Sexualisierte Gewalt gegen Frauen während der NS-Verfolgung', in: Elke Frietsch en Christina Herkommer (red.), *Nationalsozialismus und Geschlecht. Zur Politisierung und ästhetisierung von Körper, »Rasse« und Sexualität im »Dritten Reich« und nach 1945* (Bielefeld: Transcript Verlag 2009) 141-155.
- Harkema, P.R.**, *Vught* (Hardinxveld: Drukkerij v/h Dekker s.a. [1945]).
- Harmsen, Mien** 'Der vrouwen moed', *De Vrije Katheder* 6 (1946), 211-215.
- Hartewig, Karin**, 'Wolf unter Wölfen? Die prekäre Macht der kommunistischen Kapos im Konzentrationslager Buchenwald', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur, II* (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 939-958.
- Harthoorn, Willem L.**, *Verboden te sterven. Het Oranjehotel, Kamp Amersfoort, Buchenwald, Groß-Rosen, Dachau, Natzweiler* (Westervoort: Van Gruting 2007; 1e druk 1963).
- Haunschmied, R.A., J.R. Mills en S. Witzany-Durda**, *St. Georgen-Gusen-Mauthausen. Concentration camp Mauthausen reconsidered* (S.l.: St. Georgen an der Gusen 2007).
- Have, Wichert ten**, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam: Prometheus 1999).

- Heijden, Chris van der**, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2001).
- Henkes, B. en H. Oosterhof**, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen: SUN 1985).
- Herbert, Ulrich, Karin Orth en Christoph Dieckmann**, 'Die nationalsozialistische Konzentrationslager. Geschichte, Erinnerung, Forschung', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, I (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 17-40.
- Herbert, Ulrich**, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn: Dietz 2001; 1e druk 1996).
- Herzberg, Abel J.**, *Kroniek der Jodenvervolgung* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff 1956; 1e druk 1952).
- Heschel, Susannah**, 'Does atrocity have a gender? Feminist interpretations of women in the SS', in: Jeffry M. Diefendorf (red.), *Lessons and legacies, IV, New currents in Holocaust research* (Evanston: Northwestern University Press 2004) 300-321.
- Hettema, Douwe**, 'Nederlandse verzetshelden en joodse onderduikers. De Duitse bezetting in de romanliteratuur', in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2002) 355-377.
- Heyl, Benjamin**, *De vijf concentratiekampen in Nederland, 1940-1945. Schoorl, Ommen, Amersfoort, Vught, Westerbork. Het vergeten hoofdstuk* (Nieuwerkerk aan de IJssel: ServicePost 1998).
- Hijink, Roel**, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (S.l.: s.n. 2010).
- Hilberg, Raul**, *The destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier 1985; 1e druk 1961).
- Hilberg, Raul**, *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe, 1933-1945* (New York: HarperCollins 1992).
- Hilberg, Raul**, *Sources of Holocaust research. An analysis* (Chicago: Ivan R. Dee 2001).
- Hoesel, A.F.G. van**, *De jeugd die wij vreesden. Bijdrage tot de psychologie en paedagogiek der jeugdige politieke delinquenten* (Utrecht: St. Gregoriushuis 1948).
- Hof, Jan**, *Vrouwen in het verzet 1940-1945. 'Tot iedere tegenwerking bereid'* (Barn: La Rivière & Voorhoeve 1995).
- Holt-Taselaar, A.M.J. ten**, 'Vrouwen en meisjes in het verzet', in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, III (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff s.a. [1952]) 818-827.
- Hondius, Dienneke**, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag: SDU Uitgeverij 1998; 1e druk 1990).
- Hoor de vrouwen zingen. Liedjes van het ensemble P & P en vele anderen** (S.l. [Amsterdam]: Literair Eetcafé Miller 1987).
- Horst, Liesbeth van der**, *Geen leven zonder verzet. Het verhaal van Henk van Moock* (Zutphen: Walburg Pers 1997).
- Housden, Martyn** 'Between memory and denial. Hans Frank and the use of personal testimony in the study of those compromised by the Holocaust', *The British journal of Holocaust education* 3 (1994) 2, 140-159.
- Houwink ten Cate, J.Th.M.** "'Het jongere deel." Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. ... jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 1 (1989), 9-66.

- Houwink ten Cate, J.Th.M. en N.K.C.A.** in 't Veld, *Fout. Getuigenissen van NSB'ers* (Den Haag: SDU Uitgeverij 1992).
- Jaiser, Constanze**, 'Representationen von Sexualität und Gewalt in Zeugnissen jüdischer und nichtjüdischer Überlebender', in: Gisela Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem* (Frankfurt/New York: Campus Verlag 2005) 123-148.
- Jansens, Saskia, Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel en J.C.H. Blom**, *Een ruwe hand in het water. De gijzelaarskampen Sint-Michielsgestel en Haaren* (Amsterdam: Spinhuis 1993).
- Jochems, D.B. en C. Boissevain-de Wit**, *Licht in het donker. Het Philips-Kommando in Kamp Vught. Belevissen en achtergronden. Informatieboekje bij de reizende tentoonstelling en educatieve website* (S.l.: Stichting Nationaal Monument Kamp Vught s.a. [2005]).
- Jones, Larry Eugene**, 'Generational conflict and the problem of political mobilization in the Weimar Republic', in: Larry Eugene Jones en James Retallack (red.), *Elections, mass politics, and social change in modern Germany: new perspectives* (Cambridge/New York ect.: Cambridge University Press 1992) 347-369.
- Jong, L. de**, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. (Den Haag/Leiden: Martinus Nijhoff/Impressum 1969-1994).
- Jordan, Judith V.**, 'Relational resilience', in: Judith V. Jordan, Maureen Walker en Linda M. Hartling (red.), *The complexity of connection. Writings from the Stone Center's Jean Baker Miller Training Institute* (New York: Guilford Press 2004) 28-47.
- Juda, Jo, Jantje Paganini**. *Häftling 2613, 1940-1945* (Nieuwkoop: Heuff 1979).
- Kaas, A.J.W.** 'Over de psychologie der politieke gevangenen in het concentratiekamp', *De nieuwe stem* 1 (1946) 6, 409-422.
- Kaienburg, Hermann**, *"Vernichtung durch Arbeit": Der Fall Neuengamme. Die Wirtschaftsbestrebungen der SS und ihre Auswirkungen auf die Existenzbedingungen der KZ-Gefangenen* (Bonn: Dietz 1991).
- Kaienburg, Hermann**, '»Freundschaft? Kameradschaft? ... Wie kann das dann möglich sein?« Solidarität, Widerstand und die Rolle der »roten Kapos« in Neuengamme', in: Herbert Diercks e.a. (red.), *Abgeleitete Macht. Funktionshäftlinge zwischen Widerstand und Kollaboration* (Bremen: Edition Temmen 1998) 18-50.
- Kaienburg, Hermann**, *Die Wirtschaft der SS* (Berlijn: Metropol 2003).
- Kaienburg, Hermann**, 'Sachsenhausen - Stammlager', in: Wolfgang Benz en Barbara Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, III, *Sachsenhausen, Buchenwald* (München: C.H. Beck 2006) 17-72.
- Kaminski, Andrzej Józef**, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady w polityce imperializmu niemieckiego* (The role of Nazi concentration camps and mass extermination centres in the policies of German imperialism) (Poznan: Wydawnictwo Poznanskie 1964).
- Kampen, Jane van en Karel van Kampen**, *Jane en Karel van Kampen. Een periode uit hun leven. Juli – december 1943* (Lelystad: Van Kampen 1996).
- Karay, Felicja**, 'Women in the forced-labor camps', in: Dalia Ofer en Lenore J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* (New Haven/Londen: Yale University Press 1998) 285-309.
- Kautsky, Benedikt**, *Teufel und Verdammte. Erfahrungen und Erkenntnisse aus sieben Jahren in deutschen Konzentrationslagern* (Zürich: Büchergilde Gutenberg 1946).

- Keizer, Madelon de**, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn: Sijthoff 1979).
- Kershaw, Ian**, *Hitler, the Germans and the Holocaust* (New Haven: Yale University Press 2008).
- Kistemaker, Henk**, *Wiking. Een nederlandse SS-er aan het Oostfront* (Hilversum: Just Publishers 2008).
- Klee, Ernst**, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: wer war was vor und nach 1945* (Frankfurt am Main: Fischer 2003).
- Klein, P.W. en Justus van de Kamp**, *Het Philips-Kommando in kamp Vught* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2003).
- Klemann, Hein A.M.** "Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk..." De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 4, 532-560.
- Klemann, Hein A.M.**, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom 2002).
- Knoop, Hans**, *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Asscher en David Cohen* (Amsterdam: Elsevier 1983).
- Koekebakker, J.**, *Onze kindbescherming in oorlog en vrede. Studie in opdracht van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid* (Purmerend: J. Muusses s.a. [1946]).
- Kogon, Eugen**, *Der SS- Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager* (München: Kindler 1974; 1e druk 1946).
- Kohnstamm, Max en Edmond Hofland**, *Brieven uit 'Hitlers Herrengefängnis'* (Amsterdam: De Bezige Bij 2005).
- Koker, David**, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam: Uitgeverij G.A. van Oorschot 2006; 1e druk: 1977).
- Kolb, Eberhard**, *Bergen-Belsen. Geschichte des "Aufenthaltslagers" 1943-1945* (Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschehen 1962).
- Kompisch, Kathrin**, *Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus* (Keulen: Böhlau 2008).
- Konings, Pastoor**, *Gruwelverhalen over het kamp van Amersfoort* (Roosendaal: Broos s.a.).
- Koonz, Claudia**, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (New York: St. Martin's Press 1987).
- Kors, Ton**, *De tocht opnieuw* (Amsterdam: Van Genneep 1990).
- Kretzer, Anette**, '»His or her special job« Die Repräsentation von NS-Verbrecherinnen im ersten Hamburger Ravensbrück-Prozess und im westdeutschen Täterschafts-Diskurs', in: Herbert Diercks e.a. (red.), *Entgrenzte Gewalt. Täterinnen und Täter im Nationalsozialismus* (Bremen: Temmen 2002) 134-150.
- Kristel, Conny**, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolging* (Amsterdam: Meulenhoff 1998).
- Krüger-Bulcke, Ingrid, H.G. Lehmann en Martin Mantzke (red.)**, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie E: 1941-1945, IV, 1. Oktober bis 31. Dezember 1942* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1975).
- Lagrou, Pieter**, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge etc.: Cambridge University Press 2000).
- Lamberigts, R.A.A.**, *'Wilden zij meer zijn dan gewoon soldaat?' Een motivatieonderzoek naar Nederlandse vrijwilligers in het SS-complex 1940-1945* (S.l.: s.n. 1995).

Lammers, C.J., 'Collaboratie en verzet in Duitse en Japanse interneringskampen', in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1997) 157-179.

Langbein, Hermann, *Menschen in Auschwitz* (Wenen: Europaverlag 1972).

Langbein, Hermann, ... *nicht wie die Schafe zur Schlachtbank. Widerstand in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern 1938-1945* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag 1980).

Langhoff, Wolfgang, *De Veensoldaten. Een onpolitiek feitenrelaas over 13 maanden concentratiekamp* (Oorspronkelijke titel: Die Moorsoldaten. 13 Monate Konzentrationslager. Unpolitischer Tatsachenbericht) (Amsterdam: Contact 1935).

Laqueur, Walter, *The terrible secret. An investigation into the suppression of information about Hitler's "final solution"* (Londen: Weidenfeld and Nicolson 1980).

Laqueur Weiss, Renate, *Writing in defiance. Concentration camp diaries in Dutch, French and German, 1940-1945* (S.l.: s.n. 1971).

Leeuwen, Evelien van, *Klein in memoriam. Late herinneringen* (Den Haag: BZZTôH 1983).

Lens, A., *Achter tralies en prikkeldraad* (Nijkerk: G.G. Callenbach N.V. 1946).

Levi, Primo, *De verdronkenen en de geredden. Essays* (Oorspronkelijke titel: I sommersi e i salvati) (Amsterdam: Meulenhoff 1991; 1e druk 1986).

Levi, Primo, *Is dit een mens* (Oorspronkelijke titel: Se questo è un uomo) (Amsterdam: Meulenhoff 2004; 1e druk 1947).

Lier, Carla van, *Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow* (Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara 1978).

Lindwer, Willy, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941-1943* (Den Haag: SDU Uitgeverij 1995).

Longerich, Peter, »Davon haben wir nichts gewusst!« *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945* (München: Siedler 2006).

Ludewig-Kedmi, Revital, *Moraldilemmata jüdischer Funktionshäftlinge. Bewältigungsstrategien von Holocaust-Überlebenden und ihren Kindern* (Berlijn: s.n. 2000).

Luning Prak, J., *De polen van het intellect* (Amsterdam: Scheltema en Holkema 1948).

Mailänder Koslov, Elissa, *Gewalt im Dienstalltag. Die SS-Aufseherinnen des Konzentrations- und Vernichtungslagers Majdanek* (Hamburg: Hamburger Edition 2009).

Marchand, Justus E., *Mijn dubbel spoor* (Laren: Schoonderbeek s.a. [1999]).

Matijssen, Frans, 'De IJzeren Man', in: Jeroen van den Eijnde e.a. (red.), *Vught van eeuw tot eeuw* (Vught: Boekhandel Brabant 1999) 56-66.

Matthée, Zonneke, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam: Balans 2007).

Maurik, Johannes van, *Memoires* (S.l.: s.n. s.a. [ca. 1999]).

Mechanicus, Philip, *In dépôt. Dagboek uit Westerbork* (Amsterdam: Polak & Van Gennep 1964).

Meershoek, G., 'Driedeling als dwangbuis. Over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland', in: Conny Kristel e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans 2003) 144-161.

Michman, D., 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940.' in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam: Van Gennep 1981) 93-108.

- Michman, J.** 'De oprichting van de "Joodsche Raad van Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. ... jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 3 (1992), 75-100.
- Mildt, Dick de**, 'Die Unschuld der Strafjustiz. Über die Ahndung von Kriegs- und Holocaustverbrechen in den Niederlanden 1945-1953', in: Heimo Halbrainer en Claudia Kuretsidis-Haider (red.), *Kriegsverbrechen, NS-Gewaltverbrechen und die europäische Strafjustiz von Nürnberg bis Den Haag* (Graz: CLIO, Verein für Geschichts- & Bildungsarbeit 2007) 158-170.
- Mildt, Dick de en Joggli Meihuizen** 'Nederland en zijn oorlogsmisdadigers', *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8 (2006) 1, 3-52.
- Mildt, Dick de en Joggli Meihuizen**, '»Unser Land muss tief gesunken sein ...« Die Aburteilung deutscher Kriegsverbrecher in den Niederlanden', in: N. Frei (red.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Göttingen: Wallstein Verlag 2006) 283-325.
- Milton, Sybil** 'Deutsche und deutsch-jüdische Frauen als Verfolgte des SS-Staates', *Dachauer Hefte: Studien und Dokumente zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Frauen-Verfolgung und Widerstand* 3 (1987), 3-20.
- Moei, Janneke de**, *Joodse kinderen in het kamp Vught* (Vught: Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Vught 1999).
- Mooij, Annet**, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam: Balans 2006).
- Moore, Bob**, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker 1998).
- Morrison, Jack C.**, *Ravensbrück. Everyday life in a women's concentration camp 1939-45* (Princeton: Markus Wiener 2000).
- Mortel, Jan van de**, *Kamp Vught. Januari 1943-september 1944* (Vught: Stichting Archieven 1940-1945 1990).
- Mulder, Mauk**, *Omgaan met macht. Ons gedrag met en tegen elkaar* (Amsterdam/Brussel: Elsevier 1984).
- Müller-Munch, Ingrid**, *Die Frauen von Majdanek. Vom zerstörten Leben der Opfer und der Mörderinnen* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1982).
- Mussert, Anton en Gerard Groeneveld**, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider* (Nijmegen: Vantilt 2005).
- Mußmann, Olaf**, '»Bunte Lagerprominenz«? Die Funktionshäftlinge im Rüstungs-KZ Mittelbau-Dora', in: Herbert Diercks (red.), *Abgeleitete Macht. Funktionshäftlinge zwischen Widerstand und Kollaboration* (Bremen: Edition Temmen 1998) 82-96.
- Neiberger, Ami**, 'An uncommon bond of friendship. Family and survival in Auschwitz', in: Ruby Rohrlich (red.), *Resisting the Holocaust* (Oxford/New York: Berg 2000) 133-150.
- Neurath, Martin Paul**, *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald* (Oorspronkelijke titel: Social life in the German concentration camps Dachau and Buchenwald) (Frankfurt am Main: Suhrkamp 2004; 1e druk 1951).
- Niehammer, Lutz**, 'Häftlinge und Häftlingsgruppen im Lager. Kommentierende Bemerkungen', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur, II* (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 1046-1060.
- No. 469, [A. Santegoeds]**, *De hel op de Vughtse heide* (Utrecht: Kemink s.a. [1945]).
- Noordenbos, O.**, *Religie en nationaalsocialisme* (Assen: Van Gorcum 1937).
- Olink, Hans**, *Vrouwen van Vught. Een nacht in een concentratiekamp* (Amsterdam: Lubberhuizen 1995).

- Ooijen, Iris van**, *Het erfgoed van de kampen. Naoorlogse ontwikkeling en toe-eigening van kampen uit de Tweede Wereldoorlog in Nederland, België en Frankrijk* (S.l.: s.n. 2010).
- Orth, Karin**, 'Die Kommandanten der nationalsozialistischen Konzentrationslager', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistische Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, II (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 755-786.
- Orth, Karin**, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg: Hamburger Edition 1999).
- Orth, Karin**, *Die Konzentrationslager-SS. Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien* (Göttingen: Wallstein Verlag 2000).
- Orth, Karin**, 'Gab es eine Lagergesellschaft? "Kriminelle" und politische Häftlinge im Konzentrationslager', in: N. Frei, S. Steinbacher en B.C. Wagner (red.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* (München: Saur 2000) 109-133.
- Orth, Karin (red.)**, *Täterinnen im Konzentrationslager* (Hamburg: Ergebnisse 1995).
- Pannekoek, Yvo [pseud. van Frits Dekking]**, *Memoires van Yvo Pannekoek* (Amsterdam: G.A. van Oorschoot 1982).
- Pawelczynska, Anna**, *Values and violence in Auschwitz. A sociological analysis* (Berkeley etc.: University of California press 1979; 1e druk 1976).
- Peukert, Detlev**, 'Arbeitslager und Jugend-KZ: die »Behandlung Gemeinschaftsfremder« im Dritten Reich', in: Detlev Peukert en Jürgen Reulecke (red.), *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal: Peter Hammer Verlag 1981) 413-434.
- Pflock, Andreas**, *Auf vergessenen Spuren. Ein Wegweiser zu Gedenkstätten in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg* (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung 2006).
- Philips, Frits en Leo Ott**, *45 Jaar met Philips* (Rotterdam: Ad. Donker 1976).
- Pierik, P.**, *Van Leningrad tot Berlijn. Nederlandse vrijwilligers in dienst van de Duitse Waffen-SS 1941-1945*. 1995 (Soesterberg: Aspekt 2006).
- Piersma, Hinke**, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (S.l. [Amsterdam]: Balans 2005).
- Piersma, Hinke**, *Doodstraf op termijn. Nederlandse Nacht und Nebel-gevangenen in kamp Natzweiler* (Zutphen: Walburg Pers 2006).
- Piersma, Tineke**, *Getrouw aan hun geloof. De vervolging van de Nederlandse Jehovah's Getuigen in de Tweede Wereldoorlog* (Westervoort: Van Gruting 2005).
- Pingel, Falk**, *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager* (Hamburg: Hoffmann und Campe 1978).
- Pingel, Falk** 'The destruction of human identity in concentration camps: the contribution of the social sciences to an analysis of behavior under extreme conditions', *Holocaust and Genocide Studies* 6 (1991) 2, 167-184.
- Pingel, Falk**, 'Individuelle und kollektive Überlebensstrategien im Konzentrationslager', in: Robert Streibel en Hans Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens. Häftlingengesellschaften in KZ und Gulag* (Wenen: Picus 1996) 92-123.
- Pingel, Falk**, 'Social life in an unsocial environment: the inmates' struggle for survival', in: Jane Caplan en Nikolaus Wachsmann (red.), *Concentration camps in Nazi Germany. The new histories* (Londen/New York: Routledge 2010) 58-81.
- Pollak, Michael**, *Die Grenzen des Sagbaren. Lebensgeschichten von KZ-Überlebenden als Augenzeugenberichte und als Identitätsarbeit* (Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag 1988).

- Poppel, Frans W.A. van**, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen 1992).
- Preez-Verleun, Do de en Pauline Wesselink**, *Soldaat in verzet. De belofte die Jan Verleun zijn leven kostte* (Schoorl: Conserve 2004).
- Pres, Terrence des**, *The survivor. An anatomy of life in the death camps* (New York: Oxford University Press 1976).
- Presser, J.**, *Ondergang. De ondergang en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, 2 dln. (Den Haag: Martinus Nijhoff 1965).
- Presser, J.**, 'Clio kijkt door het sleutelgat', in: M.C. Brands, J. Haak en Ph. de Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep 1969) 283-293.
- Presser, J.**, 'Memoires als geschiedbron', in: M.C. Brands, J. Haak en Ph. de Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep 1969) 277-282.
- Rahe, Thomas**, 'Die Bedeutung von Religion und Religiosität in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, II (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 1006-1022.
- Rahe, Thomas**, *"Höre Israel". Jüdische Religiosität in nationalsozialistischen Konzentrationslagern* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1999).
- Ridder, Tom de** 'De bezieling van een monument. Een geschiedenis van de Vriendenkring Vught', *Icodo-info. Tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld* 21 (2004) 1, 10-44.
- Ridder, Tom de**, *De geest van het verzet. Ex-politieke gevangenen uit '40-'45* (Zutphen: Walburg Pers 2009).
- Riet, Frank van**, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel: Aprilis 2008).
- [Rijshouwer, J.]**, *Dagboek van Vught en Amersfoort* (S.l.: Club van ex-geint. v. N.-Indie 1967).
- Rijshouwer, J.A.H. en H. van Wermeskerken**, *Vier jaar Indisch gijzelaar. Buchenwald - Haaren - St. Michielsgestel - Vught - Amersfoort* (Den Haag: Uitgeverij W. van Hoeve 1946).
- Ringelheim, J.** 'The unethical and the unspeakable: women and the Holocaust', *Simon Wiesenthal Center Annual* 1 (1984), 69-87.
- Ringelheim, Joan** 'Women and the Holocaust: A reconsideration of research', *Signs. Journal of women in culture and society* 10 (1985) 4, 741-761.
- Ritmeester, P.J.** 'Drukkers in Vught', *De Band. Orgaan voor het personeel van het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, tevens orgaan der personeelsvereniging* 1 (1948) 8, 11-12.
- Rittner, Carol en John K. Roth (red.)**, *Different voices. Women and the Holocaust* (New York: Paragon House 1993).
- Röll, Wolfgang**, *Sozialdemokraten im Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945. Unter Einbeziehung biographischer Skizzen* (Göttingen: Wallstein Verlag 2000).
- Romijn, P.**, 'De oorlog (1940-1945)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansveld en I. Schöffers (red.), *De geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 1995) 313-347.
- Romijn, P.**, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam: Olympus 2002; 1e druk 1989).

- Roothaan, S.C.J.M. (red.)**, *Jan Roothaan. Brieven uit het kamp 1943-1945* (S.l.: s.n. s.a. [2006]).
- Rousset, David**, *De diepte der kampen* (Oorspronkelijke titel: L'Univers concentrationnaire) (Den Haag: D.A. Daamen 1947; 1e druk 1946).
- Rüter, A.J.C.**, *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd* (Den Haag: Nijhoff 1960).
- Rüter, Christiaan Frederik**, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1973).
- Sagel-Grande, I., H.H. Fuchs en C.F. Rüter (red.)**, *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945-1966, XVII, Die vom 04.11.1960 bis zum 21.11.1961 ergangenen Strafurteile. Lfd. Nr. 500-523* (Amsterdam: University Press 1977).
- Saidel, Rochelle G.**, *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp* (Madison: University of Wisconsin Press 2004).
- Schelvis, Jules**, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 1994).
- Schikorra, Christa**, *Kontinuitäten der Ausgrenzung. "Asoziale" Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn: Metropol 2001).
- Schmidt, L.W.**, *Modern Bagno. Ervaringen uit het concentratiekamp* (Rotterdam: s.n. 1945).
- Schnabel-Schüle, Helga**, 'Ego-Dokumente im frühneuzeitlichen Strafprozeß', in: Winfried Schulze (red.), *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte* (Berlijn: Akademie Verlag 1996) 295-317.
- Schöffner, I.** 'Een geschiedenis van de vervolging der Joden in Nederland 1940-1945', *Tijdschrift voor geschiedenis* 79 (1966) 1, 38-63.
- Schöffner, I.**, 'Nederland en de joden in de jaren dertig in historisch perspectief', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam: Van Gennep 1981) 79-92.
- Schokking, N.H.**, *Wij houden de kop omhoog* (Den Haag: Voorhoeve s.a. [1945]).
- Schulte, Jan Erik**, *Zwangsarbeit und Vernichtung. Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt 1933-1945* (Paderborn etc.: Schöningh 2001).
- Schulze, Winfried**, 'Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung "Ego-Dokumente"', in: Winfried Schulze (red.), *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte* (Berlijn: Akademie Verlag 1996) 11-30.
- Schwarz, Gudrun**, 'Verdrängte Täterinnen. Frauen im apparat der SS (1939-1945)', in: Theresa Wobbe (red.), *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Frankfurt am Main: Neue Kritik 1992) 197-227.
- Schwarz, G.** 'SS-Aufseherinnen in nationalsozialistischen Konzentrationslagern (1933-1945)', *Dachauer Hefte: Studien und Dokumente zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslagern: Täter und Opfer* 10 (1994), 32-49.
- Schwarz, Gudrun**, 'Frauen in Konzentrationslagern - Täterinnen und Zuschauerinnen', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, II (Göttingen: Wallstein Verlag 2005) 800-821.
- Schwegman, Marjan**, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945* (Amsterdam: Socialistische Uitgeverij Amsterdam 1980).

- Segev, Gerhart**, *Concentratiekamp Oranienburg. Het eerste authentieke verhaal, van een, die uit het concentratiekamp ontvluchtte* (Oorspronkelijke titel: Oranienburg. Erster authentischer Bericht eines aus dem Konzentrationslager Geflüchteten) (Amsterdam: De Arbeiderspers 1934).
- Segev, Tom**, *Soldiers of evil. The commandants of the Nazi concentration camps* (New York: McGraw-Hill s.a. [1988]).
- Semelin, Jacques**, *Purify and destroy. The political uses of massacre and genocide* (Oorspronkelijke titel: Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides) (New York: Columbia University Press 2007; 1e druk 2005).
- Semprun, Jorge**, *De dode met mijn naam* (Oorspronkelijke titel: Le mort qu'il faut) (Amsterdam: Meulenhoff 2003; 1e druk 2001).
- Sereny, Gitta**, *Into that darkness. From mercy killing to mass murder* (Londen: Deutsch 1974).
- Shik, Na'ama**, 'Weibliche Erfahrung in Auschwitz-Birkenau', in: Gisela Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem* (Frankfurt/New York: Campus Verlag 2005) 103-122.
- Siertsema, B.**, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Vught: Skandalon 2007).
- Siertsema, Bettine**, 'Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten', in: Frank van Vree en Rob van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam: Bert Bakker 2009) 106-127.
- Sijes, B.A.**, *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* (Den Haag: Nijhoff 1954).
- Sijes, B.A.**, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag: SDU Uitgeverij 1990).
- Slaa, Robin te en Edwin Klijn**, *Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam: Boom 2009).
- Sofsky, Wolfgang**, *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* (Frankfurt am Main: Fischer Verlag 1993).
- Sofsky, Wolfgang**, 'An der Grenze des Sozialen. Perspektiven der KZ-Forschung', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur, II* (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 1141-1169.
- Spaandonck, F. van**, *Dokter in oorlogstijd* (Vught: Grafisch bedrijf Van der Staak 1975).
- Spruit, Inge P.**, *Onder de vleugels van de partij. Kind van de Führer: levensverhaal van een Nederlandse ex-SS'er* (Bussum: Wereldvenster 1983).
- Staub, Ervin**, *The roots of evil. The origins of genocide and other group violence* (Cambridge etc.: Cambridge University Press 2009; 1e druk 1989).
- Stegmann, Robert**, 'Natzweiler - Stammlager', in: Wolfgang Benz en Barbara Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, VI, Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof* (München: C.H. Beck 2007) 23-47.
- Steigmann-Gall, Richard**, *The holy Reich. Nazi conceptions of Christianity, 1919-1945* (Cambridge etc.: Cambridge University Press 2003).
- Steijns, M.J.E.M.**, 'De medische verzorging in het kamp Vught', in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd, I* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff s.a. [1949]) 654-661.
- Stein, Harry**, *Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945. Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung* (Göttingen: Wallstein Verlag 1999).

- Stein, Harry**, 'Buchenwald - Stammlager', in: Wolfgang Benz en Barbara Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, III, *Sachsenhausen, Buchenwald* (München: C.H. Beck 2006) 301-356.
- Stekelenburg, Henk van**, *Kamp Vught en de Vughtenaren* (Vught: Stichting Oudheidkamer 1990).
- Stephenson, Jill**, *Women in Nazi Germany* (Harlow: Longman 2001).
- Stibbe, Matthew**, *Women in the Third Reich* (Londen: Arnold 2003).
- Strebel, Bernard**, 'Unterschiede in der Grauzone? Über die Lagerältesten im Frauen- und Männerlager des KZ Ravensbrück', in: H. Diercks (red.), *Abgeleitete Macht. Funktionshäftlinge zwischen Widerstand und Kollaboration* (Bremen: Edition Temmen 1998) 57-68.
- Strebel, Bernard**, *Das KZ Ravensbrück: Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn etc.: Schöningh 2003).
- Stroom, Gerrold van der**, *Duitse strafrechtspleging in Nederland en het lot der veroordeelden* (Den Haag: Staatsuitgeverij 1982).
- Stuldreher, C.J.F.** 'Deutsche Konzentrationslager in den Niederlanden: Amersfoort, Westerbork, Herzogenbusch', *Dachauer Hefte: Studien und Dokumente zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Die Vergessenen Lager 5* (1989), 141-173.
- Stuldreher, C.J.F.**, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch - ein »Musterbetrieb der SS«?' in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, I (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 327-348.
- Stuldreher, C.J.F.**, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam: Boom 2007).
- Stuldreher, C.J.F. e.a.**, *Concentratiekampen. Systeem en de praktijk in Nederland* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck 1970).
- Sulzbach, Anny**, *Eine deutsche Jugend, Speyer - Bergen-Belsen: Lebensgeschichte* (S.I. [Speyer]: s.n. [Stadtverwaltung Speyer] 1998).
- Świeboki, Henryk**, 'Spontane und organisierte Formen des Widerstandes in Konzentrationslagern am Beispiel des KL Auschwitz', in: Ulrich Herbert, Karin Orth en Christoph Dieckmann (red.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, II (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 959-982.
- Taake, Claudia**, *Angeklagt: SS-Frauen vor Gericht* (Oldenburg: Bis 1998).
- Tiemeijer, Hans**, *Spelen met je leven. Mensen die ik heb gekend* (Den Haag: Bert Bakker/Daamen N.V. 1965).
- Tuchel, Johannes**, *Konzentrationslager. Organisationsgeschichte und Funktion der "Inspektion der Konzentrationslager" 1934-1938* (Boppard am Main: Harald Boldt Verlag 1991).
- Tydor Baumel, Judith** 'Social interaction among Jewish Women in crisis during the Holocaust: a case study', *Gender & History* 7 (1995) 1, 64-84.
- Uijland, Marc, Christel Tijen en Jeroen van den Eijnde**, *Eindpunt of tussenstation* (Vught: Nationaal Monument Kamp Vught 2002).
- Urteil in dem Strafverfahren gegen 1. dr. Wilhelm Harster, 2. Wilhelm Zoepf, 3. Gertrud Slotke**. Das Schwurgericht bei dem Landgericht München II 12 Ks 1/66 (München: Landgericht München s.a. [1967]).
- Veld, N.K.C.A. in 't**, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1976).

- Velden, D. van**, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker: T. Wever B.V. 1985).
- Velthoven, G.J. van**, *Scheveningen - Vught* (S.l.: s.n. s.a. [1945]).
- Veraart, Wouter**, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam/Alphen aan den Rijn: Sanders Instituut/Kluwer 2005).
- Verrips, G.**, *Mannen die niet deugden. Een oorlogsverleden* (Amsterdam: Balans 1998).
- Vlijm, Wim**, *In vredesnaam. Herinneringen* (Ermelo: Oudheidkundige Vereniging "Ermeloo" 1995).
- Vogelaar, Jacq**, *Over kampliteratuur* (Amsterdam: De Bezige Bij 2006).
- Voolstra, Anna en Eefje Blankevoort (red.)**, *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2001).
- Voûte, H., T. Wibaut-Guilonard en G. Scharff**, *Verhalen over de dingen die bleven. Oudheidkamer Vught, permanente tentoonstelling Kamp Vught* (Amsterdam: Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Vught 1991).
- Voûte, Hetty**, *Het feit van overleven verplicht. Namenwand in crematorium Vught* (Amsterdam: Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Kamp Vught 1993).
- Vree, Frank van**, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen: Historische Uitgeverij 1989).
- Vree, Frank van en Rob van der Laarse (red.)**, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam: Bert Bakker 2009).
- Vries, Hans de**, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch bei Vught "streng und gerecht"?' in: Wolfgang Benz en Barbara Distel (red.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg 1940-1945* (Berlijn: Metropol 2004) 197-216.
- Vries, Hans de, Andreas Pflock en Marcel A.L.M. Hogenhuis**, 'Konzentrationslager Herzogenbusch (Vught)', in: Wolfgang Benz en Barbara Distel (red.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, VII, *Niederhagen/Wewelsburg, Lublin-Majdanek, Arbeitsdorf, Herzogenbusch (Vught), Bergen-Belsen, Mittelbau-Dora* (München: C.H. Beck 2008) 131-184.
- Vries, Herman Pieter de en R.H.C. de Vries**, *Brieven van, aan en over Herman Pieter de Vries. Geschreven na zijn arrestatie op 13 december 1943, gedurende zijn gevangenschap in Haarlem, Amsterdam, Vught en Dachau* (Haarlem: H. de Vries Boeken 1996).
- Vught, poort van de hel! Oorlogsherinneringen van 'n Jood** (Hilversum: "Aldus" 1945).
- Vuijsje, Ies**, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging* (Amsterdam/Antwerpen: Augustus 2006).
- Wachsmann, Nikolaus** 'Looking into the abyss. Historians and the Nazi concentration camps', *European History Quarterly* 36 (2006) 2, 247-278.
- Wagenaar, Willem A. en Jop Groeneweg** 'The memory of concentration camp survivors', *Applied cognitive psychology* 4 (1990) 2, 77-87.
- Walcoff, Jennifer E.**, 'Von der Staatsbürgerin zur »Volksbürgerin«: Der Disput um die Rechtsstellung der Frau', in: Sybille Steinbacher (red.), *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft* (Göttingen: Wallstein Verlag 2007) 48-66.
- Walda, Dick**, *Een huilbui van jaren. Episoden uit het leven van Rita Koopman* (Amsterdam: Becht s.a. [1979]).

- Waller, James**, *Becoming evil. How ordinary people commit genocide and mass killing* (Oxford: Oxford University Press 2007; 1e druk 2002).
- Weckel, Ulrike en Edgar Wolfrum**, »Bestien« und »Befehlsempfänger«. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003).
- Weckel, Ulrike en Edgar Wolfrum**, 'NS-Prozesse und ihre öffentliche Resonanz aus geschlechtergeschichtlicher Perspektive', in: Ulrike Weckel en Edgar Wolfrum (red.), »Bestien« und »Befehlsempfänger«. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003) 9-21.
- Weitzman, Lenore J. en Dalia Ofer**, 'Introduction: the role of gender in the Holocaust', in: Dalia Ofer en Lenore J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* (New Haven/Londen: Yale University Press 1998) 1-23.
- Welzer, Harald**, *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* (Frankfurt am Main: Fischer 2005).
- Wey, A. van der**, *In het voorgeborchte der hel. Vier jaar gevangene van de S.S. Met beschouwingen over de heersende geest in Duitsland* (Heemstede: Uitgeverij de Toorts 1946).
- Wibaut-Guilonard, Tineke**, *Zo ben je daar. Kampervaringen* (Amsterdam: Uitgeverij Ploegsma 1983; 1e druk: 1981).
- Wibaut-Guilonard, Tineke**, *Kamp Vught. 1943-1944: bunker en krematorium* (Amsterdam: Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Kamp Vught 1991).
- Wibaut-Guilonard, Tineke**, *Kamp Vught 1943-1944: eindpunt... of tussenstation?* (Amsterdam: Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Vught 1994).
- Wibaut-Guilonard, Tineke**, *Kamp Vught 1943-1944: in gevangenschap getekend* (Amsterdam: Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Vught 1995).
- Wibaut-Guilonard, Tineke**, *16 januari 1944 tot 16 januari 1991. De bunkernacht toen en nu* (S.l.: s.n. s.a. [1991]).
- Wielek, H.**, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmij n.v. 1947).
- Wiggershaus, R.**, 'Frauen im Nationalsozialismus', in: J. Beck e.a. (red.), *Terror und Hofnung in Deutschland 1933-1945. Leben in Faschismus* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1980) 357-365.
- Wildt, Michael**, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg: Hamburger Edition 2003).
- Wind, Eddy de**, *Confrontatie met de dood. Psychische gevolgen van vervolging* (Utrecht: ICODO 1993).
- Withuis, Jolande**, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Meppel: Boom 1995).
- Withuis, Jolande**, *Drie vrouwen, drie levens, één oorlog* (Utrecht: ICODO 1996).
- Withuis, Jolande**, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam: De Bezige Bij 2005).
- Withuis, Jolande**, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld* (Amsterdam: De Bezige Bij 2008).
- Witmond, Carolus J.**, *Prijsgegeven geheimen. Het levensverhaal van een Amserdams verzetsman* (S.l. [Delft]: Swantech 1999).
- Wolfram, Lavern**, 'KZ-Aufseherinnen – Parteigängerinnen der NSDAP?' in: Simone Erpel (red.), *Im Gefolge der SS: Aufseherinnen des Frauen-KZ Ravensbrück. Begleitband zur Ausstellung* (Berlijn: Metropol 2007) 39-47.
- Wolfram, Lavern**, 'Weibliches SS-Personal in Konzentrationslagern: überzeugte Parteigängerinnen der NSDAP oder ganz normale deutsche Frauen?' in: Elke Frietsch en Christina Herkommer (red.), *Nationalsozialismus und Geschlecht. Zur*

Politisierung und Ästhetisierung von Körper, »Rasse« und Sexualität im »Dritten Reich« und nach 1945 (Bielefeld: Transcript Verlag 2009) 312-321.

Wormser-Migot, Olga, *Le système concentrationnaire Nazi* (Parijs: Presses Universitaires de France 1968).

Zanten, Gerth van, *Vught. Het kamp en de mensen* (Vught: Vughts Historisch Museum 1960).

Zee, Nanda van der, *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Meulenhoff 1997).

Zee, Sytze van der, *Voor Führer, volk en vaderland. De SS in Nederland* (Amsterdam: Just Publisher 2008; 1e druk: 1967).

Ziegler, Sandra, *Gedächtnis und Identität der KZ-Erfahrung. Niederländische und deutsche Augenzeugenberichten des Holocaust* (Würzburg: Königshausen & Neumann 2006).

Zwarte-Walvisch, Klaartje de, Ad van Liempt en Ariane Zwiers, *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch* (Amsterdam: Balans 2009).

Summary

Camp Vught was built in 1942 by order of the Higher SS- and Police Leader in the Netherlands Hanns Albin Rauter. It was the only concentration camp in the Netherlands that fell under the direct command of the Business Administration Main Office (WVHA) in Berlin. The camp was divided into several subcamps. It consisted of a Jewish camp, a *Schutzhaftlager* for male prisoners, a *Frauenlager*, a *Geisellager*, a *Polizeiliches Durchgangslager* and a *SD-Lager*. The historiography of camp Vught has mainly focused on the history of the male prisoners in the *Schutzhaftlager* and the Jewish *Funktionshäftlingen* in the *Judendurchgangslager*. Historians did not differentiate between the various groups of prisoners and paid little attention to the camp commanders, the German and Dutch SS and the *Aufseherinnen*.

This book, the first monograph on camp Vught, extracted its main themes from the German historiography, where since the mid-1980's, the Nazi concentration camps have become the subject of sustained historical research. Based on egodocuments, such as diaries, contemporary letters, early accounts of prisoners, judicial records and memoirs of later date, I researched the following questions that are central to this book: what were the objectives of the German occupying forces with regard to camp Vught? What was the socio-economic and ideological background of the camp commanders, the Dutch and German SS-guards and the *Aufseherinnen*? What was the effect of the three camp commanders who successively managed the camp on the conditions of life for the prisoners and what was the relationship between the guards and the prisoners? With regard to the subcamps I studied the way in which the hierarchy in the various sections was structured and in what way it was influenced by the social stratification of the prisoners. Furthermore, I have looked at the differences in experiences of the Jewish and non-Jewish as well as the male and female prisoners. How they experienced camp life and how they perceived their fellow-prisoners.

The objectives of camp Vught were twofold: first, it was meant as a transitional camp for Jews, and secondly, it was meant to replace the *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort, where conditions of life were extremely bad. It was Rauter's intention to make Vught into a camp where the conditions were relatively good and violence was sparsely used. In this way he hoped to conciliate the Dutch

people who were well informed about the atrocities in camp Amersfoort, which had a negative effect on their opinion of the occupying Nazi forces.

The prisoners in Vught were guarded by German and Dutch men. The most common reason for the Dutch men to join the *SS-Wachbatalion Nord-West* was that it was a well paid job and because of their ideological conviction. The German SS looked down on their Dutch colleagues because they were not men enough to fight at the front and because they distrusted their ideological conviction and loyalty towards the Germans. Indeed, quite a few Dutch SS-members felt sympathy for their confined fellow-countrymen and were willing to help them.

In January 1943 the first male *Schutzhäftlingen* arrived from camp Amersfoort and the first Jewish prisoners from Amsterdam. They entered a camp that was far from finished and lacked basic facilities. The *Schutzhäftlingen*, who were already worn out by hardship, were forced to help with the completion of the camp under the watchful eye of hard-handed German kapo's. As a consequence, almost two hundred prisoners died the first months. Poor living conditions also claimed the lives of over one hundred Jewish children and elderly people.

In February 1943 a group of 1800 *Studentengeiseln* entered the camp. They were taken hostage as reprisal for the murder on General Hendrik Seyffardt. As hostages they were treated with more consideration than other prisoners. The SS seldom showed its face and hardly used any violence. Due to this the students were able to maintain their own 'student culture'. They spend their days playing cards and chess, writing student-like leaflets and debating. Most of them were released after a couple of weeks or months. But some were send to Germany at the end of April 1943 in order to work in the German war industry.

The Jewish prisoners, or 'detainees' as they were called at first, were interned in the *Judenauffangslager* and were given the impression that Vught was a labor camp and that they would be allowed to remain in the Netherlands as long as they worked hard in the various industries that were set up in the camp. Furthermore, up to a point the camp leadership allowed the Jewish detainees to manage their own subcamp, wear their own clothes and keep their baggage, all this in order to prevent unrest under the Jewish people.

However, in the spring of 1943 it became more and more clear that the occupying forces had no intention of keeping their promise. An increasing number of Jews were transported to Westerbork and from there deported to the East. By May

1943 the name Auffangslager changed to Durchgangslager and the Jewish ‘detainees’ became ‘prisoners’. They had to hand in their luggage and by the summer of 1943 they had to wear prison clothes, just like the rest of the prisoners. When at the beginning of June 1943 all children under sixteen were deported from Vught it became clear to many that deportation was unavoidable.

With regard to the social stratification of the Jewish camp it was imperative that the Jewish prisoners were confined together with their family and friends. Due to this, the diversity of backgrounds hardly played any role in the social stratification. Relationships were based on ties between family and friends and therefore no new social order was brought about. However, there were tensions caused by the differences in rank between Funktionshäftlingen and ‘ordinary’ prisoners and tensions between German and Dutch Jews and between former employees of Philips Eindhoven, called the SOBU-group, and other prisoner working at the Philips-Kommando.

The way the non-Jewish prisoners perceived their Jewish fellow-prisoners was ambivalent. On the one hand they felt for them and pitied them when they saw them getting ready for deportation. But on the other hand they were annoyed by their helplessness and their servility towards the SS. Because of the impending deportation Jewish prisoners worked hard and did not dare to offer resistance. Besides that, the internment of the Jews did strengthen the idea that they had to have done something wrong to deserve such a treatment. Therefore, very few non-Jews referred to the injustice of the fate of the Jews.

In May 1943 a group of 77 female Schutzhäftlingen came to camp Vught which marked the opening of the Frauenlager. The women were guarded by Aufseherinnen. These female guards were not members of the SS-battalion, but SS-Gefolge and applied directly at the camp. Reasons for applying were, as with the men, that it was a well paid job and their ideological conviction. Besides this, quite a few women were influenced by friendships and relationships they maintained with Dutch and German SS-men and German soldiers.

Apart from political prisoners there were three other groups confined in the women’s camp. First of all ‘*asocialen*’ and hostages and from the fall of 1943 also Jewish women were incarcerated together with the non-Jewish women. Characteristic of the women’s camp was first of all that despite the differences in background none of the groups were left out. Secondly, the hierarchical structure in the women’s camp

was much less comprehensive than in the Jewish camp or in the male Schutzhaftlager. The female Funktionshäftlingen, mostly elderly housewives, presented themselves more as materfamilias than as leaders. They fulfilled their duties in the way they ran their households: by holding themselves responsible for all women of whom they were in charge. Thirdly, almost no violence was used in the women's camp. Not only did the Funktionshäftlingen behave nonviolently, but also the *Aufseherinnen* were moderate in their use of violence. All in all the hierarchical distance between the *Aufseherinnen* and the female prisoners was relatively small. 'Normal' conversations between both groups were possible and the prisoners openly resisted the female guards. The events that led to the infamous *bunkerdrama*, which claimed the death of ten women, characterized the typical relationship between the *Aufseherinnen* and the female prisoners.

From May 1943 onwards the conditions of life in the male Schutzhaftlager improved considerably and 'surviving' was no longer all that was on their mind. Furthermore, they increasingly succeeded in getting hold of *Funktionsstellen* at the expense of the German kapo's. And instead of being an instrument in the hands of the SS like the German kapo's, the Dutch Funktionshäftlingen were primarily oriented towards their fellow-prisoners and tried to improve conditions of life and to create a certain latitude in regard to the SS. Typical of the male Schutzhaftlager was that the prisoners were not only differentiated by the colored triangle they were given by the SS, so by political prisoners, 'asocialen', Jehovah's Witnesses and hostages, but also by political conviction, socio-economic background and nationality. Although the Funktionshäftlingen came from mixed backgrounds, political prisoners were prominent in the distribution of power amongst the Schutzhäftlingen. They included the hostages and people from the upper classes, but excluded 'asocialen' and to a certain extent also foreign prisoners.

The basic outlines of the treatment of the male and female prisoners were the same. Although less violence was used with regard to the women and the *Arbeitskommando's* the women were placed in were less exhausting, which resulted in fewer female casualties. The Jewish families mostly maintained the traditional (prewar) family role patterns. Women took care of their men and children, whereas the men tried to safeguard their families from deportation. As for the non-Jewish prisoners, there were female Schutzhäftlingen who took it upon themselves to take care of the male Schutzhäftlingen, but most men adjusted easily to the fact that they

had to perform household work, like cooking, washing and sewing. It is often written that in the male Schutzhaftlager there was an emphasis on practical relations in contrast to the female prisoners who entered into warm friendships. With regard to camp Vught this was not correct. Both male and female prisoners maintained practical as well as warm relations. However, the women called themselves camp sisters and camp mothers and formed surrogate families which the men did not. Furthermore, the men also formed smaller circles of friends. In general both men and women were equally capable in enduring the hardships. Yet, the expectation was that women could not stand up to camp life. That women remained standing led to the consensus that they were generally stronger and more courageous.

In February 1944 Hans Hüttig came to be the third camp commander. Although Hüttig kept himself in the background, he kept a tight rein just as his predecessor Grünewald. Grünewald was arrested as a result of the death of ten women during the dramatic night in the bunker. Unlike Hüttig, Grünewald made his presence very much felt. He kept a strict order in the camp and interfered in every aspect. This was in contrast to the way the first commander Karl Chmielewski had led the camp. Chmielewski hardly showed his face and left the camp in the hands of his *Schutzhaftlagerführers* Otto Reinecke and Franz Ettlinger. In October 1943 Chmielewski was arrested for objectionable practices.

That the Aufseherinnen were less violent than their male colleagues was not just because women were caring and nonviolent by nature. It resulted from the at that time prevailing ideas about manliness and femininity and the use of violence, combined with the conceptions of the Nazi's towards the natural role of women. This meant that men and women were given different positions as a result of which women were less required to use violence. The fact that many prisoners still perceived the Aufseherinnen as more brutal than the SS was in line with the idea that women were not supposed to use violence.

In September 1944 camp Vught was evacuated. About 2900 men were transported to Sachsenhausen and 650 women were brought to Ravensbrück. After the war only a handful of German SS-members, but a substantial number of Dutch SS and Aufseherinnen were tried for their activities in camp Vught. Most of the convicted men and women were released early in the early- and mid-fifties.

Samenvatting

Kamp Vught werd in 1942 gebouwd op last van de Höhere SS- und Polizeiführer Hanns Albin Rauter. Het was het enige concentratiekamp in Nederland dat direct ressorteerde onder het WVHA in Berlijn. Het kamp was onderverdeeld in verschillende subkampen. Er was een joods kamp, een Schutzhaftlager voor mannen, een Frauenlager, een Geisellager, een Polizeiliches Durchgangslager en een SD-Lager. Binnen de historiografie van het kamp richtten historici zich voornamelijk op de geschiedenis van de mannelijke Schutzhaftgevangenen en de joodse Funktionshäftlingen in het Judendurchgangslager. Er werd weinig aandacht besteed aan de verschillende groepen gevangenen, de kampcommandanten, de Duitse en Nederlandse SS'ers en de Aufseherinnen.

Dit boek, de eerste monografie over kamp Vught, ontleende zijn belangrijkste thema's aan het Duitse historische onderzoek, waar de concentratiekampen vanaf begin jaren tachtig tot heden hoog op de agenda van de geschiedwetenschap staan. Gebaseerd op egodocumenten, zoals dagboeken, contemporaine brieven, vroege herinneringsgeschriften, strafdossiers en latere memoires, onderzocht ik in dit boek de volgende vragen: wat was de doelstelling van de Duitse bezetter ten aanzien van kamp Vught? Wat was de sociaal-economische en ideologische achtergrond van de kampcommandanten, de Nederlandse en Duitse SS-bewaking en de Aufseherinnen? Wat was het effect van het beleid van de drie kampcommandanten op de levensomstandigheden van de gevangenen en wat was de verhouding tussen de bewaking en de gevangenen? Ten aanzien van de subkampen onderzocht ik de hiërarchische structuur in de verschillende afdelingen en de mate waarin die werd beïnvloed door de sociale stratificatie van de gevangenen. Daarnaast bestudeerde ik het verschil in ervaringen van de joodse en niet-joodse en van de mannelijke en vrouwelijke gevangenen. Zowel wat betreft hun beleving van het kampleven als hun perceptie van hun medegevangenen.

De functie van kamp Vught was tweeledig: het was allereerst bedoeld als doorgangskamp voor joden en ten tweede ter vervanging van het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, waar de levensomstandigheden zeer slecht waren. Rauter beoogde met Vught een kamp waar de omstandigheden relatief goed zouden

zijn en waar weinig geweld gebruikt zou worden, in de hoop dat het een gunstig effect zou hebben op het imago van het bezettingsbestuur.

De belangrijkste beweegredenen van de Nederlandse mannen om zich bij het SS-Wachbataillon te melden was dat het een goedbetaalde baan was. Daarnaast speelde ideologische overtuiging een rol. De Duitse SS'ers keken neer op hun Nederlandse collega's die niet mans genoeg waren om aan het front te vechten. Ook wantrouwden zij hun ideologische overtuiging en hun loyaliteit ten opzichte van de Duitse zaak. Er was inderdaad een aanzienlijk aantal Nederlandse SS'ers dat sympathie voelde voor hun gevangen landgenoten en bereid waren hen te helpen.

In januari 1943 arriveerden de eerste mannelijke Schutzhaftgevangenen uit kamp Amersfoort en de eerste joodse gevangenen uit Amsterdam. Zij kwamen aan in een kamp dat nog lang niet afgebouwd was en waar de basisvoorzieningen nog ontbraken. De reeds sterk verzwakte Schutzhäftlingen werden ingezet bij het afbouwen van het kamp en in combinatie met de hardhandige bewaking van Duitse kapo's, vielen onder hen de eerste maanden bijna tweehonderd doden. Ook onder joodse kinderen en ouderen eisten de slechte levensomstandigheden de eerste maanden ruim honderd slachtoffers.

In februari 1943 kwam een groep van 1800 *Studentengeiseln* in het kamp aan. Zij waren opgepakt als represaillesmaatregel voor de moord op generaal Seyffardt. Als gijzelaars ondergingen zij een geprivilegieerde behandeling. De SS vertoonde zich nauwelijks in het Studentenlager, er werd vrijwel geen geweld gebruikt en de studenten hoefden niet te werken. De studenten waren hierdoor in staat om hun eigen 'studentencultuur' te bewaren. Ze brachten hun dagen door met kaarten, schaken, het schrijven van studentikoze blaadjes en debatteren. De meesten werden na een aantal weken of maanden vrijgelaten. Maar een kleine groep werd eind april 1943 naar Duitsland gestuurd om in de oorlogsindustrie te werken.

De joodse gevangenen, of 'geïnterneerden' zoals ze toen nog heetten, werden in het Judenauffangslager opgesloten. Hen werd voorgehouden dat Vught een werkkamp was, waar ze zouden mogen blijven zo lang ze hard werkten in de industrieën die daar werden opgezet. Daarnaast liet de kampleiding de organisatie van het joodse kamp grotendeels over aan de gevangenen zelf. Ook mochten ze hun eigen kleren dragen en hun bagage houden. Dit alles om onrust onder de joodse geïnterneerden te voorkomen.

In het voorjaar van 1943 werd echter steeds duidelijker dat het bezettingsbestuur niet van plan was om zijn belofte te houden. Een toenemend aantal gevangenen werd naar Westerbork getransporteerd en van daaruit naar het Oosten gedeporteerd. Vanaf mei 1943 veranderde de naam van Auffangslager in Durchgangslager en veranderden de 'geïnterneerden' in 'gevangenen'. Ze moesten steeds meer eigendommen inleveren en in de zomer van 1943 werden ze, net als de andere gevangenen, gedwongen om gevangenskleren te dragen. Toen begin juni 1943 alle kinderen onder de zestien uit Vught weg moesten was voor de meesten duidelijk dat deportatie voor iedereen onvermijdelijk was.

Ten aanzien van de sociale stratificatie in het joodse camp was van groot belang dat de gevangenen samen met familie en vrienden opgesloten zaten. Als gevolg hiervan speelde de diversiteit in achtergrond nauwelijks een rol in de sociale stratificatie. Relaties waren gebaseerd op bindingen tussen familie en vrienden en er ontstond geen nieuwe sociale orde. Wel waren er spanningen voelbaar tussen Funktionshäftlingen en 'gewone' gevangenen, tussen Duitse en Nederlandse joden en tussen oud-werknemers van Philips Eindhoven, de zogeheten SOBU-groep, en andere joodse gevangenen in het Philips-Kommando te Vught.

De perceptie van de joodse gevangenen door hun niet-joodse medegevangenen was ambivalent. Aan de ene kant voelden de niet-joodse gevangenen medelijden wanneer ze de 'jodentransporten' zagen. Maar aan de andere kant waren ze geïrriteerd door de machteloosheid van de joodse gevangenen en door hun serviliteit ten opzichte van de SS. Door de dreigende deportatie werkten de joodse gevangenen hard en durfden ze nauwelijks verzet te plegen. Daarnaast versterkte hun behandeling het idee dat ze toch wel iets misdään zouden hebben dat hun opsluiting rechtvaardigde. Dit alles leidde ertoe dat maar weinig niet-joodse gevangenen verwezen naar de onrechtvaardigheid van het lot van de joden.

In mei 1943 kwam een groep van 77 vrouwelijke Schutzhaftgevangenen naar kamp Vught en daarmee werd het vrouwenkamp geopend. De vrouwen werden bewaakt door Aufseherinnen. Deze waren geen lid van de SS, maar SS-Gefolge en hadden direct bij het kamp voor een baan gesolliciteerd. Net als bij de mannen waren 'goed betaalde baan' en 'ideologische overtuiging' de meest genoemde beweegredenen. Daarnaast was een heel aantal beïnvloed door – al dan niet vriendschappelijke – relaties met Nederlandse en Duitse SS'ers en Duitse militairen.

Behalve politieke gevangenen zaten er in het Frauenlager ook ‘asocialen’ en gijzelaars opgesloten. Vanaf de herfst van 1943 kwamen daar ook joodse vrouwen bij. Het was karakteristiek voor het vrouwenkamp dat ondanks de verschillende achtergronden geen van de groepen uitgesloten werd. Ook was de hiërarchische structuur minder omvattend dan in andere subkampen. De vrouwelijke Funktionshäftlingen, voornamelijk oudere huisvrouwen, presenteerden zichzelf meer als moeder van de barak dan als leidsters en zij voelden zich verantwoordelijk voor alle gevangenen die ze onder hun hoede hadden. Daarnaast werd er in het vrouwenkamp nauwelijks geweld gebruikt. Niet alleen de Funktionshäftlingen, ook de Aufseherinnen waren niet gewelddadig. Hierdoor was de kloof tussen de gevangenen en de Aufseherinnen relatief klein. ‘Normale’ gesprekken tussen gevangenen en bewaaksters waren mogelijk en de politieke gevangenen en gijzelaars durfden zich openlijk tegen de Aufseherinnen te verzetten. Dit blijkt ook uit de gebeurtenissen die leidden tot het bunkerdrama, waarbij tien vrouwen om het leven kwamen.

Voor de mannelijke Schutzhaftgevangenen werden de omstandigheden vanaf mei 1943 beter en was ‘overleven’ niet langer het enige waar zij aan konden denken. Hierdoor lukte het hen in toenemende mate Funktionsstellen op de Duitse kapo’s te veroveren. En waar de Duitse kapo’s zich op de SS richtten, trachtten de Nederlandse Funktionshäftlingen de levensomstandigheden voor hun medegevangenen te verbeteren en speelruimte ten opzichte van de SS te creëren. Typend voor het mannelijke Schutzhaftlager was dat de gevangenen niet alleen gedifferentieerd werden op basis van de SS-categorisering, dat wil zeggen naar politieke gevangenen, ‘asocialen’, Jehovah’s Getuigen en gijzelaars, maar ook op basis van politieke overtuiging, sociaal-economische achtergrond en nationaliteit. Hoewel de achtergrond van de Funktionshäftlingen divers was, waren de politieke gevangenen dominant bij het verdelen van de macht. Zij lieten gevangenen uit de hogere sociale klasse en gijzelaars meedelen, maar sloten ‘asocialen’ en, in mindere mate, buitenlanders uit.

De behandeling van de mannelijke en vrouwelijke gevangenen was in hoofdlijnen gelijk. Hoewel er in het vrouwenkamp minder geweld gebruikt werd en vrouwelijke gevangenen in lichtere werkcommando’s te werk werden gesteld, wat ertoe leidde dat er onder de vrouwen minder dodelijke slachtoffers vielen. Binnen joodse families bleven de vooroorlogse traditionele rolpatronen in grote mate in tact. Vrouwen verzorgden hun man en kinderen en de mannen trachtten hun gezin te vrijwaren van transport. Ook onder de niet-joodse vrouwen waren er die het op zich

namen mannelijke Schutzhaftgevangenen te verzorgen, maar de meeste mannen pasten zich in het algemeen makkelijk aan aan het feit dat zij nu zelf huishoudelijke taken moesten verrichten. In tegenstelling tot wat vaak geschreven is gingen mannen en vrouwen beiden zowel sociale relaties als meer zakelijke verbanden aan. Een verschil was dat de vrouwen surrogaatfamilies creëerden en elkaar kampzussen en kampmoeders noemden. Ook vormden de mannen over het algemeen kleinere vriendengroepen. Zowel mannen als vrouwen doorstonden het leven in kamp Vught over het algemeen goed. De verwachting was echter dat de vrouwen minder bestand zouden zijn tegen de ontberingen. Het feit dat ze zich in het kamp even goed staande hielden leidde tot de consensus dat vrouwen doorgaans sterker en moediger waren.

In februari 1944 kwam kampcommandant Hüttig in Vught aan. Hij was de derde en laatste commandant. Hoewel Hüttig zich op de achtergrond hield leidde hij het kamp, net als zijn voorganger Grünewald, met strakke hand. Grünewald, die was gearresteerd naar aanleiding van het bunkerdrama, was vaak in het kamp aanwezig, voerde een streng beleid en bemoeide zich met alle aspecten van het kampleven. Dit in tegenstelling tot de eerste commandant Karl Chmielewski, die liet zich vrijwel nooit in het kamp liet zien en de leiding aan zijn Schutzhaftlagerführers Otto Reinecke en Franz Ettlinger overliet. In oktober 1943 werd Chmielewski gearresteerd wegens onoorbare praktijken.

Dat de Aufseherinnen minder gewelddadig waren dan hun mannelijke collega's, is niet simpelweg te verklaren door het feit dat zij van nature zorgzaam en niet gewelddadig zouden zijn. Het was het resultaat van toen heersende noties over mannelijkheid en vrouwelijkheid en het gebruik van geweld in combinatie met de ideeën van de nazi's over de natuurlijke rol van de vrouw. Dit leidde ertoe dat mannen en vrouwen in het kamp verschillende posities bezetten waarbij vrouwen minder snel geweld hoefden te gebruiken. Toch waren sommige Aufseherinnen in de perceptie van de gevangenen zeer sadistisch en wreed, wat voortkwam uit de discrepantie tussen het beeld van de zorgzame vrouw en hun baan als bewaakster.

In september 1944 werd kamp Vught geëvacueerd. Circa 2900 mannen werden naar Sachsenhausen getransporteerd en 650 vrouwen naar Ravensbrück. Na de oorlog werden slecht een paar Duitse SS'ers, maar een substantieel aantal Nederlandse bewakers en Aufseherinnen veroordeeld. De meesten kwamen in het begin, of het midden van de jaren vijftig vervroegd vrij.

Register persoonsnamen

- Aarse, J. 14, 240, 243, 245, 257, 262, 270, 292, 313, 332, 345
Admiraal, A.M. 190, 192, 215, 356
Affolter, C.T. 314
Alderding, W. 108, 178, 234-235, 248, 309
Alderliesten, H. 312
Alphen, T. van 298
Alter, C. 312
Amstel, A.J. van 80, 303
Arts, S.S.M. 117, 188, 190, 192, 196, 205-208, 229, 338, 353, 358
Asscher, A. 108, 120, 152
Assou-Polak, V. 111, 157, 161-162, 164, 167, 322
Baaren, J. van 252
Badoglio, P. 150
Bakker, C. 102
Bal, A. 144, 176, 234, 237, 251, 262, 275, 289-290, 302, 309, 313, 331-332, 338
Bandholz, E. 153
Bank, J. 13
Bartsch, E.F. 79
Bastiaans, H.L. 87
Beck, E. 110, 169, 331
Benz, W. 23
Berg, J.T. van den 208
Berkers, T. 208
Bettelheim, B. 58, 273-274
Beukers, A.W. 95
Biekens, M.A. 238, 355
Birnie, J. 86
Blase, F.W. 104
Bleeker, D. 80, 137
Blink, R. 237, 333
Blocq, J. 119
Blüth, C. 120, 155
Bock, G. 184
Boer, B. de 72, 345
Boer, R. de 256
Böhmcker, H. 45
Boissevain, M. 224
Bolle-Levie, M. 134
Boodt, C. 293-294, 296, 298, 302
Boom, B. van der 178, 180
Borghaus, F. 301
Bosman, T. 129, 131
Bossenbroek, M. 12
Boulanger 142
Bouten, A. 275, 294, 317
Braakhekke, H.J. 269
Braakman, C. 258, 284, 331
Brandt 278
Bremers, T. 229
Broeckhoven, E. van 205
Brons, H.B.B. 178, 233, 243, 249, 321
Brozdat, M. 21
Browning, C.R. 183
Bruinewoud, H. 71-72
Brussee, L. 87
Bruyn, W. de 41-42
Buchheim, H. 21
Buitenen, J. van 330-331
Burger-Steensma, M. 201, 224, 305
Cahen, M. 117, 160
Caneel, J. 128
Caplan, J. 319, 340
Chmielewski, K.W. 83, 89-91, 93, 98, 109-110, 131, 136, 141-144, 333, 335-336, 348, 361
Citroen, J. 136, 155, 158-159, 161, 166, 339
Cleeff, H. 159, 162
Cleveringa 98, 100-101, 104
Cleveringa, R. 243, 253-254, 261, 282
Cohen, A. 156
Cohen, D. 108, 115, 117, 120, 152
Cornelissen, H.J.S. 237, 333
Cornwall, T.C. 78
Courant-Pool, J. 206
Creveld, A. 97
Crombach, M. 304
Dal, E. van 157
Damme 227
Danhof, B.U. 94
Deen, H. 30, 157, 159-160, 216, 225, 323
Dekker, C. 237
Demelhuber, K. 66-67
Dent, S.T.U. 103-104
Deutschmann 89
Devoto, A. 286
Dieckmann, C. 23
Diedrichs, M. 355
Dijkstra, P.H. 239
Dijs-Mol, J.E. 188, 194
Dillschneider, J. 242
Distel, B. 23
Dolk, P. 292
Doorn, B. van 292
Dresel, W. 110, 162
Eichmann, A. 46
Eicke, T. 56-57, 63, 82, 143, 334
Einhorn, B. 160
Einhorn, H. 160
Einhorn, J. 160
Eliveld, D. 78
Ella 180
Elsendoorn, J. 289, 301
Elst, van der 195
Engels, J. 253
Ettlinger, F. 93, 110, 141, 152, 190-191, 205, 218, 236, 241, 312, 404
Fels, C. 244, 246, 290
Fischer, 179, 199, 203-204, 302
Flothuis, M. 174, 297, 329
Franken, E. 139

Frans M. 238
 Friedländer 162, 164
 Frijda, L. 100
 Frohn, F. 273-274
 Fünten, F. aus der 46, 108, 152
 Fusz, E. 283, 329, 347, 351-352
 Galis, P. 259
 Gallinat, M.M. 186, 209, 211, 213, 228, 342, 350
 Geelkerken, C. van 99
 Geloven, P.A.A.M. van 41-43
 Gemmeker, A. 107, 328
 Gescher, F. 347
 Glücks, R. 55-56, 64, 281
 Godfried, T. 309
 Goedhard-van Alebeek, R. 222-223, 227
 Goedhart, F. 299
 Goffman, E. 57-58, 325-326
 Goldhagen, D.J. 183
 Göring, H. 198
 Goslinkski, S. 329
 Graaf, B. de 198
 Gravenhorst, L. 340
 Greeven, J.B. 95-96, 239-240
 Gregorius 214
 Grijseels, E. 278
 Grijseels, G. 189, 196
 Groen, M. 140, 158, 314
 Groeneweg, J. 34
 Groen-Vleeschdrager, C. 120, 217, 338
 Grosz 91
 Grünewald, A. 54-56, 81, 141, 143-145, 207-208,
 229, 245-246, 278-279, 282, 313, 333, 335-336,
 348, 358, 361, 404, 409
 Haak 224
 Haan, H. 343
 Haan, T. de 175, 249, 257, 259, 293
 Haar, G. van der 256
 Haar, J. van der 256
 Haisma, J. 73
 Hal, I. van der 153
 Hall, F. van 249, 285
 Halbmayr, B. 315
 Hammelburg, Z. 115
 Hammoet, J. 226
 Hänel, E. 280
 Hannie W. 188, 208, 282
 Harkema, P.R. 11
 Harloff, J. 100
 Harmsen, M. 220, 316, 319-320
 Harster, W. 52-53, 99
 Härtel, E. 55, 141-142
 Hautz 40-41
 Hauw, T. van der 312, 339
 Hegge, R. 282
 Heinrich 278
 Heithuis, H.W. 75
 Helle, P.A. 66-67
 Hendriks, A.B. 357
 Herbert, U. 23
 Herzberg, A. 14, 182
 Hiemstra-Timmenga, A. 32, 324
 Himmler, H. 47-48, 55, 65, 67, 88, 98, 278, 302,
 348
 Hirdis, Cor 275
 Hitler, A. 49-50, 78, 80, 98, 103, 146, 179, 195,
 198, 269, 286
 Hofman 224
 Holt-Taselaar, A.M.J. ten 309
 Huber, G. 352
 Huffener-Veffler, L. 105, 130, 172, 225
 Hulsbosch, N. 40
 Hurkmans, J.J.M. 95-96, 239, 241-242, 298, 328
 Hüttig, H. 38, 56, 278-285, 331, 333, 335-336, 347-
 348, 351, 361, 404, 409
 Ieperen, M. van 202
 Israël, L. 137
 Jaap 174, 221
 Jaburg, W. 174
 Jacobsen, I. 137
 James, R.A. 234, 254-255, 258, 289, 325
 Jansen, R.A.M.J.J. 123
 Jedzini, A. 227-230
 Jenny van R. 196, 206, 228, 339, 357
 Jo van D. 190, 194, 196, 205, 214
 Jong, L. de 16-17, 23-24, 68, 372
 Jorink, G.H.J. 191, 196, 354
 Josephson, K. 113
 Kaienburg, H. 22, 26, 287, 304-306
 Kalf, W. 94
 Kamp, van der J. 19
 Kapenga, P. 94, 260, 295, 317, 324
 Karssen, H. 299
 Kat, V. 216, 218, 221, 291
 Kautsky, B. 267, 272
 Keller, J.C. 261
 Ketwich Verschuur, H. van 239, 243, 245, 304
 Keulen, J. van 41-42
 Kevelam J. 293
 Key, J. 239
 Kircz, G.J. 167, 170, 264, 331
 Klafter 111, 162
 Klein, A. 218
 Klein, P.W. 19
 Koch, T.H.E. 189, 194, 228
 Koegel, M. 335
 Koekebakker, J. 193
 Koenraad, J. 232
 Kogehop, J.F. 271
 Kogon, E. 21
 Kohn, N. 147, 152, 160, 316, 324
 Koker, D. 16, 31, 116, 118-120, 124, 126, 129, 136,
 144-145, 148-149, 160-161, 163-164, 166-168,
 170, 173, 179-180, 203, 213, 215, 240, 312-313,
 318
 Koker, J. 173
 Koker, M. 110, 134, 139, 150, 171-172
 Kolb, E. 21
 Koning, de 224
 Koning-Gouman, J. de 202, 217
 Koningin Juliana 351

Koningin Wilhelmina 351
 Koolsbergen, N. 86
 Koonz, C. 184
 Koopman, R. 172, 221
 Koopmans, A. 202, 226
 Koot, J. 255
 Kops, H. 204, 210, 215
 Krämer 278
 Krol-Groen, A. 177, 211, 213, 228
 Krop, F.J. 313
 Kruijer, I. 124, 149
 Kühler, H. 235, 257, 272, 274-275, 291, 295, 317, 321
 Laack, J. 97, 240
 Lages, W. 46, 152
 Laman Trip, R.E. 91, 122, 144, 167, 263, 284-285, 300, 310, 328-329, 331-332
 Langbein, H. 286-287
 Lange, I. de 169
 Langhoff, W. 360
 Langstadt, F. 117, 162-163, 316
 Lankeau, H. 99
 Laptos, L. 153
 Lauer, K. 187
 Leede-Rutgers, N. van der 225
 Leeuw, I. de 107-108, 110, 115, 117, 140, 156, 164, 168, 290, 322
 Lehmann, A. 16, 109-110, 114-117, 119, 144, 146, 156, 162, 168
 Lems 199
 Lennertz, K. 78, 92-97, 218, 239, 241
 Lens, A. 316
 Leuvenberg-van de Beijl, H. 226, 305
 Levi, P. 63
 Levie, R. 162
 Lier, C. van 168, 215
 Linde, G.J. van der 253, 276
 Lohuizen, G. 298
 Longenrich, P. 154
 Luijben, J.M.A.H. 354
 Mahler, P. 138
 Maliepaard, P. 94, 96-97, 144, 236-237, 241, 243-245, 254, 256, 262-263, 270, 273, 304-306, 315, 324
 Manen, A. van 202
 Marcus, L. 198
 Margot van Z. 209, 303
 Matla, P.J.M. 219
 Mechanicus, P. 162-163
 Meeuwis J. 292, 345
 Megens, J.T. 275
 Meijer, J. 137-138
 Meurs, A. van 137
 Meyerhoff, F.A. 153, 205
 Milton, S. 203
 Mirck-Poppelsdorf, G. 221, 329
 Monas, M. 245
 Mook, H. van 251
 Mortel, J. van de 42, 91, 238, 282, 337
 Mostert, N.B. 175, 239, 248, 317, 324, 339
 Mourik, P. van 87
 Mulders, F. 285
 Muller, H.J. 79
 Mussert, A. 99
 Mußmann, O. 26, 271
 Mussolini, B. 150
 Nefkens, M. 100-101, 103, 321
 Nolte, L. 329
 Nooij, J.K.A. van 249, 292-293, 295, 297, 316
 Nouwens, P. 299
 Nowak, A. 110
 Offermans, F. 84
 Oolbekkink-Schadd, J. 317
 Orth, K. 23-24, 184, 333-335
 Oterdoom, H. 79-80, 205, 236-237
 Otten, C. van 200
 Otto, J.C. 238, 271-272, 332
 Palies, A.C.L. 68
 Pannecke 109, 236
 Pawelczynska, A. 212, 286, 295
 Peine-Levi, B. 215
 Perthes, J. 153
 Petra van E. 208
 Peuscher, G.H. 285
 Pflock, A. 17, 372
 Philips, F.J. 121-122
 Pingel, F. 22, 25-26, 250, 270-271, 276, 295, 322, 346
 Plantinga, T. 101
 Plas, H.M. van der 42
 Pohl, O. 39, 48, 55-56, 88, 142, 178
 Polak-van 't Kruys, J. 198
 Poll, W. van de 97, 233, 252, 323, 326
 Pop, A. 164
 Poppert, H. 146, 159
 Posthuma, J. 289
 Pres, T. des 286
 Presser, J. 15-17, 28-29
 Priester, A.L. de 330
 Putten, C.G. van der 85, 239, 246, 344
 Ramaker, J. 221
 Rauter, H.A. 39, 47-48, 53-56, 64-65, 82-83, 91, 98-99, 131, 142, 278, 328, 336-337, 348, 361-363
 Reichert, L. 187, 350
 Reiff, J.A. 264
 Reinecke, O. 110, 141-142, 152, 218, 236, 312, 404, 409
 Richter, I. 280
 Rijke, M. de 34
 Ringelheim, J. 321
 Ringers, J.A. 254-255, 261
 Ritmeester, P.J. 320
 Ritterbusch, W. 53
 Rood, J. 118-119, 139, 153
 Roothaan, J. 273, 275
 Rosenthal, A. 152
 Rost, N. 175
 Royen, E. van 176
 Saathoff, M. 109-110, 148, 236, 312, 333, 338

Saevecke, R. 240
 Santegoeds, A. 85, 92, 95, 123, 175, 245, 291, 193,
 296, 315, 324, 337
 Schaank, J.R. 136, 234, 237, 264
 Schaffers, W. 251, 295
 Schieber, H. 187, 196, 350
 Schipper-ter Strake, J. 199, 223
 Schlesinger, H. 306
 Schmidt Chevenow 142
 Schmidt, F. 98-99
 Schmidt, L.W. 176, 240, 246
 Schöffner, I. 177
 Schokking, N.H. 29, 201, 207, 209, 338
 Schot, C.M. 194, 205-208, 229, 358
 Schuster 123
 Schutte, H. 249-250, 285, 304, 324
 Schwarz, G. 184
 Sedlaček, E.T.E. 188, 192, 194
 Seger, G. 360
 Segev, T. 348
 Seyss-Inquart, A. 45, 98-99
 Seyffardt, H.A. 98-100, 401, 406
 Shik, N. 322
 Siertsema, B. 12, 177
 Sikkkel, N.J.G. 358
 Simon, T. 127
 Sluizer, H. 150
 Sluzker, E. 108
 Smid, J. 84
 Smit, C. 175, 241, 252, 291
 Smits, A. 247, 283, 300-301
 Sofsky, W. 22, 24, 57-58, 248, 250, 266-267, 270,
 273-274, 362
 Speerstra, S.H. 264, 290
 Spier, J. 156
 Spitz, A. 149
 Steijns, M. 218, 235, 246-247, 252-256, 263, 265,
 304-306, 315, 324, 343
 Steiner, F.J.F. 97, 235, 251, 289
 Sternberg, G. 114
 Stokkum, S. van 206
 Streitwieser, A. 93
 Strippel, A. 208, 333
 Stuldreher, C.J.F. 16-17, 372
 Susan, E. 126, 170
 Süsskind, R. 109, 114, 116-117, 119, 145-146, 159,
 162
 Szytycer, M. 130
 Teulings-Stitsinger, M.C. 214, 217, 222
 Thier, J. 191, 196
 Tiemeijer, H. 234, 236, 242, 244, 248-249, 263
 Timmenga-Hiemstra, E. 219
 Veld, N.K.C.A. in 't 47, 67, 72, 74
 Verduin, E. 35, 105, 111, 113, 139, 153, 155, 158,
 172, 311
 Verduin-Vijevano, A. 105, 109, 127, 159, 162
 Verhesen, G.A.H. 331
 Verleun, J. 100
 Vermaesen, J. 275-276
 Verstegen, L.F. 201-202, 205, 207, 211, 213-214,
 227-229, 366
 Vesters, H. 238
 Visbaan, J. 214
 Voordewind, S. 239
 Voûte, H. 19
 Vrachtdoender, M. 151, 158
 Vrachtdoender-Granaat, A. 151, 158, 170, 219-220,
 223, 225, 312
 Vries, B. de 125, 140, 151, 219
 Vries, H. de 17, 372
 Vries, H.P. de 31, 296, 302, 320
 Vries, N. de 275
 Vuijsje, I. 147, 154
 Wachsmann, N. 28
 Wagenaar, W. 34
 Wagenvoort, H. 102
 Walter V. 137-138
 Wamsteker, H. 253, 258, 262, 326
 Warring, A. 355
 Wartna, L.F. 344
 Weerkamp, A. 74
 Weismann, J. 252
 Weniger, G. 186, 209, 315
 Weststrate, C. 257-259, 274, 285, 296
 Wey, A. van der 13
 Wibaut-Guilonard, T. 19, 33, 174, 201-202, 204-
 205, 209, 212, 221, 223-226, 290-292, 302, 315,
 322-323
 Wicklein, H. 278-279
 Wierda, L.W. 73, 78
 Wijk, J.H. 130, 176
 Wijndelts, W.A. 75
 Wildschut, J. 255
 Wind, E. de 327
 Winnie ter B. 210
 Wisdom, C.A. 331
 Witteveen-Timmerman, L.J. 179, 222, 332
 Wolk 84
 Wolter 246
 Wurms, K. 129
 Zanten, G. van 15
 Zöpf, W. 46
 Zwarte-Walvisch, K. de 9, 30, 107, 140, 157, 159,
 167, 170, 179, 217, 220, 292, 307, 310, 322, 339
 Zweden, J.H. 249-250, 285, 300, 302
 Zwerver, G. 304-305